

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

439.9
62-80

100 YIL

D.G' Muhamedova, N.M. Mullaboyeva, A.I. Rasulov
**UMUMIY
PSIXOLOGIYA**

K
HO
YKA

KOPI
BIL

10.1
25.8
905
24.6

459.9
11-80

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

MUHAMMEDOVA D.G., MULLABOYEVA N.M., RASULOV A.L.

UMUMIY PSIXOLOGIYA

5210200-Psixologiya (umumiy psixologiya) ta'lim
yo'nalishi uchun darslik

-6712-

Handwritten signature

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Toshkent
«MUMTOZ SO'Z»
2018

Mazkur darslik "Umumiy psixologiya" fanining "Evolution psixologiyaga kirish" va "Shaxs psixologiyasi" bo'limlariga bag'ishlangan bo'lib, o'liy o'quv yurtlari belgilangan talablariga moslab tuzilgan. Kitobda jahon psixologiyasi fanida qo'lga kiritilgan so'nggi ilmiy-nazariy ma'lumotlar, ilmiy tizimlar, xorijlik psixolog olimlarining qarashlari va nazariyalaridan milliy muhitga moslashtirilgan holda keng foydalanilgan.

Darslikda evolution psixologiyaga kirish, evolution nazariyalar, instinktlar, kognitiv jarayonlar, miyaning asab tizimiga aloqadorligi, ontogeneza rivojlanish bosqichlari, zoopsixologiya, zoopsixologiya usullarini o'rganish, shaxs fenomeni, shaxsning psixologik nazariyalari, shaxsning individual psixologik xususiyatlari, taraqqiyot bosqichlari masalalari o'z ifodasini topgan. Darslikdan boy nazariy va amaliy psixologik materiallar o'rin olgan. Darslik psixolog mutaxassislarini nazariy va amaliy ma'lumotlar bilan qurollantirishi mumkin.

Darslik 5210200-Psixologiya (umumiy psixologiya) ta'lim yo'nalishi talabalariga, o'liy o'quv yurtining o'quvchilariga, amaliyotchi psixologlarga hamda mamlakat oshirish tizimi xodimlariga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

psixologiya fanlari doktori, professor E.G'.G'oziyev.

Taqrizchilar:

psixologiya fanlari nomzodi, dotsent O'.Shamsiyev,
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent X.Qodirova

81.5(O')

Umumiy psixologiya / Muhamedova D.G', Mullaboyeva N.M.,
Rasulov A.I.; mas'ul muharrir E.G'.G'oziyev. – Toshkent: MUMTOZ
SO'Z, 2018. – 298 b.

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
2018-yil 14-iyundagi 531-sonli buyrug'iga asosan nashrga
ruxsat berilgan (ro'yxatga olish raqami 531-270)*

ISBN 978-9943-5561-4-0

© MUHAMEDOVA D.G' va boshq.
© «MUMTOZ SO'Z», 2018

KIRISH

"Umumiy psixologiya" o'quv kursi psixik taraqqiyot qonuniyatlari, psixologiya taraqqiyotining asosiy bosqichlari, fanning tarmoqlari, shaxs haqida psixologik qarashlar, fanning boshqa fanlar bilan aloqasi, fanning tamoyillari va metodlari, vazifalari, faoliyatining psixologik tahlili, shaxs haqida tushuncha, mulqot, psixik jarayonlar, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari masalalarini qamraydi.

XXI asr buyuk o'zgarishlar davri bo'lib, bu o'zgarishlar, eng avvalo, inson tafakkuriga, uning fikrlash tarzida ro'y berishi muqarrar. Tabiiyki, bu holat shaxs ma'naviyati va u organi jamiyatning ma'naviy qiyofasiga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi.

"Umumiy psixologiya" fani inson ruhiyatining o'ziga xos xususiyatlari, ko'rinishlari va rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini tadbiiq etadi. Bu fan yoshlarning ongida va ruhiyatida yangicha sifatlarning shakllantirilishini psixologiya masalalari doirasida yechishga yordam beradi, yuksak madaniyatli va ma'naviy etuk xalqqa munosib vorislarni tarbiyalashga hissa qo'shadi. Davrimiz insonni mustaqil fikrli shaxs sifatida har bir soniyada o'ylashga, fikrlashga, mulohaza yuritib, o'zi uchun xulosalar chiqarishga majbur etmoqda. Zero, mustaqil davlatimizning siyosati inson manfaatini himoya qilish, uning uchun munosib turmush tarzini yaratish ekan, bu ishlarni amalga oshirish uchun bo'lg'usi mutaxassis, pedagog-o'qituvchi jittimoiy boriq qonuniyatlarini bilishi va undan maromida foydalanib, turmush me'yorlariga bo'ysungan holda jamiyatda o'zining munosib o'rnini egallab, fuqarolik burchini ado etishga tayyor bo'lishini darkor. Shu nuqtai nazardan "Umumiy psixologiya" shaxs va uning munosabatlari qonuniyatlarini o'rganadi. Shuningdek, talabalarni mustaqil fikrlash madaniyatiga oid ko'nikmalarni rivojlantirish va muomala siflatlarini o'rgatishdan iborat bo'lib, pirovardida bu bilim va ko'nikmalar orgali talaba umumiy psixologiya fanining kelajak professional faoliyatidagi o'rni va rolini aniqlash, psixologik bilimlarni amaliyotga tadbiiq etish soha va yo'nalishlarini aniq tasavvur qilishga ko'maklashadi.

"Umumiy psixologiya" kursining asosiy maqsadi – talabalarda umumiy psixologik bilimlarni egallashga, milliy istiqbol g'oyasi va milliy mafkurani yoshlar ongiga singdirish davrida yangicha tafakkur va dunyogarasini shakllantirishning psixologik tamoyillari, shaxs psixologiyasi, uning faoliyati va mulqoti, psixik taraqqiyot

qonuniyatlari, shaxsni etnopsixologik metodlar yordamida o'rganish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdir.

Kursning asosiy vazifalariga talabalarga voqelik va jamiyatdagi hodisalarning, holatlar va jarayonlarning mohiyatini tahlil etishga, shaxsning kamoloti va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, uning individual psixologik xususiyatlari, emosional va irodaviy sifatlarini tahlil etishga o'rgatish, talabalar ijodiy faolligini rag'batlantirishdan iborat.

Ushbu darslikning mualliflari faqatgina psixologik bilimlar tizimini ko'rsatish bilan cheklanmasdan, balki talabalarni faol, ijodiy faoliyatga undashga ham harakat qilishlar.

O'quv materialining mazmuni va uni bayon qilish shakli bilim va ko'nikmalarni egallashda talabalarning bilish faoliyatini oshirishga qaratilgan.

Mazkur darslikda jadvallar, chizmalar mavjud bo'lib, bu taqdim etilayotgan materialni aniq va tushunarli o'zlashtirishiga xizmat qiladi.

Mualliflar o'quv materialini o'rganish bo'lajak mutaxassislarining psixologik madaniyati darajasini oshirishga, shaxsiy rivojlanishiga hamda muvaffaqiyatli kasbiy pedagogik faoliyatining samarali zaminini yaratishga xizmat qiladi deb, umid qiladilar.

Birinchi bo'lim. UMUMIY PSIXOLOGIYAGA EVOLUTSION KIRISH

1-bob. Evolutsion psixologiyaga kirish

Reja:

1. "Psixologiya" fanining predmeti haqidagi tasavvurlar rivojlanishining asosiy bosqichlari.
2. Psixologiya tarixi.
3. Psixologiyaning fanlar tizimidagi o'rni va boshqa fanlar bilan aloqasi.
4. Ilmiy va hayotiy psixologiya. Psixologlar haqida afsonalar.
5. Psixologiya fanlari tizimi va tamoyillari.

"Psixologiya" fanining predmeti haqidagi tasavvurlar rivojlanishining asosiy bosqichlari

Psixologiya bu psixika, psixik qonuniyatlarni, psixikaning shakllanishi va rivojlanishi haqidagi fan bo'lib, u quyidagi qismlarni o'z ichiga qamrab oladi:

- psixik jarayonlar: bilish jarayonlari (sezgi, idrok, tasavvur, xayol, diqqat, xotira, tafakkur, nutq); emosional (hissiyotlarning paydo bo'lishi, ularning ehtiyojlarga ta'siri) va irodaviy jarayonlar (ehtijoj, motiv, iroda, qaror qabul qilish, maqsad va boshqalar);

- psixik xususiyatlar (temperament, xarakter, qobiliyat, mavylar, yo'nalganlik va boshqalar);

- psixik holatlar (stress, affekt, g'am-anduh, monotonlik, yordamga muhtojlik, tush ko'rish, bedorlik, holatlarning o'zgarishi va boshqalar).

Demak, psixologiya fanining predmeti psixika bo'lsa, uning obyekti inson va hayvonlar (zoopsixologiya), kichik va katta guruhlar (sotsial psixologiya) bo'lib hisoblanadi.

Psixologiya tarixi

1-bosqich. Psixologiya ruh haqidagi fan (mil. av. VI asr – milodiy XVI asr). Har bir olim ruh haqidagi o'z ta'limotlarini ilgari surishga harakat qilgan. Birilamchi tushunchalar animistik xarakterga ega bo'lgan, ya'ni har bir predmetning o'z galbi bor deb e'tirof etilgan. Ruhning har bir predmetda mavjudligini harakat va ko'rinishda aks ettirganini kuzatganlar. Arastu barcha organik jarayonlarda psixik jarayonlar aks

etgan deb aytib o'tgan. O'simliklar dunyosi va hayvonot olamiga ruh ta'limotini kiritgan.

So'ngra psixika haqida ikkita qarama-qarshi fikr paydo bo'lgan: materialistik (Demokrit) va idealistik (Aflotun). Demokritning fikriga ko'ra, psixika o'z tabiatiga ko'ra moddiy hisoblanadi, ruhning holati kichik atomlardan tashkil topgan, atomlar jismoniy tanada aks etganlar. Dunyoni bilish psixika va organizmning tashqi dunyo bilan o'zaro aloqalaridan tarkib topgandir.²

Aflotunning fikriga ko'ra, ruh mukammal hisoblanadi. Dunyoni anglash esa, mukammal ruhdaagi g'oyalardunoyosini anglashdan iboratdir, ruh inson tanasiga tushmasdan oldin ham rivojlanadi.

2-bosqich. Psixologiya ong haqidagi ta'limotdir (XVII-XIX asrlar).

Psixologiyaning ong ta'limoti ortida rivojlanishi. Psixologiya faniga eksperimental usullarning kiritib kelishi.

R.Dekart hayvonlarning ruhi yo'q degan fikrni aytib o'tgan. Hayvonlarning xatti-harakat shakllari reflekslar deb ataladi. Uning fikriga ko'ra, ongning paydo bo'lishi va tafakkurning rivojlanishi ichki nutq orqali shakllanar ekan. Dj. Lokkning fikriga ko'ra, ong insonning hissiyotlari orasiga yashiringandir, u ongni atomik tarzda tahlil qilish usulini qo'llagan, bunga ko'ra psixik holatlar birlamchi holatlar sifatida e'tirof etilgan [7].

XVII asrda ingliz olimlari T.Gobbs, D.Garti, P.Golbax determinizm tamoyillarini ishlab chiqishgan, ular inson psixikasining ijtimoiy g'oyalarni rivojlantirishga harakat qilishgan.

Psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishi 1879-yilda Vilgelm Vundt tomonidan dunyoda birinchi bo'lib eksperimental psixologiya laboratoriyasining tashkil etilishi bilan bog'liqdir.³

3-bosqich. Psixologiyani mustaqil fan sifatida tashkil topishi. Ochiq inqiroz.

Psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishiga, albatta, shartli reflekslar haqidagi ta'limotlar va psixik kasalliklarni davolash usullarining tadqiq etilishi va umumlan, fiziologiya fanining rivojlanishi asos bo'ldi. Psixologik eksperimentlarning o'tkazilishi, albatta, mustaqil fan sifatida shakllanishiga asos yaratildi. Turli xil yo'nalishdagi maktablarning paydo bo'lishi (bixeviorizm, psixanaliz, psixodinamik maktab, gestalt psixologiya).

Psixanaliz (Z.Freyd). Bu ta'limot bo'yicha insonning ongi, ongsiz holatlar va jarayonlar orasida bevosita bog'liqlik mavjuddir. Bu ta'limotga ko'ra, inson xatti-harakatlari asosida anglanilmagan mayllar yotishini kuzatishimiz mumkin. Psixikaning uchta darajasi tafovut qilinadi: ongsizlik, ong osti va ongliik. Insonning motivatsion holatini aks ettiruvchi jarayonlar ongsiz jarayonlarni anglash hisoblanadi, Freyd ta'limotida jinsiy qoniqish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.¹

Bixeviorizm (J.Lotson). Psixologiya – inson va hayvonlarning xulq-atvori haqidagi fan sifatida talqin etilgan. Dj.Lotson psixologiyada ongni o'rganishga ehtiyoj yo'qligini ta'kidlab o'tgan, u hamma e'tiborni faqat kuzatishga qaratilishini taklif qilgan. Aynan bixeviorizm namoyandalari stimuli S (qo'zg'atuvchi, tashqi muhitning ta'siri), reaksiya (R barcha obyektiv qo'zg'atuvchilarga nisbatan organizmning reaksiyasi) tamoyilini qo'llashni taklif qilganlar. Bixevioristlarning fikricha, psixologiyaning funksiyasi stimullar va reaksiya o'rtasidagi qonuniyatlarni aniqlashdan iboratdir, maqsad esa subyektning u yoki bu holatda qanday tutishi nazarda tutiladi.²

Gumanistik psixologiya ularning talqinida psixologiya fani tabiiy fanlarning namunasi asosida shakllanishi tanqid ostiga olganlar, inson tadqiqot objekti bo'lishi kerakligi haqidagi tasavvurlarni shakllantirganlar, bunda insonning tabiati emas, balki xatti-harakat usuli tahlil qilinishi kerak, degan g'oyalarni ilgari surganlar.

1963-yilda gumanistik assotsiatsiativ psixologiyaning prezidenti J.Byujental psixologiya yo'nalishining asosiy 5 g'oyasini ilgari surdi.³

1. Inson yaxlit mavjudot bo'lib, hammadan ustundir (boshqacha aytganda uning ba'zi bir funksiyalari tahlil qilinmasdan, umumiy holati tahlil qilinishi kerak).

2. Insoniy sifatlar insoniy munosabatlar tizimida takomillashadi (boshqacha aytganda shaxslararo tajribalar shaxsiy funksiyalarni shakllantirmaydi).

3. Inson o'zini anglaydi (u o'zining ongni shakllantirmasligi va psixologiyasini tushummasligi mumkin).

4. Insonning tanlov imkoniyati mavjud (inson passiv kuzatuvchi emas, u shaxsiy tajribalariga tayangan holda o'z tajribasini yaratadi).

5. Inson intensiadir (inson kelajakka umid qiladi, uning maqsadlari, qadriyatlar va g'oyalari mavjuddir).

¹ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – Worth Publishers, 2010. – p. 2.

² Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – p. 2.

³ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – p. 3.

¹ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – Worth Publishers, 2010. – p. 5.

² Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – p. 5.

³ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – p. 5.

Gumanistik psixologiyasosida bir qator yo'nalishlar tarkib topadi: psixoterapiya va gumanistik pedagogika.

Gestaltpsixologiya yo'nalishining asoschilari bo'lib M. Verteymer, V. Kuyler, K. Koffkalar hisoblanishadi. Gestaltpsixologiya ong fenomenlari o'zini kuzatish metodlaridan voz kechmasdan, ularni yaxlit holda o'rganishni tavsiya qiladi. Gestaltpsixologiya namoyandalarining asarlarida maydon g'oyasiga alohida e'tibor qaratiladi. Gestaltpsixologiyada yagona maydon sifatida ma'lum bir obrazning tuzilishi sezilar bilan bog'liq holatda tahlil qilinadi. Gestaltpsixologiya namoyandalari maqsadga erishish usuli sifatida inson idrokidan foydalanishadi, hozirgi kunga qadar gestaltpsixologiya namoyandalarining fikrlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Gilemi hokimiyat tepasiga kelishi natijasida gestaltpsixologiya maktabi tarqalib ketdi, biroq uning g'oyalari psixologiyaning rivojlanishiga salmoqli ta'sir ko'rsatdi.

4-bosqich (hozirgi zamon). Inqirozning tamom bo'lishi, ilmiy maktablar evolutsiyasi.

Bu bosqichda turli xil yo'nalishlar muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologiya fanini bir qator amaliy fanlar qatoriga kiritishni rivojlantirish, bunda, albatta, insonning faoliyati va qiziqishlari inobatga olinib boshlandi.

Tabiiy tanlanish. Bu asosiy evolutsiya jarayon bo'lib, bunda tarqalish usuli orqali tanlanish holati ro'y beradi. Bunda, albatta, maksimal darajada moslashgan turlar ko'proq tanlanadi, zait turlar esa nobud bo'la boshlaydi. Hozirgi zamon evolutsiya nazariyasida tabiiy tanlanish adaptatsiyaning rivojlanishini asosiy holati sifatida talqin etilgan. Moslashish tabiiy tanlanishning yagona natijasi hisoblanadi, biroq evolutsiyaning yagona maqsadi emas. Moslashish mumkin bo'lmagan holatlarga biz genetik dreyf, chekinish holati va mutatsiyalarni misol qilishimiz mumkin.

"Tabiiy tanlanish" atamasini CH. Darvin har tomonlama o'rganib ommaboplashtirdi, bu jarayonni sun'iy tanlanish jarayoni bilan solishtirib undagi ijobiy va salbiy jihatlarni tahlil qildi. Tabiatda ham tanlanish jarayonlari mavjuddir, biroq tabiatda eng yaxshi nav tanlab olinadi, tabiat insondan ko'ra mukammalroq qilib tanlaydi. Albatta, tabiiy tanlanishda ham sun'iy tanlanishda ham nasliy omillar muhim

o'rin tutadi. Bu omillar esa asrlar davomida takomillashib rivojlanib ketadi.¹

Tabiiy tanlanish jarayonida organizmning moslashuvchanligi ortadi, mutatsiyalar mukammallashadi. Tabiiy tanlanish jarayoni o'ziga xosligi bilan ajralib turadi, bular, albatta, quyidagilarga bog'liqdir:

1. Organizmlar o'zlariga nisbatan ko'proq sonda nasl qoldirishadi.
 2. Har qanday tur populyatsiyasiga irsiyat va o'zgaruvchanlik xosdir.
- Bunday shart-sharoitlar organizmlarning raqobatiga va yashab ketishlariga, albatta, ta'sir ko'rsatishi mumkin va populyatsiyaning tabiiy tanlanishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, irsiy xususiyatlarga ega bo'lgan organizmlar boshqalardan ko'ra ko'proq genotipni kelajak avlodga qoldiradilar.

Tabiiy tanlanish konsepsiyasining asosiy mohiyati bu organizmning moslashuvchanligidir. Moslashuvchanlik organizmning yashab ketishi va keyingi avlodga qoldiradigan genetik ulushi orqali baholalanadi. Biroq bunda nashning ko'pligi emas, balki moslashuvchanlik xususiyatlari tahlil qilinadi. Masalan, agar nasl qoldiradiganlar zaif bo'lsa, buni yangi tur uchun, albatta, foydasi bo'lmaydi, shuning uchun ham ularning raqobardoshligi inobatga olinishi zarurdir. Albatta, bunday holatda zaif organizmlarga e'tibor kamayadi.

Agar ma'lum gen organizmning moslashuvchanligini oshirsa, bu genning rivojlanish imkoniyati, albatta, yuqori bo'ladi. Shuning uchun ham olimlar yaxshi naslning qoldirib, yomon naslning yo'qotilishiga urinishadi. Organizmlarning moslashuvchanligini ta'minlovchi genlar ayrim holatlarda salbiy ta'sirga olib kelishini, shuningdek, ba'zi foydali genlar ham foydasizga aylanishi mumkinligini unutmasligimiz zarur.

Ko'pincha tabiiy tanlanish jarayonlariga jinsiy tanlanishni kiritishimiz mumkin. Bunda, albatta, qo'shiladigan individning jozibadorligi muhim o'rin tutadi. Tabiiy tanlanish jarayonlari, albatta, muayyan hayvonlarning erkak va ayollarida yaqqolroq namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, katta shox, yorqin rang va boshqalar.

Tanlanish turli xil darajalarga turlicha ta'sir ko'rsatishi mumkin.²

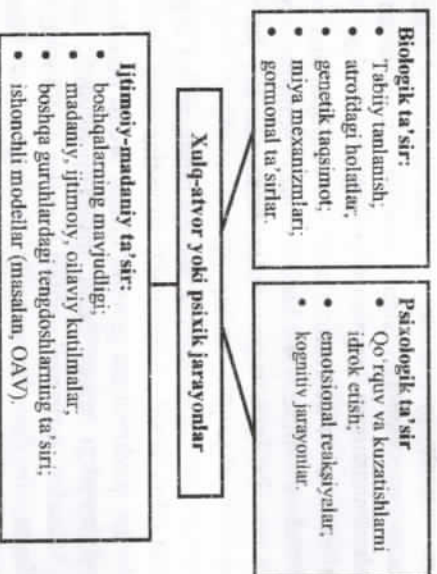
Psixosotsial yondashuv.

Har bir inson murakkab jarayonni o'zida mujassam etadi, bu esa ijtimoiy tizimning salmoqli qismini tashkil etadi. Biroq har bir individning o'zi ham kichik tizimlardan iborat. Masalan, nerv tizimi, yurak-qon tomir, endokrin, tayanch-harakat a'zolari va boshqa tizimlar.

¹ Myers D. G. Psychology Ninth Edition. - Worth Publishers, 2010. - p. 5.

¹ Myers D. G. Psychology. Ninth Edition. - Worth Publishers, 2010. - p. 76
² Myers D. G. Psychology. Ninth Edition. - p. 7-8

Bu ko'p darajali tizimlar turli xil tahlil darajalarini taqozo etadi. Turli xil darajalarda har xil yondashuvlar mavjud bo'lib, ularning yig'indisi biopsixosotsial yondashuvni hosil qiladi. Biopsixosotsial yondashuvda biologik, psixologik va ijtimoiy-madaniy omillar inobatga olinadi.¹

Psixologiyaning fanlar tizimidagi o'rnini va boshqa fanlar bilan aloqasi

Psixologiyaning predmeti psixika bo'lganligi sababli uning asosiy funksiyasi obyektiv dunyo haqidagi jarayonlarni aks ettirishni hisobga oladi. Psixologiya boshqa fanlar qatori falsafa fanining negizida vujudga keldi. Falsafa aynan bilish nazariyalari psixika haqidagi tasavvurlarni tahlil qiladi. Bunda psixika birlamchi, ong ikkilamchi holatlar sifatida e'tirof etiladi. Psixologiya inson faoliyatida psixikani va uning rivojlanishini o'rganadi.

Psixologiya barcha fanlarni integratsiya qilib, ularga ta'sir ko'rsatadi va ular insoniy bilimlarning umumiy modeli sifatida talqin qilinadi. Psixologiya faoliyatini tadqiq qilish va insonning aqliy, amaliy faoliyatini tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

A. Psixologiya va falsafa.

Psixologiya falsafaning tarkibida shakllanib, 1879-yilda mustaqil fan sifatida tarkib topdi. Psixologiyada falsafaning ikki yo'nalishi saqlanib qolgan: materialistik va idealistik. Materializm faoliyatning asosiy ko'rinishlaridan bo'lib, psixik funksiyalarni vujudga kelishini o'rganadi. Idealizm mas'uliyat muammosi, vijdon, hayotiy maqsad, ma'naviylik

tushunchalarini o'z ichiga oladi. Ilmiy tadqiqotning psixologik metodologiyasi dunyoni bilish nazariyalariga asoslanadi.¹

B. Psixologiya va sotsiologiya.

Sotsiologiya fani psixologiya fanidan bir qator metodlarni o'zlashtirib oladi, bunga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: shaxsni o'rganish, insoniy munosabatlarni o'rganish, kichik guruhlar, shaxs nazariyalari, kichik guruhlar tuzilish nazariya metodlarini o'z ichiga oladi.

Psixologiya sotsiologiyadan quyidagilarni olgan ilmiy ma'lumotlarni yig'ish usullari (so'rov, anketa, intervyu), sotsial o'rganish nazariyalari va boshqalar.

Umumiy muammolar insonlar bilan o'zaro aloqalar, katta guruhlarning ta'siri (etnopsixologiya, siyosiy psixologiya, iqtisodiy psixologiya va boshqalar), ijtimoiylashish (identifikatsiya, sotsial fasitatsiya va ingibitsiya)

V. Pedagogika va psixologiya.

Pedagogika o'qitish metodikalarini psixologiya metodikalaridan o'zlashtiradi, bundan tashqari qobiliyatlarga nisbatan yondashuvlar ham psixologik jarayonlardan olingan.

Boshqa fanlarning qo'shilishi natijasida pedologiya fani vujudga kelgan. Pedologiya 20 asrning birinchi yarmida mavjud bo'lgan fanlardan biri hisoblanib, hozirgi kunda bunday fan mavjud emas.

Ilmiy va hayotiy psixologiya. Psixologlar haqida afsonalar.

Kundalik hayotda psixologlar haqida turli xildagi mish-mishlarni eshitish mumkin. Ularning ba'zilarini tahlil qilishga harakat qilamiz.

1. Psixologiya bu insonning butun qalbini, yuragini biladigan fandir, psixologlar insonning ichini yaxshi biladi.

2. Psixolog — bu insonlar bilan tez mulohaza qilishga kirisha oladigan va odamlarni tushuna oladigan inson hisoblanadi.

3. Psixolog — bu insonlarning xatti-harakati, hissiyotlari, boshqalarning fikrini boshqara oladigan va shu kabirlarga maxsus o'rgatilgan insondir. U shunga xos bo'lgan texniklardan foydalana oladi. Masalan, gipnoz bilan.

4. Psixolog bu o'zini yaxshi tushuna oladigan va har qanday vaziyatda ham o'zini boshqara oladigan inson.

5. Psixolog — bu hayot haqidagi ko'proq tasavvurlarga ega bo'lgan donishmanddir, uning funksiyasi qiyinlangan insonlarga to'g'ri yo'l

¹ Myers D. G. Psychology. Ninth Edition. — Worth Publishers, 2010. — p. 8

¹ Myers D. G. Psychology. Ninth Edition. — Worth Publishers, 2010. — p. 2

ko'rsatishdan iboratdir, hayotda o'z yo'lini yo'qotganlarga to'g'ri maslahat beradi.

Har bir afsonaning tagida o'ziga bo'lsa-da, haqiqat yashirindandir, ularning tagida qandaydir asos mavjuddir, biroq insonlar haqiqatni bo'rtirilgan holda idrok qilishga o'rganib qolishgan. Shuning uchun ham ba'zi bir holatlarda psixologlarning faoliyatini yolg'onga qo'yishlari mumkin. Bu fikrlarning bo'rtirilganligi ba'zi hollarda insonlarning nafaqat o'zlariga, balki boshqalarga ham zarar keltirishi mumkin. Shuning uchun ham biz afsonadan haqiqatni ajratishimiz talab qilinadi.

Biz yuqorida keltirilgan afsonalarni diqqat bilan tahlil qilishga harakat qilamiz. Demak:

1. Psixologiya bu insonning butun qalbini, yuragini biladigan fandir, psixologlar insonning ichini yaxshi biladi.

Psixologlarning insonlarning ichidagi hamma gaplarni biladi degan taxminiga kelsak, bu jihatdan bo'rtirish kerak emas. Biroq ko'pgina holatlarni oddiy insonlarga nisbatan tezroq anglashi va kuzatuvchan bo'lishi mumkin, chunki psixologiya bilan shug'ullanadigan insonlar oddiy insonlarga nisbatan o'ta kuzatuvchan bo'lishlari mumkin. Biroq shuni nazarda tutish keraki hamma fikrlar bu ehtimoliy fikrlar hisoblanadi. Agar psixolog "men sizni mutlaqo tushuna olmayman" desa, demak, bu haqiqiy psixolog hisoblanmaydi.

2. Psixolog — bu insonlar bilan tez mulohaza kiritishga oladigan va odamlarni tushuna oladigan inson hisoblanadi.

Har bir inson ma'lum bir qobiliyatlar majmuasi bilan tug'iladi, biroq biz buni hayot davomida bilib boramiz. Biz insonlarning ayrim xatti-harakatlarining tug'ma ekanligini sezishimiz mumkin, bular individual xatti-harakatlar bo'lishi mumkin. Masalan, asab tizimining kuchi, harakatchanligi va boshqalar. Biroq mulohazadagi empatiya holati qiyinroq kechishi mumkin. Psixologlar orasida turli-tuman xulq-atvor egalari uchrab turadi. Biroq amaliy psixolog bir qator qobiliyatlarga ega bo'lishi talab qilinadi. U o'zida mulohazaga moyillik va odamlarni tushuna olish qobiliyatini shakllantirishi zarur. Bunga mos bo'lgan psixologik metodlar mavjuddir.

3. Psixolog — bu insonlarning xatti-harakatlari, hissiyotlari, fikrlarini boshqara oladigan va shunga maxsus o'rgatilgan insondir. U shunga xos bo'lgan texnikalardan foydalana oladi, masalan, gipnoz bilan.

Haqiqatdan ham amaliy psixolog insonlarga ta'sir ko'rsatishning ma'lum bir usullaridan foydalana oladi, biroq ular gipnoz bilan

shug'ullanmaydilar. Gipnoz bilan asosan tibbiyot xodimlari shug'ullanishadi, biroq psixologlar ham insonlarni ishonitirish uchun bir qator usullardan foydalanishadi. Psixologmijozning ishonchiga kirishda, muammolarini yumshatishda ularni ishlatishlari mumkin. Biroq ular bu usulni ishlatganda mijozga zarar emas, balki foyda keltirishlari lozim. Psixolog insonning ishonchini qozonib, o'z foydasi yo'lida uning psixikasiga ta'sir ko'rsatishi axloqiy nuqtai nazardan to'g'ri emas. Holbuki, ayrim psixologlar amaliyotida shunday holatlarni kuzatishimiz mumkin.

4. Psixolog — bu o'zini yaxshi tushuna oladigan va har qanday vaziyatda ham o'zini boshqara oladigan inson.

O'zini yaxshi tushunish mumkin emas. Agar inson "men o'zimni juda yaxshi bilaman" desa adashgan bo'ladi. Biroq o'zini tushunish psixologlar uchun xosdir. Amaliy psixolog boshqalarni osonroq va tezroq tushunishini mumkin va shunga asosanib u mijozga yordam berishi mumkin.

Hayotiy psixologik bilimlar	Ilmiy psixologik bilimlar
Aniq, misollarga boy, ziddiyatlarga boy, ma'lum bir vaziyatga qaratilgan.	Umumlashtirishga moyil, ilmiy tushunchalar ishlatiladi, bunda predmetlarning xususiyatlarini aks ettirish mumkin.
Intuitiv xarakterga ega, xatolar va qayta ko'rishlar orqali aniqlanadi.	Ratsional, anglangan xarakterga ega. Dastlab, faraz shakllantirilib, so'ngi ular tekshiriladi.
Tushuntirish qiyin, insonlar tomonidan o'zlashtirishda murakkabliklar mavjud.	O'qitish jarayonida tez o'zlashtirish mumkin, hamma olingan natijalar adabiyotlarda qayd qilinadi.
Asosiy usul: kuzatish va fikrlash.	Asosiy usullari: kuzatish, suhbat, test, eksperiment, sosiometrik tahlil, statistik tahlil.
Alohida insonlar guruhining xotirasi bilan cheklanadi.	Ilmiy ma'lumotlarga boy adabiyotlarga ega.
Umumlashtirishda ma'lumotlarning cheklanganligi yangi vaziyatga o'tkaza olmasligi bilan bog'liq.	Ma'lumotlarni umumlashtirish xususiyatiga ega, bilimlarni boshqa yo'llar bilan uzatish mumkin.

Psixologiya fanlari tizimi va tamoyillari.

Akademik psixologiya psixik ko'rinishlarni, holatlarni va jarayonlarni o'rganadi. U nafaqat insonlarni, balki hayvonlardagi psixik o'zgarishlarni ham o'rganadi.

Tabiiy psixologiya psixologik qonuniyatlarning umumlashmasini, ularning ma'lum bir sohadagi kasbiy faoliyatini o'rganadi.

Amaliy psixologiya psixologik bilimlarning amaliy tomonlarini tahlil qiladi.

	Akademik psixologiya	Tabiiy psixologiya	Amaliy psixologiya
Predmeti	Psixik hayotning barchasi	Inson kasbiy faoliyatini aniqlash jabhasi	Aniq individlar
Funksiyasi	1. Alohida kuzatishlarni umumlashtirish. 2. Nazariy taxmin va farazlarni ilgari surish. 3. Alohida psixik faktarni bashorat qilish va ularning dinamikasi.	Alohida kuzatishlar asosida umumiy qonuniyatga ega bo'linadi. Amaliy funksiyalarni yechishni o'rganish Inson faoliyatini bashorat qilish.	Insonlar yoki guruhlar asosida individuallikni anglash. Psixodagnostik metodlarni, konsultatsiyani, profilaktika va korreksiyaning qo'llash. Alohida insonlar yoki guruh xatti-harakatini bashorat qilish.
Metodlari	Kuzatish, so'rov, test, eksperiment, solsiometriya, statistik tahlil.	Akademik psixologiyadagilarning barchasi va kasbiy faoliyatni o'rganish.	Akademik psixologiyadagilarning barchasi va xususiy psixoterapevtik usullar.
Yo'nalishlari	Umumiy psixologiya, yosh davrlari psixologiyasi, anomal rivojlanish psixologiyasi, shaxs psixologiyasi.	Pedagogik psixologiya, tibbiyot psixologiyasi, yuridik psixologiya, iqtisodiy psixologiya, siyosiy psixologiya, mehnat psixologiyasi.	Psixanaliz, gestalterapiya, NLP, emotiv terapiya va boshqalar

psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, zoopsixologiya, psixofiziologiya va boshqalar.	psixologiyasi, sport psixologiyasi va boshqalar.	
---	--	--

Nazorat savollari:

1. Psixologiya predmeti haqidagi tasavvurlar rivojlanishining asosiy bosqichlarini ta'riflang.
2. Psixologiya tarixi qanday?
3. Psixologiyaning fanlar tizimidagi o'ri va boshqa fanlar bilan aloqasi nimalarda ko'rinadi?
4. Ilmiy va hayotiy psixologiya. Psixologlar haqida afsonalar nimalarдан iborat?
5. Psixologik fanlar tizimi va tamoyillarini ko'rsating?

2-bob. PSIXIKANING VUJUDGA KELISHI VA EVOLUTSIYASI

Reja:

1. Inson psixikasini umumiy qonuniyatlari va funksiyalari.
2. Inson psixikasi murakkab tizim sifatida.
3. Evolutsiyada tabiiy tanlanishning o'рни.
4. Psixikani rivojlanish bosqichlari. Xatti-harakat shakllari.
5. Tug'ima va individual xatti-harakat. U. Jeymsning instinktlar nazariyasi.

Inson psixikasini umumiy qonuniyatlari, tizimi va funksiyalari.

Psixikani o'rganish qator birlamchi tamoyillarga tayanadi, bu tamoyillar tadqiq etilayotgan obyektini mazmunli bayon etish, tajriba ma'lumotlariga ega bo'lish operatsiyalarini rejalashtirish, ularni umumlashirib, izohlash, shuningdek, ilmiy farazlarni ilgari surib, ularni tekshirish imkonini beradi.

Psixologiyaning asosiy metodi tamoyillari sifatida quyidagilar ko'rsatilgan:

1. Determinizm tamoyili. Bu tamoyilga, asosan, barcha mavjudotlar ma'lum sabab, qonuniyatga ko'ra paydo bo'ladi, o'zgaradi va nobud bo'ladi. Psixologik tadqiqotda psixika hayot tarzidan kelib chiqib, mavjudotning turli tashqi sharoitlari ta'sirida o'zgarishini bildiradi.

Hayvonlar psixikasi haqida so'z yuritilganda, uning rivojlanishi biologik qonun sifatidagi tabiiy tanlanish bilan belgilanishini ta'kidlash lozim. Odam psixikasini oladigan bo'lsak, inson ongi kelib chiqishining shakllari va rivojlanishi oxir-oqibat hayot uchun zarur moddiy vositalarni ishlab chiqish usulining rivojlanish qonunlari bilan belgilanadi. Determinizm tamoyilidan kelib chiquvchi xulosa sifatida inson ongining ijtimoiy-tarixiy xususiyatini tushunish xizmat qiladi.

2. Ong va faoliyatning birligi tamoyili. Ong va faoliyat uzviy birlikni tashkil etadi, lekin ular bir-biriga aynan o'xshash emas. Ong faoliyat jarayonida uning ichki rejasini, dasturini hosil qilgan holda shakllanadi. Aynan ongda vogelikning harakatchan ko'rinishlari yuzaga keladi, ular yordamida inson atrof-muhitda o'z yo'nalishini aniqlay oladi.

Ong va faoliyatning birligi tamoyili psixologlarga xulq-atvor, faoliyatni o'rgangan holda, samarali maqsadga muvofiq harakatlarning

ichki psixologik mexanizmlarini aniqlash, ya'ni psixikaning obyektiv qonuniyatlarini ochib berish imkonini beradi.

3. Psixika va ongning faoliyatda rivojlanish tamoyili. Ushbu tamoyil psixika haqida uning faoliyat jarayoni va natijasi sifatida uzluksiz rivojlanishda ko'rib chiqilgandagina to'g'ri tushuncha hosil bo'lishini bildiradi.

Har bir psixik hodisaning tadqiq etilishi shu hodisaning aynan hozirgi vaqtga tegishli bo'lgan xususiyatlarining ta'rifi, yuzaga kelish va shakllanish tarixini, shuningdek, rivojlanish istiqbollari o'z ichiga olgan bo'lishi kerak.

Inson psixikasi murakkab tizim sifatida

Olimlar inson psixologiyasi va xulq-atvorini o'rganishda ularni bir tomondan, organizmning biologik tuzilishi va faoliyati nuqtai nazaridan, ikkinchi tomondan, ijtimoiy rivojlanish qonunlari yordamida tushuntirib berishga harakat qiladilar. Birinchi vaziyatda psixika va xulq-atvorning irsiyat bilan belgilanadigan tug'ima, anatomiya va fiziologiya bilan bog'liq bo'lgan genotipga tegishli xususiyatlar namoyon qilinadi va tadqiq etiladi. Bunda psixologlarning tadqiqot predmeti bo'lib inson organizmi faoliyatining tabiiy qonunlari bilan bog'liq ravishda psixikaning rivojlanish jarayoni xizmat qiladi. Ikkinchi vaziyatda psixika va odam xulq-atvorining uning jamiyatda tutgan o'рни, bajaradigan ijtimoiy funksiyasi, atrofda odamlar bilan turlicha munosabatlari bilan bog'liqligi tadqiq etiladi. Shunday qilib, individual xulq-atvordan tashqari psixologlar, shuningdek, odamlarning shaxslararo munosabatlarini ham o'rganadilar. *Psixikaning rivojlanishi* deb tirik mavjudotlar psixikasining ketma-ketlik bilan taraqqiy etuvchi (garchi tanazzulning ayrim holatlarini namoyon qilsa-da) qaytmas miqdoriy va sifat o'zgarishlariga aytiladi.

Psixikani aks ettiruvchi-boshqaruvchi noyob hodisa sifatida tushunish uchun aks ettirish — jismning umumiy xossasi ekanligini e'tiborda tutish lozim.

Yer yuzida hayotning dastlabki belgilari 2-3 milliard yil avval, dastlab asta-sekin murakkablashib borgan kimyoviy, organik birikmalar, so'ngra esa sodd tirik hujayralar ko'rinishida paydo bo'lgan. Ular tiriklikka xos bo'lgan rivojlanish, yaratish va o'rtilirilgan, irsiyat tomonidan belgilangan xossalarni keyingi avlodga o'tkazish xususiyati bilan bog'liq bo'lgan biologik evolutsiya natijasi hisoblanadi.

Ma'lum psixik xususiyatlarga ega bo'lgan tirik mavjudotlarning ko'plab shakllari mavjud.

Tashqi muhit ta'siriga javoban oddiy tanlovchan ta'sirlanish xususiyati tirik jismning sodda shakllarida ham kuzatiladi. Xuddi shu tarzda, bir hujayrali amyoba ba'zi ta'sirlardan uzoqlashib, boshqalariga yaqinlashadi. Amyobaning harakatlari o'z mohiyatiga ko'ra, sodda organizmlarning tashqi muhitga moslashishining dastlabki shakllari bo'lib hisoblanadi.

Tiriklikning yuzaga kelishi aks ettirishning alohida turi — *qo'zg'aluvschanlik*ning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Qo'zg'aluvschanlik — bu tirik organizmlar (o'simlik va hayvonlar)ning biologik foydali yoki zararli ta'sirlarga nisbatan o'z holatlarini o'zgartirish bilan javob qaytarish xossasi. Qo'zg'aluvschanlik tashqi tomondan tirik organizmning majburiy faolligining namoyon bo'lishi bilan ifodalanadi. Organizm rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, yashash muhiti sharoitlarining o'zgarishi holatida organizm faolligining ifodalanishi shunchalik murakkab shaklga ega bo'ladi.

Tirik mavjudotlarda ta'sirlanishning keyingi rivojlanishi murakkab anatomik tuzilishga ega bo'lgan rivojlangan organizmlar yashash sharoitlarining murakkablashuvi bilan yuqori darajada bog'liqdir.

Tirik mavjudotlarning evolutsiya natijasida o'zini takomillashtirib borishi bilan ularning organizmlarida o'z zimmasiga rivojlanish, xulq-atvor va yaratish kabilarining boshqaruvi funksiyasini olgan maxsus organ ajralib chiqdi. Bu — *nerv tizimi*. Uning murakkablashishi va takomillashtirib borishi (boshqa to'qima va organlardan alohida ravishda gangliy tuzilmalarning ajralishi va bo'linishi, bosh va orqa miyaning tarkib topishi, avval qadimiy, so'ngra eski va yangi bosh miya po'stlog'ining paydo bo'lishi va rivojlanishi, MNT va tananing boshqa organlari o'rtasidagi aloqalarning murakkablashishi) jarayonida xulq-atvor shakllarining rivojlanishi sodir bo'ldi va hayotiy faoliyatning psixik boshqarish darajalarining qatlamlari: sezgilar, qabul qilish, xotira, tasavvurlar, tafakkur, ong, reflekslar yuzaga keldi.

Nerv tizimi tuzilishi va funksiyalarining takomillashtirishi psixikaning rivojlanishi uchun asosiy manba bo'lib xizmat qildi.

Shu asosda evolutsiya rivojlanishi natijasida hayvonlar organizmlari faqatgina biologik muhim ta'sirlardan ta'sirlanmasdan, balki, o'z-o'zidan indifferent bo'lgan, biologik jihatdan muhim bo'lmada, xabar berish ahamiyatiga ega bo'lgan ta'sirlardan ta'sirlana boshladilar. Vogelkada muhim hayotiy hodisalar haqida xabar beruvchi biologik

indifferent ta'sirlar aks etsalar, vogelkni aks ettirishning bunday shakli *sezgirik* deb ataladi. Xuddi mana shu psixikaning o'zi bo'ladi. Sezgirik sezgilarga nisbatan umumiy qobiliyatni ifodalaydi. A.N.Leonovning tasdiqlashiga ko'ra, hayvonlarda sezgiriklikning yuzaga kelishi psixika paydo bo'lishining obyektiv biologik belgisi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Keyinchalik tirik mavjudotlarda organik jismning rivojlanish jarayonida asta-sekin psixikaning asosiy xossalariidan biri — olamdagi vogelkni yaxitligicha va ilgariyib ketib aks ettirish shakllanadi. Bu evolutsiya jarayonida yuqori rivojlangan psixikaga ega bo'lgan hayvonlarda atrof-olam haqida axborot qabul qilish, uni tahlil qilib, biologik jihatdan muhim va neytral xususiyatli barcha o'rab turgan obyektlar tomondan bo'linishi mumkin bo'lgan ta'sirlarga javoban harakat namoyon qilish layoqati mavjudligini bildiradi.

Ma'lum sinfga tegishli hayvonlarda sezgilarning paydo bo'lishi faqat psixikaning bunyodga kelishi sifatida emas, balki, tashqi muhitga moslashishning umuman yangi ko'rinishi sifatida ham o'rganilishi mumkin. Moslashish ushbu ko'rinishining asosiy farqi hayvonlarni muhit bilan bog'lovchi — xulq-atvor jarayonlari kabi alohida hodisalarining yuzaga kelishidan iborat.

Xulq-atvor — bu tirik organizmning tashqi muhit ta'sirlariga javoban yuzaga kelayotgan murakkab reaksiyalar majmuasi hisoblanadi. Tirik mavjudotlar psixikasi rivojlanganligining darajasiga ko'ra, murakkabligi turlicha bo'lgan xulq-atvorga ega ekanliklarini alohida ta'kidlab o'tish zarur. Xulq-atvorning sodda reaksiyalarini, masalan, chuvatchangning to'siqqa duch kelganida, o'z harakat yo'nalishini o'zgartirishini kuzatganimizda ko'rishimiz mumkin. Bunda tirik mavjudotning rivojlanish darajasi qanchalik yuqori darajada bo'lsa, xulq-atvori ham shunchalik murakkablashadi. Xuddi shunday holatni itlarda ilgariyib borgan aks ettirishning namoyon bo'lishini kuzatamiz. Masalan, it ma'lum tahdidga ega bo'lgan obyekt bilan to'qnashishdan o'zini olib qochadi. Lekin odamda tashqi muhit sharoitlarining to'siqdan o'zgarib qolishiga javoban ta'sirlanish bilan birga, hayvonlardan farqli o'laroq, motivatsiyalangan (anglangan) va maqsadli xulq-atvorni shakllantirish qobiliyatiga ega bo'lgan eng murakkab xulq-atvor kuzatiladi. Bunday murakkab xulq-atvorning amalga oshirilish imkoniyati odamda ongning mavjudligi bilan belgilandi.

Shunday qilib, yuqoridagi fikrlar asosida, tirik organizmlar psixikasi rivojlanganligining to'rt asosiy darajasini ajratish mumkin, bular:

qo'zg'altuvchanlik, sezuvchanlik (his-tuyg'ular), yuqori tuzilgan hayvonlarning xulq-atvori (tashqi namoyon bo'lgan xulq-atvor), inson ongi (sababiy xulq-atvor)dir. Ushbu darajalarning har biri o'z rivojlanish bosqichlariga ega ekanliklarini ta'kidlab o'tish zarur. Psixika rivojlanishining yuqori darajasi faqat insonga xosdir.

Evolutsiyada tabiiy tanlanishning o'rni

Hayvonlar psixikasi taraqqiyotini o'rganuvchi ushbu yondashuvdan tashqari boshqa yondashuvlar ham mavjud. Masalan, fransiyalik biolog-olim, birinchilar qatorida sinantrop odamning qoldiqlarini aniqlagan tadqiqotchi-antropolog va taraqqiyparvar arbob Per Teyyar de Sharden ushbu muammoni o'rganishga idealizm nuqtai nazaridan yondashadi.

Bunda Teyyar de Sharden olamda ideal asosning abadiy mavjudligi, uning moddiy asos bilan uyg'un ravishda taraqqiy etishi qoidalariga tayanib ish ko'radi.

U psixik manbalarni, «ruhiiy quvvat» tushunchasini jismning «ichki tomoni» bilan tenglashtirgan holda ko'radi va uning vujudga kelish tarixini «boshlang'ich hayot» deb nomlanuvchi qadim zamonlarga taqaydi. Ruhiiy quvvat jismni quvvat bilan uyg'unlashgan holda unga qarshiilik ko'rsatadi. U rivojlanishda moddiy dunyoning xilma-xilligini hosil qiluvchi jismni quvvatdan farq qilib, o'z taraqqiyot yo'lida sodda hayvonlardan tortib, odamgacha bo'lgan tirik mavjudotlarga xos psixologik hodisalarning turli-tumanligini yuzaga keltiradi. Teyyar de Shardenning yozishicha: «Ikkala — jismniy va ruhiiy quvvatlar mos ravishda dunyoning tashqi va ichki tomonlarida ... o'zaro muntazam birlashgan holatda bo'ladi va ba'zi hollarda bir-biriga o'tib turadi».

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkin, birinchidan, moslashish vositalari va darajalari hayvonlar psixikasining rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Ikkinchidan, hayvonlar psixikasi rivojlanishining jismniy idrok qilish bosqichida turgan eng yuqori darajasi hayvonlarning boshlang'ich idroki xulq-atvori haqida fikr yuritish imkonini beradi. Lekin hayvonlar xulq-atvorining o'ziga xos xususiyati, asosan, o'zining biologik ehtiyojlarini qondirishdan iborat.

Hayvonot dunyosida psixika rivojlanishi insondagi kabi ong darajasiga o'tmasdan, idroki xulq-atvor darajasida tugaydi.

Psixikaning inson darajasidagi keyingi rivojlanishi xotira, nutq, tafakkur va ong hisobidan faoliyatning murakkablashishi va atrof-olamni tadqiq etish vositasi sifatidagi mehnat qurollarining takomillashishi, shuningdek, belgi tizimlarining kashf etilishi va keng

qo'llanilishi evaziga amalga oshdi. Odamda tabiat tomonidan berilgan psixik jarayonlarning tuban tashkiliy darajalari bilan bir qatorda yuqori darajalari ham yuzaga keladi.

Inson psixik taraqqiyotining jadallashishiga insoniyat erishgan uchta asosiy yutuq ko'mak berdi. Bular: mehnat qurollarining kashf etilishi, moddiy va ma'naviy madaniyat buyumlarining ishlab chiqarilishi hamda til va nutqning paydo bo'lishi. Inson mehnat qurollari yordamida tabiatga ta'sir ko'rsatish va uni chuqurroq bilish imkoniyatiga ega bo'ldi.

O'z navbatida, qurollarni va ular yordamida bajariladigan mehnat funksiyalarini takomillashtirish qo'l yordamida bajariladigan funksiyalarning o'zgarishiga va yaxshilanishiga olib keldi, buning evaziga qo'l vaqt o'tishi bilan ish qurollari orasida eng nozik va aniq qurolga aylandi. Qo'l misolida inson ko'zi voqealarni bilishni o'rganan, uning yordamida tafakkur taraqqiy etib, inson ruhining asosiy ijod namunalari yaratilgan. Odam haqidagi bilimlarning kengayib borishi bilan inson imkoniyatlari ham oshdi, u tabiatdan mustaqil bo'lish va o'z tabiatini (psixika va xulq-atvorni) ongli ravishda o'zgartirish layoqatini egallab bordi.

Avlodlar tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy madaniyat buyumlari bejiz ketmaydi, ular avlodlardan avlodga o'tib, qayta ishlanib, takomillashib boradi. Insonlarning yangi avlodi uchun ularni yangidan kashf etish zaruriyati tug'ilmadi, ulardan foydalanishni bunday mahoratga ega odamlar yordamida o'rganib olishning o'zi kifoya edi.

Layohat, bilimlar, malaka va ko'nikmalarni irsiyat orqali o'tkazilish mexanizmi o'zgardi. Endilikda psixologik va xulq-atvor shakllanishida yangi pog'onaga ko'tarilish uchun organizm ichki tuzilishi va unda kechadigan jarayonlarni, irsiy axborotni o'zgartirish imkoniyatlari olimlar tomonidan o'rganilmoqda.

Psixikaning rivojlanish bosqichlari. Xatti-harakat shakllari

Uzoq vaqtlar davomida psixologiya tabiiy, ijtimoiy fanlardan ajratilib o'rganiladigan ilmiy sohasi sifatida qaratilgan. Buning asosiy sababi shundaki, o'sha paytlarda psixologiya, inson ruhi idealistik nuqtai nazaridan talqin etilgan. Psixologiya oldida turgan asosiy funktsiya, asosan, inson ichki olamini o'rganish bo'lib, bu ichki olamga tashqi dunyoga aloqasiz ravishda organizm ichida paydo bo'ladigan ichkarida kechadigan jarayonlar, holatlar sifatida talqin etilgan. Masalan, R. Dekartning ta'kidlashicha, insonning o'zini o'zi anglashi uning ruhiiy

hayotiga xos bo'lgan narsa bo'lib barcha psixik kechinmalarining murakkabligi faqat ana shu ichki jarayonlarga bog'liqdir.

O'tgan asrda ana shu ichki olamni tashqi olamga qarshi qo'yib, uni ajratgan holda talqin etish g'oyalariga qarshi kurash avj olib ketgan edi bundan 100 yilcha muqaddam I.M.Sechenov tomonidan his etiladigan va amalga oshiriladigan psixologik faoliyatlarning o'rganishi kerak deb aytdi.

I.M.Sechenov tomonidan taklif qilingan reflektor nazariya konsepsiyasi dualizm qarashlarini psixik hayotga tadbiiq etish bo'yicha birinchi ilmiy qarash bo'lmagan.

Psixologiyani tabiat va jamiyat haqidagi fan sifatida joriy qilish sobiq sovet psixologlarining asosiy maqsadlaridan biri bo'lgan.

Chet el psixologlarining ishlida psixologiya ichki dunyo haqidagi fan sifatida emas, balki tashqi ko'rinishlar haqidagi fan deb hisoblangan. Psixologiyani ruhiy hayotning o'ziga xosligi haqida emas, balki hayot faoliyatining uzoq muddat rivojlanishi natijasi sifatida unda organizmning atrof-muhit bilan faol o'zaro aloqaga kirishadi, u o'z o'rini topishga intiladi. Bunday aks ettirish jarayonida, atrof-muhitning ta'siri ostida miyada psixik jarayonlar vujudga keladi. Bu holat esa psixikaning ichki dunyo haqidagi fan tushunchasini yo'qotgan va buning natijasida evolutsiya rivojlanish vujudga keladi. Psixik jarayonlar shu tariqa o'rganish obyekti bo'lib qolgan.

Chet el psixologlarining fikriga ko'ra, psixika hayot faoliyatida vujudga kelmay, balki organizmning hayot faoliyatini ma'lum shart-sharoitlarda vujudga keltiradi. Masalan, notirik tabiatda alohida buyumlarning o'zaro aloqasi mavjud. Biroq bunday aloqalar ularning yashashi uchun sharoit hisoblanmaydi goya suvdan mustaqil ravishda bo'lishi mumkin, suv qirg'oqdan mustaqil ravishda mavjud bo'lishi mumkin. Masalan, kerosinda mavjud bo'lgan kakliy ochiq havoga qo'yilganda uchib ketishi mumkin. Yerning rivojlanishi jarayonida juda murakkab qo'shilishlar vujudga kelgan. Bu katta molekular konservalar deb atalgan. Ularning asosiy xususiyatlari ularning qismlarga tez ajrala oladilar, chunki modda almashinuvi ko'proq bo'lar ekan. Bu molekularlar yangi moddalarni qabul qilib, o'zlashtirishi tashqi olam maxsulotlarini sochishi kerak. Shu tariqa o'sha katta molekularlar atrof-muhitda moddalar almashinuvi uchun kerak. Moddalar almashinuvi passiv jarayon hisoblanmaydi. U og'sil molekularlarning hayotiy faoliyat jarayonini amalga oshiradi. Shu tariqa tirik hayot vujudga keladi. Bu hayotda mayda organizmlar vujudga keladi. Bu to'qimalarning

mavjudligining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular moddalarga qo'zg'ovchilarni har doim topa oladilar. Shu darajada ham tirik moddalarda ehtiyojlar paydo bo'la boshlagan. Hamma tashqi olam ko'rinishidan hayotni qo'llash uchun biotik ta'sir va mavjud bo'lmagan abiotik ta'sir mavjud edi. Agar biz hayot evolutsiyasini diqqat bilan kuzatsak, ularni ma'lum bir bosqichlarga ajratishimiz mumkin. Birinchi bosqich — bu o'simliklar olami. Bu shakl evolutsiyaning hamma bosqichlarida uchraydi. Sodda bir to'qimali suv o'tlaridan tortib, to zamonaviy o'simliklarga qadar.

Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, o'simliklar olamining o'ziga xosligi shundan iboratki, ular ma'lum bir joyga bog'langanlar, harakat qilmaydilar. O'simliklar olami ma'lum bir moddalar almashinuvida to'xtaydi. O'simliklarning hayot faoliyati 1 biotik omillarga bog'liq holda amalga oshiriladi. O'simliklar ma'lum bir sharoitlarga nisbatan sezuvchan bo'lib qoladilar. Demak, o'simliklar ham o'z ehtiyojlariga egadirlar. O'simliklar ularga ta'sir qilgan omillarga nisbatan ta'sirlarga javob berish xususiyatlariga egadirlar. O'simliklar ma'lum bir hududga bog'langandirlar, undan ortiqcha harakat qilmaydilar. O'simliklar yorug'likka, haroratga, kimyoviy ta'sirlarga nisbatan ta'sir berish xususiyatlariga egadirlar. Bunday harakatlar *tropizmlar* deb ataladi.

Tropizmlar fototropizm (yorug'likka javob), termotropizm (haroratga), geotropizm (yer markaziga intilishi), xemotropizm (kimyoviy ta'sirlarga)larga bo'linadi. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tropizmlar ijobiy (taassurot kelgan yo'nalishga qarab intilish) yoki salbiy (zararli taassurotlarga intilish) xarakterga ega bo'lishi mumkin.

O'simliklar dunyosidan farq qiluvchi bosqich bu hayvonot olami hisoblanadi. Hayvonot olamining o'simliklar dunyosidan farqlanuvchi xususiyatlari — bu hayvonlarda harakatning mavjudligidir. Bu ba'zida etarli hisoblanmaydi, chunki ba'zi bir o'simliklar harakatlanish xususiyatlariga egadirlar. Masalan, kungaboqar yoki pashsha yutuvi o'simlik, kungaboqar quyosiga qarab harakatlanasa, pashsha yutuvi pashshalarga qarab harakatlanadi. Lekin bunday harakatlar hayvonlarning xatti-harakatlaridan farqlanadi. Hayvonlarning harakati faol xarakterga ega. O'simliklar dunyosidan hayvonot dunyosiga o'tishdagi yangilik bu hayvonlarda yangi qo'zg'atuvchining ko'rinishi vujudga kelishidir. Hattoki eng sodda tuzilgan hayvonlar ham biotik qo'zg'atuvchilarni paydo bo'lishini namoyon qilishlari mumkin. Bu

A.N.Leontev ta'limiga ko'ra, sezuvchanlik deb nomlangan. Hayvonlarda sezuvchanlikning paydo bo'lishi yangi xususiyatlardan biri hisoblanadi va bu esa yangi organizmlarni vujudga keltiradi, bu holat esa psixikaning vujudga kelishining asosiy omili hisoblanadi.

Tug'ma va individual xatti-harakat. U. Jeymsning instinktlar nazariyasi

Ko'pgina olimlarning fikriga ko'ra instinktlar bu ongda maqsadlarning yo'qligida hayvonlarning maqsadli xatti-harakatidir. Demak, instinkt bu nasldan naslga hech qanday o'zgarishsiz o'tadigan tug'ma xatti-harakat shaklidir. Bu xatti-harakat shakli umurtqasizlarning hayotida etakchi ahamiyat kasb etadi, Masalan, qumursqalarda bu xatti-harakat shakli asosiydir, quyi darajada rivojlangan umurtqalilar ham instinktlar etakchi o'rin egallaydi faqat asta-sekinlik bilan individual o'zgaruvchan xatti-harakatlarga o'zini bo'shata boshlaydi. Agar yomg'ir chuvalchangini bosh gangliyasin olib tashlaganda u harakat qilishi ma'lum. Yomg'ir chuvalchangi o'zini qishda issiq tutishi uchun va oziqlanishi uchun uyiga daraxt bargini olib kirar ekan. Tadqiqotchilar shuni kuzatishdiki yomg'ir chuvalchangi bargni oxiridan tortib uyiga olib kirar ekan. Bu xatti-harakatni bargni oxiridan tortib uyiga olib kirayapti degan fikrga borishlari mumkin. Shuning uchun ham olimlar uni ustidan tadqiqot o'tkazib chuvalchanglarning harakatini kuzatganlar. Ular chuvalchang shaklini idrok qilish shakli bormi yoki yo'qligini kuzatganlar. Ular bargning shakliga o'xshash shaklini bargdan kesib olganlar, bargni asosi hisoblangan barg shakli hozirda oxiri hisoblangan boshlagan, shunda chuvalchang oxiri hisoblangan tomondan uyiga torta boshlagan. Demak, chuvalchang boshqa omillar orqali xatti-harakatini boshqarishi ma'lum bo'lgan. Demak, chuvalchanglar ma'lum bir tug'ma xatti-harakatni amalga oshirishini kuzatishimiz mumkin. Bu xatti-harakat shakllarining murakabligi nimadan iboratligini kuzatganimizda, shunday xulosaga kelishimiz mumkinki evolutsiya jarayonida qandaydir noma'lum yo'llar bilan hayvonlarning yashashi uchun shart-sharoit yaratiladi, bunda ularning tana shakllari, yashash sharoitlari hisobga olinadi. Kapalak yoki pashshaning qanoti uchish uchun eng maqbul asbob hisoblanadi. Asalarining tushug'i esa asal yig'ish uchun eng maqbulidir. Har bir qumursqalarning xatti-harakati yashash uchun eng maqbul holatlardan biri hisoblanadi. Darvinning fikriga ko'ra bu evolutsiyaning natijasida, tabiiy tanlanish vaqtida vujudga kelgan hisoblanadi. Ularning nati-

goldirishga bo'lgan xatti-harakatida ham instinkt shakllarini kuzatishimiz mumkin. Masalan, chivinarlar o'z tuxumlarini suvga qo'yadilar, agar ular quruq joyga tuxumlarini qo'ysalar tuxumlar nobud bo'lishlari mumkindir. Ipak qurti o'z ipagini katta qilib o'raydi, chunki bunda uning kapalagi o'sha joyda harakatlana olishi kerakdir. Oddiy ari tuxumini chuvalchangga qo'yadi bunda u chuvalchangni etakchi gangliyasin zararlab, tuxumini qo'yadi. Bu holatda chuvalchang halok bo'lmaydi, balki arining bolasi yem bo'ladi. Bunday murakkab xatti-harakatlar o'zining maqsadli jihatidan hayron qoldiradi. Asalarining in qurishi ham juda murakkab hisoblanadi, u xuddi arxitektori kabi hamma qismlarni hisobga olgan holda in qurgandek ko'rinadi. Masalan, baliqlar, qushlar ma'lum bir hududda yashab ikkinchi hududga qishlash uchun keladilar. Bu holatda murakkab xatti-harakat shakllari program-malashirilgan hisoblanadi. Instinktni to'rt asosiy xususiyatini ajratishimiz mumkin, bular quyidagilardir: nasliylik, o'qitishdan mustaqillik, birxillik, bir tomonlamalikdir.¹

Masalan, asalarilar 140 ga yaqin hidlarni ajratish xususiyatiga egadirlar. Asalarilar to'liqlarni ham tez va oson ajrata oladilar. Inson tebranishlar chastotasini sekundiga 20 dan 20 mingga yaqinini ajratadi, qumursqalar esa faqat ultrazvuk tebranishlariga javob beradi. Qumursqalarda yana ko'rishni yaxshi rivojlangan. Ularning ko'zlarini umurtqalilardan farqli ravishda bir necha ming alohida bo'limchalardan iboratdir. Demak, qumursqalarda yuqori darajada rivojlangan umurtqalilar kabi hamma sezgi organlari mavjuddir. Ularda qo'zg'alish aynan shu organlarda paydo bo'ladi va so'ngra oldingi gangliyaga etkaziladi. Oldingi gangliyada uchta turli xil qismlar mavjuddir: oldingi qism ko'rish retseptorining tolalari boradi, o'rta qism hid bilish retseptorlari boradi va orqa qism og'iz qismining retseptorlari boradi. Shu tariqa asalarilarda oldingi gangliyasi tasniflangan hisoblanadi, ularni esa umurtqalilar miyasi bilan ham solishtirish mumkindir. Asalarilarning gangliyasi chuvalchanglarnikiga o'xshagan tarzda tuzilgan, ularning gangliyalari tartiblangan tarzda tuzilgan. Bu xatti-harakatlar yorug'lik signallariga javob berishga mo'ljallangan. Asalarining oldingi gangliyasi kelgan ma'lumotlarni tahlil qilish qobiliyatiga egadir, bular murakkab xatti-harakatlarni amalga oshirishga yordam beradi. Har bir xatti-harakatlar instinktiv darajada tuzilganligi sababli ulardagi ma'lum

¹ Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008. - p. 27.

o'zgarishlarga hayvonlar javob berishmasligi mumkin. Instinkiv xatti-harakatning besh xil turi mavjud: 1) oziqlanish, 2) nasl qoldirish, 3) naslga g'amxo'rlik, 4) himoyalaniish, 5) in qurish va gala bo'lib yashash. Har bir xatti-harakatlar shu instinktlar asosida amalga oshiriladi. Ular murakkab holatlarga duch kelsalar instinktlar chegarasidan chiqib keta olmaydilar. Masalan, o'rgimchak to'riga pashsha tushganini vibratsiya orgali sezadi va ozuqaga intiladi. Agar iniga boshqa narsa tushsa ham unga intiladi, chivin suvga tuxum qo'yadi, lekin oynani ko'rsa ham tuxum qo'yishi mumkindir.

Nazorat savollari

1. Determenizm tamoyili nimani anglatadi?
2. Ong va birlik tamoyilini vujudga kelishiga sabablarni ko'rsating?
3. Inson psixikasini tizimi nimalardan iborat?
4. Tabiiy tanlanishda nimalar sabab bo'ladi?
5. Inson psixikasini rivojlanishi nimalarga bog'liq?

3-bob. TABIIY VA JINSIY TANLANISH NAZARIYALARI

Reja:

1. "Evolutsiya" tushunchasi tabiiy tanlanish nazariyasini kelib chiqish shartlari.
2. Evolution nazariyaning asosiy shartlari, tabiiy tanlanish natijalari
3. Evolution nazariyaning mazmuni
4. Jinsiy tanlanish nazariyalari
5. "Evolutsiya" tushunchasi tabiiy tanlanish nazariyasini kelib chiqish shartlari.

Evolution nazariyaning asoschisi bo'lmish CH.Darvin 1809-yili 12-fevralda Angliyaning Shryusberi shahrida shifokor oilasida tavallud topdi. U maktabni tugatgach, Edinburg universitetining shifokorlar tayyorlaydigan fakultetiga o'qishga kirdi. Biroq ko'pgina tibbiyot fanlarining lotin tilida o'qilishi hamda bemorlarni narkozsiz operatsiya qilinishi Darvinda tibbiyotga nisbatan hech qanday qiziqish uyg'otmadi. Shu sababli, u universitetni tashlab otasining tavsiyasiga ko'ra Kembrijd universitetining cherkov xodimlari tayyorlaydigan fakultetiga o'qishga kirdi. Bu yerda Darvin diniy aqidalar bilan unchalik shug'ullanmasdan professorlar D.Guker va A.Sedjvik rahbarligida tabiiy fanlar bilan shug'ullandi va tabiatga uyushtirilgan ekspeditsiyalarda faol qatnashdi. 1831-yili universitetni tamomlasa ham cherkov xodimi bo'lib ishlamadi. Yosh Darvinning tabiiy fanlarni o'rganishga bo'lgan ishtiyoqining zo'rliigi va tabiat qo'ymida kuzatish ishlari olib borish mahoratidan xabardor bo'lgan prof. Gensto uni dunyo safariga oltanayotgan "Bigl" (Iskovich) kemasiga tabiiyotshunos sifatida qabul qilinishiga tavsiya berdi. Mazkur kemaning tabiatshunosi sifatida Darvin besh yil berdi. Atlantika, Tinch va Hind okeanlarida, ko'pgina orollarda, Janubiy Amerikaning sharqiy va g'arbiy qirg'oqlarida, Avstraliya, Afrikaning janubiy o'lkalarida bo'ldi va u erlarda qadimgi davrlarda va hozirgi vaqtda tarqalgan o'simlik va hayvonlar bilan tanishdi. U ilgari vaqtlarda o'lib ketgan va hozir yashayotgan hayvonlar o'rtasida juda ko'p o'xshashlik va farqlar borligini e'tirof etdi. U Shimoliy va Janubiy Amerika hayvonlarini o'zaro taqqoslab, Janubiy Amerikada lama, tapir, yalg'ov, chumolixo'r, zirxli hayvonlar borligini, ular Shimoliy Amerikada uchramasligini aniqladi. Darvinning uqtirishicha qadimgi davrlarda bu ikki qit'a yagona bo'lgan. Keyinchalik Meksika tog'lari

tufayli yagona qit'a ikkiga bo'lingan. Natijada ularning hayvonot va o'simlik olamida farqlar paydo bo'lgan. Darvini, ayniqsa, Janubiy Amerikaning g'arbiy qirg'og'idan 900 km uzoqlikdagi Galapagos arxipelagining hayvonot va o'simliklar olami hayratga soladi. U erda qushlar, sudralib yuruvchilar ko'p uchraydi. Chumchuqsimonlar turkumiga kiruvchi vyuroklar, sudraluvchilardan toshbagalarni har bir oroldagi xillari o'ziga xos tuzilishga ega. Umuman olganda, Galapagos arxipelagining hayvonot va o'simliklar olami Janubiy Amerika hayvon va o'simliklariga o'xshash. Lekin ayrim belgi, xossalari bo'yicha farq qiladi.

Darvin besh yillik safardan juda boy kolleksiya, getbariy va qotirilgan, fiksirlangan hayvon va o'simliklar bilan qaytdi. Bu safar unga organik olam evolutsiyasi haqidagi ta'limot uchun asos bo'lgan dalillarni to'plash imkonini yaratdi va uning kelajagini belgilab berdi.

Darvin dunyo safaridan qaytgach, to'plangan materiallar ustida Angliyaning ko'zga ko'ringan tabiiyotshunos olimlari bilan hamkorlikda shug'ullana boshladi. Shu bilan bir qatorda yangi hayvon zotlari, o'simlik navlarini chiqarish tajribasini o'rgandi. Ilgari o'tgan va o'zi bilan tengdosh olimlarning asarlari bilan tanisha boshladi. Shularga asoslanib, u organik olam evolutsiyasi haqida dastlab 1842-yili ilmiy asar yozdi va uni yana 15 yil davomida kengaytirdi, chuqurlashtirdi, ishonchli dalillar bilan asosladi. Nihoyat 1859-yili "Turlarning paydo bo'lishi" degan mashhur asarini nashr etirdi. U yana bir necha asarlar yozdi. Ulardan "Xonaklashtirilgan hayvon, madaniy o'simliklarning o'zgaruvchanligi" (1868), "Odamning paydo bo'lishi va jinsiy tanlanish" (1871), "O'simliklar olamida cheklanish va o'z-o'zidan changlanishning ta'siri" (1876) kabi asarlarni e'tirof etish mumkin. Bu asarlarda olim organik olam evolutsiyasining harakatlantiruvchi kuchlari: irsiyat, o'zgaruvchanlik, yashash uchun kurash va tabiiy tanlanish ekanligini e'tirof etdi.

Ch.Darvin 1859-yili yozgan "Tabiiy tanlanish yo'li bilan turlarning kelib chiqishi"¹ va 1971-yili nashrga chiqqan "Odamning kelib chiqishi va jinsiy tanlanish" asarida organik dunyoning evolutsion taraqqiyotining asosida uchta omil yotadi deb ko'rsatadi. Ular o'zgaruvchanlik, irsiyat va tabiiy tanlanish. O'zgaruvchanlik tufayli organizmlarning tuzilishi va funksiyalarida yangi belgilar paydo bo'ladi, irsiyat esa bu o'zgarishlarni mustahkamlaydi, tabiiy tanlanish tufayli yashash uchun kurash jarayonida hayotning o'zgargan muhitiga

moslasha olmagan organizmlar yo'qolib boradi, moslasha olganlari esa yashashini, taraqqiyotini davom ettiradi. Shunday qilib Ch.Darvin organik dunyo evolutsiyasining asosiy harakatlantiruvchi kuchlarini topdi. Lekin insonning vujudga kelishidagi sotsial omillarni ko'rsatib bera olmadi. Bu jihatlarni antroposotsiologiya konsepsiyasi tarafidori tomonidan takomillashtirildi. Bu konsepsiya tarafidori odamning paydo bo'lishida mehnatning konstruktiv rolini ko'rsatib berishdi. Ularning fikricha, qo'ling, nutqning, miyaning, tafakkurning rivojlanishida, kishilarning o'zaro hamkorligi va sotsial jamoalarning vujudga kelishida mehnat faoliyati asosiy rol o'ynaydi. Chunki mehnat qilish jarayonida odamlarda mehnat qurollarini takomillashtirish ehtiyoji paydo bo'ladi. Odamlar mehnat qurollarini takomillashtirish jarayonida o'zlarini ham takomillashtirib borgan. Bu jarayon ham tabiiy tanlanish bilan chambarchas bog'langandir. Yangi va samarador, qulay mehnat qurollari esa eskirgan, samaradorligi kam, noqulay mehnat qurollarini siqib chiqaravergan.

Darvin nazariyasini kurashchan materializm va ateizm targ'iboti uchun, g'oyaning haqiqiylikini isbotlovchi nazariya deb, uni g'oyaviy qurol sifatida ishlatishga intildi. Aslida bu konsepsiya mafkuradan xoli bo'lgan, organik dunyoning evolutsion taraqqiyotini aks ettiruvchi tabiiy-ilmiy nazariya edi.

Odamning paydo bo'lishi haqida turli xil boshqa konsepsiyalar ham mavjud bo'lib, ular kreatsionistik (teistik) antropologiya nazariyasi, genetik populyatsiyali evolutsion nazariya, mutatsiyali evolutsion nazariya, sintetik evolutsion nazariya, saltatsionistik (hayotning vujudga kelishini sakrashlar tarzida aks ettiruvchi) evolutsion konsepsiya, neokatastrofizm konsepsiyalari hisoblanadi. Bu nazariy konsepsiyalarda ham insonning paydo bo'lishiga turli rakurslardan yondashilgan. Bu konsepsiyalarning mualliflari Ch.Darvinning konsepsiyasini turli tараfdan rad etishga intilishgan. Lekin Ch.Darvinning evolutsion nazariyasi organik olam taraqqiyotining umumiy mexanizmini ochib berishda muhim rol o'ynaydigan fundamental asoslarga ega bo'lgan haqiqiy tabiiy-ilmiy konsepsiyadir. Bu konsepsiyaga tolerant yondashib, unga hozirgi zamon sinergetik taraqqiyot metodologiyasini ta'biq etsak, organik dunyoning evolutsiyasini chiziqli rivojlanish tarzida emas, balki o'zini-o'zi sozlovchi, o'zini-o'zi takomillashtiruvchi, nochiziqli rivojlanuvchi sistema sifatida yondashsak, bu konsepsiyaning qadri yanada oshadi va shunda evolutsion konsepsiyaning o'ta murakkab hislatlarini ham to'g'ri anglab etish imkoniyati vujudga keladi.

Bu konsepsiya hali tabiatshunoslikda kreacionistik konsepsiya, teistik konsepsiya hukmronlik qilib turgan bir sharoitda, masalalarga murakkab tizim nuqtai nazaridan qarash hali rasimga kirmagan bir sharoitda ishlab chiqilgan edi. Shu sababli bu nazariyaning qiyomiga etmagan jihatlari ham bo'lgan. Masalan, Ch.Darvin organik dunyoning evolution tarqiyoti zanjiri ketma-ketligiga nazar tashlab, odam va maymunlarning ajdodlari bir ekanligi haqidagi g'oyani ilgari suradi. Aynan shu g'oya ruhoniylarni g'azablantirgan. Aslida, u barcha jonivorlarning, jumladan insonlar va maymunlarning kelib chiqishi, yaratilishining ildizi borib-borib bir nuqtada birlashadi deyishi ham mumkin edi. Ammo ilmiy haqiqatlar quruq e'tiqodgagina, noma'lum, mavhum dalillargagina asoslanib ilgari surilmaydi. Mavjud ilmiy dalillar esa odam va maymun organizmning bir-biriga juda yaqinligini, ularning ajdodlari ham tobora bir-biriga yaqinlashib borganligini isbotlaydi. Ch.Darvin ana shu haqiqatni isbotlovchi ilmiy dalillarni to'play olgandi. Ch.Darvin ilgari surgan bu nazariya rivojlanishning evolution yo'lini ifodalab beruvchi, muhim ratsional fikr bo'lib, bu fikr insoniyatga, uning tarqiyoti uchun doimo xizmat qiladigan konstruktiv (bunyodkor) mazmunga egadir. Uni inkor etish, insoniyat erishgan ilmiy qadriyatlarga nisbatan notolerant yondashuv va ularni ko'r-ko'rona rad qilish, obro'sizlantirishdir.

Agar bugun evolution nazariyaga nisbatan tolerantlikni cheklab qo'yask, ertaga nisbiylik nazariyasiga, indin esa sinergikaga, xullas, barcha ilmiy haqiqatlarga nisbatan tolerant yondashuvning inkor etilishiga yo'l ochiladi. Ilmiy nazariyalar olimlarning yillab olib borgan mashqatli izlanishlari tufayli vujudga keladi va ular keyingi avlodlar tomonidan sayqallanib, takomillashtirilib boriladi. Darvinning evolution nazariyasini bugungi kundagi ilg'or metodologik usulbar yordamida yanada takomillashtirish, organik dunyo tarqiyotining kelajagini bashorat qila oladigan nazariya darajasiga ko'tarish bugungi ilm ahli oldidagi, tabiatshunoslar oldidagi eng mas'uliyatli funksiyalardan biridir. Bu nazariya organik dunyo tarqiyotini to'g'ri tushuntiruvchi ilmidir. Fan tarqiyotida Darvinning evolution nazariyasi o'zining mustahkam o'rniaga egadir, uni siqib chiqarishga bo'lgan har qanday intilishlar fan tarqiyoti qonuniyatlarini yaxshi bilmaslikdan, yoki bu nazariyaning mohiyatini chuqur anglab etmaganlikdan dalolat beradi.² Boshqa ilmiy nazariyalar singari

Darvinning evolution nazariyasi ham fan tarixida o'z o'rniga ega va unga tolerant yondashish lozim.

Jinsiy tanlanish holatlarini tahlil qilish vaqtida biz quyidagi holatlarga duch kelamiz. Erkak yoki ayol bo'lishidan qat'iy nazar bizning yashash tarzimiz bir-biriga o'xshashdir, shu sababli bizning ijtimoiy holatlarni idrok qilishimiz deyarli bir xil hisoblanadi.¹

Jinsiy farqlarni tahlil qilganda psixologlar R.Buamaster, K.Kataniz va K.Borg ayollar va erkaklar o'rtasidagi tafovutlarni o'rganishgan. Hozirgi kunda erkaklarga xos bo'lgan faoliyatlar ayollar tomonidan bajarilishi mumkinligi haqida fikrlarni keltirib o'tishgan.² Masalan, kim ko'proq avtomobil haydashiya moyil, kim ko'proq jinsiy mayllar haqida o'ylaydi, g'oyalarning boshlovchisi kim degan savollarning barchasiga erkaklar degan javob qaytarilgan. VVS tomonidan 200000 ta sinalluvchida 53 mamlakatda tadqiqot ishlari olib borilgan, bunda jinsiy maylni boshlovchilar erkaklar sifatida tan olingan M.Segal (1990).³ Jinsiy farqlar turli xil jins vakillarida turlicha ekanligini kuzatishimiz mumkin. Munosabatlarda gender farqlar, albatta, ularning xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatadi.

Evolution nazariyaning asosiy shartlari, tabiiy tanlanish natijalari

O'zgaruvchanlik tur ichidagi individlarning o'zaro tafovut qilishidir. Bir turning individlari o'rtasida kuzatiladigan tafovutlar organizmdagi irsiy xossalarning o'zgarishiga bog'liq bo'lishi mumkin. O'zgaruvchanlik organizmning tashqi sharoit bilan o'zaro munosabatini aks ettiradi. Genetik nuqtai nazardan qaraganda, o'zgaruvchanlik organizmning individual rivojlanishi jarayonida genotipning tashqi sharoit bilan o'zaro reaksiyasi natijasidir.

Organizmlarning o'zgaruvchanligi organik olam rivojlanishining asosiy omillaridan biri bo'lib, sun'iy tanlash bilan tabiiy tanlanish uchun asosiy manbadir.

O'zgaruvchanlik xillari. Biologiyada irsiy va noirsiy o'zgaruvchanlik xillari ma'lum. Noirsiy o'zgaruvchanlik organizm belgilarning o'zgarishi bo'lib, bu o'zgarish jinsiy ko'payishda nasldan-naslga o'tmaydi. Bunday o'zgaruvchanlikni Darvin aniq o'zgaruvchanlik deb atagan edi.

¹ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. - Worth Publishers, 2010. - p. 142.

² Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. - Worth Publishers, 2010. - p. 140.

¹ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. - Worth Publishers, 2010. - p. 146.

² Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. - p. 146.

³ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. - p. 146.

Hozir u genetikada modifikatsion yoki fenotopik o'zgaruvchanlik deyiladi.

Irsiy o'zgaruvchanlik genotip bilan bog'liq bo'lganligidan organizmning o'zgaragan belgi-xususiyatlari nasldan-naslga o'tadi.

Genlarning kombinatsiyasi va rekombinatsiyasidan vujudga keladigan o'zgaruvchanlik kombinatsion o'zgaruvchanlik deyiladi. Genlar kombinatsiyasi va ularning o'zaro ta'siri irsiy o'zgaruvchanlikni vujudga keltiradi. Genlar kombinatsiyasi ikki jarayon: 1) meyoza xromosomalarning mustaqil tarqalishi va urug'lanishda ularning tasodifan qo'shilishi; 2) xromosomalarning chalkashuvi va genlar rekombinatsiyasi asosida amalga oshadi. Kombinatsion o'zgaruvchanlikda genlar o'zgarmaydi, balki genotipda ularning qo'shilish va o'zaro ta'sir mexanizmining o'zgaradi.

Irsiy o'zgaruvchanlikning ikkinchi xili mutatsion o'zgaruvchanlik bo'lib, bunda organizmlarning genotipi o'zgaradi. Demak, irsiy o'zgaruvchanlik organizm genotipining, noirsiy o'zgaruvchanlik organizm fenotipining o'zgarishidir. Ushbu bobda modifikatsion va mutatsion o'zgaruvchanlik bilan tanishamiz.¹

Hayotning hujayraviy shakllari. Tirik mavjudotlarning asosiy massasini hujayralar tashkil etadi. Hujayra hayotining hamma asosiy xususiyatlarini o'zida namoyon qiluvchi eng kichik soddada tuzilmadir.

Hujayralar o'z tuzilishiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

Prokariot hujayralar. Prokariot (yunoncha pro – oldin, karon – yadro so'zlaridan olingan) hujayralar eng oddiy tuzilgan bo'lib, qadimiy organizmlardir. Yerdagi hayot rivojlanishining eng dastlabki bosqichlarida paydo bo'lib, hozirgi davrgacha saqlanib qolgan. Prokariotlarga bakteriyalar va ko'k-yashil suv o'tlari, (sianobakteriyalar) kiradi. Bakteriyalar 0,5 *mkm* dan 10 *mkm* gacha bo'lib, tashqi tomondan qalin qobiq bilan o'ralgan, ba'zilarida esa shilimsiq kapsula bo'lishi mumkin. Qobiq tagida membrana joylashadi.

Prokariotlarda xaqiqiy yadro o'rniga membrana bilan ajratilmagan genofor yoki nukleoid bo'lib, u bitta xalqasimon xromosomadan iborat. Xromosoma tarkibida ikki spiralli DNK molekulasi, juda oz miqdorda oqsil va RNK joylashgandir. Eukariotlardan farqli o'laroq prokariotlar xromosomasida gistonli oqsillar bo'lmaydi. Xromosoma hujayra membranasiga birikkan bo'ladi. Bakteriyalar bo'linganda DNK yoki RNK ham ikki marta ko'payadi.

Prokariotlarda organoidlar rivojlanmagandir. Ularda ichki membranalari yo'q, uning o'rniga hujayra membranasining burmalari mavjud. Bu burmalar bakteriyalarda plastidalar va mitoxondriyal funksiyasini bajarishi mumkin. Prokariotlarda 5000 dan 50000 gacha ribosomalar bo'lib, ular eukariotlarnikidan farq qiladi. Prokariotlarda mitoz kuzatilmaydi. Ular ikkiga bo'linishi yo'li bilan ko'payadi. Bakteriyalarda jinsiy jarayon – konjugatsiya kuzatiladi. Bunda ikki hujayra o'zaro irsiy axborot almashadi. Natijada bakteriyalarning irsiy o'zgaruvchanligi ortadi.

Bakteriyalar juda katta ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda ularidan biotexnologiyada, genetik injeneriyada keng foydalanilmoqda. Bakteriyalardan spirt, sirk, kislota, har xil antibiotiklar, fermentlar, biologik aktiv moddalar, oziqboq oqsillar, dori-darmonlar, gormonlar olishda keng foydalanilmoqda.

Inson qadim zamonlardan beri sariyog', pishloq, qatiq, sut va non mahsulotlarini tayyorlashda bakteriyalardan foydalanib kelmogda.

Prokariotlar tabiatda moddalarning davriy almashinishida katta ahamiyatga ega. Ko'k-yashil suv o'tlari (sianobakteriyalar) organik moddalarni sintezlashda, bakteriyalar esa mineralashirishda muhim rol o'ynaydi.

Bakteriyalar har xil kasalliklarning ko'zg'atuvchilari sifatida odam, hayvon va o'simliklarga katta zarar etkazadi. Masalan, dizenteriya, qorin tifi, vabo, o'lat va yiringli kasalliklarning ko'zg'atuvchilari har xil bakteriyalar hisoblanadi.

Eukariotlar. Bir hujayrali suv o'tlari va soddada hayvonlardan tortib yuqori tuzilgan gulli o'simliklar, murakkab hayvonlar va odamlargacha bo'lgan hamma mavjudotlar eukariot organizmlarni tashkil etadi. Eukariot hujayralar prokariot hujayralarga qaraganda murakkab va xilma-xil tuzilgan. Ularda haqiqiy yadro va organoidlar mavjud. Eukariot yunoncha «eu» – haqiqiy, yaxshi, «karon»-yadro so'zlaridan olingan. Hujayralar bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan uchta tarkibiy qismdan tashkil topgan: 1) hujayra qobig'i, 2) sitoplazma, 3) yadro.

Eukariot hujayralarning kattaligi va shakli asosan ular bajaradigan funksiyalarga bog'liq bo'ladi. Ularning o'rtacha diametri 10 *mkm* dan 100 *mkm* gacha bo'ladi. Tuxum hujayralar tarkibida oziq moddalar ko'p to'planganligi uchun ancha yirik bo'ladi. Tuyaqush tuxumining diametri 150 *mm* gacha boradi. Hujayralarning o'ichami organizmning kattaligiga bog'liq emas. Masalan, yirik sut emizuvchilarning qizil qon

tanachalarining diametri 10 *mkm* dan oshmaydi. Organning yoki butun organizmning kattaligi esa hujayralar miqdoriga bog'liqdir.

Evolution nazariyasining mazmuni

Biologlarning fikriga ko'ra tabiiy tanlanish jarayonlari hozirgi kunda eng maqbul usullardan biri hisoblanadi. Tabiiy tanlanish jarayonida insonning biologik mayllar ortadi.¹ Tabiiy tanlanish inson munosabatlariga kirish vaqtida o'z xohish irodalarini ko'rsatishga, o'zining ijodiy hislatlarini namoyon qilishga urinadi, shu sababli insondagi o'zgarishlarni biz boshqacha tahlil qilishimiz ham mumkin. Erkak va ayollarni tabiiy tanlanishga munosabatlari, albatta, turlicha kechadi ayollarda jinsiy munosabatlarga yondashuv nisbiydir, erkaklarda esa jinsiy munosabatlarda xordiq chiqarish usuli sifatida e'tirof etiladi² (Schmitt, 2005, 2007).

Zambiyada nasl qoldirishga moyil bo'lgan ayollar ko'proq qadrlanadi va farzamlari ko'p ayollarni alohida hurmat bilan e'tirof etiladi. Ularning tanasi qanchalik katta bo'lsa, ular shunchalik iltijlanishi ham ma'lumdur. Turmush qurish vaqtida yoshi katta erkaklar, albatta, yosh ayollar bilan turmush qurishni afzal bilishadi. Ayollar ham o'z vaqtida o'zlaridan bir muncha katta erkaklar bilan turmush qurish istagini bildiradilar. Hozirgi vaqtda ham bu odatlar saqlanib qolgan, faqat ba'zi bir holatlarda ayollar o'zlaridan kichik erkaklar bilan turmush qurishlari mumkin. Bu misollar evolution (tadrijiy) yondashuvlar haqida fikrlashga undaydi. Avlodlardan olingan genotiplar albatta saqlanib, kelajak avlodga yetkazib beriladi va shu genlar orqali ba'zi bir xususiyatlar shakllanishi mumkin.³

Organizm genotipining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan o'zgaruvchanlik mutatsion o'zgaruvchanlik deyiladi, o'zgarishlar natijasida hosil bo'lgan organizm mutan deb ataladi. Mutatsion o'zgaruvchanlik modifikatsion o'zgaruvchanlikdan tubdan farq qiladi, hosil bo'lgan yangi belgi va xususiyatlar (mutatsiyalar) tashqi muhitqanday bo'lishidan qat'i nazar nasldan-naslga berilaveradi. Mutatsiyalar hosil bo'lishi hujayraning nodir tuzilishi — xromosomalarining o'zgarishiga bog'liq.

Mutatsiya tashqi omillar yoki ichki sabablar ta'sirida hujayraning irsiy tuzilishida yuz beradigan o'zgarish bo'lib, organizmlarda yangi belgi va xususiyatlar paydo bo'lishiga olib keladi. Boshqacha aytganda,

mutatsiya genlarning molekulyar o'zgarishi, genlar miqdorining hamda xromosomalar soni va tuzilishining o'zgarishidir.

Irsiy o'zgaruvchanlik Darvinga ham ma'lum bo'lib, uni noaniq (yoki muayyan) o'zgaruvchanlik deb atagan edi. U bunday o'zgaruvchanlik kuchsiz tafovutlardan to ko'zga tashlanadigan darajada yaqqol va keskin bo'lishi mumkinligini aniklagan. Masalan, 1891-yilda Shimoliy Amerikadagi Massachusets degan joyda normal qo'ylardan oyoqlari juda katta qo'zichoqlar tug'ilgan. Bunday keskin o'zgarishlar o'simliklarda ham uchraydi. XVIII va XIX asrlarda Angliyalik bog'bonlar mevali va manzarali o'simliklar shohidagi kurtaklardan morfologik jihatdan asosiy novdalardan keskin farqlanadigan novdalar o'sib chiqqanligini aniqlagan edilar. Ammo Darwin zamonida hali irsiyat va o'zgaruvchanlik qonuniylari kashf etilmagan, shu sababli o'zgaruvchanlikning turli shakllari urtasidagi tafovutlar anik emas edi. O'zgaruvchanlik shakllari haqidagi masala XIX asrning oxiri XX asr boshlarida ilmiy asosda ishlab chiqildi.

«Mutatsiya» atamasini fanga gollandiyalik botanik G. Friz kiritgan. U organizm irsiy belgilarining keskin o'zgarishi hodisasini mutatsiya deb atadi. G. Frizning asosiy ta'limoti «Mutatsiya nazariyasi» (1901-1903) degan asarida bayon qilingan bo'lib, hozirgacha o'z mohiyatini saqlab kelmoqda.

Jinsiy tanlanish nazariyalari

Darvin organik olamning evolutsiyasi haqidagi ta'limotini irsiy o'zgarishlarning tabiiy tanlanishiga asoslanib tuzgan edi. U ma'lum bir tomonga yo'nalmagan noaniq o'zgaruvchanlikka katta ahamiyat bergan edi. Darvin noaniq o'zgarishlar deb nom bergan o'zgaruvchanlik hozirgi genetik nuqda nazardan mutatsiyalardir.¹ Mutatsiyalar tabiiy tanlanish va seleksiya uchun muhim ahamiyatga ega. Tabiiy tanlanish natijasida turli o'zgaradi, levarak, atrof-muhit sharoitiga moslashgan yangi turlar turli o'zgaradi, vujudga keladi. Bundan ko'rinib turibdiki, irsiy va tur xillari vujudga keladi. Bundan ko'rinib turibdiki, irsiy o'zgaruvchanlikning o'zi tur kelib chiqishiga sabab bo'lmaydi, balki u turlarning rivojlanishida tabiiy tanlanishga boshlang'ich material bo'lib xizmat qiladi. Mutatsiyalar organizmning har qanday morfologik, fiziologik, biokimyaviy belgilarini o'zgartiradi.

Morfologik mutatsiyalar tufayli o'simlik va hayvonlarning o'sish va shakllanish xarakteri o'zgaradi. Masalan, bir qancha chorva mollari (qoramol, qo'y va boshqalarning) katta oyoqli, hasharotlar qanotsiz va

¹ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. — Worth Publishers, 2010. — p. 147.

² Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. — p. 147.

³ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. — p. 147.

¹ Buss, David M. Evolutionary psychology: the new science of the mind / David M. Buss — p. 4.

ko'zsiz bo'lishi, o'simliklar har xil organlarining taksiz bo'lishi va albinizm hodisalari morfologik mutatsiyaga misoldir.

Fiziologik mutatsiyalar organizmlardagi fiziologik jarayonlarni o'zgartiradi, natijada ularning yashovchanligi ortishi yoki pasayishi mumkin.

Bioximiaviy mutatsiyalar tufayli organizmdagi ma'lum ximiaviy moddalarning sintezlanishi o'zgaradi yoki to'xtaydi. Bunday mutatsiyalar organizmda moddalar almashinishini va uning ximiaviy tarkibini o'zgartiradi.

Organizm hujayralari rivojlanishining qaysi bosqichida bo'lishidan qat'i nazar, mutatsiyalar istalgan hujayralarda hosil bo'lavermaydi. Agar jinsiy hujayralarda mutatsiya hosil bo'lsa, generativ mutatsiya, vegetativ (jinsiz) hujayralarda hosil bo'lsa, somatik mutatsiya deyiladi.

Jinsiy hujayralardagi mutatsiyalar navbatdagi bo'g'inning zigota bosqichida namoyon bo'ladi. Agar mutatsiya dominant bo'lsa, birinchi bo'g'in duragayning zigotasida, agar retsessiv bo'lsa, keyingi (F_2F_3 va hokazo) bo'g'inlarda, ya'ni gomozigota holatga o'tish vaqtida hosil bo'ladi.

Somatik mutatsiyalar o'z tabiatiga ko'ra, generativ mutatsiyalardan farq qilmaydi, faqat jinsiy yo'l bilan ko'payadigan organizmlarda uchraydigan somatik mutatsiyalar evolutsiya uchun va seleksiya amaliyoti uchun hech qanday ahamiyatga ega emas. Chunki bunday mutatsiyalar (odam sochida bir to'p oq paydo bo'lishi, bir ko'zning qoraroq, ikkinchisining ochroq bo'lishi, qorako'l terida qora dog'ning paydo bo'lishi va hokazolar) keyingi bo'g'inga o'tmaydi.

Jinsiz yo'l bilan ko'payadigan organizmlardagi somatik mutatsiyalar seleksiya uchun katta ahamiyatga ega. Masalan, ba'zan o'simlik novdalarida boshqalardan farq qiladigan barg, gul va mevalar paydo bo'ladi. Bunday o'zgaruvchanlik poyaning o'sish nuqtalaridagi meristema to'qima hujayralarining mutatsiyalanishi natijasida hosil bo'ladi. Bunday kurtak mutatsiyasi (spora) deyiladi, o'simliklar vegetativ yo'l bilan ko'paytirilganda ular saqlanib qoladi. Qizil qoragat (smorodina) butasida oq mevalar hosil bo'lishi bunga misol bo'ladi.

Kurtak mutatsiyasidan seleksiya amaliyotida keng foydalaniladi. Urug'siz olma, nok, uzum navlari somatik mutatsiya natijasida chiqarilgan. Michurin o'zining «600 grammli Antonovka» olma navini kurtak mutatsiyasidan foydalanib chiqargan.

Jinsiz yo'l bilan ko'payadigan organizmlarning somatik mutatsiyasi evolutsiya uchun katta ahamiyatga ega. Ulardagi har bir somatik

mutatsiya yangi belgilarga ega bo'lgan klon avlodini beradi (klon vegetativ yo'l bilan ko'payadigan organizmlar avlodidir).

Antropogenez. Odamning paydo bo'lishida biologik omillar katta ahamiyatga ega bo'lsa-da, biroq ularning o'ziga antropogenezni tushuntirish uchun yetarli emas. Bu jarayonda biologik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy omillar ham muhim rol o'ynagan.

Maymunlar birdaniga tik yura boshlagan emaslar, atrof-muhitning o'zgarishi, o'rmon sharoitidan ochiq yerda yashashga o'tish tufayli ayrim maymunlarda paydo bo'lgan mutatsion o'zgaruvchanlik tik yurishga birmuncha layoqatli bo'lish, yashash uchun kurash, tabiiy tanlanish orqali million yillar mobaynida saqlanib, takomillashib borgan. Tik yurish natijasida odamsimon maymunlarning harakatlanish darajasi cheklanib qolgan. Dumg'aza suyaklari birlashib harakatlanmaydigan holga o'tgan. Bu esa tug'ilishni birmuncha qiyinlashtirgan bo'lsa-da, tik yurishga o'tish odamsimon maymunlarda uzogdan xavf-xatarni ko'ra bilish, qurol ushlashga xizmat qiluvchi qo'llarining ozod bo'lishiga imkon yaratgan. Shu sababli ham Ch.Darvin va F.Engels tik yurish maymunlarni odamga aylantirish jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega deb hisoblaganlar.

Odam shakllana boshlashi jarayonida uning qo'li dastlab yaxshi rivojlanmagan bo'lib, faqat oddiy harakatlarni bajarargan, xolos.

Mutatsion o'zgaruvchanlik, yashash uchun kurash, tabiiy tanlanish tufayli mehnat operatsiyalari uchun foydali bo'lgan qo'llari o'zgaragan individlar saqlana borgan. Dastlabki, odamsimon maymunlar tayyor narsalardan qurol sifatida foydalanibgina qolmay, balki ularning o'zlari tayyorlay boshlaganlaricha million yillar kerak bo'lgan. Mehnat qurollarini yasash odam qo'lini tobora maymun qo'lidan farq qilishga olib kelgan va odamning tashqi muhitga bo'lgan tobelligini engillashtirgan. Qisqacha qilib aytganda, odamni mehnat yaratgan.

Maymunning odamga aylanish jarayonida jamoa bo'lib yashash ham muhim kasb etgan. Har qanday qurolga ega bo'lgan ayrim individ yirtqich hayvonlar hujumiga bardosh bera olmas edi. Shu sababli eng qadimgi odamlar jamoa bo'lib yashay boshlaganlar. Shu yo'l bilan ular yirtqich hayvonlardan himoyalanganlar, ov qilganlar, yosh bolalarni tarbiyalaganlar. Jamoaning kattalari yosh a'zolarini qurol yasashga, ov qilishi usullariga, olovni saqlashga, yemishi o'simlik va hayvonlarni qidirib topishga o'rgatganlar.

Nazorat savollari

1. "Evolutsiya" tushunchasining tabiiy tanlanish nazariyasini kelib chiqish shartlari.
2. Evolutsion nazariyaning asosiy shartlari.
3. Tabiiy tanlanish natijalarini tahlil qilish.
4. Evolutsion nazariyaning mazmuni.
5. Jinsiy tanlanish nazariyalari sistemali yondashuv qilish.

4-bob. EVOLUTSIYA JARAYONIDA SHAXSNING RIVOJLANISHI

Reja:

1. *Shaxs nazariyalarining tarixi.*
2. *Shaxs nazariyalariga zamonaviy qarashlar.*
3. *Shaxs filogenezi va ontogenezi.*
4. *Individa, subyekti, shaxs, individuallik tushunchasi.*

Shaxs nazariyalarining tarixi

Shaxs tushunchasi rus tilidagi "lichnost" so'zidan to'g'ridan to'g'ri olingan bo'lib, «yuz», «soxta qiyofa» ma'nolarini anglatadi. Qadimgi rus tilida «soxta qiyofa» so'zi «rol», ya'ni odam boshqalar bilan mulqotda bo'lganida kiyib oladigan biror-bir ijtimoiy niqob ma'nosini anglatuvchi «rol»ni bildirar edi. Lotincha "persone" so'zi ham shu ma'noni anglatadi. *Per sonare* – niqob ortidan so'zlashish. Qadimgi yunon, keyinchalik esa qadimgi Rim teatriarida akter sahnaga u yoki bu yovuz, lagabardor, payg'ambar, qahramon xarakterlari chizilgan niqobda chiqqanlar. Niqobning bo'yovlari ijtimoiy funksiyani bajaruvchi, u yoki bu rolni ijro etayotgan insonning axloqiy belgilariga ishorat edi.

Qadimgi Yunonistonda «shaxs» tushunchasiga mos keluvchi atama ishlab chiqilmagan edi. O'zining betakror taqdiriga ega bo'lgan shaxs haqida Afilotun bilmas edi, bilishni ham xohlamasdi. Uning o'rmini ruh egallagan edi. Arastuning «Jon haqida» asari hozirgi zamon psixologiyasiga yo'l ochib berdi.

Qadimgi Rim oldinga qadam tashladi. Rim huquq ilmidagi yunoncha boshining yuz qismini, tashqi ko'rinish, bundan tashqari, tragediyada ishtirok etuvchi ijrochini belgilovchi prosopon o'rni, lotincha persona so'zi qo'llanildi, bu so'z avvaliga, yunoncha so'zga o'xshab, tragediyadagi akterning roli va niqobini anglatar edi. Lekin keyinchalik alohida individning nomi sifatida saqlanib qoldi. Rim fuqarosi huquqiy va diniy zot, avlodlar ismi-sharifi va mulk egasi sifatida ta'rifiylanadi.

Sharqda, umuman, boshqacha holat edi. Induizm va buddizmda shaxs inkor etilib, faqatgina «o'zlik» e'tiroziz tan olinadi.

K.Yungning¹ psixosanaliz nazariyasiga asosan «shaxs» tushunchasi odamning jamiyatdagi ijtimoiy roli bilan bog'liq. Hayoti jarayonida u ijtimoiy talablarga mos ravishda o'zini tutishni o'rganadi. Har bir kasb

¹ Buss, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind* / David M. Buss. – 3rd ed. p. 410.

uchun, masalan, jamiyat a'zosi taqib yuradigan ma'lum niqob xosdir. Shaxs xarakterini tashkil etuvchi bo'lib hisoblanmaydi, lekin u bilan uzviy bog'liq bo'lib, ichki «men»ning himoyasi sifatida faoliyat yuritadi.

Ko'pgina tillarda mavjud bo'lgan «o'zlikni yo'qotish» iborasi o'zining egallab turgan o'rmini va darajasini yo'qotishni bildiradi.

Sharq tillarida (xitoy, yapon) shaxs tushunchasi odamning yuzi bilan emas, balki butun tanasi bilan bog'lanadi. Evropa an'analari yuz tana bilan birgalikda o'rganiladi, chunki inson chehrasi ruhining timsolidir, xitoyliklar tafakkurida esa «yashovchanlik» tushunchasiga individning ham ma'naviy, ham vujudiy sifatleri kiradi.

Shu asosda, avval boshidan «shaxs» tushunchasiga ma'lum hayotiy rollarni ifro etganda o'ziga xoslikka ega bo'ladigan tashqi, yuzaki jitmioy obraz – qandaydir «shaxs», atrofdagilarga qaratilgan jitmioy yuz ifodasi kiritilgan edi.

XIX asrning dastlabki o'n yilliklarida shaxs psixologiyasi muammolari bilan faylasufar bilan bir qatorda shifokor-psixiatrlar ham shug'ullana boshladi. Ular birinchilar qatorida klinika sharoitlarida bemor shaxsi ustidan muntazam ravishda kuzatuvlar olib bordilar, uning xulq-atvorini yaxshiroq tushunish maqsadida bemor hayoti tarixini o'rgandilar. Psixiatrlarning diqqat markazida bemor odamda odatda aniqlanadigan shaxs xususiyatlari bo'ldi. Keyinchalik ular tomonidan aniqlangan o'ziga xos xususiyatlar sog'lom odamlarning deyarli barchasida mavjudligi, lekin ularda kuchsiz holatda, bemorlarda esa o'ta kuchli tarzda ifodalanishi aniqlandi. Bu, masalan, xavotirlik va rigidlik, tormozlanganlik va qo'zg'alganlik holatlariga tegishlidir.

Shaxsni aniqlovchi hislatlar shifokor-psixiatrlar tomonidan shunday atamalar bilan belgilangan ediki, ular yordamida ham normal, ham patologik, ham aksentualiyalangan shaxsga ta'rif berish mumkin edi. Shunga qaramasdan, ushbu yondashuv psixologiya nuqtai nazaridan mukammal deb hisoblanmaydi. Bunday yondashuvlar normal shaxsni yaxit holda ta'riflash uchun juda qisqa va etarli emas. Bunday aniqlash turiga turli sharoitlarda aniq ifodalanuvchi, doimo ijobiy, «mutanosib» bo'lgan shaxs xususiyatlari kiritilmagan edi. Bularga misol qilib, layoqatlar, axloqiy sifatlilar va boshqa shaxs xususiyatlarini keltirish mumkin.

XX asrning dastlabki o'n yilliklariga kelibgina, shaxs, ungacha inson holatlari va bilish jarayonlarini tadqiq etish bilan shug'ullanayotgan psixologlar tomonidan o'rganila boshladi. XX asrda psixologiyada

tajriba tadqiqotlari jadal olib borilgani uchun, ularga farazlarni aniq tekshirish va asoslangan faktlarga ega bo'lish maqsadida ma'lumotlarni matematik-statistika usulida hisoblash qo'llanildi. Shu asosda psixologlar uchun uzoq yillar davomida mutanosib shaxsni tadqiq etishning ishonchli va valid test metodlarini ishlab chiqish birinchi navbatdagi funksiya bo'lib qoldi. Shaxsga tegishli bo'lgan nazariyalar va konsepsiyalarni tasniflashga nisbatan yondashuvlarning turli xillari mavjud. Masalan, R.S.Nemov shaxsga doir nazariyalarning 48 tasini keltiradi, ularning har biri tasniflashga asos bo'ladigan besh ko'rsatkich bo'yicha baholanishi mumkin. Bularga xulq-atvorni tushuntirib berish usuli; shaxs haqida ma'lumotlarga ega bo'lish usuli; shaxsga burchak ostidan qarash; yosh darajalari; shaxsni tasvirlab beruvchi tushunchalar kabi ko'rsatkichlar kiradi.

Mavjud bo'lgan shaxs nazariyalarining barchasini xulq-atvorni tushuntirib berish usuli bo'yicha *psixodinamik*, *jitmioy-dinamik* va *interaktsion* nazariyalarga bo'lish mumkin. Psixodinamik nazariyalarga shaxsning ruhiy yoki ichki xususiyatlaridan kelib chiqib, uni ta'riflovchi va xulq-atvorni tushuntirib beruvchi nazariyalar kiradi. Jitmioy-dinamik nazariyalarga ko'ra xulq-atvor determinatsiyasida asosiy o'rinni tashqi vaziyatlar egallaydi. Interaktsion nazariyalar insonning dolzarb faoliyatini boshqarishdagi ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'siri tamoyiliga asoslangan.

Shaxs haqida ma'lumotlarga ega bo'lish usuliga ko'ra barcha nazariyalarni *eksperimental* va *noeksperimental*larga bo'lish mumkin. Eksperimental shaxs nazariyalarga tajriba o'tkazish yo'li bilan to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish va umumlashtirishga asoslangan nazariyalar, noeksperimentalarga esa – mualliflari ilmiy eksperimentga murojaat qilmasdan turib, hayotiy taassurotlarga, kuzatishlar va kundalik tajribalarga tayangan holda nazariy bilimlarni umumlashtiradigan nazariyalar kiradi.

Navbatdagi nazariyalarni tasniflashga asos bo'lib xizmat qiladigan nuqtai nazar mualliflarning shaxsni *tuzilma*viy xarakterga ega bo'lgan yoki *dinamik* hosila sifatida tasvirlovchi qarashlardir. *Tuzilma*viy nazariyalar qatoriga tushunchalar tizimi yordamida tasvirlanuvchi shaxs tuzilishini aniqlash asosiy muammo bo'lib hisoblanadigan nazariyalar kiritiladi. *Dinamik* nazariyalar debasosiy mavzusi shaxs taraqqiyotida qayta tuzish, o'zgartirish, ya'ni uning dinamikasiga taalluqli bo'lgan nazariyalarga aytiladi. Shuningdek, yosh va pedagogik psixologiyada yuzaga kelgan bir qator shaxs nazariyalari

mavjud. Bunday nazariyalar shaxs taraqqiyotining inson tug'ilganidan boshlab maktabni bitirishgacha bo'lgan, chegaralangan yosh davrini ko'rib chiqishga asoslangan. Bundan tashqari, mualliflari o'z oldilariga shaxs taraqqiyotini insonning butun umri davomida kuzatish funksiyasini qo'ygan nazariyalar ham mavjud.

Shaxs nazariyalarini tasniflash uchun asos bo'ladigan yana bir holat, bu nazariyalardagi shaxsning ichki xossalari, hislatlari va sifatari yoki uning tashqi ifodalanishi, masalan, xulq-atvori va harakatlari qaratilgan e'tibordir. Shu asosda hislatlar nazariyalarini ajratish mumkin. Nazariyalar ushbu guruhining holatlarga ko'ra, barcha odamlar bir-biridan alohida, mustaqil hislatlarning rivojlanganligining to'plami va darajasi bilan farqlanadi, shaxs haqidagi ma'lumotlarni esa, test yoki shaxs hislatlarini aniqlash va tasvirlashning boshqa usuli yordamida, masalan, ma'lum insonni kuzatgan turli odamlarning hayotiy kuzatishlarini umumlashtirish asosida olish mumkin. Shaxs hislatlariga baho berishning ikkinchi usuli barcha odamlarni tipologik guruhlariga birlashtirishdan iborat. Bunda bir xil tipologik guruhga tegishli bo'lgan odamlar yaqin psixologik xususiyatlarga ega bo'ladi va ular o'zlarining xulq-atvori bilan bir-birlariga juda o'xshash bo'ladi.

R.S.Nemov tomonidan ko'rib chiqilgan shaxs nazariyalarining tasniflaridan tashqari, boshqa tasniflar ham mavjud. Shulardan biri B.V.Zeygarnik tomonidan ko'rib chiqilgan mavjud bo'lgan shaxs nazariyalarini mazmun-mohiyat va tarixiy tamoyillarda, ularning yuzaga kelishi va taraqqiyoti sharoitlariga bog'liq holda o'rganishdir. Bunda nazariyalarning quyidagi guruhlari ajratiladi: freydizm va neofreydizmning shaxs nazariyalari, shaxsning umuminsoniy nazariyalari, ekzisensial psixologiyaning shaxs nazariyalari, fransuz ijtimoiy maktabining shaxs nazariyalari va boshqalar.

Shaxs nazariyalariga zamonaviy qarashlar

Shaxsning asosiy psixologik nazariyalarini qisqacha ko'rib chiqamiz. Amerikalik psixolog G.Ollport va ingliz psixolog R.Kettel tomonidan ishlab chiqilgan *shaxs hislatlari nazariyasi* shular jumlasidandir.

Shaxs *hislati* deganda inson tomonidan hayoti davomida uning tajribasi, isiyati va organizmining fiziologik xususiyatlari asosida egallanadigan barqaror xossa tushuniladi. Shaxs hislatlariga xarakter hislatlari kiradi.

G.Ollport tan olgan shaxs hislatlarini aniqlash va baholashning usullaridan biri chet tilini o'rganishga, shaxsni har tomonlama ta'riflash mumkin bo'lgan so'z-tushunchani tanlab olishga asoslangan. Tanlab olingan so'zlarning yetarli tarzda qisqartirish yo'li bilan bo'lishi mumkin bo'lgan shaxsiy hislatlarning ma'lum odamda ularni keyinchalik baholash maqsadida to'la ro'yxati tuziladi. G.Ollport shaxsiy hislatlarni o'rganish metodikasini tuzishga xuddi mana shu yo'l bilan erishdi.

Shaxs hislatlarini baholashning R.Kettel tomonidan qo'llanilgan boshqa usulida hozirgi zamon statistikasining murakkab metodi – *faktori tahlil* ishlatiladi, bu metod o'zini tahlil qilish, so'rov o'tkazish, odamlarning hayotiy kuzatishlari natijasida olingan ko'plab turli ko'rsatkichlar va shaxsga baho berishni yetarlicha kamaytirish imkonini yaratadi. Natijada statistik jihatdan mustaqil holatdagi inson shaxsining alohida hislatlari bo'lib hisoblanadigan omillar to'plami hosil bo'ladi. Ushbu metod yordamida R.Kettel 16 xil turdagi shaxs hislatlarini ajratib tashis etishga erishdi. Ularning har biri kuchli va kuchsiz rivojlanganlik darajasini anglatuvchi ikkita nomga ega bo'ldi. Tajribada aniqlangan hislatlar to'plami asosida R.Kettel 16-omilli shaxs so'rovnomasini tuzib chiqdi.

Shaxsning psixosozial nazariyasi (Z.Freyd, A.Adler, K.Yung¹, E.Fromm, K.Xorni). Bu nazariyaga ko'ra, shaxs uch qism: Id, Ego va Superegodan iborat insonning ichki, psixologik hosilasidir. Id – bu ongizlik bo'lib, bunga ichki biologik hislar va insonning hayvonlar bilan umumiy bo'lgan organik ehtiyojlari kiradi. Z.Freyd jinsiy ehtiyojlar va tajovuzkorlikni, A.Adler – hokimiyatga intilishni, K.Xorni – turli-tuman komplekslarni, E.Fromm – odamning ozodlikka yoki uni cheklashga intilishini ajratib ko'rsatadi. Bu – shaxsning o'zini anglatish. Superego inson qadriyatlarini, uning hayotiy maqsadlari, idealari kiradi. Shaxsning bu uch tarkibiy qismlari, odatda, uyg'unlik holatida bo'lmaydi, ular o'rtasida nevrozlar, inson ruhiyati va xulq-atvoridagi nuqsonlarga sabab bo'luvchi nizolar yuzaga keladi.

K.Yung Z.Freydning undan ajralib chiqqan birinchi o'quvchilaridan biri bo'lib hisoblanadi. Ular o'rtasidagi har xil fikrlikning paydo bo'lishiga Z.Freydning panseksualizm g'oyasi sabab bo'ldi.

Yung bo'yicha, inson psixikasi uch daraja: ong, shaxsiy anglamaganlik va jamoaviy anglamaganlikdan iborat. Inson shaxsi tuzilishida qadimgi o'lgan insoniyatdan qolgan xotiralardan hosil

¹ Buss, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind* / David M. Buss. - 3rd ed. p. 407.

bo'lgan jamoaviy anglamaganlik asosiy o'rinni egallaydi. Jamoaviy anglamaganlik umumiylik xususiyatiga ega. U ham o'z navbatida, turli darajalardan iborat. Bu milliy, irqiy va umuminsoniy meros bilan belgilanadi. Eng chuqur daraja odangacha bo'lgan davrdan, ya'ni odamning avlodi bo'lgan hayvonlarning tajribasidan boshlanadi. Shunday qilib, yung ta'rifiga ko'ra, jamoaviy anglamaganlik – bu qadimgi ajdodlarimizning ongi bo'lib, ular o'ylagan va his etgan, hayot va dunyo, xudolar va inson mavjudotlarini o'rganish vositalaridan iborat.

Jamoaviy anglamaganlik ba'zi odamlarda faqat tushlarida emas, balki, real ijodkorlikda arxetiplar ko'rinishida namoyen bo'ladi. Masalan, ona arxetipi – bu hissiyot va obraz mazmuniga ega bo'lgan o'z onasidan kelib chiqqan umumiy ona g'oyasi. Bola bu arxetipni tayyor ko'rinishda irsiyat orqali oladi va shu asosda o'z onasining aniq obrazini yaratadi.

Yung fikriga ko'ra, jamoaviy anglamaganlikdan tashqari shaxsiy anglamaganlik ham mavjuddir, lekin u ongdan ajralmagan holatdadir. Shaxsiy anglamaganlik qachondir anglangan bo'lib, keyinchalik yoddan chiqarilgan yoki ongdan siqib chiqarilgan kechimalardan iborat. Shaxsiy anglamaganlikning tuzilish birligini mulohazalar va xotiralar, tuyg'ular qorishmasi, yig'indisi tashkil etadi.

Shuningdek, yung «men» tushunchasini kiridi. Bu tushuncha orgasiga insonning yaxlitlikka va bir butunlikka intilishi yashirangan. Bu orqali onglik va anglamaganlik o'rtasidagi mutanosiblikka erishiladi. «Men» turlicha ifodalanishi mumkin. Uning ifodalanishiga bog'liq ravishda odamlarni ma'lum tiplarga ajratish mumkin. Yung insonning o'ziga yoki obyektga yo'nalganligi asosida shaxs tiplarining tasniflashini keltiradi. Bunga muvofiq ravishda u barcha odamlarni ekstravertlar va introvertlarga bo'ladi.

Freydning yana bir usulidan tuzoqlashgan mashhur o'quvchilaridan biri, individual psixologiyaning asoschisi – Alfred Adler¹ hisoblanadi. U Freydning biologiyalashtirish nazariyasini keskin qoraladi. Adler, insonda asosiy – uning tabiiy ichki sezgilari emas, balki, o'zi «umumiylik tuyg'usi» deb nomlagan ijtimoiy tuyg'ulari ekanligini ta'kidlaydi. Bu tuyg'u ma'nsada, ijtimoiy jihatdan rivojlanitirilgan bo'lishi zarur.

Bundan tashqari, Adler Freydning shaxsni uch bo'lakka bo'linishi haqidagi fikriga qarshi chiqdi. Uning fikricha, shaxs tuzilishi bir butun

bo'lib, shaxs taraqqiyotidagi bo'linadigan qism bo'lib, insonning ustunlikka intilishi hisoblanadi. Lekin bu intilish har doim ham amalga oshavermaydi. Masalan, inson tanasidagi organlarning nuqsonlari tufayli o'zining mukammal emasligi tuyg'usini boshidan kechiradi, shuningdek, bu tuyg'u bolalikdagi noqulay ijtimoiy sharoitlar tufayli paydo bo'lishi mumkin. Inson mukammal emaslik tuyg'usini yengish uchun turi ko'rinishdagi to'ldiruvchilarni izlay boshlaydi. Masalan, Adler yuqori to'ldiruvchini ishlab chiqish imkoniyati haqida fikr yuritadi. Bu o'zining mukammal emasligiga qarshi reaksiyaning o'ziga xos ko'rinishidir. Yuqori to'ldiruvchanlikni ishlab chiqish malakasi, jismnonan zaif va irodasiz odamlarning ma'nat bilan faoliyat yuritishlariga sabab bo'ladi. Bundan tashqari, yuqori to'ldiruvchanlikda Adler ijodkorlik mexanizmi, faollikni ko'radi. Misol tariqasida, u Napoleon shaxsiga izoh berishni yoqtirardi va Napoleonning sarkarda sifatidagi alohida layoqatlarini, xususan, undagi kichik bo'y o'ljani tufayli yuzaga kelgan mukammal emaslik tuyg'usi bilan tushuntirib berar edi. Shunday qilib, ko'rganimizdek, mukammal emaslik tuyg'usi o'z tabiatiga ko'ra tug'ma bo'lgani uchun, Adler Freydning nazariy qarashlarini ijtimoiylashtirishga harakat qilib ko'rgan bo'lsa-da, biologiyalashtirishdan to'liq voz kecha olmadi.

Z. Freydning izdoshlaridan biri Karen Xorning fikriga ko'ra, inson mohiyatining asosini, bolada tug'ma bo'lgan, xavotirlanish tuyg'usida ko'rish mumkin ekan. Bu tuyg'u, Xorni fikricha, inson muntazam ravishda boshidan kechiradigan dunyodagi qarama-qarshiliklar tuyg'usi va uni bartaraf etish istagi inson harakatlari motivatsiyasining asosi bo'lgan xavotirlanishni yuzaga keltirishdan hosil bo'ladi.

Xorning ta'kidlashi bo'yicha, inson ikki tendensiya: xavfsizlikka intilish va o'z xohishlarini qondirishga intilish orqali boshqariladi. Bu ikkala intilish ko'p hollarda bir-birini inkor etadi, shunda inson xulq-atvorining ma'lum usullarini ishlab chiqqan holda, o'zi so'ndirishga harakat qiladigan asabiylashish holati yuzaga keladi. Xorni xulq-atvorni to'rt turga ajratdi: birinchi turida «muhabbatga nevroitik intilish» hayvonda xavfsizlikni ta'minlash vositasi sifatida ifodalanadi; ikkinchisi qandaydir obyektiv sabablar bilan emas, balki, odamlarga nisbatan qo'rqinch va dushmanlik bilan tushuntiriladigan «hokimiyatga asabiy holatda intilish» da ifodalanadi; uchinchi turida xulq-atvor odamlardan yakalanishga intilishda ifodalanadi; to'rtinchi turi o'zining yordamga multoijligini («asabiy tobelik») tan olishda ifodalanadi.

¹ Buss, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind* / David M. Buss. – 3rd ed. p. 407.

Xorni yo'nalishtirish sonini ko'paytirishga harakat qildi, lekin umumiy hisobda uch turida to'xtaldi: a) odamlarga intilish; b) odamlardan uzoqlashishga intilish, mustaqillikka intilish; c) odamlarga qarshi harakat qilishga (tajovuzga) intilish. Munosabatlarining bunday uch xil turiga mos ravishda Xorni shaxs asab tizimining uch turini ajratadi: baqaror, bartaraf etilgan va tahdid soluvchi. Xulq-atvorni bunday turlari sog'lom insonlarga xosdir. Sog'lom va nevrozga chalingan odamlar o'rtasidagi farq shundan iboratki, nizoli tendensiyalar o'rtasidagi qarana-qarshilik sog'lom odamda, kasallikka chalingan odamga nisbatan ancha kam darajada bo'ladi.

Shunday qilib, Xorni¹ Freyd ta'limotining biologiyalashirish mohiyatini keskin tanqid ostiga olgan bo'lsa, o'zining asosiy holatidagi «dastlabki xavotirlik» va «megzli xavotirlanish» haqidagi fikrlari bilan Freydni takrorlaydi.

Shaxs ijtimoiy rollari nazariyasi (amerikalik psixolog E. Bern va nemis psixologi K. Levin). Ushbu psixologik nazariya insonning hayotda ma'lum, o'ziga xos bo'lgan ijtimoiy rollarni ijro etishdan kelib chiqadi. Aynan, mana shu rollar ushbu odam shaxsining asosiy xususiyati bo'lib hisoblanadi.

Bunday nazariyaning ma'lum bo'lgan turlaridan biri amerikalik psixolog Erik Bern tomonidan taklif etilgan. Uning nuqtai nazariga ko'ra, odam boshqa rollardan ko'proq quyidagi ijtimoiy rollarni ijro etadi: bola roli, ota-ona roli va katta odam roli.

Bola roli katta odamning o'zini boladek his etishda davom etishida va bola sifatida tutishida namoyon bo'ladi (mas'uliyatsiz, harxasha qiladi, arazlaydi, e'tibor va g'amxo'rlik talab etadi va h.). Ota-ona roli odamning boshqalar uchun mas'uliyatni, ularga g'amxo'rlikni o'z yelkasiga olishida, boshqalarga o'rgatishi, jazolashi, talab qilishida va hokazolarda namoyon bo'ladi.

Ota-ona roli o'zini katta odamlar haqidagi o'zlarini bir-birlariga nisbatan qanday tutishlari lozim bo'lsa, shunday tutishlardan iborat. Har kimning shaxsiy erkini va mustaqilligini hurmat qiladilar, huquqini tan oladilar, ishonadilar, qo'llaydilar va b.

Fizikaviy «maydon» tushunchasi va topologiyada qabul qilingan tasvirlash tamoyillarini qo'llagan holda, K. Levin² individ va muhit o'rtasidagi mutanosiblik buzilgan holatdagi xulq-atvorni dinamik tizimni konsepsiyasini ishlab chiqdi.

K. Levin konsepsiyasida boshlang'ich holat sifatida individning «hayotiy makoni» ichida ma'lum yo'nalishtirish, kattalik va tayanch nuqtasiga ega bo'lgan, uning psixologik kuchlari (intilishlar, istaklar va b.) hosil bo'ladigan va o'zgaradigan yaxlit maydon sifatida qabul qilinadi. «Maydon»ning bir xil hududlari individni tortadi, boshqalari itaradi. Obyektlarning bu sifati xulq-atvor «maydon» kuchlari bilan harakatlanadigan xulq-atvorni motivatsiyali tuzilishini xarakterlovchi *valentlik* (musbat yoki manfiy) deb ataladi. Valentlik shaxs va uning maqsadlari, yo'ldagi to'siqlar va hokazolalar jamlangan psixologik «makoni» o'z ichiga oluvchi yaxlit vaziyatning funksiyasi bo'lib hisoblanadi.

Yuqorida sanab o'tilgan nazariyalardan tashqari, turli ilmiy-psixologik yo'nalishtirishlar ham mavjud. Bunday yo'nalishtirishlardan biri bo'lib, gumanistik psixologiya hisoblanadi. Gumanistik yo'nalishtirish psixologlari uchun shaxs faqat atrofdagi voqealikka emas, balki shaxsan o'ziga tegishli bo'lgan psixologik hosiladir. Gumanistik psixologiyani vakillari K. Rodjers va A. Masloundirlar.

Terapiyadagi o'zining metodini K. Rodjers nodirektiv, ya'ni bemorda jamlangan metod deb nomladi. Bu metodga, asosan, shifokor bemorga bosim o'tkazishi kerak emas. Shifokor va bemor o'rtasidagi aloqa bir-biriga nisbatan hurmatga asoslangan bo'lishi kerak, bunda ularning ikkisi ham suhbat yoki aloqaning teng huquqli ishtirokchisi bo'lib hisoblanadilar. Terapevting funksiyasi shifokorning bemor uchun ikkinchi «meni» sifatida namoyon bo'lishi va uning ichki olamiga e'tibori bo'lgan vaziyatni yaratishdan iborat. Bunday vaziyatda mijoz barcha kechinmalari, hissiyotlari qiziqish va mamnunyat bilan idrok etilishini his etadi, bu tajribasida yangi qirralarni ochishga, ba'zida esa u yoki bu kechinmalar ma'nosini birinchi marta anglab etishga yordam beradi.

Keyinchalik Rodjersning nodirektiv terapiya g'oyasi nodirektiv xulq-atvor psixologiya nazariyasigacha rivojlandi. Bu nazariyaga asosan, sog'lom odamlarning o'zaro mulqoti ham xuddi shunday nodirektiv bo'lishi kerak.

Rodjers¹ shaxs nazariyasining markaziy xalqasi — *o'zini baholash* darajasidir. Bolaning kattalar va boshqa odamlar, bolalar bilan o'zaro munosabatlarga kirishishi natijasida unda o'zi haqida tasavvur paydo bo'ladi. Lekin o'zini baholashning shakllanishi nizolansiz o'tmaydi. Ko'p hollarda atrofdagilarning baho berishi o'zini baholash bilan mos

¹ Buss, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind* / David M. Buss. - 3rd ed. p. 411.

² Buss, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind* / David M. Buss. - 3rd ed. p. 410.

¹ Buss, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind* / David M. Buss. - 3rd ed. p. 410.

kelmaydi. Inson ko'pda atrofdagilar bahosini qabul qilish yoki o'z fikrida qolishdan birini tanlay olmay, qiyin ahvolda qoladi. Murakkab «solishtirish» jarayoni sodir bo'ladi, buni Rodjers «jonli baholash jarayoni» deb ataydi, chunki dastlab baholash manbai bola organizmida bo'lib o'tadi, ya'ni bu erda biz yana bir bora tug'ma sifatlarni tushunchasi bilan to'qnashamiz.

Psixologiyadagi gumanistik yo'nalishning boshqa vakili amerikalik psixolog Abraxam Harold Maslou¹ bo'ladi. Uning nuqtai nazariga ko'ra, insonning asosiy ehtiyoji – bu o'zini, aktuallashtirish, o'zini mukammallashtirish va o'zini namoyon etish. A. Maslouning yozishicha: «O'zini aktuallashtiruvchi odamlarning barchasi qandaydir faoliyat bilan mashg'ul bo'ladi. Ular o'z funksiyalariga, ishlariga aslovdil kirishadilar, o'z ishlarini juda qadrlaydilar». Bu toifadagi odamlar yuksak qadriyatlarini amalga oshirishga intiladilar (ular ichida – yaxshilik, haqiqat, insofilik, go'zalik, haqqoniylik, etuklik va boshqalar), bunday odamlar uchun bu hislatlar hayotiy muhim ehtiyoj bo'lib xizmat qiladi. Shaxs tuzilishi Maslou bo'yicha tartibli tizimdan yoki ehtiyojlar tadririjligidan iborat. Bu ehtiyojlarini tubandan yuqoriga sanab o'tamiz: fiziologik (organik) ehtiyojlar, xavfsizlikka bo'lgan ehtiyojlar, mansublik va muhabbatga bo'lgan ehtiyojlar, hurmat qozonish ehtiyojlar, bilish ehtiyojlar, estetik ehtiyojlar va o'zini aktuallashtirish ehtiyojlar.

Yuksak taraqqiy etgan shaxs insonda mavjud bo'lgan o'zining barcha qobiliyatlarini to'la rivojlantirish, ma'nan o'sish va axloqiy yuksalishga intilish kabi aktuallashtirish ehtiyojlarini bildiradigan xususiyatlarga ega bo'ladi.

Inson ehtiyojlar tadririjligi va u yoki bu ehtiyojning shaxs tuzilishida egallagan o'rining o'zgarishini belgilovchi quyidagi qonunlar mavjud: yuqoriroq darajadagi ehtiyojlar insonning quyi darajadagi ehtiyojlaridan darajada bo'lsa ham qondirilgan holatidagina yuzaga kelib, muhim va dolzarb ehtiyojga aylanadi; agar insonda yangi ehtiyoj yuzaga kelib, dolzarblashganida, uning yaxlit ehtiyojlar darajasi ham qaytadan tuziladi. Maslou fikricha, o'zini aktuallashtirish – bu doimiy taraqqiyot va o'z imkoniyatlarini amaliyotga joriy etish jarayonidir. Maslou o'zini aktuallashtirish – tug'ma hodisa bo'lib, inson tabiatiga kiradi deb hisoblaydi. Inson yaxshilik, axloqiylik, samimiylikka bo'lgan ehtiyojlar bilan tug'iladi. Ular insonning asosini tashkil etadi va odam bu ehtiyojlarini joriy qilishni bilishni kerak bo'ladi.

Rossiya psixologiyasida shaxs sohasida ma'lum bo'lgan tadqiqotlar L.S. Vigotskiy maktabi vakillarining nazariy ishlari bilan bog'liq. Shaxs muammosini hal etishga A.N. Leontev va L.I. Bojovich katta hissa qo'shganlar.

L.S. Vigotskiy, L.I. Bojovich tomonidan kiritilgan yetakchi faoliyat va taraqqiyotning ijtimoiy vaziyati tushunchalariga tayanib ish ko'rish bo'la hayotining turli davrlarda faoliyatning o'zaro ta'siri va shaxslararo mulqotning murakkab dinamikasida ichki nuqtai nazar deb ataladigan dunyoga ma'lum nigoh bilan qarash shakllanishini ko'rsatdi. Bu nuqtai nazar shaxsning muhim xususiyatlaridan biri, faoliyat yetakchi motivlari yig'indisi sifatida tushuniladigan taraqqiyotning sharti bo'lib hisoblanadi.

A.N. Leontev o'zining markaziy o'rinni faoliyat tushunchasi egallagan shaxs tuzilishi va taraqqiyoti konsepsiyasini taklif etdi. L.I. Bojovichning konsepsiyasiga o'xshash, bu konsepsiyada hamshaxsning asosiy ichki xususiyati shaxsning motivatsiya sohasi bo'lib hisoblanadi. Uning nazariyasidagi muhim tushuncha inson faoliyati maqsadlarining uning motivlariga, ya'ni ayni damda bevosita qo'zg'atuvchiga yo'nalganlikka bo'lgan munosabatini ifodalovchi shaxsiy mohiyatdir. Shaxsaga tegishli bo'lgan faoliyat turlari qanchalik keng, turli-tuman bo'lsa, ular shunchalik taraqqiy etgan va tartibli, shaxsning o'zi esa shunchalik ma'nan boy bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, shaxs bo'yicha tadqiqotlar hozirda ham faollik bilan olib borilayotganini ta'kidlab o'tish joiz. Hozirgi zamon tadqiqotlarining muhim xususiyati nazariy qarashlar eksperimental tadqiqotlar asosida shakllanishidan iborat.

Pedagogika, psixologiya va falsafada shaxsga singari ko'plab qarama-qarshi ta'riflari keltirilgan ilmiy tushunchani uchratish amri mahol. Mashhur psixolog V.P. Zinchenko fikriga ko'ra: «Inson» tushunchasi bilan faqat «shaxs» tushunchasi raqobatlashishi mumkin». Olim D.B. Elkonin adabiyotlarda shaxsning yigirmaga yaqin ta'rifini ko'rib chiqqandan so'ng uning o'zi shaxs emasligini xulosa qildi.

Narx tushunchasini tilla tanga yoki qimmatli qog'ozning fizik-kimyoviy tarkibini tadqiq qilish bilan tushuntirish qiyinchilik tug'dirgani kabi faylasuf E.V. Ilenkovning yozishi bo'yicha, shaxs sir-sinoatini inson miyasi xususiyatlariga tenglashtirib bo'lmaydi. Shaxs miya tuzilishi bilan emas, balki insonning insonga bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tizimi bilan belgilanadi.

¹ Buss, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind* / David M. Buss. - 3rd ed. p. 407.

Vogey shaxs o'zini «umumiy natijalar» nomini olgan ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan natijalarni yaratishda angelaydi. Afloqun va Spinoza, Betxoven va Napoleon, Tolstoy va Mikelandjelo – bunday, odatiy holatlarni sindiradigan ijtimoiy ahamiyatga molik ishlar mujassam bo'lgan shaxslarni boshqalar bilan adashirib yuborish mumkin emas. Shaxslar ko'lamini E.A. Ilenkovning odilona fikriga ko'ra faqat ularning emas, boshqalarni ham qiziqitadigan o'zlarining faoliyatlari ko'lamini bilan o'lchanadi.

Yana bir mashhur faylasuf M.K. Mamardashviliyning tasdiqlashicha: «Shaxs – bu turmush tarzi, uning shakli, hayotining alohida holati, evolutsiyasining noyob topilmasi. Shaxs – bu «tabiatning yirik mushohadasi». Shunday ta'rif bergan bo'ldim. Uning ifodalashlarga moyilligi barcha narsalarni bilishga yoki boshqa yuksak belgilarga bog'liq emas. Tushunsangiz-chi, axir insonning eng muhim ehtirosi – bu ro'yobga chiqmoq, amalga oshmoq, sodir bo'lmog'».

Psixologlar individning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini shaxsning asosiy belgilari deb hisoblaydilar. B.G. Ananov «shaxs»ga «jamiyatning insonga uning ma'lum tarixiy rivojlanishi davrida ko'rsatadigan ko'plab iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy va boshqa ta'sirlari obyekt» sifatida ta'rif beradi. A.N. Leontev fikriga ko'ra, «shaxs insonning ijtimoiy-tarixiy va ontogenezdagi taraqqiyotining nisbatan kechki mahsulotidir. Shaxs o'zlashtirib olingan rollar tizimidir («rol» – bu biron bir ijtimoiy guruh tuzilishida ma'lum o'rinni egallagan insonning kutilgan xulq-atvoriga javob beradigan dastur; bu insonning jamiyat hayotidagi ishtirokining muayyan tuzilishga ega bo'lgan usulidir)». Shaxs taraqqiyoti individning ijtimoiylashuvi va tarbiya topishi sharoitlarida amalga oshiriladi. Umumiy psixologiyada ko'pchilik hollarda shaxs sifatida qandaydir yadro, mag'iz, individning turli ruhiy jarayonlarini birlashtiruvchi va uning faoliyatiga zaruriy ketma-ketlik va barqarorlik bag'ishlovchi yig'indi va nomodal boshlang'ich modda tushuniladi.

L.S. Vigotskiy ijtimoiy tajribasiz, uning ichki ishlanmasiz, so'ngra uni yana qayta ishlangan shaklda ichkaridan ishlab chiqarmasdan turib, shaxsning taraqqiy etishi mumkin emasligi (interiorizatsiya va eksteriorizatsiya qonunlari) haqida yozgan edi.

Bu xususda psixologlarga tarix fanining ba'zi bir namoyandalari ham qo'shildilar. G.S. Knabening ta'kidlashiga ko'ra, «shaxs» insonning jamiyat hayotidagi ishtiroki va hayotda tutgan o'rni nuqtai nazaridan insonga xos xususiyatdir». V.A. Shkuratov quyidagi definitsiyani

keltiradi: «Shaxs jamiyat a'zosi va faoliyatdagi mavjudotning ifodalanishini ijtimoiy turlarga ajratish... Shaxsni uning ijtimoiy va madaniy doirasi, kelib chiqishi, kasbi, o'z tipi va hokazolarning xususiyatlaridan yig'ib olish mumkin». Hozirgi kunda psixologiya shaxsni insonning jamiyatdagi hayotida shakllanadigan ijtimoiy-psixologik hosila sifatida tushuntiradi. Odam ijtimoiy mavjudot sifatida boshqa odamlar bilan munosabatlarga kirishganida va bu munosabatlar uning shaxsini shakllantiruvchi hal qiluvchi omilga aylanganida, u yangi sifatlarga ega bo'ladi.

Chet el psixologiyasida inson shaxsi sifatida barqaror belgilar majmuasini tashkil etuvchi temperament, sezgirlik, motivlar, layoqatlar, mayllar, turli hayotiy vaziyatlarga moslashayotganida aynan shu insonga xos bo'lgan fikrlar og'imi va xulq-atvorini belgilab beradigan ma'naviyat tushuniladi. J. Godfrunning fikricha, shaxs umumiy holda ham irsiy, ham ijtimoiy-madaniy ta'sirlar bilan belgilanadi. «Shaxs» tushunchasi o'z ichiga tabiiy xossalarni (jins, temperament va h.) asosida ijtimoiy muhit (oilasi, maktab, «muhim o'zgaralar») va faoliyat (o'yin, bilish, mehnat) bilan faol o'zaro ta'sirlar jarayonida hosil bo'lgan individga xos bo'lgan ijtimoiy sifatlarni yig'indisini birlashtiradi.

Inson shaxsi, keng tarqalgan tasavvurlarga qarshi o'laroq, 30 yoshga yetguncha o'zgarmasdan qolmaydi. Masalan, Kaliforniya universiteti-ning bir guruh olimlari 130 mingdan ortiq odamlarning «Katta Beshlik» (vijdonlilik, murosaga moyillik, nevrotizm va ekstravertlik) nomi bilan ma'lum shaxsiy sifatlarni tahlil qilganlar. Bu sifatlarni kayfiyatga bog'liq emas, shuning uchun yetarlicha ishonchli tarzda namoyon bo'ladi. Odamlar yosh o'tishi bilan hayotiy ixtiloflarni tezda bartaraf etishga o'rganadilar, xususan, shafqatliroq va mehribonroq bo'lishga intiladilar.

Aniqdianishicha, ayollarda, erkaklardan farqli o'laroq, yosh o'tishi bilan nevroz holatlari kamayadi. Ikki jins vakillarida sanimiylik bir oz kamayadi. Olimlarning fikriga ko'ra, 20–30 yoshlilarda murakkab funksiyalarni bajarishda va tashkilotlar tuzishda ko'mak beradigan vijdonlilikning kuchayishi kuzatiladi. Murosaga kelishga moyillik, aksincha, ko'pchilik holatlarda 30 yoshdan so'ng yorqin namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, faylasuflar, tarixchilar, pedagoglar va psixologlarda «shaxs» tushunchasining turlicha talqinlari mavjud. Biz esa R.S. Nemov tomonidan berilgan shaxsning nazarimizda, yanada aniq va to'liq psixologik ta'rifdan foydalanamiz.

Shaxs asosini uning tuzilishi tashkil etadi, bu esa shaxsning yaxlit hosila sifatida har taraflama nisbiy barqaror aloqa va o'zaro ta'sirga ega bo'lishidan iborat. Psixologlar shaxs tuzilishida turli tarkibiy qismlarni ajratadilar. S.L. Rubinshteyn temperament, xarakter, layoqatlarda; bilimlar, malakalar va ko'nikmalarda; yo'nalganlikda namoyon bo'ladigan individual-tipologik xususiyatlarni ko'rsatib o'tadi. A.G. Kovalov yo'nalganlik, xarakter, imkoniyatlar va mashqlar tizimini ajratadi. M.I. Enikev temperament, yo'nalganlik, layoqatlar va xarakterni sanab o'tadi. Mashhur psixolog K.K. Platonov yo'nalganlik tarkibini, ijtimoiy tajriba tarkibini, psixologik tarkibini va biologik asoslangan tarkibni ajratib ko'rsatadi.

Shaxs filogenezi va ontogenezi

«Shaxsning shakllanishi» tushunchasi ikki ma'noda qo'llaniladi: 1) shaxsning shakllanishi uning rivojlanish jarayoni va natijasi sifatida. Shaxsning shakllanishi tushunchasining xuddi shu ma'noda qo'llanilishi psixologik o'rganish predmeti bo'lib hisoblanadi, uning funksiyasiga esa *mayjud bo'lganlarni* (mayjud, tajribada ma'lum bo'ladigan) va rivojlanayotgan shaxsda maqsadga yo'naltirilgan tarbiyaviy ta'sirlar sharoitida *mayjud bo'lishi mumkinlarni* aniqlash kiradi. Bu shaxs shakllanishini o'rganishga *psixologik yondashuvdir*; 2) shaxs shakllanishi maqsadga yo'naltirilgan tarbiya sifatida. Bu shaxs shakllanishiga doir masalalarni va usullarni hal etishga bo'lgan *pedagogik yondashuv*. Pedagogik yondashuv jamiyatning ijtimoiy talablariga mos kelishi uchun shaxsda *shakllanishi kerak bo'lganlarni* aniqlash zarurligini belgilaydi.

Inson shaxs bo'lib tug'ilmaydi, unga aylanadi. Shaxs taraqqiyoti bo'ysunadigan qonunlarga doir turli nuqtai nazarlar mavjud. Turli xil shaxs nazariyalari ko'pchilikni tashkil etadi, ularning har birida shaxs taraqqiyoti muammosi o'ziga xos holatda ko'rib chiqiladi. Psixologik tahlil nazariyasi rivojlanishni insonning biologik tabiatini jamiyatdagi hayotga moslashuvi, insonda ehtiyojlarni qondirishning ma'lum himoya mexanizmlari va usullarining ishlamasi sifatida tushuntiradi. Hislatlar nazariyasiga ko'ra shaxs xususiyatlari hayot davomida shakllanadi, ularning hosil bo'lish, o'zgarish va barqarorlashish jarayonlari nobiologik qonunlarga bo'ysunadi. Ijtimoiy ta'limot nazariyasiga ko'ra shaxs taraqqiyoti jarayoni odamlar o'zaro ta'sirlashuvi ma'lum usullarining shakllanishi sifatida o'rganiladi. Umuminsoniy va boshqa noyob hodisalar bilan bog'liq nazariyalar «Men»ning vujudga kelish

jarayoni sifatida tushuntiradilar. Shaxs taraqqiyoti uning ijtimoiylashuvi va tarbiyasi jarayonida sodir bo'ladi. Mayjudligining birinchi kunlaridan boshlab, inson o'ziga o'xshaganlar qurshovida bo'ladi, turli xil ijtimoiy munosabatlar va o'zaro harakatlarda qatnashadi. Birinchi ijtimoiy tajribani oilasi sharoitida oqitiradi, so'ngra turli jamoalar sharoitida shaxsning ajralmas qismiga aylangan subyektiv tajribani to'plab boradi. Bu jarayon, shuningdek, individ tomonidan ijtimoiy tajribaning faol tarzda ishlab chiqarilishi *ijtimoiylashuv* jarayoni deb ataladi.

B.G. Anuev konsepsiyasiga ko'ra, ijtimoiylashuv jarayoni insonning shaxs sifatida va faoliyat subyekti sifatida bunyodga kelishini ikki yo'naltirish jarayon sifatida ko'rib chiqiladi. Bunday ijtimoiylashuvning yakuniy maqsadi individuallikning shakllanishidan iborat bo'ladi. Individuallashirish deganda aniq shaxsning rivojlanish jarayoni tushuniladi.

Ijtimoiylashuv bilan birgalikda yana bir jarayon — *madaniylashuv* ham amalga oshiriladi. Agar ijtimoiylashuv — bu ijtimoiy tajribani o'zlashtirish bo'lsa, madaniylashuv — bu individning umuminsoniy madaniyat va turli davrlardagi inson faoliyatining moddiy va ma'naviy qadriyatlarini jamlangan tarixiy tarkib topgan faoliyat usullarini o'zlashtirishdan iborat.

Shaxs taraqqiyoti muammosining u yoki bu nazariya nuqtai nazaridan ko'rib chiqishdan tashqari, shaxsni turli yondashuvlar nuqtai nazaridan integratsiyalashtirilgan holda, yaxlitligicha ko'rib chiqish g'oyasi ham mavjud. Shu asosda shaxs barcha hislatlarining kelishilgan holda, tizimli shakllanishi va o'zaro bog'liq bo'lgan o'zgarishlarini e'tiboriga qabul qiluvchi bir qancha konsepsiyalar shakllandi. Ushbu taraqqiyot konsepsiyalari integratsiya konsepsiyalariga kiradi.

Shunday konsepsiyalardan biri amerikalik psixolog olim E. Erikson tomonidan ishlab chiqilgan nazariya hisoblanadi, u taraqqiyotga nisbatan o'z qarashlarida *epigeneitik tamoyil*: inson o'z shaxsiy taraqqiyotida tug'ilishidan boshlab, to'sing'i kunlarigacha majburiy ravishda bosib o'tadigan bosqichlarning irtsiy belgilanganligiga rioya qiladi. E. Erikson har bir odamda muqarrar ravishda ro'y beradigan sakkiz xildagi hayotiy ruhiy inqirozlarni ajratib, ta'riflab berdi:

1. Ishonch inqirozi — ishonchsizlik (hayotning birinchi yili davomida).

2. Gumonshirash va uyatchanlikka qarshi o'laroq, o'zini idora qilish (2-3 yoshlar atrofida).

3. Aybdorlik hissigga qarshi o'laroq, tashabbuskorlikning paydo bo'lishi (taxminan uch yoshdan olti yoshgacha).

4. Mukammal emaslik kompleksiga qarshi o'laroq, mehnatsevarlik (7 dan 12 yoshgacha).

5. Individual g'o'rlik va konformizmga qarshi o'laroq, shaxsiy yo'nalishga ega bo'lish (12 dan 18 yoshgacha).

6. Shaxsiy ruhiy yakalanishga qarshi o'laroq, samimiylik va mulog'ochanlik (20 yoshlar atrofida).

7. «O'ziga g'arq bo'lish»ga qarshi o'laroq, yangi avlod tartibiyasi haqida qayg'u urish (30-60 yoshlar orasida).

8. Umdsizlanishga qarshi o'laroq, bosib o'tilgan hayot yo'llidan mamnunlik (60 yoshdan katta) (7.2-jadval).

Erikson konsepsiyasida shaxsning vujudga kelishi har bir bosqichda sodir bo'ladigan inson ichki olami va atrofdagi odamlar bilan munosabatlarining sifat o'zgarishlari almashinuvi tarzida tushuniladi. Buning natijasida u shaxs sifatida rivojlanishning aynan hozirgi bosqichiga tegishli bo'lgan va butun umri davomida saqlanib qoladigan yangi xususiyatlarga ega bo'ladi. Bunda yangi shaxsiy hislatlar, Erikson fikricha, faqat avvalgi rivojlanish asosida yuzaga keladi.

Inson shaxs sifatida shakllanishi va rivojlanishida jibiy sifatlar bilan birga kamchiliklarga ham ega bo'ladi. Turli xildagi jibiy va salbiy yangi hosilalarni birgalikda yagona nazariyada izchil tarzda umuman tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuning uchun Erikson o'z konsepsiyasida shaxs rivojlanishining faqat ikkita keskin yo'nalishini: normal va anormal yo'nalishlarini aks ettirdi. Hayotda ular sof ko'rinishda deyarli uchramaydi, lekin aniq chegaralangan qutblar yordamida inson shaxsiyati taraqqiyotining barcha oralik turklarini tasavvur qilish mumkin.

Shaxs taraqqiyoti muammosini o'rganishda mualliflar inson rivojlanishini belgilab beruvchi sabablarni aniqlashga harakat qiladilar. Tadqiqotchilarning ko'pchiligi shaxs taraqqiyotining harakatlanuvchi kuchi sifatida turli ko'rinishdagi ehtiyojlar majmuasini tan oladilar. Bunday ehtiyojlar orasida o'z-o'zini o'stirishga bo'lgan ehtiyoj asosiy o'rinni egallaydi. O'z-o'zini o'stirishga bo'lgan intilish qandaydir erishib bo'lmaydigan yetuklikka intilishni bildirmaydi. Shaxsning aniq maqsad yoki ijtimoiy darajaga erishishga bo'lgan intilishi o'ta muhimdir.

Shaxs taraqqiyotining umumiy muammolari qatorida o'rganiladigan masalalardan yana biri shaxsiy xossalarning barqarorlik darajasi

haqidagi masala hisoblanadi. Ko'pchilik shaxs nazariyalarining asosida shaxs ijtimoiy-psixologik noyob hodisa sifatida o'zining asosiy ifodalanishida hayotiy barqaror tuzilma bo'lib hisoblanishi haqidagi faraziy tushuncha yotadi. Aynan shaxs xususiyatlarining barqarorlik darajasi harakatlarining ketma-ketligini va ma'lum xulq-atvorni belgilaydi, uning harakatlariga qonuniylik xususiyatini beradi. Lekin qator tadqiqotlar natijasida inson xulq-atvori anchayin o'zgaruvchanligi aniqlandi. Shuning uchun qonuniy ravishda inson shaxsi va xulq-atvorining barqarorligi haqidagi ham nimada va qanchalik ifodalanishi haqidagi savol tug'iladi.

Tadqiqotlarning natijalariga ko'ra, tug'ma anatomik va fiziologik xususiyatlar, asab tizimi xossalari bilan bog'liq bo'lgan shaxsning dinamik xususiyatlari yuqori darajadagi barqarorlikka ega bo'ladi. Ularga temperament, emosional reaktivlik, ekstraversiya – introversiya va boshqa ba'zi bir sifatlar kiradi. Shuningdek, aniqlanishicha, shaxsning ham barqaror, ham o'zgaruvchan real xulq-atvori doimiy ijtimoiy vaziyatlarga bog'liqdir.

«Ummiy psixologiya» (2002) darsligining muallifi A.G. Maklakovning fikriga ko'ra, inson barcha odamlarga xos bo'lganligidan o'ta barqaror hosilani tashkil etuvchi shaxsning qator xususiyatlariga egadir. Bular integrativ xususiyatlar, ularga shaxsning *moslashuvchanlik potentsiali* kiradi. Maklakovning nuqtai nazar bilan qaraganda, har bir odam shaxsiy moslashuvchanlik potentsialiga, ya'ni ijtimoiy muhit sharoitlariga samarali moslashish imkonini beruvchi ma'lum psixologik xususiyatlar to'plamiga ega. Shaxsiy moslashuvchanlik potentsialining rivojlanish darajasiga ko'ra inson turli vaziyatlarda o'z xulq-atvorini u yoki bu darajada samarali shakllantiradi. Shunga ko'ra xulq-atvorining muntazamliligi haqida emas, balki turli sharoitlarda mutanosib xulq-atvorni belgilovchi hislatlar doimiyiligi haqida so'z yuritish lozim.

Individ, subyekt, shaxs, individuallik tushunchalari

Shaxs "Psixologiya" fanining asosiy ilmiy tushunchalaridan biri hisoblanadi. Shaxsning nimaligini tushunish va uning ruhiy tuzilishini ta'riflash imkonini beruvchi asosiy xossalarni ajratib olish uchun ushbu tushunchani «inson – individ – shaxs – individuallik» qatorida ko'rib chiqamiz.

Inson o'ta murakkab mavjudot sifatida cheksiz murakkab dunyoda, aniqrog'i, ko'plab dunyolarda yashaydi, ularning ichidan zamonimizning mashhur faylasuflaridan biri yurgan Xabermas asosiyatlari sifatida

uch dunyo: tashqi dunyo, ijtimoiy dunyo («bizning olam»), ichki dunyo («mening olamim»), individuallik va betakorlik «mening mavjudligimning» betakorligi) ajratishni taklif eidi.

Tashqi dunyo – bu insonning tabiat qonunlarini bilishda va ularni o'z maqsadlarida tabiatni qayta tuzish uchun qo'llashda egallaydigan tabiat olami. Bu fan, texnika, amaliyot olamidir. Bu barcha narsa isbot talab etuvchi maqsadga muvofiq faoliyat olamidir.

Ijtimoiy dunyo – bu insonni dunyoga kiritishning asosiy vositasi *jismlari faoliyati* bo'lgan olam. Insonni atrofdagi olamga va o'ziga nisbatan munosabatlarining rang-barangligida tushunish, faolligining manbalarini topish va yo'nalishini anglash uchun insonning olamda tugan o'rni aniqlab olish zarur. Insonga shaxs sifatida yondashish, avvalambor, insonga jamiyat tuzilishida tugan o'rni bilan aniqlanuvchi jamiyatning birligi sifatida qarash bilan bog'liqdir. Insonni biologik organizm, tur birligi sifatida hayvondan farq qiluvchi tub negizli belgisi jamiyatga tegishlilik, ijtimoiylik hisoblanadi. Bundan kelib chiqadiki, shaxsni o'rganishda dastlabki holat bo'lib uning jamiyatdagi o'rni, ijtimoiy munosabatlar tizimiga kiritilganligi xizmat qiladi.

Agar biz shaxs munosabatlari haqida insonning dunyoga shaxsiy tegishliliigi va bu bilan bog'liq kechimmalar ma'nosida so'z yuritadigan bo'lsak, u holda inson mavjud bo'la oladigan keyingi – bu «mening» ichki olamim dunyosiga murojaat qilamiz. Bu dunyo kechimmalar, shaxsiy mohiyatlar, shaxsiy dahldorlikni his etish, u yoki bunga shaxsiy tegishlilik, boshqa odamlar bilan mavjudlikning «hodsaviyiligi» bilan to'la. Bu dunyoga jismlari faoliyat o'z shaklini o'zgartirgan holda oddiy holatdagi foydali faoliyat, shaklini yo'qotgan jismlari harakat bo'lib emas, balki «shaxsiy» faoliyat, ijodiyot sifatida kiradi, ijtimoiy xulq-atvor esa «mening» dunyosiga shaxslararo munosabat, boshqa odamlarning ichki dunyosiga yaqinlashish, boshqalarga o'zini ochishning vositasi, o'zini namoyon etish sifatida kirib keladi. «Mening» dunyosida unga xos bo'lgan maxsus faoliyat turlari: o'yin, san'at, din, ichki dunyolar yaqinlashuvi sifatidagi mulqot paydo bo'ladi.

«Individ» tushunchasini turlicha talqin qilish mumkin. Avvalambor, individ – bu yagona tabiat mavjudoti sifatidagi odam, *Homo sapiens* turiga mansub vakil. Ushbu holatda individ biologik turning umumiy ixtiyos xossalari tashuvchi biologik organizm (har bir odam individ bo'lib tug'iladi) sifatida tushuniladi, ya'ni insonning biologik mohiyati ta'kidlanadi. Lekin ba'zida «individ» tushunchasi odamni insoniy

umumiylikning alohida vakili, mehnat qurollaridan foydalanuvchi ijtimoiy mavjudot sifatida belgilash uchun qo'llaniladi.

Agar «inson» tushunchasi o'z ichiga odamlarga xos bo'lgan barcha insoniy sifatlarining yig'indisini, ularning ma'lum insonda mavjudligi yoki mavjud emasligidan qat'i nazar, jamlagan bo'lsa, u holda «individ» tushunchasi aynan uni xarakterlaydi va qo'shimcha sifatida shaxsiy hislatlar qatori psixologik va biologik xossalarni ham kirradi. Bundan tashqari, ushbu tushunchaga ma'lum odamni boshqalardan ajratib turuvchi sifatlar bilan birga, aynan shu odamga va ko'plab boshqa odamlarga tegishli bo'lgan umumiy xossalarni ham kirradi.

Shaxs tushunchasining mohiyatli tomonlarini belgilab beruvchi turli xil ta'riflar mavjud. A.N.Leontev ta'rifiga ko'ra: «Shaxs – faoliyat subyekti», A.G.Kovalevning – «shaxs ijtimoiy munosabatlar subyekti va obyekt sifatida», K.K.Platonovning – «shaxs – o'z o'rni anglashga qodir bo'lgan jamiyat a'zosi», S.L.Rubinshteynning – «shaxs – tashqi ta'sirlarning oldini oluvchi ichki sharoitlar yig'indisi», A.V.Petrovskiyning – «shaxs – individ tomonidan jismlari faoliyat va mulqotda o'rnatilgan, unga ijtimoiy munosabatlarga kirishganlik nuqtai nazaridan ta'rif beruvchi tizimli sifat», G.Olportning – «shaxs hayoti davomida shakllanib boruvchi o'ziga xos psixofiziologik tizimlar – ushbu insonga xos bo'lgan tafakkur va xulq-atvorni belgilab beruvchi shaxs hislatlari yig'indisi» va boshqalarning ta'riflari shulardan iborat.

Biz esa R.S.Nemov tomonidan shaxsga berilgan ta'rifni qo'llaymiz: «Shaxs – bu ijtimoiy asoslangan, ijtimoiy tabiatga ega bo'lgan aloqalar va munosabatlarda namoyon bo'ladigan, barqaror, odamning o'zi va atrofdagilar uchun ahamiyatli bo'lgan axloqiy harakatlarni belgilab beruvchi o'zining psixologik xususiyatlari tizimidagi inson».

Shunday qilib, inson, birinchidan, tirik tabiat vakili, biologik obyekt sifatida, ikkinchidan, ongli faoliyat subyekti sifatida va uchinchidan, ijtimoiy mavjudot sifatida o'rganilishi mumkin, bu uch darajaning yaxlit uyushmaga birlashishi insonning yig'indi xususiyatlarini – uning individualligini shakllantiradi.

Individuallik – bu ma'lum insonning, uning noyobligi, betakorligi nuqtai nazaridan o'ziga xos bo'lgan ruhiy, fiziologik va ijtimoiy xususiyatlar yig'indisi.

Individuallik – bu ko'rib chiqilgan tushunchalar ichida mazmuniga ko'ra eng tor tushuncha hisoblanadi. U o'zida insonning boshqa odamlardan farq qiluvchi o'ziga xos va shaxsiy xossalarni jamlaydi. Individuallik turli xildagi tajriba, bilimlar, fikrlardagi tafovutlar, xarakter

va temperamentlardagi farqlar, o'zimiz isbotlaydigan, tasdiqlaydigan o'ziga xos xususiyatlarimizda namoyon bo'ladi. Motivlar, temperament, xarakter, layoqatlar – individuallikning asosiy ko'rsatkichlari. «Individuallik» tushunchasi individning faqat o'ziga xos ruhiy xususiyatlarini emas, balki morfologik (bo'y o'ichami, tana tuzilishi, yuz tuzilishi va h.) xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Individuallik – o'z mohiyatiga ko'ra, boshqalar tomonidan kuzatilishi mumkin bo'lgan, tashqarida joylashgan narsa. Faqat boshqalar bir odamning boshqasidan farqini, ya'ni uning individualligini aytib berishi mumkin.

Shunday qilib, biz ko'rib chiqqan «odam, individ, shaxs va individuallik» tushunchalari ko'lam jihatidan turlichadir. Bular orasida keng ma'no kasb etib, boshqa tushunchalarni ham o'zida jo etadigan tushuncha «inson» atamasidir, eng tor atama esa «individuallik» tushunchasidir.

Nazorat savollari

1. Shaxsning evolutsion jihatdan rivojlanishi.
2. Shaxs nazariyalari zamonaviy qarashlar.
3. Evolutsion nazariyalar va shaxs.
4. Shaxs filogenezi va ontogenezi.
5. Ijtimoiy ishlab chiqarish inson hayotining usuli sifatida.

5-bob. KOGNITIV JARAYONLARNING SHAKLLANISHI

Reja:

1. Insonda psixik aks ettirish darajalari.
2. O'ngning vujudga kelishi va rivojlanishi.
3. Individual va jamoaviy ong.

Insonda psixik aks ettirish darajalari

Barcha psixologik mexanizmlar ma'lum bir tahlillarni talab qiladi, ular muayyan bir muammolarning yechimlariga qaratilgan bo'lishi kerak. Bu muammolar o'zining holatlariga ko'ra ijtimoiy tarixiy tabiatga ega. Kognitiv psixologiya boshqa insonlar haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur. Barcha kognitiv jarayonlar bir-biri bilan bog'liq bo'lgan kompleks tarzda ma'lumotlarni o'zida jamlaydi. An'anaviy kognitiv jarayonlar tarixiy muammolarni tahlil qilish holatini yaratishi mumkin.

Psixika ta'rifidan kelib chiqqan holda, ikki asosiy funksiyani bajardi: *aks ettiruvchi va regulativ* (moslashuvchanlik). P.A. Ponomarev psixikaning quyidagi funksiyalarini ko'rsatib o'tadi: atrof-olam ta'sirlarining aks etishlari; insonlar xulq-atvorlari va faoliyatlarini tartibga solish; insonlarning atrof-olamdagi o'zlarini tutgan o'rinlarini anglashlari.

Vogeliki psixik aks ettirish o'ziga xos xususiyatlarga ega: psixika obyektiv vogelikni haqoniy aks ettiradi; haqoniy aks ettirish amaliyotda tekshiriladi; u rivojlantiriladi va takomillashiriladi; faol harakatda namoyon bo'ladi; psixika shaxsiyat orqali o'z ma'nosini o'zgartiradi; u ilgari ketish xususiyatiga ega.²

Psixik vogelikni shartli ravishda: *ekzopsixika*, *endopsixika* va *intropsixikaga* ajratish mumkin. *Ekzopsixika* – inson psixikasining bu bo'lagi organizmga nisbatan tashqi bo'lgan vogelikni aks ettiradi. *Endopsixika* – inson organizmning holatini aks ettiruvchi psixik vogelikning bir bo'lagi. *Intropsixika* – fikr, iroda kuchi, xayolot, tushlarni o'z ichiga olgan psixik vogelikning bir qismi.

Psixika rivojining ikki darajasi mavjud: tuban va yuqori. Psixikaning tuban darajasi anglanmagan ong ostini, yuqorisi esa ongni tashkil etadi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, psixika ongdan ko'ra anchagina kengroqdir. Ong – muzlikning ko'rinayotgan qismi bo'lib, uning katta

¹ Buss, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind* / David M. Buss. - 3rd ed. p. 389.

² Buss, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind* / David M. Buss. - 3rd ed. p. 389.

qismini esa insonning anglangan nazoratidan yashiringan ong osi tashkil etadi.

Inson psixikasi tarkibiga: psixik jarayonlar: bilish, hissiy, irodaviy va anglangan jarayonlar; psixik holatlar: motivatsion sohada – ehtiyojlar, qiziqishlar, istaklar, intilishlar; emosional sohada – sezgilarning hissiy toni, emosional aks ta'sir, kayfiyat, stress, affekt; irodaviy sohada – tashabbuskortik, qaror qabul qilish, maqsadga yo'nalganlik, qat'iyatlik; ongnung umumiy tarkibini ifodalovchi – diqqatning turli darajalari, frustratsiya, apatiya va boshqalar; psixik xossalar: yo'nalganlik, temperament, fe'l-atvor, qobiliyatlar kiradi.

Shu tarzda, inson psixikasi aks ettirish va tartibga solish faoliyatining yaxlit psixik hodisasi demakdir.

Psixikani tushunishga oid turli yondashuvlar mavjud:

1. Antropsixizm ta'limoti (R.Dekart) – psixika faqat insonga xos.
2. Panpsixizm ta'limoti (fransuz materialistlari) – tabiatning umumiy ruhlanganligi; psixika butun tabiatga, butun olamga xos (shu jumladan toshga ham).
3. Biopsixizm ta'limoti – psixika – bu tirik tabiatning xossasi (o'simliklarga ham xos).¹
4. Neyropsixizm ta'limoti (Ch.Darvin)² – psixika asab tizimi mavjud bo'lgan organizmlargagina xos.
5. Miya psixizmi ta'limoti (K.K.Platonov) – psixika faqat bosh miya, naysimon asab tizimiga ega organizmlarda mavjud (bunga ko'ra hasharotlarda psixika mavjud emas, chunki ular bosh miyasiz tugunli asab tizimiga ega).
6. Tirik organizmlarda psixika kurtaklarining namoyon bo'lish mezonini bo'lib qo'zg'atuvchanlik hisoblanadi (A.N.Leontev) – hayotiy ahamiyatsiz bo'lgan muhit omillariga (tovush, hid va b.) javoban qo'zg'alish, ular obyektiv barqaror aloqasiga ko'ra muhim hayotiy qo'zg'atuvchilar (ozuqa, xavf) uchun ogohlantiruvchi bo'lib xizmat qiladi.

Psixologiyaning fan sifatida rivojlanishi tarixiy bosqichlari.

Shunday qilib, psixologiya predmetini to'liq bayon etish psixologiya fanining o'zini ko'rib chiqishni taqozo etadi.

«Psixologiya» so'zi birinchi marta 1590-yilda nemis teolog olimi R.Goklenius tomonidan qo'llanilgan edi. XVIII asrda esa nemis olimi X.Volf birinchi marta ilmiy atamalar qatoriga «psixologiya» atamasini

kitirdi. U dastlabki yirik ilmiy-psixologik asarlar: «Empirikpsixologiya» (1732) va «Ratsionalpsixologiya» (1734) ni yaratdi.

Psixologiya – ham qadimiy, ham ma'lum darajada yangi fan. Qadimiy fan sifatida u ikki ming yil avval paydo bo'lgan.

Psixika haqidagi dastlabki ilmiy tasavvurlar qadimgi dunyo (Hindiston, Xitoy, Misr, Bobil, yunoniston)da falsafa bag'rida paydo bo'lgan va jamiyadagi amaliyot, davolanish va tarbiya ehtiyojlaridan kelib chiqqan edi.

XIX asrning 70-80-yillarida psixologiya mustaqil fan sifatida ajralib chiqdi. Ilmiy psixologiyaning, xususan, eksperimental psixologiyaning asoschisi sifatida 1879-yilda Leypsig shahrida dunyoda birinchi bo'lib eksperimental psixologik laboratoriyani ochgan nemis tadqiqotchisi V.Vundt tan olingan. Bunga mos ravishda usbu yil psixologiyaning fan sifatida yuzaga kelgan sanasi hisoblanadi. Dastlab eksperimental psixologiyaning asosiy mavzulari sifatida sezgilar va ta'sirlanish vaqti (F. Donders), keyinchalik esa assotsiatsiyalar (G.Ebbinghaus), diqqat (Dj.Kettel), hissiy holat (U.Jeyms, T.A.Ribo), ong va iroda (Vyurzburgskaya shkola, A.Bine) xizmat qildi.

XX asrning birinchi yarmida amaliy psixologiyaning ko'plab maxsus bo'limlari yuzaga keldi: bu – mehnat psixologiyasi, pedagogik psixologiya, tibbiyot psixologiyasi va boshqalar, shu bilan bir qatorda ilmiy psixologiyaning ko'plab maxsus sohalari: psixofiziologiya, oila, yosh, differentsial psixologiya va boshqalar ajralib chiqdi. Ilmiy amaliy psixologiya turli yo'nalishlar bo'yicha rivojlanib bordi, inqiroz ma'lum darajada bartaraf etilgan bo'lsa-da, ko'plab masalalar hal etilmagan edi.

XX asrning ikkinchi yarmida ilmiy-texnik inqilob psixologiyaga katta ta'sir ko'rsatdi. Fanda matematika, kibernetika, inshaklitika nazariyalari metodlari, shuningdek, elektron-hisoblash texnikasi kengroq qo'llanila boshladi. Psixologiya tibbiyot va biologiya sohalaridagi eng so'nggi yutuqlardan faol tarzda foydalana boshladi.

Shunday qilib, psixologiya rivojlanish yo'lida uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tgan holda, o'rganish predmeti va fan sifatidagi nomlanishini o'zgartirib bordi. L.D.Stolyarenko psixologiyaning fan sifatidagi rivojlanishini to'rt bosqichga ajratadi.

Birinchi bosqich. Psixologiya – ruh haqidagi fan (Aristu). Psixologiyaning bunday ta'rifi ikki ming avval keltirilgan edi. Ruhning mavjudligi bilan inson hayotidagi barcha noma'lum hodisalarni tushuntirib berishga urinar edilar.

¹ Buss, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind* / David M. Buss - 3rd ed p. 387.
² Buss, David M. *Evolutionary psychology: the new science of the mind* / David M. Buss - 3rd ed p. 388.

Ikkinchi bosqich. Psixologiya – ong haqidagi fan (R.Dekart, B.Spinoza, D.Lokk, G.Leybnits, D.Gartli). XVII asrda tabiiy fanlar rivoji bilan yuzaga keldi. Fikrlash, sezish, xohishga bo'lgan layoqat ong deb ataldi. O'rganishning asosiy metodi bo'lib insonning o'zini kuzatishi va voqelikni bayon etishi hisoblanar edi.

Uchinchi bosqich. Psixologiya xulq-atvor haqidagi fan sifatida XX asrda paydo bo'ldi (D.Uotson, E.Torndayk). Psixologiyaning funksiyalari – tajribalar o'tkazish va bevosita ko'rish mumkin bo'lganlarni, aniqrog'i, insonning xulq-atvori, harakatlari, ta'sirotlarga nisbatan javoblarni kuzatish (harakatlarni keltirib chiqaruvchi motivlar hisobga olinmas edi).

To'rtinchi bosqich. Psixologiya obyektiv qonuniyalarni, psixikaning faoliyat va ifodalanish mexanizmlari, shuningdek, faktlarni o'rganuvchi fan sifatida.

Ongning vujudga kelishi va rivojlanishi

Inson ongining birlamchi psixologik xossasi o'zini bilish subyekti sifatida his etish, mavjud va tasavvurdagi voqelikni xayolan tasvirlash layoqati, shaxsiy psixik va xulq-atvor holatlarini nazorat qilish, ularni boshqara olish, atrofdagi reallikni tasavvurlar shaklida ko'rish va idrok qilish layoqati kabilarini o'z ichiga oladi. O'zini bilish subyekti sifatida his etish insonning olamni o'rganish va bilishga, ya'ni olam haqida u yoki bu darajada aniq bilimlarni egallashga tayyor va layoqatli, bu olamdan bo'lak qilingan mavjudot sifatida anglashini bildiradi. Ongsizlik (uyqu, gipnoz, kasallik va b.) holatlarida bunday layoqat yo'qoladi.

Xayolan tasavvur qilish va voqelikni tasvirlash – ongning ikkinchi muhim psixologik xossasi. U ong kabi yaxlit voqelik bo'lib, iroda bilan uzviy bog'langan. Odatda, tasavvurlarni ongli boshqarish va tasavvur qilish haqida ularning inson iroda kuchi yordamida yuzaga kelgan va o'zgarishlarga uchragan holatlarda so'z yuritiladi. Ushbu holatda inson ixtiyoriy, ya'ni ongli ravishda atrofini idrok qilishdan, taalluqli bo'lmagan xayollardan chalg'igan holda, o'z diqqatini qandaydir g'oya, tasavvur, xotira va shu kabilarida jamlab, o'z tasavvurida ushbu damda bevosita ko'rolmaganlarini aks ettiradi va rivojlantiradi.

Ong uzviy ravishda nutq bilan bog'langan bo'lib, o'zining yuksak shakllarida usiz mavjud bo'la olmaydi. Ongli aks ettirish sezgilar va idrokdan, tasavvurlar va xotiradan farqli o'laroq, qator o'ziga xos xossalari bilan ajralib turadi. Ulardan biri – tasavvur etilayotganlarning

anglanganligi, ya'ni ularning so'z-tushunchaviy ma'nodorligi, inson madaniyati bilan bog'liq holda ma'lum mohiyatga ega ekanligi.

Ongning keyingi xossasi ongda jism, voqea va hodisalarning faqat asosiy tub mohiyatga ega bo'lganlarining aks ettirishidir.

Inson ongining to'rtinchi xossasi – bu uning kommunikatsiyaga, ya'ni ma'lum odamning o'zi bilgan ma'lumotlarni til va boshqa belgi tizimlari yordamida boshqalarga yetkaza olish layoqati. Insonlar bir-biri bilan turli axborotlar bilan almashinuv jarayonida asosiy xabarni ajratib oladilar. Shu tarzda mavhumlashtirish, ya'ni ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni ikkinchi darajalilaridan ayirib olish sodir bo'ladi.

Inson tabiat muhitiga oddiy holatda moslashibgina qolmasdan, ongli ravishda mehnat qurollari yasagan holda, uni o'ziga bo'ysundirishga intiladi. Shu asnoda inson turmush tarzi ham o'zgarib boradi. Atrofdagi tabiatni o'zgartirish maqsadida mehnat qurollari yasash qobiliyati ongli ravishda mehnat qilish layoqati mavjudligini bildiradi. Mehnat – insonni yashash sharoitlari bilan ta'minlash, shuningdek, moddiy va ma'naviy boylik yaratish maqsadida tabiatga ta'sir ko'rsatishni amalga oshirishdan iborat bo'lgan, faqat inson uchun xos maxsus faoliyat turi. Shunday qilib, mehnat faoliyati inson ongining ahamiyatga molik bo'lgan xossasidir.

Inson ongi quyidagi muhim va ahamiyatli bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Inson o'z xulq-atvoriga tegishli bo'lgan irsiy va tajribada o'rnatilgan shakllari bilan bir qatorda, so'z orqali yetkaziladigan, insoniyat tajribasi ko'rinishidagi atrof-olamda o'z yo'nalishini belgilab olishning yangi vositasi – bilimlarga ega.¹

2. Inson ongi voqelikning ahamiyatli tomonlarini, qonuniyatga ega bo'lgan aloqalarini aks ettiradi. Ong – bu insonning olamga uning obyekti qonuniyatlari haqidagi bilimlarga ega bo'lgan holdagi munosabati. Bu munosabat hayotiy muammolarni sinov va xatolar metodi yordamida emas, balki, atrofdagi muhitning turli tomonlari o'rtasida aniq, qonuniyatli aloqalarni o'rnatish asosida hal etish imkonini beradi.

3. Ong faoliyat maqsadining anglanganligi, kelajakda sodir bo'ladigan hodisalarni tushunchalar orqali modeldashtrish, umuminsoniy tushunchalar, bilimlar tizimida harakatlarning natijalarini oldindan sezish kabi xususiyatlarga ega. Inson oldindan ko'ra oladi, o'z

¹ Buss, David M. Evolutionary psychology: the new science of the mind / David M. Buss. – 3rd ed. p. 389.

harakatlardan kutilayotgan natijalarni rejalashtiradi, ularga erishishning muvofiq usul va vositalarini tanlaydi.

4. Shaxs ongi ijtimoiy ong bilan belgilanadi. Ijtimoiy ongning to'rt xil shakli mavjud: fan – ilmiy bilimlar, tasavvurlar, konsepsiyalar va dunyoqarashlar yo'nalishlari tizimi; ijtimoiy ongning jamiyat qonunlari sohasi – ma'lum jamiyatning axloqiy, g'oyaviy, siyosiy va huquqiy qadriyatlar va qoidalar tizimi; san'at – voqelikni tasviriyl vositalar orqali ma'naviy-amaliy o'zlashtirishning maxsus turi, inson turmush tarzining turli tomonlarini tasviriyl modellashirish; din, e'tiqod – o'zida yuksak sifatlarni mujassamlashtirgan g'ayritabiiy kuchlarga ishonish, e'tiqodli odamlarning ruhiy tayanchi.

Ijtimoiy ongning barcha shakllari birgalikda g'oyaviylilni – insonlarning voqelikka va bir-birlariga bo'lgan munosabati, jamiyat hayotiy faoliyatini boshqaruvchi tub negizli qadriyatlar, asosiy g'oyalar tizimini shakllantiradi.

5. Ong o'zlikni anglash, shaxsiy refleks bilan bog'liq. Inson o'z atrofidagi olamni anglashda o'zini u bilan taqqoslaydi. O'zlikni anglash – bu insonning olamga nisbatan ahamiyatga molik handa zarur, shuningdek, shaxsiy munosabatlar tizimi.

Ong inson psixikasining xossasi sifatida bidominantlik – shaxs ichki kommunikatsiyasi, insonning o'zi bilan bo'lgan muloqoti mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Va bu shaxsning ichki dialogi ijtimoiy mezonlar bilan belgilanadi.

Voqeyi hodisalar ong orqali intensional (lotinchadan intentio – intilish) – har taraflama taniilgan holda inson amaliyotida tutgan o'rimga bog'liq ravishda aks ettiriladi. Ong tafakkurga nisbatan kengroqdir. U o'zida psixik faoliyatning barcha shakllari: olamni hissiy aks ettirish, ilmiy bilish, psixik o'zini boshqarishning hissiy-iroda sohasining jamlangan, tashqi olamning birlashtirilgan, yaxlitlangan aksidir.

Shunday qilib, ong – psixik taraqqiyotning yuksak darajasi bo'lib, obyektiyl reallikka nisbatan faqat insonga xos bo'lgan odamlar ijtimoiy-tarixiy faoliyatining umumiy shakllari vositasidagi obyektiyl reallikka bo'lgan munosabatlardan iborat.

Amaliy nuqtai nazar bo'yicha ong subyekti ichki olamning bevosita ko'z oldidagi sezgi va aqliy obrazlarining uzluksiz o'zgaruvchi yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. Ong qator protsessual va mazmunder xususiyatlarga ega. U faollik, ya'ni individning voqelik bilan hayotiy muhim aloqalarini ta'minlovchi dinamika, intensionallik – jisimga yo'nalganlik, ko'p tomonlama mustaqillik – insonning asosan

ichki o'lov va modellarga yo'nalishi; refleksivlik – nomutanosib aks ettirishdan himoyalash, o'zini baholash layoqati; yaqqollik va tashkil etilganlikning turli darajalari bilan xarakterlanadi.

Ong muayyan tuzilishga ega bo'lib, unga: birinchi, atrof-olam haqidagi bilimlar yig'indisi; subyekti va obyekti, ya'ni insonning «Men» va «Men emas»ga tegishi bo'lganlarni aniq farqlash; insonning maqsadga muvofiq faoliyati; muayyan munosabat tarkibi – «mening o'z muhimiga munosabati mening ongimdir».

Mazmuniga ko'ra odamlar ongi ijtimoiy-tarixiy sharoitlar ta'siri ostida bo'ladi. Ongning barcha tarkibiy qismlari antropogenez jarayonida shakllanib, ijtimoiy-madaniy xususiyatga ega bo'ladi.

Inson ongining paydo bo'lishi va rivojlanishining asosiy sharti bo'lib odamlarning hamkorlikdagi samarali nutq vositasidagi qurolli faoliyati hisoblanadi. Bu faoliyat odamlarning muloqoti va o'zaro ta'siri, ishning taqsimlanishini talab etadi. U hamkorlikdagi faoliyat ishtirokchilari tomonidan hamkorlik maqsadi sifatida angalandigan mahsulot yaratishni taqozo etadi. Individual ong insoniyat tarixi boshlanishida jamoaviy faoliyat jarayonida uni tashkil etishning zarur sharoiti sifatida yuzaga keldi: axir odamlarga u yoki bu faoliyat bilan shug'ullanishlari uchun ularning har biri hamkorlikdagi faoliyat maqsadini aniq tasavvur qilishlari lozim. Bu maqsad aniqlanib, so'z bilan ifodalaniishi kerak. Avval jamoa ongi, undan so'ng individual ong paydo bo'ladi, bunday keima-ketlikdagi rivojlanish faqat ong filogenezi uchun emas, balki ong ontogenezi uchun ham xarakterlidir. Bolaning individual ongi jamoa ongi asosida va uning mavjudligi sharoitida uni o'zlashtirish yo'li orqali shakllanadi (interiorizatsiya, ijtimoiylashuv).

Inson ongning rivojlanishida inson faoliyatining ijodiy xarakteri muhim ahamiyatga ega. Ong inson tomonidan tashqi olamningina emas, balki o'zi, hissiyotlari, obrazlari, tasavvur va sezgilari anglanishini taqozo etadi. Odamlar obrazlari, fikrlari, tasavvurlari va sezgilari ularning ijodiy mehnatlari mahsulida mujassamlantiriladi va bu jismlarning keyingi idrok qilinishida, aynan, o'zlarida yaratuvchilari psixologiyasini gavlatirgan holda anglandilar. Shuning uchun ijod inson o'zining shaxsiy ijod namunalari idrok qilishi orqali o'zini anglash va ongi rivojlantirish yo'li va vositasi bo'lib hisoblanadi.

Inson unga tabiatdan berilgan sezgi organlari yordamida olamni undan uzoqlashgan va undan mustaqil mavjud bo'lgan holda idrok qilishini anglaydi. Keyinchalik refleksiv qobiliyat, ya'ni insonning o'zi uchun bilish obyekti ga aylanishi va zarurligini anglash hissi paydo

bo'ladi. Ongning filo va ontogeneza rivojlanish ketma-ketligi mana shundan iborat. Ong rivojlanishidagi ushbu birinchi yo'nalishni refleksiv yo'nalish sifatida belgilash mumkin. Ikkinchi yo'nalish tafakkur rivojlanishi va fikrning so'z bilan asta-sekin birlashishi bilan bog'liq. Inson tafakkuri borgan sayin rivojlanib, narsalar mohiyatiga kirib boradi. Bu bilan birgalikda o'tiriladigan bilimlarni belgilash uchun qo'llaniladigan til ham rivojlanadi. Til so'zi chuqur mohiyat bilan to'ldiriladi, va nihoyat, fanlar rivojlana boshlaganida, tushunchalarga aylanadi. So'z – tushuncha ong birligi, hosil bo'ladigan fikrlar oqimi esa tushunchali yo'nalish bo'lib hisoblanadi.

Har bir yangi tarixiy davr uning zamondoshlari ongida o'ziga xos tarzda aks etadi va odamlar mavjudligining tarixiy sharoitlari o'zgarishi bilan ularning ongi ham o'zgaradi. Uning filogenezi tarixiy rakursda tasavvur qilish mumkin. Lekin xuddi shuning o'zi inson ontogenezi rivojlanishi davomida inson ongiga nisbatan ham haqoniydir, individ insonlar tomonidan yaratilgan san'at, madaniyat asarlari orqali ungacha yashab o'tgan xalqlarning psixologiyasiga kirib boradi. Ong rivojlanishidagi bu yo'nalish tarixiy yo'nalish sifatida belgilanadi.¹

Tarixning hozirgi davrida insonlar ongi rivojlanishda davom etmoqda, bu rivojlanish ilmiy, madaniy va texnikaviy taraqqiyotning yuqori tezlanishi yordamida jadallik bilan bormoqda.

Insoniyat ongi rivojlanishining keyingi asosiy yo'nalishi insonning o'zi va atrof-olamdagi anglatuvchilar sohasining kengayishi bo'lib hisoblanadi. Bu o'z navbatida madaniy-axloqiy inqilobga o'sib boradigan dunyoviy ijtimoiy-iqtisodiy inqilob bilan, moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish vositalarini takomillashtirish bilan bog'liq.

Bunday o'tishning birlamchi belgilari hozirdanoq sezilmogda. Bu – turli xalqlar va mamlakatlarda iqtisodiy farovonligining o'sishi, ular mafkurasi va siyosatining xalqaro va ichki maydonda o'zgarishi, davlatlararo harbiy qarama-qarshilikning pasayishi, odamlar mulqotida diniy, madaniy va axloqiy qadriyatlar ahamiyatining oshishida ko'rinadi. Shu bilan birga insonning hayot, makro va mikro dunyolar tilsimotlariga kirib borishi sodir bo'lmogda. Fan yutuqlari natijasida insonni bilish va boshqarish, o'zi va dunyo ustidan hukmronligi sohasi kengaymogda, insonning ijodiy imkoniyatlari, shuningdek, ongi ham oshmogda.

Individual va jamoaviy ong

Odanning asosiy xususiyatlaridan biri uning mehnat qilish qobiliyatidir, mehnatning istalgan turi esa faoliyat bo'lib hisoblanadi. Jamoaviy ong faoliyatning psixologik nazariyasi umuminahon psixologiyasida yaratilgan edi. Shuningdek, u L.S. Vigotskiy, S.L. Rubinshteyn, A.N. Leontev, A.R. Lur'ya, A.V. Zaporozhets, P.Ya. Galperin va boshqa ko'pchilik psixologlarning asarlarida yoritib berilgan.

Jamoaviy ong – bu subyektning olam bilan o'zaro ta'sirlashuvining rivojlanuvchi tizimi. Bunday o'zaro ta'sir jarayonida psixik obrazning yuzaga kelishi va uning obyektda ifodalanishi, shuningdek, subyektning voqelik bilan o'z munosabatlarini ro'yobga chiqarishi sodir bo'ladi. Faoliyatning istalgan oddiy akti subyekt faolligining ifodalanish shakli bo'lib hisoblanadi, bu esa har bir faoliyatning undovchi sabablarga ega bo'lishi va ma'lum natijalarga erishishga yo'naltirilishini bildiradi. Shunday qilib, faoliyatni insonga xos bo'lgan, ong tomonidan boshqariladigan, ehtiyojlarni qondirishda yuzaga keladigan, tashqi olam va insonni bilish, shuningdek, ularni o'zgartirishga qaratilgan faollik sifatida ta'riflash mumkin. Jamoaviy ong predmetlilik va subyektlilik xususiyatlariga ega. Jamoaviy ong predmeti deb u bevosita shug'ullandigan hodisalarga aytiladi. Masalan, bilish faoliyatining predmeti bo'lib, har xil turdagi axborotlar xizmat qiladi, o'quv faoliyatining predmeti – bilim, malaka va ko'nikmalar, mehnat faoliyatining predmeti – yaratilgan ma'ruyan moddiy mahsulot hisoblanadi.

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, faoliyat nazariyasining mualliflari ichki faoliyat tushunchasi orqali ong va psixik jarayonlar tahlili muammosi bilan to'qnashdilar. Faoliyat nazariyasi mualliflarining fikriga ko'ra, psixik jarayonlar faoliyat nuqtai nazaridan tahlil qilinishi mumkin, chunki istalgan psixik jarayon o'z funksiyalari va operatsiyaviy-texnik tuzilishiga ega bo'lib, ma'lum maqsadda amalga oshiriladi. Masalan, ta'min idrok qilish ta'min sifatlarining o'zaro farqlari va mos kelish darajalarini aniqlash bilan bog'liq perzeptiv maqsad va funksiyalariga ega.

Perseptiv funksiyaga yana bir misol sifatida aniqlash jarayonini keltirish mumkin. Bunday funksiyalarni kundalik hayotimizda muntazam holatda ko'z bilan chamlash masalalarini hal etishda, chehralarni, ovozlarni tanib olishda va h.da bajarishga to'g'ri keladi. Barcha funksiyalarni hal etish uchun har biriga mos revisida farqlash, aniqlash, o'lcash, tanish va boshqa harakatlarni ko'rinishidagi perzeptiv harakatlarni amalga oshiriladi. Psixik jarayonlar (idrok, diqqat, xotira,

¹ Buss, David M. Evolutionary psychology: the new science of the mind / David M. Buss. – 3rd ed. p. 389.

tafakkur va b.)ni faoliyat nazariyasi nuqtai nazaridan faoliyatning alohida shakli sifatida o'rganib, ma'lum axborotlar – faoliyatning umumiy tuzilishi, darajalari, kechish shakllari va hokazolarni qo'llash mumkin va zarurdir.

Nazorat savollari

1. Insonda psixik aks ettirish shakllari.
2. Insonda ongning vujudga kelishi.
3. Ongning tarixiy jihatdan rivojlanishi.
4. Individual ong.
5. Jamoaviy ong.

6-bob. PSIXIK JARAYONLARNI SHAKLLANISHIDA TILNING AHAMIYATI

Reja:

1. *Mehnat faoliyatida tilning shakllanishi va vujudga kelishi.*
2. *Nutq funksiyasi.*
3. *Psixik jarayonlarning shakllanishida tilning ahamiyati.*

Mehnat faoliyatida tilning shakllanishi va vujudga kelishi.

Inson mehnat qurollarini ishlatish natijasida faoliyatga munosabatining boshqa shakllari vujudga kela boshlaydi. Inson biologik motivlarni boshqarishni o'rganadi, insonning maqsadlari murakkab xarakterga ega bo'la boshlaydi. Ular mehnat qurollarini avval toshlardan ishlatgan bo'lsalar, keyinroq mustaqil ravishda mehnat qurollarini ishlab chiqara boshlaganlar. Ibtidoiy jamoadagi mehnat taqsimoti ham ularni ijtimoiy hayotga qadam qo'yganligidan dalolat beradi.¹ Agar ayol olovni asrash funksiyasini bajarsa, erkaklar ov qilish funksiyasini amalga oshirishgan. Jamoa bo'lib qilishda mehnat taqsimotlari ham shakllangan, agar bir odam bir funksiyani bajarsa, ikkinchisi boshqa funksiyani bajargan. Ibtidoiy jamoa tuzumidagi insonlarning xatti-harakatlari angalmagan tarzda amalga oshirilgan, bu hayvonlarning xatti-harakatida kuzatilgan holatlar sirasiga kiradi. Shundan kelib chiqqan holda shuni ta'kidlash mumkinki, murakkab ongli faoliyat bu ijtimoiy muhit rivojlanishining maxsulidir.²

Inson nutqi hayvonlar nutqidan tubdan farqlanadi. Hayvonlarda ham bir-birlari bilan ma'lumot almashinish mavjud. Bu asosan gala bo'lib yashaydigan hayvonlarning faoliyatida kuzatilishi mumkin. Masalan, turnalar galasida, gala sardori xavfi ko'rsa, turnalarni ogohlantiradi, maymunlarda ham shu holatni kuzatishimiz mumkin. Maymunlarda 30-40 tagacha tovushni ajratish xususiyati mavjud bo'lib ular turli vaziyatlarda turlicha tovush chiqaradilar. Hattoki arilarda ham so'zlashuv uslubini mavjud ekan. Ular asallarni topishda shu signallar tizimidan foydalanishadi. Lekin shuni aytish joizki, hayvonlarning tili insonlarnikidan tubdan farqlanadi. Insonlarning tilida sifat va munosabatlar mavjud. Masalan, «oyna» so'zi onni anglatadi, «sariq» so'zi sifatni anglatadi. Bu funktsiya nemislarda predmetlarni aniqlash

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan. 121-124.

² Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan. 145-147

funksiyasi deb nomlanadi, bu holatni hayvonlarda kuzatish mumkin emas.

Inson va hayvon tillari bir-biridan tubdan farqlanadi. Turmalar havi mavjud bo'lgan vaziyatda chiqargan ovozlari buyum yoki narsalarni anglatmaydi, u affektiv holatni anglatishi mumkin. Turmalar havotirlanadilar va shu havotir ularning ovozlari aks etadi, bu holat esa boshqa turnalarga yuqadi.

Maymunlar ham havotirni his qilishadi va kerakli tovushni chiqara boshlashadi. Maymunlardagi tovushlar turli-tumandir, ular turli holatlarini aks ettirishlari mumkin. Masalan, qoniqish, havotir, ochlik, xotirjamlik. Biroq bu tovushlarning barchasi emosional holatlarni aks ettiradi. Maymunlarda predmetlarni anglatishga qaratilgan xatti-harakatlar samarasiz yakunlangan. Ularda predmetlarni ko'rsatish holatlari kuzatilmaydi. Hayvonlarning tili sodda tiligicha qolgan, ular faqat holatlarni aks ettirishlari mumkin ekan.

Insonning nutqi bir qator qonuniyatlariga egadir. Agar hayvonlarning nutqi ma'lum bir emosional holatlarni anglatasa, inson nutqi predmetlarni anglatadi. Nazariy jihatdan nutqning paydo bo'lishi turli xil afsona va nazariyalarni keltirib chiqargan. Ko'pgina olimlarning fikriga ko'ra nutq bu maxsus in'om sifatida insonga berilgan eng katta ne'matdir. Boshqa olimlarning fikriga ko'ra esa nutqning paydo bo'lishi, hayvonlarning instinktiga borib taqalar ekan. Bu tovushga taqlid nazariyasi deb nomlangan. Hamma nutq shakllari taqlid sifatida vujudga kelgani yoki yo'qmi, degan savollar ham paydo bo'lgan.

Puare tomonidan nutqning paydo bo'lishiga doir nazariya ishlab chiqilgan. Bu quyidagicha ko'rinishga egadir. Jamoa bo'lib mehnat qilish jarayonida bir-biriga bir nima deysini obyektiv ehtiyoji paydo bo'lgan. Jamoa bo'lib mehnat qilgan paylarda bir nima deysish ehtiyoji eng kerakli ehtiyojlardan biri hisoblanadi. Bu holat boshida xatti-harakatlar va tovushlar bilan aks etgan, so'ngra bular predmet nomlariga aylangan, bu xatti-harakatlar faqat kishilarning mehnat qilish jarayonida ko'ringan, boshqa faoliyatda ko'rinmagan. So'zlar avval mehnat jarayonida paydo bo'lgan, so'ngra ular predmetlar bilan birgalikda qo'llanilgan, bu holatlar mehnat jarayonlaridan keyin ham qo'llana boshlagan. Bu oddiy diffuz nutq deb nomlangan, shu diffuz nutq tilning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan. Asta-sekinlik bilan mehnat jarayonida vujudga kelgan so'zlar, tovushlar va jestlar, faoliyattan ajrala boshlagan, mehnat bilan aloqasini asta-sekinlik bilan yo'qota borgan va mustaqillikka erishgan.

Shu tariqa nutqning leksik kodi rivojlangan. Til kodlar tizimi hisoblanadi, ular orqali insonlar bir-birlari bilan mulqot qiladilar. Nutqning asosi so'zlar hisoblanadi. Ular predmetlarni va faoliyatlarni anglatishi mumkin. So'zning psixologik tuzilishi quyidagilardan iborat. Birinchi: predmet va funksiyalarni o'rinni almashtradi. Har bir so'z ma'lum bir predmetni anglatadi. Masalan, yosh bolada tajriba o'tkazilgan, bola qo'ng'iroq chalinganda rezinai nomi bosishi talab qilingan. So'ngra shuning rasmi bilan qo'ng'iroqni bosishgan, bolada shartli refleks paydo bo'lgan, shundan so'ng rasm so'zga almashtrilgan, bolada shartli refleks so'zga nisbatan ham paydo bo'lgan. Bu Ivanov-Smolenskiy tajribasi hisoblanadi. Bundan tashqari, Pavlovning shogirdi professor Dolinin tomonidan tajriba o'tkazilgan. Markosa ham shunga doir bir qator tajribalar o'tkazgan.

Nutqiy faoliyatlar asta-sekinlik bilan mehnat faoliyatidan ajralgan holda mustaqil bo'la boshlagan.

Sintagma, ibora yoki gaplar natijada buyumlarni aks ettiradi, balki tayyor voqealarni ham ko'rsatadi. Sintagma yoki gapning ikki xil ko'rinishi farqlash mumkin. Voqealar kommutatsiyasi va munosabatlar kommutatsiyasi. Voqealar kommutatsiyasi uy yonmoqda, daraxt yigildi, bola yig'layapti kabi so'zlarda aks etadi. Voqealar kommutatsiyasi bu asosiy va oson iboralar funksiyasidir, munosabatlar kommutatsiyasi esa bu murakkab funksiyalar hisoblanadi.

Munosabatlar kommutatsiyasini rasmlar bilan ifoda qilish qiyin kechadi.

Nutq funksiyasi

Insonning hayvonot olamidan farq qiluvchi, uning fiziologik, psixik va ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarini aks ettiruvchi asosiy xususiyatlardan biri nutq deb ataluvchi alohida psixik jarayonning mavjudligi hisoblanadi. Nutq — bu odamlarning til vositasida mulqot qilishi. Gapira olish va begona tilni tushunish malakasiga ega bo'lish uchun tilni bilish va undan foydalana olish zarur.

Psixologiyada «tili» va «nutq» tushunchalari mavjud. Til — bu odamlar uchun ma'lum ma'no va ahamiyat kasb etuvchi tovush birikmalarini yetkazuvchi shartli ramzlar tizimi. Til jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, odamlarning ijtimoiy ongida ularning ijtimoiy turmushini aks ettirish shakli, shuningdek, ijtimoiy-tarixiy¹ rivojlanish mahsuli bo'lib hisoblanadi. Tilning noyob hodisaviyligi shundaki, har

¹ Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008. P. 416.

bir odam atrofidagilar mulqotda bo'ladigan tarkib topgan tilga ega bo'ladi va rivojlanish jarayonida uni o'zlashtirib boradi.

Til – bu murakkab hosila. Istalgan til, avvalo, tilning *leksik tarkibi* deb ataluvchi ma'nodor so'zlarning ma'lum tizimiga ega. Bundan tashqari, til so'z va so'z birkmalari turi shakllarining ma'lum tizimidan iborat bo'lgan til grammatikasiga, shuningdek, aniq bir tilga xos bo'lgan ma'lum tovush yoki fonetik tarkibga ega.

Til, asosan, har bir so'z ma'nosini mustahkamlash uchun xizmat qiladi. So'zning istalgan ma'nosi umumlashtirishni anglatadi, masalan, «odam», «mashina», «stol» so'zlari va boshqalar.

Tildan farqli ravishda nutq deb ma'lumot yetkazish, ko'rsatma, savol, buyruq berish shaklida amalga oshiriladigan nutqiy mulqot jarayoniga aytiladi. Nutq yordamida u yoki axborotni yetkazish uchun ma'lum ma'noga ega bo'lgan mos so'zlarni tanlash emas, balki ularni aniqlashtirish ham lozim. Nutqdagi har bir so'z ma'lum ma'noga qisqartirilgan bo'lishi zarur. Bunga so'zni ma'lum kontekstga kiritish bilan erishiladi. Masalan, «Bu qanday mashina?» degan savol bilan bizni jismning o'zida qiziqitrayotgan holatni aniqlashtirmoqchi bo'lganimizda murojaat qilamiz, agarda «Bu kimning mashinasi?», deb savol bersak, bizni jism emas, uning kimga tegishligi qiziqitrayotgani ma'lum bo'ladi.

Nutqda so'z ifodalari bilan yetkaziladigan mazmundan tashqari, bizning so'zlayotganlarimizga nisbatan munosabatimiz ham ifodalanadi. Bu hodisa nutqning emosional-ifodalil jihati deb ataladi va iborani talaffuz qilishda qo'llaydigan so'zlarning jaranglash toni bilan belgilanadi.

Va nihoyat, nutq psixologik jihatdan mohiyatga ega bo'lgan u yoki bu ibora maqsadini aks ettiruvchi kontekstdan iborat bo'ladi.

Shunday qilib, nutqiy mulqot – bu murakkab va ko'p tomonlama jarayon. A.N.Leontevning fikriga ko'ra, har bir nutq akti «o'ziga xos nutqning shakli va turi, aniq sharoitlar va mulqot maqsadlariga ko'ra, turli nutq vositalarini qo'llashni talab etuvchi psixologik muammoning yechimini topishdan iborat». Xuddi shu holat nutqni tushunishga ham tegishlidir.

Mulqoting universal vositasi sifatidagi hozirgi zamon nutq holatigacha odamning uzoq davom etgan filogenezdagi taraqqiyot jarayoni bo'lib o'tgan edi. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, nutq – bu insonga xos bo'lgan faoliyat. Nutq bilan birga til ham, ilk marotaba faqat insoniylik jamiyatida, hamkorlikdagi mehnat jarayonida yuzaga keldi.

Hozirgi zamon fan ma'lumotlariga ko'ra, dastlabki nutq vositasi kompleks kinetik nutq bo'lgan. Nutqning bu shakli ibtidoiy obrazli tafakkur bilan bog'langan bo'lib, taxminan yarim million yil avval mavjud bo'lgan. Kompleks kinetik nutq debana harakatlari yordamida ma'lumot yetkazishning soddala tizimiga aytiladi.

Nutq rivojlanishining keyingi bosqichida nutq harakatlarning asta-sekin mehnat faoliyatidan ajralib, nutq vositalari sifatida ixtisoslashuvi, ya'ni ularning jestlarga aylanishi bilan bog'liq. Harakatlarning nutqiy va mehnat harakatlarga bo'linishiga odamlar mehnat faoliyatining murakkablashishi sabab bo'ldi. Natijada, maxsus qo'llab tutash va qo'l (kinetik) nutqi paydo bo'ldi. Shunday qilib, odam qo'li mehnat va mulqoting asosiy vositasi bo'lib qoldi.

Tovushli nutqda o'tish, taxminan, 100 ming yillar avval boshlangan bo'lishi mumkin. Bu ishlab chiqarishning rivojlanishi va mehnatning birlamchi bo'linishi bilan bog'liq bo'lgan. Qo'l nutqi bajara olmaydigan jism va hodisalar alohida tushunchalar tizimida aniqroq belgilanadigan, nutqga bo'lgan talab paydo bo'ldi.

Mulqot jarayonida qo'l imo-ishoralar ma'lum mujmal tovushli ovoz bilan birga ifro qilingan. Asta-sekin nutq tovushlari rivojlanib, sayqallanib bordi. Vaqt o'tishi bilan ular kinetik nutq bajaragan funksiyalarini o'z zimmlariga oldilar, bundan tashqari, odam nutqi taraqqiyotini ta'minlab berdilar. Shunday qilib, nutq va til yangi sifat darajasi – tovushli aniq nutq darajasiga ko'tarildilar.

Dastlab tovushli nutq takomillashmagan edi. So'zlar, birlamchi, qo'l imo-ishoralar kabi juda umumiy, noaniq ma'noga ega edi. Bir xil so'z mazmuni turlicha bo'lgan jismlarni belgilashda qo'llanilishi mumkin edi (ibtidoiy polisemantizm). Ilk so'zlar yaxlit iboralar bilan ifodlangan, deb taxmin qilish mumkin. Dastlabki nutq shakllari juda oddiy bo'lgan. Ularda yashirin ma'no, jumalar bo'lmagan. Nutq aniq maqsadlarda, qandaydir ma'lumotni yetkazishdagina ishlatilgan. So'ngra mehnat ta'sirida so'z ma'nolari rivojlana borgan va bu asta-sekin murakkab morfologiya va sintaksisga ega bo'lgan tilning shakllanishiga olib keldi.

Nutq rivojlanishining keyingi bosqichi yozuvning yaratilishidir. Yozuvli nutq og'zaki nutq kabi o'z taraqqiyotida bir necha bosqichlardan o'tdi. Dastlab yozuv belgilari paydo bo'ldi, keyinroq esa, tovushli nutq paydo bo'lishi bilan yozuv belgilari tovushlar ma'nosini aks ettira boshladi, bu esa harf-fonetik turdagi zamonaviy yozuvning yuzaga kelishiga olib keldi.

Isiy jihatdan nutq tafakkur bilan birga ijtimoiy-mehnat amaliyotida paydo bo'ldi va u bilan insoniyat ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot jarayonida rivojlandi. Nutq yaxlitligicha ong tomonidan boshqariladi. Ongning asosiy funksiyasi – turmushni anglash, aks ettirish, til va nutq buni maxsus holarda bajaradi: ular turmushni muayyan tarzda aks ettiradi.

Til va nutq o'zaro farqlanadi. Til – mulqot vositalarining qat'iy me'yoriy tizimi, nutq esa, mulqot jarayonida fikr va hissiyotlarni yetkazish uchun qo'llanma. Til uni qo'llaydigan odamlar uchun bir xildir, nutq individual tarzda o'ziga xos bo'ladi. Nutqda alohida olingan odam yoki odamlar jamoasining psixologiyasi ifodalanadi, til esa o'zida xalq psixologiyasini ifodalaydi.

Shu bilan birga, nutq va tilning o'zaro aloqasi shubhasizdir, chunki ma'lum tilsiz nutq bo'lmagan kabi nutqda qo'llanmaydigan til ham bo'lmaydi.

Demak, nutq – bu verbal kommunikatsiya, ya'ni til vositasidagi mulqot jarayonidir. Inson nutqi xilma-xil shakllarga ega. Lekin nutqning qanday shaklidan foydalanmaylik, u nutqning ikki asosiy: og'zaki yoki yozma turlaridan biriga tegishli bo'ladi.

Bunda ikki tur ma'lum o'xshashlikka ega bo'ladi. Bu o'xshashlik hozirgi zamon tillaridagi yozma nutq, xuddi og'zaki nutq kabi tovuqli ekanligidan iborat: yozma nutq belgilari bevosita ma'noni emas, so'zning tovush tarkibini yetkazadi.

Og'zaki nutqning asosiy boshlang'ich ko'rinishi bo'lib, suhbat shaklida kechadigan nutq hisoblanadi. Bunday nutq suhbat yoki dialog deb ataladi. Uning asosiy xususiyati, suhbatdosh tomonidan faol olib boriladigan nutq hisoblanadi, ya'ni suhbat jarayonida ikki suhbatdosh ishtirok etib, tilning sodda gap va iboralarni qo'llaydilar. Dialog nutqning ochiq holda ifodalanishi talab etmaydi, chunki suhbatdosh suhbat davomida nima haqida so'z yuritilayotganini tushunadi va boshqa suhbatdosh tomonidan bildirilgan iborani fikran yakunlay oladi. Shunga o'xshash vaziyatlarda birgina so'z boshqa suhbatdosh tomonidan aytilgan iborani yakunlab qo'yishi mumkin. Bunda birgina so'z yaxlit iboraning o'rmini bosadi.

Nutqning boshqa shaklini so'zlovchi tomonidan aytilgan nutq tashkil etadi, bunda tinglovchilar uning nutqini idrok qiladilar, lekin unda to'g'ridan-to'g'ri qatnashmaydilar. Bunday nutq monolog deb ataladi. Ma'ruzachining nutqi monologik nutq hisoblanadi. Bu nutq psixologik jihatdan dialogdan murakkabroqdir, chunki u tinglovchidan o'z muloha-

zalarini tushunarli, qat'iy mantiqqa asoslangan holda bayon qilish malakasini talab etadi. Bunda so'zlovchi yetkaziladigan axborotning tinglovchilar tomonidan o'zlashtirilishini baholashi zarur, ya'ni u faqat o'z nutqiningina emas, balki tinglovchilarni ham kuzatishi kerak bo'ladi.

Dialog ham, monolog ham faol va sust bo'lishi mumkin. Nutqning faol shakli – bu so'zlovchining nutqi, tinglovchining nutqi esa sust shaklda namoyon bo'ladi. Gap shundaki, tinglayotganimizda tashqaridan unchalik sezilmasa-da, ichimizda so'zlovchining so'zlarini takrorlaymiz. Odamlar faol va sust nutq shakllarining rivojlanish darajasiga ko'ra ajratiladilar. Ko'pincha odam boshqa odamning nutqini yaxshi tushunadi, lekin o'zining fikrlarini yetkazib berolmaydi. Va, aksincha, odam yetarliicha yaxshi so'zlab berishi mumkin, lekin boshqarlarni tinglashni umuman bilmaydi.

Nutqning boshqa turi yozma nutq hisoblanadi. Yozma va og'zaki nutqlar o'rtasida psixologik tafovutlar mavjud. Og'zaki nutqning yozma nutqdan farqlaridan biri og'zaki nutqda so'zlarning qat'iy ravishda ketma-ket kelishi, bir so'z talaffuz etilganida undan oldin kelgan so'z na so'zlovchi va na tinglovchi tomonidan idrok qilinmasligidan iborat. Yozma nutqda boshqacharoq: yozayotgan ham, o'qiyotgan ham o'zlarning idrok maydonlarida bir vaqtning o'zida so'zlar qatoriga ega bo'ladi, ehtiyoj tug'ilgan vaziyatlarda esa bir necha satr yoki sahifa o'rgaga qaytishlari mumkin. Yozma nutqning og'zaki nutq oldidagi afzalligi shundan iborat. Yozma nutqni ixtiyoriy ravishda tuzish mumkin, chunki yozganlaringiz doimo ko'z oldingizda bo'ladi. Shu bilan birga, yozma nutq murakkab nutq shakli bo'lib hisoblanadi, chunki u avvaldan o'z yilab iboralar tuzish, mulohazalarni aniqroq bayon etishni talab etadi, negaki, unga emosional tus berib, zarur imo-ishoralar bilan amalga oshira olmaymiz.

Nutqning yana bir shakli, ya'ni kinestetik shakli mavjud. Nutqning bu turi insonda o'tirish davrlardan buyon saqlanib qolgan. Vaqt o'tishi bilan nutqning ushbu turi o'z funksiyalarini yo'qotgan va hozirda, asosan, nutqning emosional-ifodali tarkibiy qismlari – imo-ishoralar sifatida qo'llaniladi.

Lekin odamlarning kinestetik nutq avvalgidek nutqning asosiy turi bo'lib sanaladigan katta guruhni mavjud. Bunda kar-soqov bo'lib tug'ilgan yoki baxtsiz hodisa yoki kasallik natijasida so'zlash yoki eshitish qobiliyatidan mahrum bo'lgan odamlar nazarda tutiladi. Albatta, hozirgi zamon kinestetik nutqi qadimgi kinestetik nutqdan tubdan farq

qiladi. U bir muncha taraqqiy etgan bo'lib, belgili daraklarning yaxit tizimiga ega.

Nutq turlarining ichki va tashqi nutq turlariga bo'linishining yana bir umumiy ko'rinishi mavjud. Tashqi nutq mulogot, axborot almashinuv jarayonlari bilan bog'liq. Ichki nutq, avvalambor, tafakkur jarayonini ta'minlash bilan bog'liq.

Og'zaki, ayniqsa, yozma nutqqa tayyorgarlik ko'rishda so'zlovchining o'z ichida nutqni qaytarib olish davri mavjud. Mana shu ichki nutqdur. Unga parchalarga bo'linganlik xosdir, u vaziyatga bog'liq bo'ladi. Ichki nutq tashqi nutq asosida shakllanadi.

Tashqi nutqning ichki nutqga ko'chirilishi (interiorizatsiya) tashqi nutq tuzilishining qisqartishi bilan birgalikda kechadi, ichki nutqning tashqi nutqga o'tishi (eksteriorizatsiya) esa, aksincha, ichki nutq tuzilishini ochib berishni, uni mantiqiy hamda grammatik qoidalarga muvofiq ravishda tuzishni taqozo etadi.

Psixik jarayonlarning shakllanishida tilning ahamiyati

Inson ongi ijtimoiy chuqur tabiatga ega. U predmetli faoliyat jarayonida, bolaning kattalar bilan mulogotida, kattalarning bir-birlari bilan mulogot jarayonlarida shakllanadi va boshlanishidan ijtimoiy xarakterga ega. Mulogot jarayonida bolaga umuminsoniy tajribalarning asosi beriladi. Shuning uchun individual-psixologik, alohida shaxs psixologiyasi ijtimoiy holat hisoblanadi. Agar umuminsoniy tajribani berish jarayonida so'zlar alohida ahamiyat kasb yetsa, iboralar ham insoniy tajribalarni etkazishida muhim rol o'ynaydi.

Ma'lumotlarni gaplar orqali ytkazish ikkiga bo'linishi mumkin. Aniq voqealar haqida xabar etkazish yoki voqea kommunatsiyasi va mashhur mantiqiy munosabatlar orqali yetkazish yoki munosabatlar kommunatsiyasi mavjuddir.

Munosabatlar kommunatsiyasi hissiy tajribadan ongning murakkab ratsional shakllariga o'tishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilga ta'sir qilishning uch shakli ham mavjud. Insonning tilida nafaqat so'zlar saqlanadi, unda mantiqiy tizimlar ham mavjud. Bular tashqaridan kelgan ma'lumotlarni nafaqat qabul qilish, balki tahlil qilish qobiliyatiga ega. Demak, til insonda mantiqiy xulosalar chiqarish imkoniyatini beradi.

Yosh bola o'zining individual tajribalariga tayanib xulosa chiqarish imkoniyatiga egadir. Olovning tanani kuydirish xususiyatiga ega ekanligini ota-onasidan bilishi yoki o'zining hissiy sezgisi orqali ham

bilishi mumkin.¹ Agar inson faqat o'z tajribasiga tayanib xulosa chiqarsa, uning individual imkoniyatlari cheklangan bo'lar edi. Shuning uchun ham til orqali mantiqiy fikrlarni aniqlash mumkin.

O'z tajribasiga tayanmay, mantiqiy munosabatlar asosida xulosa chiqarish imkoniyati bilishning yangi ratsional va mantiqiy shakllari uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Hattoki voqealar ishtirokchisi bo'lmagan taqdirda ham o'zining bilish va mantiqiy tuzilishiga tayangan holda xulosa chiqarish imkoniyatini beradi. Tilning mantiqiy tizimida insonga tayyor tafakkurning dinamika quroli beriladi, shu tariqa mantiqiy strukturalar o'zlashtiriladi, insonni bilish imkoniyatlari ortadi. Bu ongning yangi imkoniyatlari, til orqali o'zlashtiriladi, bu esa ongning rivojlanishiga asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Tilning muhim funksiyalaridan biri bu, uning asosida sezgi, idrok, diqqat, tafakkur, xotira, xayol, emotsiya, iroda vujudga keladi. Bu qarash L.S. Vigotskiy tomonidan fanga kiritilgan.

Ma'lumki, hayvonlarda sezgi va kompleks idrok mavjud. Hayvonlarda diqqat ham mavjud, u muhim signallarni tanlab oladi va kerak bo'lmagan harakatlarni to'xtatadi, hayvonlarda ham xotira mavjud, u xotira orqali oldinga tajribalar asoratini saqlaydi va ma'lum shart-sharoitlarda ularni ishlatadi.

Tabiiyki, bunday funksiyalar insonlarda ham mavjud, lekin ularning hayvonlardan farqi, insonlarda bu jarayonlar nutqqa bog'langan holda amalga oshiriladi. Bu funksiyalar ongning tarixiy shakllanishi bilan genetik jihatdan bog'liqdir.² Bularning hammasi inson psixikasining o'ziga xosligini tashkil qiladi.

Insonning sezgisi va idrokining o'ziga xosligi – bu har bir sezgi va har bir idrok nafaqat sezuvchi komponent, balki so'z orqali ifoda qilingan ratsional komponentlar ham mavjud va aynan shu sezgi va idroknı murakkablashiradi. Masalan, 1,5 mln rang turi mavjud. Biroq biz 12-15 yoki 20-30 so'z orqali ranglarni nomlaymiz ularni biz qizil, sarig, yashil, ko'k, qora deb ataymiz. Biz ranglarning boshqa so'zlarini topa olmaymiz, lekin qalbimizda ularni nomlay boshlaymiz. Biz tovushlarni ham xuddi shunday tahlil qilamiz, ularni ma'lum bir sifatlarga ajratamiz. Bu sezgiylarning namoyon bo'lishiga misol bo'lishi mumkin. Har qanday bilish jarayonlariga nutqning bevosita aloqasi mavjud.

¹ Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008. P.417.

² Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008. P.418.

Nazorat savollari

1. Mehnat faoliyatida tilning shakllanishi va vujudga kelishi.
2. Nutqning funksiyasi.
3. Muomalaga kirishish shaxsning faolligi sifatida.
4. Nutqli va nutqsiz muomala.
5. Muloqotning tizimi.
6. Ongning aniq psixologik tavsifi.
7. Ongli timsollar tizimi: hissiy maxsulot, ma'nosi va shaxsiy g'oya.
8. Ongli dunyo tasvirida uning roli

7-bob. INSON PSIXIKASINING ONTOGENEZDA RIVOJLANISHI

Reja:

1. Insonning rivojlanish bosqichlari va yosh davrlari.
2. Ongning rivojlanishi va ijtimoiy-tarixiy tajribalarni o'zlashtirishi.
3. O'zlashtirish jarayonining tavsifi.
4. Oliy psixik funksiyalarning shakllanishi.

Insonning rivojlanish bosqichlari va yosh davrlari

Inson umrini ikki davrga bo'lish mumkin. Birinchi davr embrionlik davri hisoblanadi, ikkinchi davr – tug'ilgandan keyingi hayot. Embrionlik davrida farzand bir hujayralardan tortib to hozirgi kunga qadar filogenetik taraqqiyot bosqichlarini qaytaradi. Bola tug'ilgandan keyingi davrlar esa quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

Chaqaloqlik davri: (tug'ilgandan 1 oylikacha bo'lgan davr).

Go'dalik davri (1 oydan – 1 yoshgacha).

Ilk bolalik davri (1 yoshdan – 3 yoshgacha).

Maktabgacha yoshdagi davr (3 yoshdan – 7 yoshgacha).

Kichik maktab yoshi davri (7 yoshdan – 10 yoshgacha).

O'smirlilik davri (10 yoshdan – 15 yoshgacha).

O'spirinlik davri (15 yoshdan – 23 yoshgacha).

Yetuklik davri (23 yoshdan – 55 (60) yoshgacha).

Keksayish davri (60 yoshdan – 74 yoshgacha).

Keksalik davri (75 yoshdan – 90 yoshgacha).

Uzoq umr ko'ruvchilar (90 yosh va undan yuqori).

Chaqaloqlik davri. Bolaning ona qornidagi o'sish davri onaning organizmiga uzviy bog'liq holda kechadi. Chaqaloqning barcha hayotiy funksiyalari oqatlanish, nafas olish, nafas chiqarish, havo haroratining o'zgarishiga va atmosferadagi moddalar almashinuviga moslashish va hokazolar onaning organizmi orqali amalga oshadi.¹ Chaqaloq hayvonlarning bolalariga qaraganda, himoyaga muhtojroq, nochoqqin bo'lib tug'iladi. Tug'ilish arafasida unda nasliy yo'l bilan mustahkamlangan ayrim mexanizmlar, shartsiz reflekslar paydo bo'ladi, bular yangi hayot sharoitiga moslashishni birmuncha yengillashtiradi.² Chaqaloqning nerv faoliyati shartsiz va sharhli

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 174.

² Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 175.

reflekslar ta'sirida vujudga keladi. Chaqaloqlik davrida asosan sezish shakllanadi.

Go'dalik davri. Go'dakning hayotiy faoliyati va taqdiri uni qurtlagan, parvarishlagan katta yoshdagilarga bevosita bog'liq bo'lib, uning barcha ehtiyoj va talablari faqat shular tomonidan qondiriladi. Go'dalik davrida kattalar bilan faol aloqaga kirishish ehtiyoji tug'iladi va bu aloqa nutq darvigacha mulqotining o'ziga xos yangi shakli sifatida bolaning o'sishida muhim rol o'ynaydi. Bir yoshgacha davrda paydo bo'lgan ehtiyojning tobora chuqurlashuvi bilan nutq darvigacha mulqot cheklanganligining nomutanosibligi bir yoshdagi inqirozni keltirib chiqaradi. Go'dak o'sishining murakkabligi uning xilma-xil faoliyati o'zaro bog'langanidir. Shuning uchun katta harakat qilishlari kerak. Shundaygina ularning bola psixik dunyosiga mutazam va maqsadga muvofiq ta'sir etishi bola bosh miya katta yarimsharlarining po'stlog'ining faoliyatini takomillashtiradi. Go'dalik davrida idrok, xotira jarayonlari shakllanadi.¹

Ilk bolalik davri. Ilk bolalik davri alohida ahamiyatga ega. Bu davrda bolalarda nutq shakllanadi, yurish ko'nikmalariga ega bo'la boshlaydi. Ilk bolalik davri amaliy harakat tafakkuri vujudga keladigan davr hisoblanib, qo'l operatsiyalari turli narsalar va qurilmalar bilan almashinadi. Bola ijtimoiy qurollardan foydalanish usullarini o'zlashtirishi natijasida unda predmetli harakat ko'nikmasi shakllanadi. Jismilar bilan turli harakatlarni o'zlashtirishda ularning muhim va o'zgarmas alomatlarini ajratish ko'nikmasi hosil bo'ladi, natijada umumlashtirish va umumiy tushunchalarni o'zlashtirish jarayoni yuz beradi. Yangi sharoitda predmetli harakadan foydalanish bolaning aqliy o'sishiga ijobiy ta'sir qiladi. O'z xatti-harakatini kattalarning harakatlari bilan solishtirish va uning o'xshash jihatlari topish bolaning aqliy o'sishi uchun muhim ahamiyatga ega. Aqliy o'sishni to'g'ri yo'naltirish uchun bola bilan maxsus reja asosida mashg'ulotlar o'tkazish zarur.²

Maktabgacha yosh davri. Maktabgacha yoshdagi davr o'z ichiga 3 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan bolalarni qamrab oladi. 3 yoshda harakatni muvofiqlashtirish jarayonining takomillashuvi bola yugurganida, bir joyda tik turganida muvozanatni saqlash imkonini yaratadi. Buning natijasida bola mustaqil holda turli harakatlarni amalga oshira boshlaydi. Jismoniy jihatdan mustaqillikka erishish bolada erkin, kattalarning

nazoratisiz, o'z holicha qandaydir ishlarni bajarish, umuman yashash istagini tug'diradi. Bu davrda egotsentrik nutq muhim ahamiyat kasb etadi. Rolli o'yinlar ularning faoliyatlarida yetakchilik qiladi. Rolli o'yin faqat alohida olingan jarayon uchun ahamiyatli emas, balki bolada shaxsiy xususiyat va fazilatlarni shakllantirishda ham zarurdir.¹

Kichik maktab yoshi davri. Kichik maktab yoshi davriga 6-10 yoshli boshlang'ich sinflarning o'quvchilari kiradi. Bola maktab ta'limiga bog'chada tarbiyalanayotganida tayyorlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning eng muhim xususiyatlaridan biri unda o'ziga xos ehtiyojlarining mavjudligidir. Bu ehtiyojlar o'z mohiyati bilan muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga, tevarak-atrofda voqelikni o'zlashtirishga qaratilmay, balki faqat o'quvchilik istagini aks ettirishdan iboratdir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ixtiyorsiz diqqat, mexanik xotira yaxshi rivojlangan bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi bolalar "vaqt" tushunchasi bilan duch kelishadi, lekin ular kundalik tajribalari doirasidan chiqishmaydi.²

O'smirlik davri. O'smirlik insonning balog'atga etish davri bo'lib, o'ziga xos xususiyati bilan kamolotning boshqa pog'onalaridan keskin farqlanadi. O'smirda ro'y beradigan biologik o'zgarishlar natijasida uning psixik dunyosida tub burilish nuqtasi vujudga keladi. Balog'at davriga 11-15 yoshgacha bo'lgan qiz va o'g'il bolalar kiradi. Bu davrda jismoniy o'sish va jinsiy yetilish amalga oshadi. Bu davrda jinsiy bezlar faoliyati kuchayadi. O'smirlarda jinsiy yetilish sirlarining 17 foizini o'ta-onadan, 9 foizini o'quvchilardan, 4 foizini maktab vrachi va psixologidan, qolgan foizini o'rtog'laridan, tengdoshlaridan ko'cha-ko'ydin oladilar. O'smirlardagi fiziologik, psixologik nuqsonlar ularni tarbiyasi qiyin o'smirlar qatoriga qo'shilishiga olib keladi.

O'spirinlik davri. O'spirinlik davri ikkiga bo'linadi: ilk o'spirinlik va o'spirinlik. Ilk o'spirinlik davri 15-18 yoshlarni qamrab oladi. Bu kollej va litsey talabalari hisoblanishadi. O'spirinlik davri talabalik davri hisoblanadi. 19-23 yoshlarni qamrab oladi. Ilk o'spirinlik davri katta hayot ostonasida turgan yoshlar hisoblangani uchun ularning eng katta motivlardan biri bu kasb tanlash motivi hisoblanadi. Bu davrda mehnat faoliyati ustunlik qiladi. O'spirinlik davriga kelib mustaqil hayotga qadam tashlanadi, buning natijasida har bir yoshda umr yo'lidoshi

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 175.

² Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 178.

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 183.

² Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 176.

tanlash funksiyasi ustunlik qiladi. Bunda har xil motivlar asosida umr yo'ldoshi tanlanadi.¹

Yetuklik davri. Etuklik davri uch bosqichga bo'linadi: yoshlik, birinchi bosqichi va ikkinchi bosqichi. Yoshlik davri 23-28 yoshlardan iborat bo'lib, bu davrning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida kamolga erishgan shaxs sifatida faol ishtirok etish va ishlab chiqarishda mehnat faoliyatini amalga oshirishdan iboratdir. Yetuklik davrining birinchi bosqichiga 28-35 yoshlar kiradi yetuklik davrida odam o'zining barcha kuch-quvvati, qobiliyati, aql-zakovati, ichki imkoniyatlarini o'z kasbiyga, ijtimoiy faoliyatiga, jamoat ishlariga to'la safarbar qila oladi. Etuklik davrining ikkinchi bosqichi 36-55 (60) yoshlardagi erkak va ayollarni o'z ichiga oladi. Yetuklik davrining ikkinchi bosqichida qatilik alomatlari ko'proq o'rin egallaydi, uning boshlanish nuqtasi 45-50 yoshlardir. Lekin odamlarning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra bu chegaralar turlicha, masalan, bu bir kishida 60 yoshda, boshqa birida esa 70 yoshda bo'lishi mumkin.

Psixogerontologiya keksayish davri. Keksayish davriga 61 (56) -74 yoshli erkak va ayollar kiradi. Bu davrdagi kishilar xilma-xil xususiyatlari, shaxslararo munosabatlari bilan boshqa yosh davrlaridan ajralib turadi. Mazkur yoshdagilarni shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin: a) mutlaqo iste'foga chiqqan, ijtimoiy faol bo'lmagan erkak va ayollar, b) nafaqaxo'r erkak va ayollar, lekin ijtimoiy hayotning u yoki bu jabhalarida faoliyat ko'rsatayotgan keksalik alomatlari bosqayotgan odamlar. Keksayish davrida biologik organlarning zaiflashuvi psixik jarayonlarning ham o'zgarishiga olib keladi. Ruhiiy keksayish alomatlari ayollarda erta paydo bo'ladi.²

Keksalik davri. Keksalik 75-90 yoshdagi erkak va ayollar kiradi va bunday odamlarning boshqa yosh davrlaridagi odamlardan keskin farqlanadigan xususiyatlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Keksalarni jismoniy va aqliy faollikka moyil hamda passiv turmush tarziga ko'nikkan qariyalar guruhiga ajratish mumkin.

Ogning rivojlanishi va ijtimoiy-tarixiy tajribalarni o'zlashtirishi

Endilikda psixologik va xulq-atvor shakllanishida yangi pog'onaga ko'tarilish uchun organizm ichki tuzilishi va unda kechadigan jarayonlarni, irsiy axborotni o'zgartirish shart emas.

«Oliy psixik funksiyalar» tushunchasi fanga L.S.Vigotskiy tomonidan kiritilgan bo'lib, bunday funksiyalar sirasiga L.S.Vigotskiy tushunchali tafakkur, mantiqiy xotira, ixtiyoriy diqqatni kiritgan edi. L.S.Vigotskiy shunday deb yozgan edi: «Oliy psixik funksiyalar» tushunchasi va tadqiqotlarimiz predmeti hodisalarning ikki guruhini o'z ichiga oladi. Bular, birinchidan, madaniy rivojlanish va tafakkurning tashqi vositalari — til, yozuv, hisob, rasm chizishni egallash jarayonlari; ikkinchidan, chegaralanmagan va aniq belgilanmagan va an'anaviy psixologiyada ixtiyoriy diqqat, mantiqiy tafakkur, tushunchalarning hosil bo'lishi deb ataluvchi maxsus oliy psixik funksiyalarning rivojlanish jarayonlari. Ularning ikkalasi ham birgalikda biz shartli ravishda bola xulq-atvori oliy shakllarning rivojlanish jarayoni deb ataydigan jarayonni hosil qiladi».

Mehnat qurollari, belgili tizimlarning kashf etilishi, takomillash-tirilishi va keng qo'llanilishi yordamida insoniyat o'z tajribasini turli matnlar, ijodiy mehnat mahsuli ko'rinishida to'plash va saqlab qolish, ta'im-tarbiya tizimi orqali uni avlodlardan-avlodga o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ldi. Keyingi avlod vakillari avvalgilari tomonidan ishlab chiqilgan bilim, malaka va ko'nikmalarni o'zlashtirgan holda o'z taraqqiyotlarini davom ettirdilar.

Shu tarzda, asta-sekin asrdan asrga o'tgan sayin odamlarning ijodiy layoqatlari takomillashib bordi, borliq haqidagi bilimlari kengayib va chuqurlashib, insonni hayvonot dunyosi uzra yuksak pog'onalariga olib chiqdi. Vaqt o'tishi bilan inson tabiatida o'xshashi bo'lmagan ko'plab jismlarni yaratdi va ularni takomillashitirdi. Bu jismlar insonga moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qilish bilan birga, inson qobiliyatlarini rivojlantirish uchun manba funksiyasini o'tadilar.

Lekin insoniyat kashf etgan belgili tizimlar odamlar rivojlanishiga juda kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ularning yuzaga kelishi matematika, muhandislik, fan, san'at, inson faoliyatining boshqa sohalariga rivojiga turki bo'ldi. Harfli ramzlarning paydo bo'lishi axborotni yozib olish, saqlash va qayta ishlash imkoniyatini yaratdi.

Axborotni yozib olish, saqlash va qayta ishlash usullarini takomillashtirishda erishilgan alohida muhim yutuqlar yangi ilmiy-

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 184.

² Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 188.

texnikaviy inqilobga sabab bo'ldi. Bular: axborotni yozib olishning magnitli, lazerli va boshqa shakllari.¹

Belgili tizimlar, ayniqsa, natq odamlar tomonidan qo'llanilishi bilan odamning o'ziga ta'sir ko'rsatishining, o'zini qabul etishi, diqqati, xotirasi, boshqa bilish jarayonlarini boshqarishning samarali vositasi bo'lib qoldi. Insonga tabiat tomonidan ato etilgan sezgi organlaridan iborat birlamchi signaltizimi bilan bir qatorda (I.P.Pavlov), so'zlashuv layoqatidan iborat ikkilamchi signal tizimiga ham egadir. Odamlarga tanish bo'lgan ma'noga ega bo'lgan so'zlar insonlar psixologiyasi va xulq-atvoriga ularning o'rni bosa oladigan jismlar kabi, ba'zida esa tasavvur qilish qiyin bo'lgan hodisa va jismlarni bildirish (abstrakt tushunchalar) orqali ulardan ham kuchliroq ta'sir ko'rsata boshladilar. Ikkilamchi signal tizimi insonning o'zini boshqarishi va muvofiqlashtirishining kuchli vositasi bo'lib qoldi. Idrok jismlilik, o'zgaruvchanlik, anglanganlik, diqqat ixtiyoriy, xotira — mantiqiy; tafakkur — so'zlashuv va mavhumlik sifatlariga ega bo'ldi.

So'z inson xatti-harakatlarining asosiy boshqaruvchisi, axloqiy va madaniy qadriyatlar elchisi, inson tamadduni hamda uning idroki va axloqiy barkamolligi manbai va vositasi bo'lib qoldi. Uning o'zi ta'lim va tarbiya berishning bosh omili sifatida namoyon bo'ldi. So'z yordamida individ insonga — shaxsga aylandi. Odamlarning shakllanishida natq mulqot vositasi sifatida alohida ahamiyat kasb etdi. Uning rivojlanishi dunyoning turli burchaklarida istiqomat qiluvchi va turli tillarda so'zlashuvchi odamlarning o'zaro aqlan va madaniy boyishiga ko'mak berdi.

Taxminan, XVII asr o'talarigacha bo'lgan davrda ko'pchilik inson va hayvonlar o'rtasida tanasining ichki tuzilishi va xulq-atvorida, shuningdek, kelib chiqishida ham hech qanday umumiylik bo'lishi mumkin emasligi haqida fikr yuritgan edi. So'ngra tana mexanikasining umumiyligi tan olimi, inson psixikasi va xulq-atvori o'rtasidagi tafovutlar saqlanib qoldi (XVII-XVIII asrlar). 1872-yilda Ch.Darvin o'zining «Odam va hayvonlar hissiyotlarining ifodalanishi» kitobini chop ettirdi, bu kitob biologik va psixologik hodisalar o'rtasidagi aloqani tushunib yetishda burilish yasadi. O'zining bu asarida Darvin evolutsiya tamoyilining hayvonlarning faqat biologik rivojlanishiga emas, balki ularning psixologik hamda xulq-atvor rivojlanishiga ham qo'llanilishi mumkinligini isbotladi. Uning fikriga ko'ra, hayvon va odam xulq-atvori o'rtasida umumiylik ko'pchilikni tashkil etadi.

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 176.

O'zining bunday nuqtai nazarini u hayvonlar va odamlarda turli emosional holatlarning tashqi ifodalanishi ustida olib borgan kuzatishlaridan kelib chiqqan holda asoslab berdi. Shu davrdan boshlab, inson va hayvonlar psixikasini tadqiq etish ishlari jadalilik bilan boshlab yuborildi. Boshlang'ich davrda Darvinning ta'siri ostida bu ishlar hissiyotlar va tashqi reaksiyalar ustida olib borilgan bo'lsa, keyinchalik amaliy fikrlash sohasiga ham yoyildi. XX asrda hayvonlar o'rtasidagi temperamenti alohida tafovutlari tadqiqotchilarda qiziqish uyg'otdi (I.P.Pavlov), so'ngra odam va hayvonlar kommunikatsiyasida, xulq-atvorning guruhli shakllarida va bilish mexanizmlaridagi o'xshashliklarni izlash ishlari boshlab yuborildi.

Inson va hayvonlar o'rtasida mavjud bo'lgan tafovutlarni aniqlashdan avval shunga o'xshash tadqiqotlarning natijalarini bilish pedagog uchun qanchalik ahamiyatga ega ekanligi haqidagi savolga javob topish zarur. Hayvon psixologiyasi va xulq-atvoriga tegishli barcha mavjud bo'lganlar egallanishi mumkin bo'lgan ikki usuldan biri orqali: irsiyat tomonidan berilishi yoki tabiiy bilish jarayonida o'zlashtirilishi mumkin. Irsiyat tomonidan o'tkaziladigan belgi va xususiyatlar ta'lim-tarbiyaga bo'yusmaydi; hayvonda o'z-o'zidan paydo bo'ladigan xususiyat odamda ham maxsus ta'lim-tarbiya jarayonisiz yuzaga kelishi mumkin. Insonni o'rganishda uni hayvonlar bilan solishtirish orqali bir xilda anatomik va fiziologik kurtaklarning mavjudligida inson o'z psixologiyasi va xulq-atvorida hayvonga nisbatan yuksakroq rivojlanish darajasiga erishgan ekan, u holda bu yutuq ta'lim va tarbiya orqali ongli ravishda boshqarish mumkin bo'lgan bilishning natijasidir.

Shunday qilib, inson va hayvonlarni qiyosiy psixologik, xulq-atvor jihatidan tadqiq etish bolalarga ta'lim-tarbiya berish mazmuni va metodlarini to'g'ri, ilmiy asoslangan holda aniqlash imkonini beradi. Inson kabi hayvonlar ham bilish xususiyatiga ega, ularda olamni oddiy hissiyotlar ko'rinishida idrok qilib, axborotni eslab qolish imkonini yaratuvchi tug'ma boshlang'ich layoqatlar mavjud.

Barcha asosiy bo'lgan his-tuyg'ular, idrok, ko'rish, eshitish, sezish, hid va ta'm bilish, teri sezuvchanligi va boshqalar odam va hayvonlarda dunyoga kelishlari bilan tarkib topgan bo'ladi. Lekin tarqatqiy etgan insonning idrok qilishi va xotirasi hayvonlar va chagaloqlarning shunga o'xshash funksiyalaridan farq qiladi. Bu farqlarni bir necha sohalar bo'yicha ko'rsatib o'tish mumkin:

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 191.

1. Odanda hayvonlardan farqli ravishda muvofiqlashgan bilish jarayonlari alohida sifatlarga ega: *idrok qilish* – jismliligi, doimiyligi, anglanganligi; *xotira* – ixtiyoriyligi va belgilanganligi (inson tomonidan axborotning eslab qolish, saqlash va ishlatishning maxsus, madaniy jihatdan ishlab chiqilgan vositalarining qo'llanilishi) bilan ajralib turadi. Aynan shu sifatlarni inson tomonidan hayoti davomida egallanib boriladi va keyinchalik ta'lim olish orqali rivojlantiriladi.

2. Hayvonlar *xotirasi* insonlarnikidan farqli ravishda chegaralangan. Ular o'z hayoti davomida o'zlari egallashi mumkin bo'lgan axborotni qo'llay oladilar, xolos. O'zlaridan keyingi avlodga irsiy saqlanib qolishi mumkin bo'lgan va genotipda o'z ifodasini topgan belgi va xossalarni o'tkazadilar. Tajribaning qolgan qismi hayvonning nobud bo'lishi bilan qaytarib bo'lmaydigan darajada kelajak avlod uchun o'z ahamiyatini yo'qotadi. Insonda buning hammasi boshqacha tarzda kechadi. Uning *xotirasi* cheksizdir. Inson behiyo ko'p miqdordagi axborotni, unda bunga zaruriyati bo'lmasa ham, yod olib, xotirada saqlab va nazariyada ifodalay olishi mumkin. Buning uchun odamlar axborotni yozib olishning belgisi tizimi va vositalarini kashf etganlar. Ular axborotni yozib olib, uni saqlashdan tashqari, avloddan avlodga moddiy va ma'naviy buyumlar orqali belgisi tizimlar va vositalardan foydalanishni o'rgatishni ham o'tkazishlari mumkin.

3. Shuningdek, inson va hayvonlar tafakkuridagi tafovutlar ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu ikki nomlari tilga olingan tirik mavjudotlar dunyoga kelishlari bilan ko'rgazmali-harakat ko'rinishidagi oddiy amaliy masalalar yechimini topish kabi yashirin, ammo yuzaga chiqishi tayin bo'lgan layoqatga ega bo'ladi. Lekin, idrok taraqqiyotining keyingi ikki – *ko'rgazmali-tasavvur* va *so'zlashuv-mantiqiy* tafakkur bosqichlarida – ular o'rtasida keskin farqlar namoyon bo'ladi. Faqat yuqori tuzilgan hayvonlarga tasavvurlarni qo'llay oladilar, shu bilan birga, bu fikr fanda hanuzgacha bahslarga sabab bo'lmog'da. Odanda ushbu layoqat ikki-uch yoshlarda namoyon bo'ladi. So'zlashuv-mantiqiy tafakkurga keladigan bo'lsak, hayvonlarda idrokning bu turiga tegishli belgilar ko'rinnmaydi, chunki ular mantiqni ham, so'zlar ma'nosini ham udda qilmaydilar.

4. Hayvonlar va odanda hissiyotlar ifodalanishining taqoslanishi haqidagi masala o'rganilishining murakkabligi bilan ajralib turadi. Uni hal etishdagi qiyinchilik odam va hayvonlarga xos bo'lgan birlamchi hissiyotlar tug'ma xususiyatga ega ekanliklarida o'z aksini topgan. Shu

bilan birga, inson hayvonlarda mavjud bo'lmagan yuksak axloqiy hissiyotlarga ega.

5. Olimlar odamlar va hayvonlar xulq-atvori motivatsiyasidagi umumiylik va tafovutlar masalasini hal etishga juda katta kuch va vaqt sarfladilar. Ularning ikkalasida ham ko'p sonli umumiy, organik xususiyatli ehtiyojlar mavjud. Shu bilan birga, shunday ehtiyojlar borki, insonlar va hayvonlar o'rtasidagi farqlar haqidagi masala shu vaqtgacha muozaralarga sabab bo'lmog'da. Bu – *mulogot, alritizm, ushulik, tog'ovuzkorlik*ka bo'lgan ehtiyojlar. Ularning boshlang'ich belgilarini hayvonlarda kuzatish mumkin, xuddi shuningdek, hozirgacha ularning insonga irsiyat orqali berilishi yoki ijtimoiylashtirish natijasida egallanishi aniq ma'lum emas. Shuningdek, inson shunga yaqin bo'lgan o'xshashliklar hech bir hayvonda kuzatilmaydigan maxsus ijtimoiy ehtiyojlarga ham ega. Bunda ma'naviy ehtiyojlar, axloqiy qadriyat asosiga ega ehtiyojlar, ijodiyot bilan bog'liq ehtiyojlar, barkamollikka erishishga bo'lgan ehtiyoj, estetik va boshqa qator ehtiyojlar nazarda tutiladi.

Shunday qilib, inson o'zining psixologik sifatlari va xulq-atvor shakllari bilan hayvonlarga qisman o'xshash va ulardan qisman farq qiluvchi ijtimoiy-tabiiy mavjudotdir. Uning hayotidagi tabiiy va ijtimoiy asoslar birgalikda mavjud bo'lishi, ba'zida esa bir-biri bilan raqobatlashishi mumkin.

Ong inson tomonidan voqelikni aks ettirishning yuksak darajasi bo'lib hisoblanadi. Inson ongingning birlamchi psixologik xossasi o'zini bilish subyekti sifatida his etish, mavjud va tasavvurdagi voqelikni xayolan tasvirlash layoqati, shaxsiy psixik va xulq-atvor holatlarini nazorat qilish, ularni boshqara olish, atrofdagi realitni tasavvurlar shaklida ko'rish va idrok qilish layoqati kabilarini o'z ichiga oladi. O'zini bilish subyekti sifatida his etish insonning olamni o'rganish va bilishga, ya'ni olam haqida u yoki bu darajada aniq bilimlarni egallashga tayyor va layoqatli, bu olamdan bo'lak qilingan mavjudot sifatida anglashini bildiradi.

Ongsizlik (uyqu, gipnoz, kasallik va b.) holatlarida bunday layoqat yo'qoladi. *Xayolan tasavvur qilish* va *voqelikni tasvirlash* – ongingning ikkinchi muhim psixologik xossasi. U ong kabi yaxlitligicha rolda bilan uzviy bog'langan. Odatda, tasavvurlarni ongli boshqarish va tasavvur qilish haqida ularning inson iroda kuchi yordamida yuzaga kelgan va o'zgarishlarga uchragan holatlarda so'z yuritiladi. Ushbu holatda inson ixtiyoriy, ya'ni ongli ravishda atrofini idrok etishi mumkin.

O'zlashtirish jarayonining tavsifi

Har qanday harakatda motor, sensor va makzabiy tarkibiy qismlarni ajratish mumkin. Ular mos holatda bajarish, nazorat yoki boshqarish funksiyalarini bajaradilar. Faoliyat davomida inson tomonidan qo'llaniladigan harakatlarni bajarish, nazorat va boshqarish usullari ushbu faoliyatning usullari deb ataladi.

Sanab o'tilgan har bir funksiya insonda ongli, shu bilan birga, ongsiz ravishda ham amalga oshirilishi mumkin, masalan, inson tomonidan so'zlarni talaffuz qilish uchun zarur bo'lgan qizilo'ngach harakatlari tizimi inson tomonidan umuman anglanmaydi, lekin inson aytmoqchi bo'lgan jumalar ma'nosi va grammatik shakllar ong darajasida doimo oldindan bilindi. Ba'zi bir harakatlar ongli va ongsiz boshqarish darajalarida bajarilishi mumkin.

Masalan, yurish – harakatlarning ko'p qismi ongsiz ravishda bajariladigan faoliyatga misol bo'la oladi. Lekin dor ustida yurishda xuddi shu harakatlarni bajarish, ularning sensor nazorati va makzabiy boshqarilishi o'ta zo'rigan holatdagi anglash obyekti aylanadi. Teskari hodisa ro'y berishi ham mumkin, bunda harakatning ma'lum tomonlari avval izchil tarzda ongli boshqarilishni talab etadi, so'ngra esa borgan sayin ong ishtirokisiz amalga oshirila boshlaydi, bunday holat avtomatlashtirish deb nomlanadi. Odamda maqsadga muvofiq harakatlarning aynan shunday xususiy avtomatlashtirilgan holatda bajarish va boshqarish *ko'nikma* deb ataladi. Psixologiyada ko'nikma ongli harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi sifatida ta'riflanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, bunday holatda aynan harakatlarning ongsiz boshqarilishi haqida so'z yuritiladi, chunki faoliyatlar boshqariluvchi va harakatlar boshqariluvchi – bu boshqa-boshqa tushunchalar hisoblanadi.

Harakatlarning oshib borayotgan avtomatlashuvi bir vaqtning o'zida bunday harakatlarga tegishli bo'lgan harakatlarni ongli boshqarishning kengayishi ham kuzatiladi. Harakatning u yoki bu tarkibiy qismlarini avtomatlashtirish faqatgina ongli boshqaruv obyekti joyini o'zgartirib, harakatning umumiy maqsadlarini, bajarish sharoitlarini, natijalar nazorati va baholanishini ong doirasiga olib chiqadi. Bunday xususiy avtomatlashtirish tufayli amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lgan harakat tuzilishining o'zgarishlari quyidagilardan iborat bo'ladi:

1. Harakatlarni bajarish usullari o'zgaradi. Bungaicha ajratilgan holatda bajarilib kelinayotgan bir qator xususiy harakatlar o'zining tarkibidagi alohida oddiy harakatlar o'rtasida uzilishlar bo'lmagan yagona aktga, bitta murakkab harakatga qo'shildi. Xuddi shunday,

o'quvchi husnixat yozishni boshlaganida ko'plab ortiqcha harakatlarni bajaradi: tilini chiqaradi, tanasini qimirlatadi, boshini egadi va h. Faoliyatni o'zlashtirib olish bilan barcha zarur bo'lmagan harakatlar yo'qoladi. *O'rindoshlik*, ya'ni harakatlarni bir vaqtning o'zida ikki qo'l bilan bajarish usuli paydo bo'ladi.

2. Harakat ustidan sensornazorati usullari o'zgaradi. Harakatni bajarish ustidan *ko'ruv nazorati* mushak nazorati (kinestetik) bilan almashinadi. Misol tariqasida klaviatrada qaramasdan harflarni terish, malakali chilangarning ko'ruv nazoratisiz bol'ga urishi va boshqalarni keltirish mumkin. Harakat natijalarining nazorati uchun muhim bo'lgan aniqlovchilarni tezda belgilash va ajratish layoqati rivojlanadi.

3. Harakatning markazdan boshqarilish usullari o'zgaradi. Diqqat faoliyat usullarini idrok qilishdan ozod bo'lib, asosan, sharoitga va faoliyatlar natijalariga qaratiladi. Ayrim hisoblashlar, masalalar yechimlari va boshqa aqliy operatsiyalar tezlik bilan va qo'shilgan holatda (ichki sezgi) amalga oshirishni boshlaydi. Xuddi shunday, masalan, dvigatelning zo'rigan ovozi eshingan haydovchi o'ylab o'tirmay, qaysi o'tkazgichni yoqish kerakligini darrov tushunib oladi. Faoliyat usullarida bu o'zgarishlar qanday paydo bo'ladi, ularning psixologik mexanizmi qanday? O'z asosida bu mexanizm *talqiqot urinishlari* va *tanlashdan* iborat. Odam ma'lum faoliyatni bajarishga urinib ko'radi, uning natijasini nazorat qiladi. Samarali harakatlar, o'zini oqlagan boshqarish aniqlovchilari va usullari asta-sekin tanlab olinadi va mustahkamlanadi, samarasiz va o'zini oqlamaganlari kuchsizlantiriladi va tanlanadi. Egallanish maqsadida, tushunib olishga tayangan va ongli nazorat, hamda tuzatishlar kiritish bilan birga ma'lum harakatlar yoki faoliyat turlarini qayta-qayta bajarish *mas'hy qilish* (o'rganish) deb ataladi.

Inson faoliyati xususiyatining o'rganilishi va o'zgartirilishi bu harakatlarni bajarishda uning psixik faoliyati tuzilishidagi o'zgarishlarni aks ettiradi. Ongli nazorat va tuzatishlar bilan hamohang bo'lgan har bir yangi urinish masala amallarini va usullarining eslab qolishda aks etmaydi. U, odatda, masalani ko'rib chiqish vositalari, uni yechish usullari, faoliyatni boshqarish vositalarining o'zgarishiga olib keladi. Ko'nikmaning shakllanishida yetakchi vosita bo'lib, nutq faoliyati – kuzatiladigan va bajariladigan faoliyatlarining inson tomonidan so'z bilan ifodalaniishi, shuningdek, har tomonlama *mukammal faoliyat* – amalga oshirilishi zarur bo'lgan faoliyat obrazini tasavvurda hosil qilish hisoblanadi. Odamda ko'nikmalar shakllanish mexanizmlarining alohida

xususiyatlari ularning shakllanish jarayoni qonuniyatlarini belgilab beradi. Ko'nikma odamda *ongli* avtomatlashirilgan faoliyat sifatida paydo bo'ladi. U faoliyatning avtomatlashirilgan usuli sifatida o'z funksiyasini bajaradi. Uning funksiyasi ongni faoliyat usullarini bajarish ustidan nazoratdan xalos etish va uni faoliyat maqsadi, shuningdek, sharoitlariga qaratibdan iborat. Bu jarayonning asosiy bosqichlarini quyidagi ko'rinishda tasvirlash mumkin:

2-jadval

Ko'nikma rivojlanishi bosqichlari	Ko'nikmaning xususiyati	Ko'nikma maqsadi	Harakatni bajarishning o'ziga xos xususiyatlari
1. Tanish-tiruvchi	Harakatlarni anglash va ularni taqdim etish.	Harakatni bajarish usullari bilan tanishish.	Maqsadni aniq, lekin unga erishish usullarini g'ira-shira tushunish; harakatda juda qo'pol xatolarga yo'l qo'yish.
2. Tayyorlov (tahliliy)	Ongli, lekin uquvsiz bajarish.	Harakatning alohida elementlarini o'rganish	Harakat bajarish usullarini aniq tushunish, lekin ularni noaniq va tayinsiz bajarish; ortiqcha harakatlar egallash; ularni bajarish usullarining tahlili. ko'p, diqqat o'ta zo'rliq holatda; harakatlarda diqqatning jamlanganligi; salbiy nazorat.
3. Barga-forlashitiruvchi (sun'iy)	Harakat elementlarini avtomatlashitirish.	Sodda harakatlarning gallasishi va yagona harakatga birlashuvi.	Harakatlarning sifatining oshishi, ularning qo'shilish, ortiqchasing bartaraf etilishi, diqqatning natijaga o'tkazilishi; nazoratning yaxshilanishi, mushaklar nazoratiga o'tish.
4. O'zgartiruvchi (vaziyatli)	Vaziyatga egiluvchan moslashuvchanlik.	Faoliyat xususiyatini ixtiyoriy boshqarishni egallash.	Harakatlarni maqsadga muvofiq holda ehtiqlik bilan bajarish; maxsus sensori bog'lovchilar asosida nazorat qilish; aqliy bog'lovchilar (ichki sezgi).

Ko'nikmalar bilan birga malakalar ham faoliyatning tarkibiy qismlari bo'lib hisoblanadi va uning tuzilishida o'z o'rniga ega. «Malakalar» atamasi subyektda mavjud bo'lgan bilimlar va ko'nikmalar bilan faoliyatni maqsadga muvofiq ravishda boshqarish uchun zarur bo'lgan psixik va amaliy harakatlarning murakkab tizimini egallashni bildiradi. Malakalarni shakllantirish bilimlarda mujassamlangan axborotni, shuningdek, jismand olinadigan axborotni, bu axborotni aniqlashga doir amallarni, ularni tuzish va faoliyat bilan solishtirishni qayta ishlash bo'yicha amallar tizimini egallashdan iborat. Malakalarni shakllantirish, ularni egallash jarayoni turli yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Asosan, ikki yo'lni ajratib ko'rsatadilar. Ularning birinchisida ta'lim oluvchi zarur bilimlarga ega bo'ladi, ularni qo'llashga doir funksiyalar qo'yiladi va o'quvchining o'zi axborotni qayta ishlash va faoliyat usullarini aniqlagan holda masalaning yechimini izlashga harakat qiladi. Bu yo'l samardorligi kamroq bo'lsa-da, ta'limda keng qo'llaniladi. Ikkinchi yo'l bilimlarni qo'llash uchun zarur bo'lgan o'quvchi ruhiy faoliyatining o'quvchi tomonidan boshqarilishidan iborat. Bunday vaziyatda o'quvchi o'quvchini belgi va amallar bo'yicha tanlash bilan tanishtiradi, qo'yilgan masalalarni echish uchun olingan axborotni qayta ishlash va qo'llashga doir o'quvchining faoliyatini tashkillashtiradi. Hozirda bu usul pedagogik psixologiyada jadallik bilan qo'llanilib kelinayotadi. Inson faoliyati ongli faollik sifatida ongning shakllanishi va taraqqiy etishi bilan bog'liq ravishda shakllanadi va rivojlanadi. U har doim insonning atrofdagilar bilan munosabatlarning muayyan tizimida amalga oshiriladi. Faoliyat hamkorlikdagi faoliyat xususiyatiga ega bo'ladi. Uning natijalari atrof-olamga, odamlar hayoti va ularning taqdiriga o'z ta'sirini o'tkazadi. Inson tomonidan yaratilgan faoliyat mahsulotlari uning vafotidan keyingi hayotini davom ettiradi. Boshqa so'zlar bilan aytganda, faoliyatda inson *shaxsi* namoyon bo'ladi va bir vaqtning o'zida faoliyat uning *shaxsi shakllaniradi*. Faoliyat atrof-olamni, shuningdek, insonning o'zini bilishga va o'zgartirishga qaratilgan ongli faollikdir. Lekin bu faollik ta'lim va tarbiya ta'siri ostida rivojlanish davomida asta-sekin maqsadga yo'naltirilgan ongli faoliyat shakllariga ega bo'ladi. Yosh bolaning bunday faolligi avval *impulsiv xulq-atvor* xususiyatiga ega bo'ladi. Hayotining dastlabki kunlarida bolaning xulq-atvori sodda tug'ma – himoyaviy, ozuqaviy, labirintli (tebratganda tinchlanish) va keyinchalik esa – yo'nalishli-tadqiqiy reaksiyalar bilan cheklanadi. Ularning asosida bir yil davomida *tadqiqiy xulq-atvor* rivojlanadi. Bir yoshda o'qitish va taqlid qilish

ta'sirida *amaliy xulq-atvor* shakllana boshlaydi. Uning yordamida bola narsalardan foydalanishning insoniy usullarini va ularning ijtimoiy amaliyotdagi ahamiyatini o'zlashtiradi (krovatiga uxlash uchun yotish, ovqatni qoshiq bilan yeyish, koptok bilan o'ynash, qalam bilan rasm chizish). Faollikning ushbu shakllari bilan birlikda bolaning o'z ehtiyojlari va istaklarini qondirish imkoniyatlari ortadi.

Faoliyatning asosiy turlari erishishda, ijtimoiy talablar va ma'lumotlarni o'zlashtirishda ko'mak beruvchi – *kommunikativ xulq-atvor* rivojlanadi. Avval bu xulq-atvor nutqgacha bo'lgan shakllarda namoyon bo'ladi (qichqirig, mimika, imo-ishora). So'ngra bola faollik bilan insoniy mulqot, o'zaro ta'sir va axborot almashinuvining bosh vositasi – *nutqiy xulq-atvorni* o'zlashtira boshlaydi. Nutqni egallash tasvirlarni buyum va harakatlardan ajratish, ahamiyatli holatlarni bo'rtirib ko'rsatish, ularni qayd etish va xulq-atvorni boshqarishda ular bilan amallarni bajarish uchun hal qiluvchi dastlabki shart-sharoitlarni yaratadi. Shunday qilib, faoliyat – bu inson bilan atrofdagi olam o'rtasidagi real aloqa o'rnatiladigan voqeelikka bo'lgan faol munosabat shakli. Inson faoliyatda o'zining ichki xossalarni ochib borb va tabiiq etib, buyumlarga nisbatan *subyekt*, odamlarga nisbatan esa *shaxs* sifatida namoyon bo'ladi. Hozirgi zamon kishisi faoliyatining har xil turlari bilan shug'ullanadi. Faoliyat turlari shunchalik ko'pki, ularning hammasini tasavvur qilib ham, ta'riflab ham bo'lmaydi, chunki barcha faoliyat turlari inson ehtiyojlari bilan bog'liqdir, ehtiyojlarning ko'p qismi esa odamlarning individual xususiyatlari tomonidan belgilanadi. Shunday bo'lsa-da, barcha insonlarga xos bo'lgan faoliyatning asosiy turlarini ajratish va umumlashtirish mumkin. Ular hamma odamlarga xos bo'lgan umumiy ehtiyojlarga mos keladi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, ularga har bir odam rivojlanish jarayonida muqarrar ravishda boshidan o'tkazadigan ijtimoiy faollik turlarini kiritishimiz mumkin. Bunday faoliyat turlari bo'lib mulqot, o'yin, o'quv va mehnat hisoblanadi. *Mulqot* o'zaro munosabatlarda bo'lgan odamlar o'rtasida axborot almashinuvga, aloqalar, ular orasida bir-birini tushunish va ochiq munosabatlarni o'rnatishga yo'naltirilgan faoliyat turi sifatida o'rganiladi.

Oliy psixik funksiyalarning shakllanishi

Inson ongi chuqur ijtimoiy tabiatga ega. U predmetli faoliyat jarayonida, bolaning kattalar bilan mulqotida, kattalarning bir-birlari bilan mulqot jarayonlarida shakllanadi va boshlanishidan ijtimoiy

xarakterga ega. Mulqot jarayonida bolaga umuminsoniy tajribalarning asosi beriladi. Shuning uchun individual-psixologik, alohida shaxs psixologiyasi ijtimoiy holat hisoblanadi. Agar umuminsoniy tajribani berish jarayonida so'zlar alohida ahamiyat kasb etsa, iboralar ham insoniy tajribalarni etkazishda muhim rol o'ynaydi.

Ma'lumotlarni gaplar orqali yetkazish ikkiga bo'linishi mumkin. Aniq voqealar haqida xabar yetkazish yoki voqea kommunikatsiyasi va mashhur mantiqiy munosabatlar orqali etkazish yoki munosabatlar kommunikatsiyasi mavjuddir.

Munosabatlar kommunikatsiyasi hissiy tajribadan ongning murakkab ratsional shakllarga o'tishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilga ta'sir qilishning uch xil shakli mavjud. Insonning tilida nafaqat so'zlar saqlanadi, unda mantiqiy tizimlar ham mavjud. Bular tashqaridan kelgan ma'lumotlarni nafaqat qabul qilish, balki tahlil qilish qobiliyatiga ega. Demak, til insonda mantiqiy xulosalar chiqarish imkoniyatini beradi.

Yosh bola o'zining individual tajribalariga tayanib xulosa chiqarish imkoniyatiga egadir. Bola olovning tanani kuydirish xususiyatiga ega ekanligini ota-onasidan bilishi yoki o'zining hissiy sezgisi orqali ham bilishi mumkin. Agar inson faqat o'z tajribasiga tayanib xulosa chiqarsa, uning individual imkoniyatlari cheklangan bo'lar edi. Shuning uchun ham til orqali mantiqiy fikrlarni aniqlash mumkin.¹

O'z tajribasiga tayanmay, mantiqiy munosabatlar asosida xulosa chiqarish imkoniyati bilishning yangi ratsional va mantiqiy shakllari uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Hattoki voqealar ishtirokchisi bo'lmagan taqdirda ham o'zining bilish va mantiqiy tuzilishiga tayangan holda xulosa chiqarish imkoniyatini beradi.

Tilning mantiqiy tizimida insonga tayyor tafakkurning dinamik quroli beriladi, shu tariqa mantiqiy strukturalar o'zlashtiriladi, insonning bilish imkoniyatlari ortadi.

Ogning yangi imkoniyatlari til orqali o'zlashtiriladi, bu esa ongning rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Tilning muhim funksiyalaridan biri shundaki, uning asosida sezgi, idrok, diqqat, tafakkur, xotira, xavol, emotsiya, iroda vujudga keladi. Bu qarash L.S. Vigotskiy tomonidan fanga kiritilgan.

Ma'lumki, hayvonlarda sezgi va kompleks idrok mavjud. Hayvonlarda diqqat ham mavjud, u muhim signalarni tanlab oladi va kerak

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 194.

bo'lmagan harakatlarni to'xtatadi, hayvonlarda ham xotira mavjud, u xotira orqali oldinga tajribalar asoratini saqlaydi va ma'lum shart-sharoitlarda ularni ishlatadi.

Tabiiyki, bunday funksiyalar insonlarda ham mavjud, lekin ularning hayvonlardan farqi, insonlarda bu jarayonlar nutqqa bog'langan holda amalga oshiriladi. Bu funksiyalar ongning tarixiy shakllanishi bilan genetik jihatidan bog'liqdir. Bularning hammasi inson psixikasining o'ziga xosligini tashkil qiladi.

Insonning sezgisi va idrokining o'ziga xosligi shundaki, har bir sezgi va har bir idrok nafaqat sezuvchi komponent, balki, so'z orqali ifoda qilingan ratsional komponentlar ham mavjud va aynan shu sezgi va idroknı murakkablashtiradi. Masalan, 1,5 mln rang turi mavjud. Biroq biz 12-15 yoki 20-30 so'z orqali ranglarni nomlaymiz ularni biz qizil, sarıq, yashıl, ko'k, qora kabi nomlar bilan ataymiz. Biz ranglarni ifodalash uchun bundan ortiq so'zni topa olmaymiz, lekin qalbimizda ularni nomlay boshlaymiz. Tovushlarni ham xuddi shunday tahlil qilamiz, ya'ni ularni ma'lum sifatlarga ko'ra toifalarga ajratamiz. Bu sezgilarning namoyon bo'lishiga misol bo'lishi mumkin. Har bir bilish jarayonlariga nutqning bevosita aloqasi mavjud.

Nazorat savollari

1. Ongning rivojlanishi va unga ijtimoiy tarixiy tajribalarni o'zlashtirishi.
2. O'zlashtirish jarayonining tavsifi.
3. Interoorezatsiya tushunchasi bo'laning birgalikdagi faoliyatlardan alohida faoliyatga zısh holati.
4. Eksteriorizatsiya tushunchasi ijodiy faoliyatni shakllanishidagi o'rni.
5. Yuqori psixik funksiyalarni shakllanishi.
6. Yuqori psixik funksiyalarni ixtiyoriy xarakteri ijtimoiy va bivosita.
7. Ongning shakllanishi va inson shaxsi.

8-bob. MIYA VA PSIXIKA

Reja:

1. Insonda miya va psixik jarayonlarning shakllanishi.
2. Psixik jarayonlar va miya faolligi orasidagi o'zaro munosabatlilar.
3. Inson individualligining shakllanish qonuniyalari.
4. Harakat inson faoliyatining o'ziga xosligi sifatida.
5. Xatti-harakatning tarkibiy tuzilishi va darajalari.
6. Maqsadga yo'naltirilgan xatti-harakatlar.

Insonda miya va psixik jarayonlarning shakllanishi

Asab tizimi markaziy, periferik va vegetativ bo'limlardan iborat. Markaziy asab tizimi (MAT) bosh va orqa miyani o'z ichiga oladi. Miya organizmda boshqaruvchi funksiyasini o'taydi va psixomotor faoliyatni ta'minlab beradi. Bundan tashqari, miya psixik jarayonlarni boshqarib, organizmning beshta asosiy sezgilari, ya'ni ko'rish, eshitish, ta'm bilish, hid bilish va sezishni nazorat qiladi.

Periferik asab tizimi — nervlar va nerv tugunlaridan iborat. Periferik nervlar majmuasi yurak, o'pka, ovqat hazm qilish tizimi va boshqa ichki organlar, tomirlar va to'qimalarni ta'minlaydi, bularning barchasi vegetativ asab tizimini tashkil etadi. Uning faoliyati insonning irodasiga bog'liq bo'lmaydi.

Asab tizimi organizmning ixtiyoriy va ixtiyorsiz bajariladigan funksiyalarini bajaradi. Ixtiyorsiz bajariladigan funksiyalarga misol qilib ovqat hazm qilish funksiyasini keltirishimiz mumkin. Asab tizimini tashkil etuvchi milliardlab asab hujayralari organizmning o'zidan, shuningdek, tashqi muhitdan axborot qabul qiladilar.

Bosh va orqa miya — ikki hayotiy muhim organlar — miya qutisi va umurtqa pog'onasi suyaklari bilan o'ralgan va himoya qilinadi. Miyaning asosiy tarkibiy qismlari bo'lib bosh miya katta yarim-sharhlari, miyacha, miya stvoli va orqa miya hisoblanadi. Miya yarimsharlari — bu organlardan axborotni qabul qilib, tananing boshqa qismlariga o'tkazuvchi asosiy qismidir. Yarimsharlar nutq, tafakkur va xotiraga mas'uldir. Miyacha asosan tana harakatlari, muvofiqlashtirishga yordam beradi. Orqa miya yurak faoliyatı, nafas olish va qon bosimi kabi funksiyalarni boshqaradi.

Asab tizimi endokrin tizim bilan uzviy hamkorlikda inson barcha organlarining faoliyatini boshqaradi. Inson fikrlari, xotiralari, hissiyotlari yoki sezgilari, shuningdek, uning har bir anglangan harakati

amalgama oshirgan faoliyatining aksi bo'lib hisoblanadi. Bundan tashqari, asab tizimi, ichki, vegetativ, anglamaydigan funksiyalar: tana harorati, yurak urishi va boshqa gomeostaz (muvozanat, doimiylik)ni tashkil etuvchilarni boshqaradi.

Asab tizimi somatik va vegetativ bo'limlarga ajratiladi. Birinchisi, skelet mushaklari qisqarishi yordamida sezuqchanlik va harakat bilan ta'minlangan holda organizm bilan tashqi muhit o'rtasidagi aloqani amalga oshiradi. Ikkinchisi, moddalar almashinuvi, nafas olish, ajratishga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Miya oq va kulrang moddadan iborat. Kul rang modda asab hujayralarining to'plamlaridan hosil bo'ladi, oq moddani esa asab tolalari tashkil etadi. Yaqin vaqtgacha kulrang modda asosan yurish va yugurishga bo'lgan ko'nikma hosil qilish bilan bog'lanar edi. Hozirgi kunlarda olinlar yana bir qonuniyatni aniqladilar – yangi raq harakatlari o'rganib, ijro etishga layoqatli insonlarning miyasi faolroq bo'lar ekan.

Amerikalik olimlar (R.Xaer va boshqalar) erkaklar va ayollar turlicha fikr yuritishlarini aniqladilar. Miya anatomiyasini tadqiq etish orqali erkaklar ko'proq kulrang moddani, ayollar esa oq moddani faollashtirishlari ma'lum bo'ldi. Boshqacha aytganda, tafakkur jarayonida kuchli jins ayollarga nisbatan kulrang moddadan 6,5 marta ko'proq, go'zal jins vakillari esa oq moddadan 10 marta ko'proq foydalanar ekan.

Asab tizimining strukturaviy birligi neyrondir. Asab tizimi neyronlar yig'indisidan iborat bo'lib, ular o'zaro bir-birlari bilan maxsus tuzilmalar – *sinapslar*¹ orqali aloqada bo'ladi. Har bir neyronda muntazam ravishda almashinuv jarayonlari ro'y berib, oqsillar sintezlanadi, asab impulsleri to'plangan holda o'kazilib turiladi.

Neyron – o'ziga xos hujayra bo'lib, o'simatlari bo'ladi: uzun o'simatlari *aksonlar*², katta sertarmoq o'simtlar – *dendritlar*³ deb ataladi. Neyron tanasining o'rtacha diametri 0,01 mm ni, bosh miyadagi neyronlarning umumiy soni esa 100 mlrd ni tashkil etadi.

Rivojlanib kelayotgan miyaga tabiat yuqori darajadagi mustahkamlik zaifligini joylaydigan natijada, ko'p miqdorda ortiqcha neyronlar⁴ hosil bo'ladi. Ularning taxminan 70 foizi bolaning tug'ilish davrigacha nobud bo'ladi va bu jarayon tug'ilgandan so'ng hamumining oxirigacha davom etadi. Hujayralarning bunday nobud bo'lishi irsiyat tomonidan

oldindan belgilab berilgan bo'ladi. Neyronlar o'ta egiluvchandir. Egiluvchanlikning ma'nosi shundan iboratki, nobud bo'lgan asab hujayralarining funksiyalari ularning o'z yashovchanligini saqlab qolgan «hamkasblari» zimmasiga yuklanadi, ularning o'leamlari kattalashgani hisobiga yo'qotilgan funksiyalarning o'rni to'ldiriladi. Ma'lumotlarga ko'ra, bosh miyadagi neyronlarning 90 foizga yaqini nobud bo'lganmi, kasallik belgilari namoyon bo'lmay, inson sog'lom ko'rinishini saqlab qolar ekan. Ya'ni, bitta tirik asab hujayrasi to'g'ri nobud bo'lgan hujayralarning o'rni bosishi mumkin ekan.

Lekin asab tizimining egiluvchanligi keksalik davrigacha zehni tinch holatda saqlab qolishning yagona mexanizmi emas. Tabiatning xaxradagi yana bir yo'l – voyaga etgan sut emizuvchilarning bosh miyasida yangi asab hujayralarining hosil bo'lishi yoki neyrogenez hodisasi ham mavjud. Agar asab hujayralari bo'linmaydigan bo'lsa, yangi neyronlar qacardan paydo bo'ladi? Ular voyaga etgan organizmning o'zak hujayralaridan hosil bo'ladi.

Nerv faoliyatining asosiy mexanizmi bo'lib refleks hisoblanadi. Refleks – organizmning markaziy asab tizimidan beriladigan va u orqali nazorat qilinadigan ta'sirga javob reaksiyasi. «Refleks» atamasi ilk bora 17-asrda fiziologiyaga fransiyalik olim Rene Dekart tomonidan kiritilgan. Ammo bu atama psixik faoliyatni tushuntirib berish uchun 1863-yildagina I.M.Sechenov tomonidan qo'llanilgan edi. I.M.Sechenov ta'limotini rivojlantirgan holda, I.P.Pavlov tajribada refleksning o'z funksiyalarini bajarish xususiyatlarini tadqiq etdi.

Barcha reflekslar ikki guruhga ajratiladi: shartli va shartsiz. Shartsiz reflekslar – organizmning muhim hayotiy ta'sirlovchi omillar (ozuqa, xavf va shunga o'xshashlar)ga nisbatan tug'ma reaksiyasi. Ularning paydo bo'lishi u yoki bu sharoitlarni talab etmaydi, masalan, ko'zni pikipiratish, ozuqani ko'rganda so'lak ajratish reflekslari va boshqalar. Shartsiz reflekslar organizmning tayyor tabiiy xaxradagi javob reaksiyalaridir. Ular ma'lum hayvon turining evolutsiya davomida rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan. Shartsiz reflekslar bir turga mansub bo'lgan organizmlarda bir xilda bo'ladi – bu tabiiy tuyg'ularning fiziologik mexanizmi. Ammo yuqori tuzilgan hayvonlar va insonlarda tug'ma reaksiyalardan tashqari, ushbu organizm shaxsiy hayotiy faoliyatida o'tirgan reaksiyalar, ya'ni shartli reflekslar ham o'rin tutadi.

Shartli reflekslar – bu organizmning shunday reaksiyalardiki, ular tug'ma bo'lmagan, hayotiy sharoitlarda o'rnatiladi. Ular ko'p marotaba

¹ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – Worth Publishers, 2010. – p. 4.

² Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – p. 3.

³ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – p. 3.

⁴ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – p. 3.

taktorianishlar yoki qat'iy odatlarning shakllanishi sababidan paydo bo'ladi.

Psixik jarayonlar va miya faolligi orasidagi o'zaro munosabatlar

Bosh miya haritasini tuzib, nerv funksiyalarini aniqlashga ilk marotaba Tomas Uillis (1621-1675) qo'l urgan. Nemis vrachi Frans Gall (1758-1828) miyaning frenologik haritasini yaratib, unda «ruh layoqatlari» deb nomlanuvchi psixikaning xossalari joylashgan.

Barcha sezgi organlari katta yarimsharlar po'stlog'ida o'zlarining ta'sir doiralari egadirlar. Masalan, inson miyasining ensa bo'limida ko'rish doirasi, chakka bo'limida – eshitish, hid bilish doirasi esa miyaning bir necha bo'limlari bo'ylab tarqalgan. Miya po'stlog'ida, shuningdek, assotsiatsiya bilan bog'liq maydonlar ham mavjud, ularda his-tuyg'u organlarining birlamchi maydonlaridan keluvchi axborot tahlili va sintezi amalga oshiriladi. Oddiy harakat reaksiyalari orqa miya tomonidan boshqariladi, murakkabroq harakatlilar (yurish, yugurish) esa miya va miyacha tomonidan muvofiqlashtiriladi.¹

XIX asrning o'rtalaridayoq fransiyalik olim Pol Broka va nemis psixiatri Karl Verrike inson miyasining chap yarimsharida nutqqa tegishli bo'lgan ikki sohani aniqladilar. Broka sohasining zararlanishida (pastki peshona burmasi orqa tomonining uchdan bir qismida) bemorning nutqi izdan chiqadi (talaffuzi), Verrike sohasi zararlanganida esa (tepa chakka burmasi orqa tomonining uchdan bir qismida), bemor gapira oladi, lekin nutqi mazmunsiz, ma'nosiz bo'lib qoladi.

Neyropsixologiyaning hozirgi zamon qarashlari (A.R.Luriya)ga binoan inson miyasining tuzilishi uchta asosiy bo'limdan iborat: 1) bosh miya po'stlog'i yuqori qavdlarining faoliyatini saqlab turuvchi quvvat bo'limi (miya stvolining yuqori bo'limlarida joylashgan); 2) axborotni qabul qilish, qayta ishlash va saqlash bo'limi (ikkala yarimsharlarning tepa, ensa va chakka bo'limlarini o'z ichiga oladi); 3) faoliyatni oldindan belgilash, boshqarish va nazorat qilishni ta'minlovchi bo'lim (po'stlog'ning peshona bo'limlari).

Birinchi bo'lim funksiyalarining zararlanishida diqqat bargorligi yo'qolib, loqaydlik, uyquchilik paydo bo'ladi. Ikkinchi bo'lim faoliyatining buzilishi (teri va proprioseptiv) sezgirlikning yo'qolishiga sabab bo'ladi, harakatlarning aniqligi buziladi va h. Uchinchi bo'limning

zararlanishi xulq-atvor nuqsonlariga, harakatlilar sohasidagi o'zgarishlarga olib keladi.

Bosh miyasining tuzilishiga tegishli ko'plab farazlar, konsepsiyalar va tajriba ma'lumotlari mavjud. Akademik P.K.Anoxinning taxminlariga ko'ra, peshona po'stlog'ining faoliyati miyaning alohida funksiyalari – xotira, idrok, motivatsiyalar, hissiyotlar bilan bog'liq bo'lmagan, ularning birlashtirishini, hamkorligini amalga oshiradi, xolos.

Amerikalik neyropsixolog K.Pribram fikricha, peshona po'stlog'i motivatsiyalar (ochlik, tashnatlik, jinsiy ehtiyoj)ni tashqi ta'sirotlar bilan taqqoslaydigan bu taqqoslash asosida niyalar yoki istalgan oqibatlarni hisobga olgan holda harakatlilar dasturini tuzib chiqadi.

Polshalik tadqiqotchi Y.Konorskiy frontal bo'limdagi po'stlog'ning turli sohalari turlicha funksiyalarni, jumladan, fazoviy yoki qisqa muddatli xotira, tirk mavjudot yoki jonsiz jismning izdan borish kabi funksiyalarni bajarishga amin bo'lgan edi. Hozirda miya termografiyasi bo'yicha o'tkazilgan oxirgi tadqiqotlarga asoslangan holda ishonch bilan peshona po'stlog'ida inson tashqi muhitning taxminiy obrazi bilan real vaziyatni taqqoslash sodir bo'ladideb e'tirof etish mumkin. Agar miyaning bu bo'limi zarar ko'rgan (o'sma, jarohat, yallig'lanish) bo'lsa, tashqi muhitni real holda idrok etish va o'zini baholash izdan chiqadi.

Ma'lumki, chap yarimshar funksiyasini verbal-belgili axborot bilan ishlash: o'qish, hisoblash tashkil etadi. O'ng yarimshar funksiyasi esa – obrazlar bilan ish ko'rish, fazoda harakatni aniqlash va shu kabilar hisoblanadi. Chap yarimshari «mantiq»ni, o'ngi – «ijodiy jarayon»ni nazorat qiladi; chap yarimshari tananing o'ng tomonini, o'ngi – chap tomonini boshqaradi. Miya yarimsharlarining funksiyalarini ko'rgazmali tarzda quyidagicha tasvirlash mumkin

Shu bilan birga, inson miyasida emosional markazlar ham aniqlangan. Miyaning ayrim nuqtalari qo'zg'atilganda sinalluvchilarda juda yuqumli hislar, boshqalari qo'zg'atilganda esa cho'chish, xavotir vahutodahshat hislari yuzaga kelgan. Garchi sinalluvchilar bu hissiyotlar tadqiqotchi tomonidan sun'iy ravishda chaqirilganini tushunib turgan bo'lsalar ham, ularga bu hissiyotlar real voqealik bo'lib tuyuladi.

Miya inson organizmidagi barcha hujayralarining to'rtidan uch qismini tashkil etadi. U organlarga etkaziluvchi axborotlar o'tadigan neyronlarning to'plamlaridan iborat.

Voyaga etgan odam bosh miyasining miya og'irligi 1100 dan 2000 grammgacha bo'ladi. 20 yoshdan boshlab 60 yoshgacha bo'lgan vaqt or'lig'ida har bir individ uchun bosh miyaning og'irligi va hajmi o'z

¹ Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – Worth Publishers, 2010. – p. 3.

doimiyligini yo'qotmaydi. Ammo aqliy qobiliyat bosh miyaning kattaligi bilan aniqlanmaydi. Miya o'Ichamlari va tananing umumiy og'irligi o'rtasidagi nisbat muhim ahamiyatga egadir. Keshaloning bosh miyasi 9 kg og'irlikka ega, lekin bu tana og'irligining atigi 0,02 foizini tashkil etadi; fil miyasi 5 kg og'irlikka ega, lekin bu og'irlik umumiy massasining 0,1 foizini tashkil etadi, shuning uchun filda misli ko'rinmagan qobiliyatlari ko'zga tashlanmaydi; inson miyasining og'irligi tana umumiy massasining 2 foizini tashkil etadi.

Miya 15 yoshgacha o'sadi va 15 yoshdan 25 yoshgacha esa jadal faoliyat yuritadi. 45 yoshdan keyin uning ish qobiliyati neyronlarning nobud bo'lishi hisobiga pasayadi. Agar 20 yoshda neyronlarning nobud bo'lish tezligi sutkasiga 10000 hujayrani tashkil etsa, 40 yoshda — bu ko'rsatkich 50000 hujayraga, 90 yoshda esa — 100 ming hujayraga etadi. Shunga ko'ra, qarilik davrida bosh miya og'irligi kamayadi (90 yoshlarda 1,1 kilogramgacha).

Bosh miya po'stlog'i hududining yirik bo'limlari — qadimgi (paleokorteks), eski (arxikorteks), yangi (neokorteks) va oraliq po'stlog'dan iborat. Inson miyasidagi yangi po'stlog'ning yuzasi 95,6 foizni, eski — 2,2 foizni, qadimgi — 0,6 foizni va oraliq — 1,6 foizni tashkil etadi. Miya po'stlog'i — uzoq davom etgan evolyutsion rivojlanishning mahsulidir. Bu jarayonda baliqlar hid bilish analizatorining rivojlanishi munosabati bilan birlamchi qadimgi po'stlog' yuzaga keladi. Hayvonlarning quruqlikka chiqishi bilan eski va yangi po'stlog' qismlari jadal rivojlana boshlaydi. Evolyutsiya jarayonida yangi po'stlog'ning assosiativ doiralari boshqalarga nisbatan ko'proq o'zgarishlarga uchrab, kattalashadi, birlamchi, sensor maydonlar esa nisbiy kattaligi jihatdan kichrayadi.

Berkliidagi Kaliforniya universiteti gistologi Merian Daymondning tadqiqotlariga ko'ra, mashhur fizik olim Albert Eynshteynning miyasi asab hujayralarining soni va o'Ichamlari bo'yicha oddiy odamning miyasidan farq qilmaydi. Lekin ong faoliyatining yuqori shakllarini boshqaruvchi po'stlog'ning assosiativ sohasida nerv to'qimasining yordamchi elementlari — neyrogliya hujayralarining juda ko'p miqdori aniqlandi.

Yangi po'stlog'ning o'sishi eski va qadimgi qismlariniyaning pastki va o'rta yuzalariga surilib borishiga sabab bo'ladi. Odam bosh miyasi yarimsharlarining po'stlog'i doiralarga bo'linadi. Hissiy va harakatlaniruvchi doiralari mavjud. Hissiy doira ko'rish, eshitish, ta'm va hid bilish, shuningdek, teri-mushak doiralari bo'linadi. Hissiy-ta'm va hid

organlari, teri, ichki organlardan chiqqan impulslar hissiy doiralarga o'tkaziladi. Hissiy doiralari neyronlarining ta'sirlanishidan sezgilar paydo bo'ladi.

Rochester Universiteti tibbiy maktabining vrachlari bosh miyaning hazil-mutoyiba hissiyatini, bundan tashqari, ijtimoiy va hissiy baholash, rejalashtirish funksiyasini boshqaruvchi qismini aniqlashga muvaffaq bo'ldilar. U peshona qismining pastki bo'limlarida joylashgan.

Yaqinda amerikalik tadqiqotchilar miyada kechadigan jarayonlarning inson idroki darajasiga ta'sirini ochib berishga erishdilar. Olimlarda oddiy bolalar va IQ darajasi o'rtaachadan yuqori bo'lgan bolalarning miya tuzilishidagi farqlar qiziqish uyg'otdi. Miya salomatligi Milliy instituti (Merland) ilmiy xodimi Filipp Shau va hamkasblari 307 ta bolaning miya rivojlanishini kuzatdilar. Maxsus testlar yordamida ularning intellekt koefitsientini aniqladilar va natijalar bo'yicha uch guruhga ajratdilar. Bir necha yillar mobaynida, 6 yoshdan 19 yoshgacha munozam ravishda bosh miyaning yadroviy-magnit-rezonans tomografiyasini o'tkazib bordilar. YAMR-tomografiyasi — bu ichki organlarni tekshirishning maxsus metodi bo'lib, har xil turdagi hujayra va to'qimalardagi molekular magnit xossalari farqlarining kompyuter tahliliga asoslangan, buning uchun hujayra va to'qimalar kuchli magnit maydoniga joylashtirildi.

Natijalarni ishlab chiqib, tadqiqotchilar, turli guruhlardagi bolalar miyalarning xususiyatlari bir-biridan farq qilishini aniqladilar. Xotira kabi yuqori darajadagi funksiyalarni nazorat qiluvchi miya ustki qavatining qalinligi «aqli» bolalarda qolganlariga qaraganda ancha kechroq kamaya boshlar ekan. Miya po'stlog'i o'rta 9 yoshdan boshlab, intellekt darajasi yuqori bo'lgan bolalarda esa 11 yoshda «savozlasha» boshlaydi. Eng katta farq yuqori po'stlog'ning rejalashtirish va mulohaza yuritishga mas'ul peshona oldi qismlarida kuzatiladi. Lekin vaqt o'tishi bilan bu farqlar yo'qolib, 19 yoshlarga etganda barcha odamlarning miya po'stlog'i bir xil qalinlikda bo'ladi.

Miya faoliyatini tushunib yetilishning mohiyati neyronlar o'rtasidagi ko'p sonli aloqaning mavjudligidir. Miya, yangi sifat — odam psixikasining paydo bo'lishiga xizmat qiluvchi neyronlar o'rtasidagi juda ko'p miqdordagi bir soniyali o'zaro ta'sirlar mavjud bo'lgan tizimdir.

Miyaga qon juda ko'p miqdorda etkazib beriladi. Miyadagi qon aylanishining buzilishi natijasida keksa odamlarda aqliy zaiflik rivojlanib, asab tizimining faoliyati sustlashadi.

Inson individualligining shakllanish qonuniyatlari

Psixikaning quyi darajasi ongsizlikdir. Ongsizlik – bu shunday psixik jarayonlar va hodisalar yig'indisiki, unda inson o'z xatti-harakatlariga javob bermaydi, anglamaydi. Bunga tush ko'rish, ba'zi patologik hodisalar, alahlash, gallyusinatsiya kabilar kiradi.

Onglikdan farqli o'laroq, ongsizlikda amalga oshirilayotgan harakatlarni maqsadli nazorat qilish, shuningdek, natijalarini baholash imkoniyati mavjud emas.

Ongsizlik tushunchasi psixologik va falsafiy fikrlarning turli yo'nalish vakillari tomonidan quyidagi ko'rinishlarda ta'riflanadi:

- axborotni qayta ishlashni bu jarayonni subyekt kechimmalari darajasida aks ettirmagan holda amalga oshiruvchi miya faoliyati sifatida;

- subyekt tomonidan anglanmagan kechimmalar sifatida.

Ongsizlikda subyekt voqelikning o'zini boshqa odamlar va hodisalar bilan tenglashtirgan holda, obyektlar o'rtasidagi mantiqiy qarama-qarshiliklar va farqlarni u yoki bu muayyan belgilar bo'yicha aniqlash orqali emas, balki, bevosita emosional his etish, identifikatsiya, emosional ta'sirlanish, turli hodisalarning aloqadorligi orqali bir qatorga birlashtirish kabi o'xshatish shakllari orqali boshidan kechiradi. Ongsizlikda ko'pincha o'tinsh, hozirgi va kelajak zamon u yoki bu psixik aktga, masalan, tushda qo'shilgan holda birgalikda mavjud bo'ladi.

Ongsizlik sohasiga: biologik ehtiyojlar (jinsiy mayllar, tabiiy ehtiyojlar, ozuqaga bo'lgan ehtiyoj va boshqalar); anglanmagan mayllarni siqib chiqarish (kimningdir muhabbatini qozonishga behuda urinish, amalga oshmagan orzular, yashirin xafagarchilik); tushda sodir bo'ladigan psixik hodisalar (tush ko'rish); sezilmaydigan, lekin real ta'sir ko'rsatadigan ta'sirotlarga nisbatan javob reaksiyalari («sub-sensor» ta'sirlanishlar); avval anglangan, lekin takrorlanishlar tufayli avtomatlashgan va shuning uchun anglanmaydigan bo'lib qolgan harakatlari; maqsadi anglanmagan faoliyatga oid ayrim mayllar va boshqalar kiradi. Anglanmagan hodisalarga bemor odam psixikasida yuzaga keladigan alahlash, gallyusinatsiyalar kabi ayrim patologik hodisalar ham kiradi.

Ongsizlik ko'rinishlari to'rt sinfga ajratiladi:

- ong ushi hodisalari;
- shaxsning kelajakka yo'naltirilgan mayllari ko'rinishiga ega bo'lgan faoliyatning anglanmagan qo'zg'atuvchilari (anglanmaydigan

motivlar va ma'noli mayllar). Bu sinf hodisalari subyektning gipnotik holatdan chiqqandan so'ng xulq-atvorini tadqiq qilish natijasida aniqlangan;

- faoliyatning yo'nalishi va bargaror bo'lishini ta'minlaydigan, uning bajarilish usullarining anglanmaydigan boshqaruvchilari (operatsional mayllar va avtomatlashgan xulq-atvor stereotiplari). Ular avtomatlashirilgan va ixtiyorsiz harakatlarning boshqarilishi, masalan, masalalar yechish jarayoni asosida yotadi va anlanmagan tarzda oldindan seziladigan hodisalar va bo'lib o'tgan o'xshash vaziyatlardagi xulq-atvorning o'tinsh tajribasiga tayanadigan harakat usullari o'rtasidagi bog'liq bo'ladi;

- subsensor idrokning ifodalanishi.

Falsafada birinchi bo'lib ongsizlik haqidagi tasavvurlar subyekt ongida mavjud bo'lmagan psixik jarayonlar, usullar va holatlar yig'indisi sifatida IIsarida G.V.Leybnits tomonidan ifodalangan edi. 19-asrda ongsizlik psixologik tadqiqotlarning predmetiga aylandi (I.F.Gerbert, G.T.Fexner, V.Vundt). Uni o'rganishga XIX asr oxirida psixopatologiya sohasida bajarilgan Z.Freyd ishlari turtki berdi. Uning fikriga ko'ra, ongda mavjud bo'lmagan ongsizlik psixik mazmun sifatida unga katta ta'sir ko'rsatadi.

Z.Freyd nazariyasiga binoan inson psixikasida uch soha: ong, ongosti va ongsizlik mavjud. Ong darajasiga u inson tomonidan anglanadigan va nazorat qilinadiganlarning barchasini kiritgan. Ong osti sohasiga Freyd yashirin yoki latent bilimlarni kiritgan edi. Bu insonga tegishli bo'lgan, lekin ayrim vaqtda ongda mavjud bo'lmagan bilimlardir. Bilimlar muayyan qo'zg'atuvchilar ta'siri ostida aktuallashadi, masalan, Yer - sayyora. Shunday qilib, ong – bu muztrog'ning ko'zga ko'rinayotgan qismi, uning katta qismi esa inson tomonidan anglanmagan nazoratdan yashirilgan.

Ongsizlik sohasi, Freyd bo'yicha, umuman boshqa xossalarga ega. Ulardan biri bu sohaning mazmuni anglanmasligidan, lekin xulq-atvorimizga katta ta'sir ko'rsatishidan iborat. Ongsizlik sohasi harakatchandir. Boshqa xossasi ongsizlik sohasida joylashgan axborotning onga qiyinchilik bilan o'tishidan iborat. Bu ikki mexanizm: siqib chiqarish va qarshilik ko'rsatishlarning faoliyati bilan tushuntiriladi.

Ongsizlik sohasini Z.Freyd, ong bilan kelishmaydigan motivatsion energiya manbai deb hisoblagan edi. Ijtimoiy sohadagi taqdiqlar, Freydgga ko'ra, ong «nazorat»ni hosil qiladi, nevroitik asabiyliklarda

namoyon bo'ladigan ong osti mayllar energiyasini susaytiradi. Indivud nizoli vaziyatlardan xalos bo'lishga intilib, himoya mexanizmlari – siqib chiqarish, sublimatsiya (o'rin olish), omilkorlik va regressiyaga murojaat qiladi.

Shunday qilib, insonning psixik faoliyati, uning psixikasi bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan uch daraja: ongsizlik, ong osti va ongliqlikda faoliyat ko'rsatadi. Psixik faoliyatning ongsizlik darajasi tug'ma instinktiv-refleksga asoslangan faoliyat hisoblanadi; ong osti darajasi – ma'lum individ tajribasidagi xulq-atvorining umumlashtirilgan, avtomatlashtirilgan bir qolipdagi nusxalari – malakalari, ko'nikmalari, odatlari, ichki tuyg'ulari.

Tush ko'rish, affekt, vahima, gipnoz, ishonch, umid, sevgi, turli ko'rinishdagi parapsixik hodisalar (bashorat qilish, telepatiya, ekstrasensor hodisalar), fobiyalar, qo'rquvlar, asabiy xayollar, o'z-o'zidan paydo bo'ladigan xavotirlanish va oldindan quvonchini sezish – sanab o'tilgan bu hodisalar anglamaydigan va ong osti hodisalari hisoblanadi.

Harakat inson faoliyatining o'ziga xosligi sifatida

Faoliyat – bu subyektdagi olan bilan o'zaro ta'sirlashuvning rivojlanuvchi tizimi. Bunday o'zaro ta'sir jarayonida psixik obrazning yuzaga kelishi va uning obyektida ifodalanishi, shuningdek, subyektning voqelik bilan o'z munosabatlarini ro'yobga chiqarishi sodir bo'ladi. Faoliyatning istalgan oddiy akti subyekt faolligining ifodalanish shakli bo'lib hisoblanadi, bu esa, har bir faoliyatning undovchi sabablarga ega bo'lishi va ma'lum natijalarga erishishga yo'naltirilishini bildiradi.

Shunday qilib, faoliyatni odamga xos bo'lgan, ong tomonidan boshqariladigan, ehtiyojlarni qondirishda yuzaga keladigan, tashqi olan va insonni bilish, shuningdek, ularni o'zgartirishga qaratilgan faollik sifatida ta'riflash mumkin.

Faoliyat predmetlik va subyektlik xususiyatlariga ega. Faoliyat predmeti deb, u bevosita shug'ullanadigan hodisalarga aytiladi. Masalan, bilish faoliyatining predmeti bo'lib, har xil turdagi axborotlar xizmat qiladi, o'quv faoliyatining predmeti – bilim, malaka va ko'nikmalar, mehnat faoliyatining predmeti – yaratilgan muayyan moddiy mahsulot hisoblanadi. Faoliyat subyekt bo'lib odam, individ hisoblanadi.

Faoliyatning predmeti va subyektidan tashqari, ushbu tushuncha bilan faoliyat vositalari va natijalari ham bog'liq. Faoliyatni amalga oshirishda odam uchun mehnat vositalari sifatida u yoki bu harakat va

operatsiyalarni bajarishda foydalanadigan asboblarni tushuniladi. Faoliyat natijalari bo'lib, moddiy yoki ma'naviy xususiyatga ega bo'lgan yaratilgan mahsulotlar hisoblanadi.

Shunday qilib, faoliyat quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

- faollikning ichki motivga ega bo'lgan shaklidir;
- inson faoliyatining mahsuldorligi. Moddiy yoki har tomonlama takomillashtirilgan mahsulotning yaratilishi;
- insonning xususiy, oliy, ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqadi;
- insonning faoliyati o'zi ishlab chiqargan mahsulotda namoyon bo'ladi. Faoliyatning bunday ifodalanishi yoki aks etishi o'zida insoniy bilimlar va malakalarni mujassamlashtiradi.

Faoliyat nazariyasi to'liqligicha A.N. Leontevning ilmiy ishlarida, xususan, «Faoliyat. Ong. Shaxs» asarida (M., 1982) bayon etilgan.

Faoliyatning tuzilishi haqidagi tasavvurlar faoliyat nazariyasini to'liq tushuntirib bermasada, uning asosini tashkil etadi.

Inson faoliyati murakkab tartibli zina-poyali ketma-ketlik tuzilishiga ega. U bir necha qalam yoki darajalardan iborat. Yuqoridan quyi darajalar yo'nalishida ularni nomlab chiqamiz: alohida faoliyatlar darajasi (yoki faoliyatning alohida turlari); harakatlar darajasi; operatsiyalar darajasi; psixofiziologik funksiyalar darajasi. Shunday qilib, faoliyat tuzilishining tarkibiy qismlariga motiv, maqsad, harakat (tashqi, predmetli va ichki, aqliy, interiorizatsiya va eksteriorizatsiya jarayonlari), operatsiyalar, psixofiziologik funksiyalar kiradi. Motiv – bu faoliyatga undovchi sabab. Maqsad – bu istalgan, ya'ni faoliyatni bajarish bilan erishiladigan natijaning obrazi.

Harakat – bu faoliyat tahlilining asosiy birligi. Ta'rifga ko'ra harakat – bu maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan jarayon. «Harakat» tushunchasiga oid quyidagi xususiyatlarni keltirish mumkin.

Birinchi xususiyat: harakat zarur tarkibiy qism sifatida maqsad qo'yish va uni ushlab qolish ko'rinishidagi ong aktini o'z ichiga oladi.

Ikkinchi xususiyat: harakat – bu bir vaqtning o'zida xulq-atvor akti ham bo'lib hisoblanadi.

Shunday qilib, faoliyat nazariyasi avvalgi konsepsiyalardan (bixeviorizm) tafvutlari ko'rsatilgan birlamchi ikki xususiyatlarining ong va xulq-atvorning uzluksiz birligini tan olishidan iborat.

Uchinchi, juda muhim xususiyat: faoliyat nazariyasi faollik tamoyilini «harakat» tushunchasi orqali ta'sirchanlik tamoyiliga qarama-qarshi qo'ygan holda tasdiqlaydi. Faollik va ta'sirchanlik tamoyillarining alohida har birlardan kelib chiqqan holda faoliyat

tahlilining boshlang'ich nuqtasi tashqi muhitga yoki subyekt organizmiga joylashtirilishi lozim.

To'rtinchi xususiyat: harakat tushunchasi odam faoliyatini ijtimoiy va jismi dunyoga «olib chiqadi».

Harakat doimo maqsad bilan bog'liq bo'ladi. Maqsad harakatni belgilaydi, harakat esa maqsadning amalga oshirishini ta'minlaydi. Maqsadning xususiyati orqali harakat xususiyatini aniqlash mumkin. Inson maqsadlarini tahlil qilib, nimalarni aytish mumkin? Avvalambor, ularning juda xilma-xilligini, muhimi esa keng hajmliqligini keltirish mumkin.

Yirik maqsadlar maydaroq, xususiy maqsadlarga bo'linadi, ular ham o'z o'rnida bulardan ham xususiyroq maqsadlarga bo'linishi mumkin va h. Shunga mos ravishda har bir etarli darajadagi yirik harakat quyi tartibli ketma-ketlikning harakatlari tizimida turli darajalarga o'tib turishidan iborat. Masalan, boshqa shahar bilan telefon orqali bog'lanmoqchisiz. Bu harakatni amalga oshirish uchun (I tartib) siz bir qator xususiy harakatlarni bajarishingiz kerak (II tartib): shaharlarni so'zlashuv telefon tarmog'iga borib, zarur avtomatni topib, navbatga turishingiz lozim va h. Kabinaga kirgandan so'ng, abonent bilan bog'lanishingiz kerak. Lekin buning uchun qator mayda ishlarni bajarishingizga to'g'ri keladi (III tartib): tanga tashlab, tugmachani bosib turib, ma'lum sonlarni terish kerak bo'ladi va h.

Operatsiya – bu faoliyat bajarilishining navbatdagi quyiroq darajasi. Operatsiya deb, harakat bajarilishining usuliga aytiladi. Masalan, ikkita ikki xonali sonlarni ko'paytirish amaliyoti xotirada va misolni ustuncha shaklida yozgan holda yechish mumkin. Bu bir xildagi matematik misolning ikki turlicha usuli yoki ikki xil amal bo'ladi.

Qo'llaniladigan operatsiyalarning xususiyati nimaga bog'liq bo'ladi? Avvalambor, ular harakat amalga oshiriladigan sharoitlarga bog'liq. Agar harakat maqsadning o'ziga javob bersa, operatsiya maqsad qo'yilgan sharoitlarga javob beradi. Bunday sharoitlarga tashqi vaziyatlardan tashqari, shuningdek, faoliyat ko'rsatayotgan subyektning imkoniyatlari yoki ichki vositalari ham kiradi.

Faoliyat nazariyasida ma'lum sharoitlardan ko'zlangan maqsad masala deb ataladi. Masala yechish jarayonini tasvirlashda ularni amalga oshiruvchi harakatlarni ham, operatsiyalarni ham ko'rsatish lozim.

Operatsiyalarning asosiy xossasi ularning kamroq anglanganligi yoki umuman anglanganligidan iborat. Bu xossalari bilan operatsiyalar

ongli maqsadni ham, harakatning bajarilishini nazorat qilishni ham belgilab beradigan harakatlardan tamomila farq qiladi.

Operatsiyalar ikki turga bo'linadi: ba'zilar adaptatsiya, moslashish, bevosita taqdid qilish yordamida yuzaga keladi; boshqalari harakatlarni avtomatlashirish vositasida paydo bo'ladi. Birinchi turdagi operatsiyalar anglanganmaydi, ularni ongimizda, hatto, maxsus vositalar yordamida ham hosil qilish mumkin emas. Ikkinchi tur operatsiyalar ong chegarasida joylashadi. Ular osongina dolzarb anglanguvchilarga aylanishi mumkin.

Har bir murakkab harakat harakatlari ketma-ketligi va «to'shaluvchi» operatsiyalar qatlamidan iborat. Har bir murakkab harakatda dolzarb bo'lgan ongli va anglangan faoliyatlari o'rtasidagi chegaraning belgilanmaganligi harakatlari ketma-ketligini operatsiyalar ketma-ketligidan ajratib turuvchi chegaraning harakatlanishini bildiradi. Bu chegaraning yuqoriga yo'nalgan harakati operatsiyadagi ba'zi harakatlarning (asosan, eng soddalarining) o'zgarishini anglatadi. Chegaralarning pastga harakatlanishi esa, aksincha, operatsiyalarning harakatga aylanishini, ya'ni faoliyatning maydaroq birliklarga bo'linishini bildiradi. Quyida shunga mos misol keltiramiz. Munozara vaqtida sizda yangi g'oya tug'ildi va siz ifodalarni usulini hisobga olmagan holda, asosan, mazmunidan kelib chiqib, uni bayon qildingiz, deb tasavvur qilamiz. Siz ko'plab, ya'ni aqliy, nutqli va h. operatsiyalar bilan ta'minlangan harakatni amalga oshirgan bo'lasiz. Ularning barchasi birgalikda g'oyani bayon qilish faoliyatini amalga oshirgan bo'ladi.

Faoliyat tuzilishidagi eng quyi daraja – psixofiziologik funksiyalarni ko'rib chiqamiz. Faoliyat nazariyasida bu funksiyalarga psixik jarayonlarning fiziologik ta'minoti kiradi. Ularga odam organizmiga xos bo'lgan his etish, o'timish taassurotlarining qoldiqlarini hosil qilish va qayd etish layoqlari, motor layoqlari va boshqalar kiradi. Mos ravishda sensor, mnemik, motor funksiyalar haqida so'z yuritish mumkin. Bu darajaga shuningdek, asab tizimi morfologiyasida mustahkam o'rin tungan tug'ma va hayotning birinchi oy-larida yuzaga keladigan mexanizmlar kiradi. Barcha layoqlar va mexanizmlar insonga tug'ilishi bilan oq beriladi, ya'ni ular irsiyat tomonidan belgilangan bo'ladi.

Psixofiziologik funksiyalar psixik funksiyalarni amalga oshirish uchun faoliyat vositalarini zarur dastlabki shart-sharoitlar bilan ta'minlaydi. Masalan, biror ma'lumotni xotiramizda saqlab qolish uchun tez va sifatli yodda saqlab qolishning maxsus usullaridan foydalanamiz. Lekin agarda biz yodda saqlab qolish layoqlaridan iborat mnemik

funksiyalarga ega bo'lmaganimizda, bu faoliyatni amalga oshira olmagan bo'lardik. Mnemik funksiyalar tug'ma bo'ladi. Bola tug'ilishi bilanq katta miqdordagi ma'lumotni yodida saqlay boshlaydi. Dastlab, bu oddiy axborot bo'lib, keyinchalik rivojlanish jarayonida xotirada saqlanishi zarur bo'lgan axborot hajmidan tashqari, yodda saqlashning sifat ko'rsatkichlari ham o'zgaradi.

«Korsakov sindromi» deb ataladigan (uni ilk marotaba o'rganagan mashhur rossiyalik psixiatr S.S.Korsakov nomi bilan) xotira kasalligi mavjud. Bunda aynan mnemik funksiya oqsaydi. Bu kasallikda vogelar, hatto, bir necha daqiqa avval sodir bo'lganlari ham umuman yodda saqlanib qolmaydi. Bunday bemorlar, masalan, shifokor bilan kuniga bir necha marta salomlashib, bugun ovqatlanганиmi yoki yo'qmi, eslamasligi ham mumkin. Bir bemor onasiga kitobiy asarning o'ziga yoqib qolgan parchasini hozirgina o'qib berganini yodidan chiqarib yuborib, beto'xtov o'qib berardi va shu asnoda, bir necha o'n martalab takrorlardir. Agar bunday bemor biror matnни yod olishga urinib ko'rsa, u shu zahotiyovq matn bilan birga yod olishningo'zini ham yodidan chiqarib yuborishi mumkin.

Shunday qilib, psixofiziologik funksiyalar faoliyat jarayonlarining organik ustqurmasini tashkili etadi, deb xulosa yasash mumkin. Ularga tayannay turib, harakatarlar va operatsiyalarining bajarilishidan tashqari funksiyalar belgilanishining ham imkoniyati mavjud emas.

Istalgan faoliyat tuzilishida ichki va tashqi tarkibiy qismlarni ajratish mumkin. Ichki tarkibiy qismlarga markaziy asab tizimi tomonidan boshqariladigan faoliyatlarda ishtirok etadigan anatomik va fiziologik tuzilmalar hamda jarayonlar, shuningdek, faoliyatni boshqarishga taalluqli psixologik jarayonlar va holatlar kiradi. Tashqi tarkibiy qismlarga esa faoliyatni amaliyotda bajarish bilan bog'liq turli harakatlarni kiritish mumkin (N.A.Bernshteyn).

Faoliyatning tarqiqiy etib va o'zgarib borishi bilan tashqi tarkibiy qismlarning ichkilariiga tizimli o'tishi amalga oshiriladi. Bunda interiorizatsiya, avtomatizatsiya va eksteriorizatsiya ham kuzatiladi.

Shunday qilib, tashqi faoliyatdan tashqari ichki, aqiliy faoliyatni ham ajratish mumkin. Bunday faoliyatning funksiyalari nimalardan iborat? Avvalambor, bu funksiyalar ichki harakatlarning tashqi harakatlarni tayyorlashidan iborat. Ular zarur harakatni tezda tanlab olishga imkon yaratib, inson kuchini tejashga, shuningdek, qo'pol xatoliklarga yo'l qo'ymaslikka yordam beradilar. Masalan, odam kitob javonlarini devorga qoqib qo'yish uchun joyni mo'ljallaydi. Bir yo'lni tanlab olib,

baholaydi, so'ngra undan voz kechib, ikkinchisiga, uchinchisiga o'tadi, nihoyat, o'ziga mos va qulay holatda to'xtaladi. Garchi bu vaqt ichida bir marta ham «barnog'ini qimirlatib» qo'ymaydi, ya'ni biror bir amaliy harakatni amalga oshirmaydi.

Harakatlarni miyada «aylantirib chiqish» ularni oldindan o'ylab olishga kiradi. Qanday harakat qilishhaqida o'ylayotgan inson qanday yo'l tutadi? Biror bir harakatning amalga oshirilganini tasavvur qilib, uning oqibatlarini ko'rib chiqadi. Ularga qarab, o'zining holatiga mos keladigan harakatni tanlaydi. Yoki boshqa misol, ko'p hollarda inson qandaydir quvonchi hodisani kutganida, vaqtdan o'zib, o'sha hodisani bo'lib o'tganday tasavvur qiladi. Natijada o'zini yuzida baxti tabassum bilan o'tirganini ko'radi. Bu misollar insonning ichki faoliyatiga misol bo'la oladi. U o'zining ikki asosiy xususiyati bilan farqlanadi. Birinchidan, ichki faoliyat tashqi faoliyat kabi tuzilishga ega, ular bir-biridan faqat codir bo'lish shakli bilan tafovutlanadi. Bu ikki faoliyat motivlar yordamida uyg'otilishini, hissiy kechinmalar bilan birga kuzatishini, o'zining operatsiyaviy texnik tarkibi mavjudligini bildiradi. Ichki faoliyatning tashqi faoliyatdan farqi harakatarlar real jismlar bilan emas, ularning xayoliy tasviri bilan amalga oshirilishidan, real mahsulot o'rninga g'oyaviy natija hosil bo'lishidan iborat. Ikkinchidan, ichki faoliyat tashqi faoliyatdan mos harakatlarning ichki holatga o'tkazilish yo'li bilan paydo bo'lgan. Biror-bir harakatni samarali ravishda fikran amalga oshirish uchun uni, avvalo, amaliyotda o'zlashtirib olib, real natija olish lozim. Masalan, shaxmat o'yimida donalarning yurishi o'zlashtirilib, ularning oqibatlari idrok etilgandan keyingina shaxmat yurishini o'ylab olish imkoniyati tug'iladi.

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, faoliyat nazariyasining mualliflari ichki faoliyat tushunchasi orqali ong va psixik jarayonlar tahlili nuqamosi bilan to'qnashdilar. Faoliyat nazariyasi mualliflarining fikriga ko'ra, psixik jarayonlar faoliyat nuqtai nazaridan tahlil qilinishi mumkin, chunki istalgan psixik jarayon o'z funksiyalari va operatsiyaviy-texnik tuzilishiga ega bo'lib, ma'lum maqsadda amalga oshiriladi. Masalan, ta'mini idrok qilish ta'm sifatlarining o'zaro farqlari va mos kelish darajalarini aniqlash bilan bog'liq perseptiv maqsad va funksiyalariga ega. Perseptiv funksiyaga yana bir misol sifatida aniqlash jarayonini keltirish mumkin. Bunday funksiyalarni kundalik hayotimizda muntazam holatda ko'z bilan chamalash masalalarini hal etishda, chehralarni, ovzamlarni tanib olishda va h.da bajarishga to'g'ri keladi. Barcha funksiyalarni hal etish uchun har biriga mos ravishda farqlash,

aniqlash, o'lish, tanish va boshqa harakatlar ko'rinishidagi perseptiv harakatlar amalga oshiriladi.

Psixik jarayonlar (idrok, diqqat, xotira, tafakkur va h.)ni faoliyat nazariyasi nuqtai nazaridan faoliyatining alohida shakli sifatida o'rganib, ma'lum axborotlar – faoliyatning umumiy tuzilishi, darajalari, kechish shakllari va hokazolarni qo'llash mumkin va zarurdir.

Faoliyatning operatsiyaviy-texnik jihatlarini ko'rib chiqish jarayonida, u yoki bu harakat nima uchun bajariladi, maqsadning o'zi qanday paydo bo'ladi kabi savollar paydo bo'lishi mumkin. Bunday savollarga javob topish uchun ehtiyojlar va motivlar kabi tushunchalarga murojaat qilishimiz zarur.

Xatti-harakatning tarkibiy tuzilishi va darajalari

Ehtiyoj – bu tirik organizmlar faolligining boshlang'ich shakli. Tirik organizmda davriy ravishda zo'rqlashning ma'lum holatlari yuzaga keladi; ular organizmning ma'lum hayotiy faoliyatini davom ettirishi uchun zarur bo'lgan moddalarning obyekti yetishmovchiligi bilan bog'liq. Organizmda normal faoliyat ko'rsatishi uchun zarur sharoitlarni tashkil etuvchi biror narsaning obyekti etishmovchiligi holatlari ehtiyojlar deb ataladi. Bunday ehtiyojlar sirasiga ozuqaga, suvga, kislorodga bo'lgan ehtiyojlar va boshqalar kiradi.

Insondagi, shuningdek, yuqori tuzilgan hayvonlarda tug'ma bo'lgan ehtiyojlar haqida so'z yuritilganida, soddada biologik ehtiyojlarga yana iktisadini qo'shib qo'yish lozim. Bu, birinchidan, o'zi kabilar bilan, va birinchi navbatda, yoshi katta individlar bilan aloqaga bo'lgan ehtiyojdir. Bolalarda bu juda erta namoyon bo'ladi. Onaning tovushi, yuzi, qo'l harakatlari – bolada paydo bo'ladigan ijodiy reaksiyani keltirib chiqaruvchi birlamchi ta'sirotlar. Bu 1,5-2 oylik bolada kuzatiladigan «jonlantirish majmuasi»dir.

Insondagi ijtimoiy aloqalar yoki mulqotga bo'lgan ehtiyoj yetakchi ehtiyojlardan biri hisoblanadi. Faqat inson hayoti davomida u o'zining shakllarini o'zgartiradi.

Bola hayotining dastlabki oylari va yillarida unga mehribonlik qiluvchi onaga va yaqinlarga bo'lgan ehtiyoj. Vaqt o'tishi bilan bu manzara o'zgara boshlaydi, chunki avvalgi ehtiyoj tengdoshlar jamoasida hurmatga sazovor bo'lishga intilish bilan almashinadi. Do'stga, maslakdosh insonga, ruhlanituvchi ustozga ehtiyoj ortadi. Keyinchalik esa hayotda o'z o'rnini topish, ta'lim olish, jamiyat e'tirofini qozonishga va boshqalarga intilish paydo bo'ladi.

Insonda tug'ma xususiyatga ega bo'lib, organik ehtiyojlarga taalluqli bo'lmagan ikkinchi ehtiyoj – bu tashqi taassurotlarga ehtiyoj, yoki keng ma'noda bilishga ehtiyoj hisoblanadi.

O'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra, yangi tug'ilgan chaqaloqlar hayotining birinchi soatlardan boshlab ko'rish, eshitish, tovush ta'sirotlariga javoban ta'sir ko'rsatibgina qolmasdan, ularni o'rganadilar ham. Xususan, yangi ta'sirotlarga nisbatan ularda jonliroq javob reaksiyalari paydo bo'ladi.

Ikki-uch oylik chaqaloqlarda bilishga ehtiyoj mavjudligini tasdiqlovchi tajribalar o'tkazildi. Bolaga so'rg'ich berib, uni rezinali nay orqali televizorga ulab qo'ydi. Bunda so'rg'ich pnevmatik o'tkazgich funksiyasini bajaradi. Qurilmaning ishlash mexanizmi quyidagicha edi: agar bola so'rg'ichni so'rsa, televizor ekranini yoritib, tasvir yoki harakatsiz rasm, yoki so'zlayotgan ayol paydo bo'ladi. Agar bola so'risidan to'xtagudek bo'lsa, ekran asta-sekin o'chib qoladi. Bolaning qorni to'q bo'lishi kerak (bu tajribaning zarur sharti), lekin bunday holatda bola so'rg'ichni istar-istamas so'radi. Shunday qilib, tajriba davomida bir muncha vaqt o'tib, bola so'rish harakatlarning ekrandagi tasvir bilan aloqasini payqab qolardi, shunda quyidagi voqea sodir bo'lardi: u jadalilik bilan, harakatlarni bir soniyaga ham to'xtatmay, so'rg'ichni so'ra boshlardi. Bu natija ishonarli tarzda ikki oylik bolaning faollik bilan tashqi olamdan axborot o'zlashtirishga qodirligidan dalolat beradi. Bunday faollik bilish ehtiyoji ifodasining o'zidir.

Ko'rib chiqilgan bu ikki ehtiyojga nisbatan ikki muhim holatni qayd etib o'tish mumkin. Birinchidan, munosabatlarga va bilishga bo'lgan ehtiyoj dastlabki vaqtlarda bir-biri bilan uzviy tutashib ketgan bo'ladi. Bolaga yaqin bo'lgan inson uning faqat munosabatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirmasdan, bolada hosil bo'ladigan turli taassurotlarning eng birinchi va asosiy manbaidir. Ota-onaning faol harakatlari, gap-so'zlari, bolani boshqarishi, o'yinlar uning bilish ehtiyojini «ozqlantiruvchi» taassurotlarning bosh manbai bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, ehtiyojlar haqidagi umumiy qarashlar: ta'rifi, organik ehtiyojlar bilan birgalikda inson uchun juda muhim bo'lgan ikki: ijtimoiy va bilish ehtiyojlarining mavjudligi ko'rib chiqildi.

Endi ehtiyojlarining faoliyat bilan bo'ladigan aloqalariga murojaat qilamiz. Bunda har bir ehtiyoj hayotidagi ikki bosqichni ajratish lozim. Birinchi bosqich – ehtiyojni qondiruvchi jismini uchratishgacha bo'lgan davr; ikkinchi bosqich – bu uchrashuvdan keyingi davr.

Birinchi bosqichda ehtiyoj subyektga taqdim etilmagan bo'ladir. U gandaydir zo'rqish, qonqmaslik holatini boshidan kechirishi, lekin bu holatning asl sababini bilmasligi mumkin. Xulq-atvor tomonidan esa bunday holat notinchilikda, turli jismlarni izlash, tanlashda ifodalanaadi. Masalan, mashhur bolalar shifokori B. Spok farzandlari ortiqcha vazndan aziyat chekayotgan ota-onalarni ortiqcha ishtahalarining asl sababi haqida chuqur fikr yuritishga chaqiradi. Uning fikricha, ota-onalarning e'tibori va mehribonligi yetishmaganida bolalar o'zlarini shunday tutadi. Bunday bolalar qonqmaslik holatini boshidan kechirib, uni aniqlashga olmaydilar va ovqatga ruju qo'yadilar.

Izlash faoliyati davomida, odatda, ehtiyojning jism bilan uchrashuvi sodir bo'ladi va shu bilan ehtiyoj «hayotidagi» birinchi bosqich o'z nihoyasiga etadi.

Ehtiyoj tomonidan o'z jismni «bilib olish» jarayoni ehtiyojning jismga ega bo'lishi nomini olgan. O'zining soddada shakllarida u «imprinting mexanizmi», ya'ni yodda qolish sifatida ma'lum. Imprintingga misol, yangi tuxumdan chiqqan g'ozda yonidan o'tib ketayotgan jismning iziga tushish reaksiyasining uyg'unishi: u har bir harakatlanayotgan jismning, u jonsiz bo'lsa ham, ortidan keta boshlaydi. Xuddi onasi ortidan yurganday (K. Lorens tajribalari).

Jismga ega bo'lish jarayonida ehtiyojning ikki asosiy xususiyati namoyon bo'ladi. Birinchisi, ushbu ehtiyojni qondira olish xususiyatiga ega bo'lgan jismlarning dastlabki juda keng tarkibiy qismidan, ikkinchisi — ehtiyojni birinchi bo'lib qondirgan jismda tezda qayd etishdan iborat. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, ehtiyojlarni qayd etish fakti bolalarni tarbiyalash amaliyotida yaxshi tanish.

Masalan, bola hayoti birinchi yilining oxirida ozuqasiga turli qo'shimchalar kiritish tavsiya etiladi. Aks holda bola bo'lqqa va sutga o'rganib qolib, keyinchalik go'sht, tuxum va shunga o'xshash mahsulotlarni og'ziga olishdan bosh tortishi mumkin.

Ko'pincha o'g'il bolaning ota-onasi haqida ravishda uning yonidagi o'rtog'laridan, qiz bolaning ota-onasi esa uning didiga mos keladigan yig'ildan xavotir oladilar. Ular ichki tuyg'ulari orqali o'z farzandlarining tanloviga keyinchalik ta'sir ko'rsata olmasliklarini anglaydilar, bu aynan ehtiyojlarining tezda qayd etilishi sababi sodir bo'ladi.

Shunday qilib, ehtiyojning jism bilan uchrashuvi vaqtida uning jismga ega bo'lishi sodir bo'ladi. Bunday holat bu akdda ehtiyoj jismi sifatida ta'riflanuvchi motiv paydo bo'lganligi uchun juda muhim bo'lib hisoblanadi.

Ehtiyojning jismga ega bo'lishidan va motivning yuzaga kelishidan so'ng xulq-atvor turi keskin o'zgaradi. Agar shu vaqtgacha xulq-atvor yo'natirilmagan, izlanuvchi xususiyatga ega bo'lgan bo'lsa, endi u «vektor» yoki yo'nalish oladi. U jism tomon yo'nalgan bo'ladi, agar motiv sa'biy valentlikka ega bo'lsa, jismdan tashqariga yo'naladi. Bir yosh belaning keskin yo'nalgan xulq-atvorini misol qilib keltirish mumkin. Efir yoshi bolada tuzga berilish aniqlandi. «Tuz» uning birinchi bo'lib tushungan va talaffuz qilishni o'rgangan so'zi bo'ldi. Bola uyda tuzning saqlanish joyini bilardi, doimiy ravishda uni so'rab, qo'llari bilan unga intilib, agar bermasalar, yig'lardi. Nihoyat, unga erishgandan so'ng qoshniqlab iste'mol qilardi. Bola bir yarim yoshga etganida uni kasalxonaga tekshiruvga yotqizdilar. U yerda normal oziqlanish tartibi belgilandi, ya'ni bola talab etayotgan tuzni bermay qo'ydilar va u tez orada nobud bo'ldi. Tanasining ichki tekshiruvidan uning buyrak usti po'stlog'ida o'sma borligi, natijada organizmdan tuz yuvilib chiqib ketishi ma'lum bo'ldi.

Shunday qilib, o'tkir organik ehtiyoj o'zining jismi — tuzni topgan. Tuzga intilish bolani turli harakatlarga undardi: u tuzni o'zi olishga intildi, uni so'rab yig'lardi, uni katta miqdorda iste'mol qilardi va h. yuqorida keltirilgan ushbu ta'rifdan kelib chiqqan holda, tuz bola faoliyatida motiv, shu bilan birga yetakchi motiv bo'lganini aytilish mumkin.

Yana bir ta'rifga asosan motiv — bu harakatning rima sababdan amalga oshirilishi. «Biror bir sababdan» odam ko'plab turli harakatlarni amalga oshiradi. Mana shu bir motiv tomonidan chaqiriladigan harakatlarni yig'indisi faoliyat, aniqroq e'ytildi. Bunday faoliyat yoki faoliyatning alohida turi deb ataladi. Bunday faoliyat turkari sifatida o'yin, o'quv, mehnat faoliyatlarini keltirish mumkin.

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, bir motivning o'zi turli harakatlarni to'plam bilan qondirilishi mumkin, va aksincha, bir harakatning o'zi turli motivlar tomonidan uyg'un otilishi mumkin.

Agar bir odam misolida ko'rib chiqadigan bo'lsak, odatda, uning amalga oshiradigan harakatlarga birdaniga bir nechta motiv sabab bo'ladi. Inson harakatlarining ko'pchilik motivlar tomonidan uyg'un otilishi — odatiy hodisa. Masalan, odam natijaning yuqori sifatini uchun mehnat qilish bilan birga, yo'l-yo'lakay o'zining boshqa motivlari — jamiyat e'tirofi, moddiy rag'bat kabi ham qondirishi mumkin.

Tug'an o'rni yoki bajaradigan funksiyasiga ko'ra barcha motivlar ham bir day ahamiyat kasb etmasligi mumkin. Ulardan biri asosiy,

qolganlari ikkinchi darajali bo'lishi mumkin. Bosh motiv yetakchi motiv, ikkinchi darajali — rag'batlantiruvchilar deb ataladi.

Endi motivlar nisbati va ong muammosini ko'rib chiqamiz. Yuqorida bildirilgan fikrlarga ko'ra, motivlar harakatlarni yuzaga keltiradi, ya'ni maqsadlarning hosil bo'lishiga olib keladi, maqsadlar esa doim anglangan holatda bo'ladi. Motivlarning o'zi esa anglangan va anglanganmaydigan turlarga bo'linadi. Maqsad motivi birinchi turdagi motivlarga misol bo'la oladi.

Agar motivlar anglanganmaydigan bo'lsa, ularni ongda umuman ifodalamaydi, deb hisoblash mumkinmi? Yo'q, bunday emas, albatta. Ular ongda alohida ikki shakl: hissiyotlar va shaxsiy mohiyatlarda ifodalanadi.

Hissiyotlar motivlar bilan bog'liq bo'lgan hodisalar yoki harakatlarning natijalari bahonasida paydo bo'ladi. Agar odam biror narsadan xavotirlanayotgan bo'lsa, demak, «o'sha narsa» uning motivlariga dahldordir. Faoliyat nazariyasida hissiyotlar faoliyat natijasining uning motiviga nisbatan munosabatining aks ta'siri sifatida ta'riflanadi. Agar motiv nuqtai nazaridan faoliyat samarali amalga oshirilsa, ijobiy hissiyotlar, agar samara bermasa, salbiy hissiyotlar yuzaga keladi. Masalan, qaysi holatlarda odamda g'azab hissi paydo bo'ladi: qachonki, maqsadga erishishimiz yo'lida to'sqinliklarga duch kelsak. Qo'rquv hissi-chi? O'zini muhofazalash motivi tahdid ostida qolgan holatda. Shodlik-chi? Aksincha, motiv o'zidan qoniqish hissigacha bo'lgan holatda.

Bundan shunday xulosa kelib chiqadi: hissiyotlar juda muhim ko'rsatkich bo'lib, ularning yordamida inson motivlarini aniqlash mumkin.

Endi shaxsiy mohiyat haqida so'z yuritamiz. Yetakchi motiv faoliyat maydoniga tushib qolgan yuqori subyektiv ahamiyatga ega bo'lgan jisim, harakat yoki hodisa kechimmastir. Shuni ta'kidlash muhimki, bunda faqat yetakchi motiv mohiyat hosil qiluvchi funksiyasini bajaradi.

Shaxsiy mohiyat bilan bog'liq noyob hodisani bunggacha betaraf bo'lgan obyekt kutilmaganda subyektiv muhim bo'lgan kechinma sifatida ko'riladigan «o'tish jarayonlarida» oson aniqlash mumkin. Masalan, agar o'zingiz sayohat rejalashtirib, uning yo'nalishini tanlaydigan bo'lsangiz, zerikari geografik ma'lumotlar ham muhim va ahamiyatli bo'lib qoladi.

Qisqacha, motivlar va shaxs aloqasi muammosida to'xtalamiz. Inson motivlari sohasi tomonidan shaxs ko'lamini va uning fe'l-atvori aniqlanadi.

Odatda, motivlarning zinapoyali munosabatlari to'laqonli anglanganmaydi. Ular motivlar kelishmovchiligi yuzaga keladigan vaziyatlarda oydinlashadi. Juda ko'p holatlarda hayot turli motivlarni to'qnashirib, insondan ularning birini: moddiy manfaatdorlik yoki ishga bo'lgan qiziqish, shaxsiy muhofaza yoki g'urur va hokazolarni tanlashga majbur qiladi.

Endi motivlar rivoji kabi muhim masalani ko'rib chiqamiz. Bu masala, avvalo, shaxs tarbiyasi va o'zini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Faoliyat tahlilida harakatning tabiiy yo'nalishi quyidagicha bo'ladi: ehtiyojdan motivga, so'ngra maqsad va harakat tomon ($E \rightarrow M \rightarrow M \rightarrow H$). Voqeyi faoliyatda esa muntazam ravishda teskari jarayon ro'y beradi: faoliyat davomida yangi motivlar va ehtiyojlar shakllanib boradi ($F \rightarrow M \rightarrow E$).

Faoliyat nazariyasida motivning maqsad tomon harakat mexanizmini yoki maqsadning motivga aylanish mexanizmini mavjud. Ushbu mexanizmining mohiyati shundan iboratki, qandaydir motiv tomonidan erishishga harakat qilinadigan maqsad vaqt o'tishi bilan o'zi mustaqil holatda undovchi kuchga ega bo'ladi, ya'ni maqsadning o'zi motivga aylanadi. Maktab hayotidan bir misol keltiramiz. O'quvchi ma'lum fan bilan unga o'zining sevimli ustoz bilan mulqotda bo'lish zavqli bo'lgani uchun shug'ullanadi. Lekin asta-sekin ushbu fanga qiziqish chuqurlashib boradi, va o'quvchi uni bo'lajak mutaxassislik sifatida ham tanlashi mumkin. Shunday qilib, motiv maqsadga aylandi. Shuni ta'kidlash lozimki, maqsadning motivga aylanishi ijobiy hissiyotlar to'planganidagina yuz berishi mumkin, masalan, hammaga ma'lumki, faqat jazo berish va majburiy ravishda ishga nisbatan qiziqish yoki muhabbat uyg'otish mumkin emas.

Maqsadga yo'naltirilgan xatti-harakatlar

Inson xulq-atvorida funksional jihatdan bog'liq bo'lgan qo'zg'atuvchi va boshqaruvchi tomonlar mavjud. Psixologiyada inson xulq-atvoridagi qo'zg'atuvchi holatlarni tasvirlash va tushuntirish uchun qo'llaniladigan tushunchalar orasida motivatsiya va motiv tushunchalari eng umumiy va asosiy bo'lib hisoblanadi.

«Motivatsiya» atamasi «motiv» atamasiga qaraganda kengroq tushunchaga ega. «Motivatsiya» soʻzi hozirgi zamon psixologiyasida xulq-atvorni determinatsiyalovchi omillardir. Bunga, xususan, ehtiyojlar, motivlar, maqsadlar, intilishlar va boshqa koʻpchilik tizimini belgilovchi va xulq-atvor faolligini maʼlum darajada tutib turuvchi, ragʻbatlantiruvchi jarayon xususiyati sifatida ikki xil maʼnoda qoʻllaniladi. Biz motivatsiya tushunchasini birinchi maʼnoda qoʻllaymiz. Shunday qilib, motivatsiyani inson xulq-atvori, uning kelib chiqishi, yoʻnalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik xususiyatga ega boʻlgan sabablar yigʻindisi sifatida belgilash mumkin.

Xulq-atvorning paydo boʻlishi, davomiyligi va barqarorligi, yoʻnalganlik va koʻzlangan maqsadga erishilgandan soʻng yakunlanishi, kelajakdagi voqealarga moyillik, alohida olingan xulq-atvor aktining mutanosibligi va mazmun jihatidan yaxitligi, samaradorligini oshirish kabi tomonlari motivatsion jihatdan tushuntirishni talab etadi.

«Nimaga?», «nima uchun?», «nima maqsadda?», «nima evaziga?», «qanday mohiyatga ega?» va boshqa shu turdagi savollarga javob izlash motivatsiyaga muvofiq amalga oshiriladi.

Xulq-atvorning istalgan shakli ichki va tashqi sabablar bilan tushuntirilishi mumkin. Birinchi vaziyatda tushuntirishning boshlangʻich va yakuniy holatlari sifatida subyekt xulq-atvorning psixologik xossalari, ikkinchisida – tashqi va faoliyat sharoitlari namoyon boʻladi. Birinchi vaziyatda motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, tilaklar, qiziqishlar va hokazolar, ikkinchisida esa yuzaga kelgan vaziyatdan kelib chiqqan ragʻbatlar haqida soʻz yuritiladi. Baʼzan inson xulq-atvorini ichdan belgilab beradigan barcha omillar shaxs dispozitsiyalari deb ataladi. U holda muvofiq ravishda dispozitsion va vaziyatli motivatsiyalar haqida xulq-atvorni determinatsiyalashning ichki va tashqi analoglari sifatida soʻz yuritiladi. Shuning uchun insonning istalgan harakati ikki tomonlama: dispozitsion va vaziyatli determinatsiya sifatida koʻrib oʻtiladi.

Dispozitsiyalar oʻz mohiyatiga koʻra motivlardir. Motiv motivatsiyadan farqli oʻlaroq – bu xulq-atvor subyekting oʻziga tegishli boʻlgan, uning maʼlum harakatlari amalga oshirishga ichkaridan undovchi barqaror shaxsiy xossasi. Motivni, shuningdek, umumlashtirilgan koʻrinishda koʻpchilik dispozitsiyalarni ifodalaydigan tushuncha sifatida belgilash mumkin.

Mavjud boʻlgan dispozitsiyalardan eng muhimi ehtiyojlar tushunchasi hisoblanadi. Ehtiyoj deb, inson yoki hayvonning maʼlum

sharoitlarda ularga normal yashash va rivojlanishi uchun yetishmovchilik holatiga aytiladi. Ehtiyoj shaxsholati sifatida muntazam ravishda insondagi organizm (shaxs) uchun etishmovchilik bilan bogʻliq boʻlgan qoniqmaslik hissi bilan bogʻliq.

Inson ehtiyojlarining asosiy xususiyatlariga qondirish kuchi, paydo boʻlishining davriyligi va usuli kiradi. Shaxsning ahamiyatli ehtiyoji, uning jinsga bogʻliq mazmuni, yaʼni ushbu ehtiyojni qondira oladigan moddiy va maʼnaviy madaniyat obyektlarining yigʻindisidir.

Ehtiyojdan keyingi motivatsion ahamiyatga ega boʻlgan tushuncha – bu maqsad. Maqsad deb, faoliyat bilan bogʻliq boʻlgan, dolzarb ehtiyojni qondiruvchi bevosita anglatuvchi natijaga aytiladi. Psixologik jihatdan maqsad ongning motivatsiyali qoʻzgʻatuvchi mazmuni, u inson tomonidan faoliyatining bevosita va yaqin kutilayotgan natijasi sifatida idrok qilinadi.

Koʻrib chiqilgan motivatsiyali hosilalardan dispozitsiyalar (motivlar), ehtiyojlar va maqsadlar inson motivatsion sohasining asosiy tashkil etuvchilari boʻlib hisoblanadi.

Shaxsning motivatsion sohasini rivojlanganlik nuqtai nazaridan kenglik, egiluvchanlik va ierarxiyalashtirish koʻrsatkichlari boʻyicha baholash mumkin. Motivatsion sohaning kengligi deyilganda, darajalarning har birida keltirilgan dispozitsiyalar, ehtiyoj va maqsadlar kabi motivatsion omillarning sifat jihatidan turli-tumanligi tushuniladi. Odamda turli xil motivlar, ehtiyoj va maqsadlar ganchalik koʻp boʻlsa, uning motivatsion sohasi ham shunchalik rivojlangan hisoblanadi.

Motivatsion sohaning egiluvchanligi motivatsiya jarayonini quyidagicha xarakterlaydi: yuqori darajadagi motivatsion maylning qondirilishi uchun quyi darajadagi turli xil motivatsion mayllar ganchalik koʻproq qoʻllanilgan holatda motivatsion soha ham shunchalik darajada egiluvchan boʻladi. Masalan, bir individ uchun bilim olishga boʻlgan ehtiyoj faqat televideniya, radio va kino hisobga qondirilsa, boshqasi uchun xuddi shunday ehtiyojni qondirish vositasi turli kitoblar, davriy maʼbuot, odamlar bilan muloqot hisoblanadi. Keyingi holatda motivatsion soha egiluvchanroq boʻlib sanaladi.

Ierarxiyalashtirilganlik – bu alohida olingan motivatsion sohasidagi har bir tuzilish darajasining xususiyati. Bir xil dispozitsiyalar (motivlar, maqsadlar) boshqalaridan kuchliroq boʻlib tez-tez hosil boʻlib turadi; boshqalari kuchsizroq boʻladi va kamroq dolzarb hishtiriladi. Maʼlum darajadagi motivatsion hosilalarning aktualizatsiya kuchi va

chastotasidagi farqlar qanchalik ko'p bo'lsa, motivatsion sohaning ierarxizatsionligi ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Motivlar, ehtiyojlar va maqsadlardan tashqari, inson xulq-atvori qo'zg'atuvchilari sifatida, shuningdek, qiziqishlar, muammolar, tiak va maqsadlar ham ko'rib chiqiladi. Qiziqish deb, bilish xususiyatiga ega bo'lgan, to'g'ridan-to'g'ri bir xil, ayni damda dolzarb bo'lgan ehtiyoj bilan bog'lanmagan, alohida motivatsion holatga aytiladi. Muammo ma'lum maqsadga erishishga yo'naltirilgan harakati bajarishda organizm yengib o'tishi zarur bo'lgan to'siqlarga duch kelganida paydo bo'ladi. Tiaklar va maqsadlar – bu darhol yuz beradigan va ko'pincha bir-birini almashirib turadigan, harakat bajarish sharoitlarining o'zgarishlariga javob beradigan motivatsion subyektiv holat.

Inson xulq-atvori motivatsiyasi ongli va ongsiz bo'lishi mumkin. Bu inson xulq-atvori boshqaruvchi ba'zi ehtiyoj va maqsadlar inson tomonidan anglanishini, boshqalarining esa anglanmasligini bildiradi.

Shunday qilib, motivlar anglangan yoki anglanmagan bo'lishi mumkin. Shaxs yo'nalganligi shakllanishidagi asosiy o'rinni anglangan motivlar egallaydi.

Harakatda motor, sensor va markaziy tarkibiy qismlarni ajratish mumkin. Ular mos holatda bajarish, nazorat yoki boshqarish funksiyalarini bajaradilar. Faoliyat davomida inson tomonidan qo'llaniladigan harakati bajarish, nazorat va boshqarish uslublari ushbu faoliyatning usullari deb ataladi.

Nazorat savollari

1. Insonning psixik jarayonlari va miya.
2. MNS tuzilishi. Bosh miya, orqa miya, periferik va vegetativ nerv sistemasi.
3. Aqliy va ichki harakatlilar.
4. Bir harakattan ikkinchi harakatga, aqliy operatsiyalarga o'tish.
5. Xatti-harakat tushunchasi (P.K.Anoxin).
5. Koordinatsion harakat tushunchasi (N.A.Bernsheyn).
6. Harakatlarning rivojlanishi.
6. Psixomotorika tushunchasi. Harakatning maqsad sari intilish xususiyati.
7. Harakat regulyasiyasi. Harakat asosini orientirlash tushunchasi.
8. Harakatning umumiy faoliyat jarayonlari xususiyatiga bog'liqligi.

9-bob. ZOOPSIXOLOGIYA VA QIYOSIY PSIXOLOGIYAGA KIRISH

HAYVONLAR PSIXIK FAOLİYATINING UMUMIY

TAVSIFI

Reja:

1. Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiyaning predmeti va vazifalari.
2. Hayvonlar xulq-atvoriining psixologik bilimlar tizimidagi o'rni.
3. Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiya usullari.
4. Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiyaning rivojlanish tarixi.
5. Zoopsixologiyani tadqiq qilishning besh usuli.
6. Asab tizimigacha bo'lgan davr va asab tizimining paydo bo'lishi.

Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiyaning predmeti va vazifalari

Qiyosiy psixologiya yuqori darajada rivojlangan umurtqalilarni atropogenetik holatlarini o'rganuvchi sohalaridan biri hisoblanadi. Uning asosiy holati hayvonlarning intellektini o'rganishdan iboratdir. Ba'zi holatlarda qiyosiy psixologiya fan sifatida emas, balki usul sifatida talqin etilishi mumkin. Ba'zi bir olimlar esa aksincha tasavvur qiladilar, Masalan, Vladimir Aleksandrovich Vagner zoopsixologiyani qiyosiy psixologiyaning bir qismi sifatida e'tirof etgan.

Qiyosiy psixologiya hozirgi kunda hayvonlar va insonlarning kelib chiqish qonuniyati va ularning rivojlanish holatlarini o'rganadigan fanlar qatoriga kiritiladi.

Qiyosiy psixologiyani predmeti sifatida inson va hayvonlarning holatlarini solishtirishdan iboratdir. Shuning uchun ham qiyosiy psixologiya zoopsixologik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi, inson va hayvonlarning ontogenez va filogenezidagi o'zgarishlarni tahlil qilishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Qiyosiy psixologiya va zoopsixologiyaning funksiyasi sifatida quyidagilarni kiritishimiz mumkin. Zoopsixologiya fanga nisbatan an'anaviy ishonchsizlik holatlarining mavjudligi. Hayvonlarning psixikasini o'rganish mumkin emas degan g'oyalarning mavjudligi. Ilmiy zoopsixologiya hayvonlarning hissiyotlarini o'rganishdan iborat emas, balki uning vujudga kelishi va evolutsiya natijasida o'zgarishini o'rganadi.

Amaliy funksiyalari sifatida hayvonlar psixikasi haqidagi bilimlarni kerakli bo'lgan sohalarida ishlatishdan iborat, bunda uchta sohani keltirib o'tishimiz mumkin:

Inson faoliyatining hayotiy va xo'jalik sohasida; Inson tomonidan tabiatni himoya qilish sohasida; Rivojlantiruvchi psixoterapevtik maqsadlarda.

Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiyani muammolari:

- psixik aks ettirishni vujudga kelishi va uning rivojlanishi;
- hayvonlarda tug'ma va o'rnatilgan xatti-harakatlar tavsifi;
- ontogenezdagi xatti-harakatlar qonuniyati, turli xil guruhdagi hayvonlarning psixikasi;
- hayvonlar intellektining o'ziga xosligi;
- hayvonlarning psixikasi va xatti-harakatlarini antropogenetik ahamiyatlari.

Hayvonlar xulq-atvorining psixologik bilimlar tizimidagi o'rni

Hayvonlarni psixologik jihatdan o'rganish bilan birga, hozirgi kunda hayvonlarni biologik tarzda o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu etologiya sohasining tarkibiga kirib ular shu soha bilan shug'ullanishadi. Etologlar birinchi navbada, hayvonlarning xatti-harakatini ekologik omil asosida o'rganishadi, bunda hayvonlarni ma'lum bir sharoitlarga moslashish holatlari o'rganiladi. Bir vaqtning o'zida etologiya filogenezdagi hayvonlarning xatti-harakatini o'zgarish holatlarini ham tadqiq etadi. Etologik o'ziga xoslik asosida, albatta, hayvonlarning instinktiv xulq-atvorlari yotadi. Dala sharoitida kuza-tishlar natijasida etologlar xatti-harakat biologiyasi nazariyasini yaratdilar. Bunda asosiy o'rinda instinktiv xulq-atvor birlamchi o'ringa chiqadi. Ular evolutsiya bilimlarga, funksional morfologiyaga, ommaviy ekologiyaga, hayvonlar tizimiga, zoogeografiyaga va boshqa sohalariga katta foyda keltirdilar.

Zoopsixologiya o'zining sa'y-harakatlarini hayvonlar xulq-atvorini o'rganishga qaratadi, etologlar esa biologik jihatlariga. Biroq psixik omillarsiz hayvonlarning biologik jihatlarini o'rganish mumkin emas, va aksincha.¹

Zoopsixologiyani fiziologiya bilan aloqasida ham uzviylik mavjud. Ayniqsa, neyrofiziologiya, oliy nerv fiziologiyasi bilan. Zoopsixologdan farqli ravishda fiziolog psixik aks ettirish jarayonlarini o'rganadi. Fiziologik tadqiqotlar xuddi zoopsixologiya kabi o'tkaziladi, unda xatti-harakatlar tahlil qilinadi va albatta, fiziolog oliy nerv faoliyatiga o'z e'tiborini qaratadi. Uning birlamchi funksiyasi faoliyat tizimlari va a'zolarini o'rganishdan iborat. Sodir bo'layotgan holatlarni

o'rganayotgan vaqtda, albatta, psixik aks ettirishlarni ham kuzatish mumkin, biz organizmni yaxlitligicha idrok qilishimiz zarur bo'ladi. Biroq fiziologik jarayonlar xatti-harakat shakli, fiziologik mexanizmlarni anglashga yordam beradi. Demak, fiziologik mexanizmlar va alohida jarayonlar orasidagi chegaralarni yo'qotadi. Shuning uchun ham fiziologiyani o'rganayotgan vaqtda etologik yoki zoopsixologik nuqtai nazarlar bilan yondashish mumkin emas. Fiziologlarni funksiyasi zoopsixolog va etologlarnikidan farqlidir. Yuqoridagi hech bir fan boshqasining o'rini bosa olmaydi, ular faqatgina hamkorlikdagi faoliyatni amalga oshirishlari mumkin. Bu yo'nalishlar orqali hayvonlarni to'liq tahlil qilish imkoniyatini yaratishimiz mumkin. Hayvonlarni tadqiq qilish asosan laboratoriya sharoitida amalga oshiriladi. Zoopsixologiya fanida hayvonlarning trof-muhti bilan o'zaro munosabatlari ham o'rganiladi. Hayvonlarni o'rganishda to'plangan tajribalari asoslangan holda yangi tajriba usullarini ishlab chiqish mumkin.

Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiya metodlari

Zoopsixologiyani o'rganish metodlari ikki asosiy guruhga bo'linadi:

- 1) empirik ma'lumotlar va faktlar asosida olingan metodlar;
- 2) empirik ma'lumotlar va faktlarni tahlil qilish asosidagi metodlar.

Empirik ma'lumotlar va faktlar asosida olingan metodlar bu faktik materiallarni tadqiqot predmeti va vazifalari orqali olingan hisoblanadi. Shuning uchun ham bu metodlar fanning ma'lum bir sohasiga va tadqiqotni ma'lum bir tadqiqotga aloqador hisoblanadi. Zoopsixologiyada bu hayvonlarning xatti-harakatlari o'rganilsa, qiyosiy psixologiyada inson va hayvonlarning xatti-harakatlari solishtiriladi. Bir-biriga uyqash bo'lgan fanlar bir-biriga o'xshash ba'zi bir holatlarda bir xil usullardan foydalanishlari mumkin.¹ Bu zoopsixologiyaga bilan bog'liq bo'lgan boshqa fanlarga, ya'ni fiziologiya, etologiyaga ham tegishlidir. Empirik ma'lumotlar va faktlarni tahlil qilish asosidagi metodlar bu fanlar metodologiyasi hisoblanadi. Bunda fanlarning nazariy holatlari, kelib chiqish vaqtlari nazariy va amaliy ahamiyatlarini o'rganish mumkin. Tadqiqotning predmeti haqidagi ma'lumotlar, albatta, nazariy asoslar orqali tahlil qilinadi. Shunday qilib, hayvonlarning xulq-atvorini o'rganuvchi zoopsixologiya, etologiya va fiziologiya fanlarining obyekti bir xil, biroq ularning o'ziga xos predmetlaribo'lgani sababli turlicha talqin etilishi kerak bo'ladi. Psixologiya subyekt psixikasining ichki holati bo'lib, psixik jarayonlarning tuzilishi, funksiyasini; etologiya

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 428.

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 429.

hayvonlarning turini vujudga kelishi va moslashish ahamiyatini, fiziologiya insonlar va hayvonlarning psixikasining ichki mexanizmlarini o'rganishdan iborat.

Ilmiy tahlil nazariyalari metodlari o'rganiladi, ular tafakkurning mexanizmlari asosida shakllanadi. Buning uchun, albatta, fanning metodologiyasi bo'lishi shart. Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiya psixologik yondashuvlardan foylanadi, bunda psixikani evolutsion jahada tahlil qilish mumkin. Evolutsion yondashuvda: evolutsion tizimli yondashuv, faoliyati yondashuv, madaniy tarixiy, qiyosiy psixologik. Bularning nazariy tahlili keyingi bo'limlarda ko'riladi.

Empirik ma'lumotlar va faktlar asosida olingan metodlar zoopsixologiya va qiyosiy psixologiya fanida ikki asosiy guruhga bo'linadi. Kuzatish usuli eksperiment metodi. Har bir usulning qo'llanish holatlari ma'lumotlarni tahlil qilishga doir holatlar bilan belgilanadi.

Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiyaning rivojlanish tarixi

Zoopsixologiya fani yosh fanlar qatoriga kiradi. Fanning paydo bo'lishi 200 yil atrofida deb taxmin qilinadi. Biroq uning asosi qadimdan o'rganilgan. Birinchi navbatda, etologiya sohasining rivojlanishi bilan bog'liq, ya'ni yovvoyi hayvonlarni xonaklasihtirish asosida zoopsixologiya rivojlana boshlagan. Hayvonlarning xatti-harakatlarni empirik jihatdan o'rganish turli xildagi hayvonlarni xonaklasihtirish, qo'lga o'rgatish imkoniyatini yaratadi. Biroq qadimiy o'rgatish usullari bizgacha etib kelmagan bo'lsa-da, hayvonlarni qo'lga o'rgatishning asosiy tamoyillari va mexanizmlarini tahlil qilish imkoniyatiga egamiz. Zoopsixologiya fani mustaqil fan sifatida emas, balki dunyoqarashning bir turi sifatida shakllangan. Hayvonlarning xulq-atvori faylusuflar tomonidan ko'proq o'rganilgan. Bu esa teologik nazariyani keltirib chiqardi. Hech bir olim hayvonlarning xatti-harakatlarini tahlil qilish muammosini chetlab o'tmagan. Ko'pgina shaxs nazariyalarda ham, albatta, hayvonlar xulq-atvoriga murojaat qilinadi.

Zoopsixologiyada nazariyalar klassifikatsiyasi. Umuman olganda, zoopsixologiya haqidagi nazariyalarni ikkita katta guruhga ajratishimiz mumkin: kreasion (teologik) va ratsional (tabiiy ilmiy).¹

Kreasion harakat nazariyasida yuksak darajada tuzilgan ongning mavjudligi qaror qabul qilish imkoniyatini vujudga keltirishi mumkinligi haqidagi faraz ilgari suriladi. Ular ikki guruhga bo'linadi: karteziyanlik va xulq-atvorning metafizik nazariyasi.

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 391.

Ratsional nazariya hayvonlarning xatti-harakati ong orqali boshqarilishi haqidagi taxmini ilgari suradi. Bu jarayon instinktlar deb e'tirof qilinadi. Instinktlar esa shaxsiy tajribalar bilan umumlashtiriladi, bunda, albatta, shaxsiy tajribaning o'zini katta deb hisoblanadi. Mazkur xususiyatlar insonda improvizatsiya deb ataladi. Bu farazlar materialistik xarakterga egadir. Qat'iy ratsional xulq-atvorchilikning o'ziga hayvonlarda instinktiv xatti-harakatlar va individual xulq-atvor tushunchalaridan foydalanish tavsiya qilinadi, biroq evolutsion rivojlanish ularda cheklangan.¹

Ratsional nazariyalarni bir necha guruhga ajratishimiz mumkin:

- 1) antropomorfiz yo'nalishi nazariyalari;
- 2) atomistik nazariyalar (tropizmlar nazariyasi, reflekslar nazariyasi);
- 3) determinat nazariyalar (bixeviorizm, geshalpsixologiya)
- 4) tana tuzilishlari nazariyasi (Vagnerning metodologik nazariyasi, Lorenzning obyektiv harakat nazariyasi).²

Zoopsixologiyada kreasion nazariya. Kreasionizm (lotin tilidan olingan: *creator* – yaratuvchi) – bu yo'nalish tabiiy fanlarda nomaterial dunyoviy ongni shakllantirish imkonini beradi. Dunyoni yaratilishi xudo tomonidan amalga oshirilgan deb e'tirof etiladi. Ushbu nuqdayi nazarda hamma narsa xudoning irodasiga bog'liq deb e'tirof etiladi. Hozirgi zamon olimlari, ya'ni mazkur nuqtai nazar tarafdorlari kitoblardagi isbotdan tashqari faktlarni izlashadi. Etologiyada esa bu kam tadqiq qilingan. Biroq har doim ham bu shunday bo'lmagan. Teologik nazariyaning ilmiy asoslarini XVII asrda yashab o'tgan olim R.Dekart (Rene Descartes 1596-1650) tahlil qilgan. Bu nazariyaning asosida xristianlik dindagi ruhning abadiyligi haqidagi g'oya yotadi. Bu g'oya Yevropaning ko'p qismida ustunlik qilgan. R.Dekart tanani ruhdan ayri rivojlanishi qabul qilgan, tafakkurni esa ruhning xususiyatlariga kiritgan. Ruh uchun aqliy jarayonlar kerak deb e'tirof etgan. Ruhning rivojlanishi faqat insonga xos deb ta'kidlagan. Hayvonlarni, uning fikricha, hissiyotsiz kimyoviy mashina sifatida talqin qilish mumkin.³

Zoopsixologiyada metafizik qarashlar. Metafizik dunyoqarash teologik dunyoqarashning rivojlangan shakli bo'lib hisoblanadi. Yangi tarixda teologik nazariyalarni ilmiy jihatdan asoslash majburiyati tug'ildi. Metafizikada hayvonlar kreasion xulq-atvor tashuvchilari bo'lgan mustaqil mavjudotlar sifatida tahlil qilinadi. Metafizik

¹ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 392.

² Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan, 393.

³ Psychology David G. Myers Hope College Holland, Michigan.

psixologiyani asosan o'liy ongning mavjudligi haqidagi g'oyaga tayanadi. Metafizika xulq-atvorni tahlil qilish bilan shug'ullangan. XIX asrda yashab o'tgan Ernest Gekkelning asarlarida zoopsixologiya va metafizika tahlil qilingan.

Zoopsixologiyada ratsional farazlarning rivojlanish tarixi.

Zoopsixologiyada hayvonlar psixologiyasining ratsional nazariyalari metafizika teologik nazariyalardan avvalroq paydo bo'lgan. Bizning qadimgi ajdodlarimiz avval hayvonlarni qo'lga o'rgatib, so'ngra ijodiy g'oyalarni talqin qilganlar. Zoopsixologiyada ratsionalizmlarni va tabiiy-ilmii yo'nalish sifatida e'tirof etiladi. Ratsionalizm nazariyasining asosi birlamchi hayvonlarning xulq-atvorida ko'rsatilgan. Dastlabki ratsionalistik yo'nalishning vakili Arastu bo'lgan. U turli xil hayvonlarni solishtirib, o'zining fikrlarini Iskandar Zulqarnayga jo'natgan. U hayvonlarning xulq-atvorini inson xulq-atvori bilan solishtirib, hayvonlarda ham psixik jarayonlar mavjudligini ko'rsatib o'tgan. Uning fikriga ko'ra har bir hayvon o'ziga xos xususiyatlarga ega. Arastuning fikricha, eng aqlli hayvonlar bu fillardir. Arastuning ratsional qarashlari zoopsixologiyani asosini tashkil etadi. XVIII asrda hayvonlar o'rtasida turli tajribalarni o'tkazish imkoniyati ochildi. Byuffon, Reomiyur, Galler, Reymarus, Kondilyak, Lerva va Lamarkning tadqiqotlari sababli turli xil hayvonlarda instinkt va evutsion rivojlanish tushunchalari o'rganilgan.¹

XVIII asrda zoopsixologiyadagi psixologik nazariyalar.

Zoopsixologiyani asoschisi sifatida Jorj Byuffon (1707-1788) e'tirof etiladi. U hayvonlar xulq-atvori bo'yicha 44 jildlik ilmiy ishlar to'plamini yaratdi. Mazkur nashr etilgan zoopsixologiyani tizimli ravishda shakllanishiga turtki bo'lgan deyish mumkin.²

J.B.Lamarkning zoopsixologik nazariyalari.

XIX asrning boshlarida tabiiy fanlar falsafadan ajralib chiqdi. Bu holat esa, zoopsixologiya fanining paydo bo'lishiga asos bo'lib xizmat qildi. Biroq zoopsixologiyani markaziy konsepsiyasi hali ham mavjud emas edi. XIX asrda qadar hayvonlarning xatti-harakatlarini va darajalarini hech kim tizimlashtirgan emas edi. Bu vazifani Jan Batist Lamark amalga oshirdi.³ 1809 yilda u o'zining mashhur asari Zoologiya falsafasi kitobini chop ettirdi. Kitobda zoopsixologiya alohida fan sifatida tahlil qilingan bo'lib, J.B.Lamark evutsioniyani yakunlangan nazariyasini

yaratdi va bu nazariyada tirik organizmlar xulq-atvorining asosida tashqi muhitning ta'siri yotadi, deb talqin qilingan. Lamarkning fikriga ko'ra organizmlardagi o'zgaruvchanlik tashqi muhitning ta'sir ostida sodir bo'ladi deb ta'kidlangan. Tirik jonzorlar reaksiyasining asosiy omili sifatida tashqi muhit ta'sirini o'rganadi. Organizmlarning xulq-atvori tug'ma va o'rnatilgan bo'lishi mumkinligini e'tirof etgan. Lamarkning talqinicha «Organizmlar tashqi muhit ta'sir ko'rsatishi tufayli o'zgaradi, muhit hayvonlar psixikasini o'zgartiradi...» Lamark zoopsixologiya faniga qimmatli kashfiyotni taqdim etdi. U psixikaning asab tizimiga bog'liqligini aniqlab, psixik aktlar tasnifi tuzdi. Eng soddagina xatti-harakat sifatida qo'zg'atuvchining organizmga ko'rsatgan ta'sirini, murakkab omil sifatida sezuvchanlikning mohiyatini tushuntirib berdi. Shu bilan birga hayvonot olamining tuzilishiga ko'ra uchgurhga ajratdi.

Zoopsixologiyada ratsional nazariyalar

Antropomorfiz nazariya asoschilari inson psixikasi va hayvon psixikasining yagona ekanligini e'tirof etadilar. Bu yo'nalish tarafdorlari insonning tafakkuri va ong hech qanday o'zgarishsiz hayvonot olamiga ko'chirilishi mumkin. Inson psixikasiga aloqador bo'lgan holatlar, hayvonot olamida ham topilishi mumkin. Bu yo'nalish CH.Darvin tomonidan tavsiya qilingan. Yundning nazariyalari ham shunga tayyandir.¹

Zoopsixologiyada atomistik nazariya. Atomistik nazariyalar guruhiga inson va hayvonlarning bir xilligini ta'kidlovchi nazariyalarni kiritishimiz mumkin. Inson psixikasi hayvonlarning psixikasidan bir muncha murakkab ekanligi ta'kidlanadi. Inson o'z rivojlanishi jarayonida hayvonlarga xos bo'lgan xatti-harakat va xulq-atvor tarzini takrorlaydi degan umumbiologik qonuniyatning paydo bo'lishiga zamin yaratiladi. Bu xulq-atvoriga evutsion yondashuvning asosini tashkil etadi. Mazkur g'oyaning tarafdorlari soddagina hayvonlarning xulq-atvor xususiyatlari va insonning faoliyatini bir-biriga solishtirish orqali tahlil qilganlar. Atomistik nazariya tarafdorlari laboratoriya sharoitida eksperimentlar o'tkazishni ma'qul ko'radilar. Ularning asosiy kamchiligi shundan iboratki, tadqiqot natijalari ushbu chuqur mulohaza yuritmasdan, eksperimentlar asosida to'g'ridan-to'g'ri xulosalar chiqarishni afzal bilishgan. Biroq atomistik nazariyalardagi psixik xususiyatlarning o'ziga xos jihatlari aniqlay olganlar. Morfologlar, gistologlar, fiziologlar va kimiklarning bu davrdagi tadqiqotlarga

¹ Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008, P.28.

² Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008, P.28.

³ Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008, P.11.

¹ Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008, P.13.

beqiyos katta hissa qo'shganlar. Shunday qilib, ular eksperimental zoopsixologiya va asab tizimi fiziologiyasi yo'nalishining paydo bo'lishiga asos solganlar.

Tropizmlar nazariyasi asoschisi amerikalik biolog J.Leb (1859-1924) bo'lib bu yo'nalishning tarafdorlari fiziologik jarayonlarning tashqi holatlari kimyoviy reaksiyalardan iborat deb hisoblaganlar. Ushbu nazariya ham zoopsixologiyaning shakllanishiga katta hissa qo'shgan. Biroq bu yo'nalish tarafdorlarining fikriga ko'ra ular kimyoviy reaksiyalarni o'rganish asosida psixik jarayonlarni ham o'rganish mumkin deb hisoblaganlar. Tropizmlar o'simlik va hayvonot olamining yorug'likka, mexanik ta'sirlarga, kimyoviy ta'sirlarga, haroratga nisbatan javob berish qobiliyati sifatida talqin etilgan. Masalan, o'simliklarning yorug'likka intilish qobiliyati, Lebning fikriga ko'ra, ijobiy fototropizm deb ataladi. Yorug'likdan qochish xususiyati esa salbiy fototropizm sifatida talqin qilingan. Tropizmlar nazariyasi tarafdorlari o'simlik dunyosi bilan chegaralanib qolmasdan, balki hayvonot olamiga ham shu xususiyatlarni qo'llashgan.¹

I.P.Pavlovning reflekslar nazariyasi. Faol xatti-harakatlarni o'rganish bo'yicha ko'pgina olimlar mehnat qilgan. Birinchi bo'lib fiziologik mexanizmlarni o'rganagan olim I.M.Sechenov hisoblanadi. Uning ishlari asosida Rossiyada fiziologiya fani rivojlandi. XIX asrning oxiriga kelib I.P.Pavlov hazm qilish fiziologiyasi bilan shug'ullandi va bu jarayon asab tizimining faoliyatiga bog'liq ekanligini isbotladi. Bu yo'nalisdagi tadqiqotlari uchun I.P.Pavlov Nobel mukofotiga tavsiya qilingan. Eksperimental fiziologiya holatiga tayangan holda I.P.Pavlov shartli va shartsiz reflekslar to'g'risidagi nazariyasini.

Zoopsixologiyani tadqiq qilishning besh usuli

Labirint usuli. Bu usulni amerikalik sotsiolog, sotsial darvinizmning namoyandasi Smoll Albion Vudberi taklif etgan. Vudberi 1892-yilda Chikago universiteti sotsiologiya fakultetiga, keyinchalik 1895-yilda "Amerika sotsiologiya jurnali"ga asos solgan. Tajriba hayvonchasi oldiga turti xildagi muammo qo'yiladi va ularning yechimini topgan taqdirda mukofot tarqasida ovqat beriladi. Hayvonchalar muammoni hal etishda omadsizlikka uchragan taqdirda esa jazo beriladi. Masalan, eng soddalabirint sifatida T shaklidagi koridor yoki trubka olinadi. Bu holatda hayvon chiqish yo'lini to'g'ri yo'lni tanlash, mukofot oladi, agar noto'g'ri yo'lni tanlash, mukofotsiz qoladi, hatto ki jazo olishi ham

mumkin. Murakkab labirintlar sifatida T shaklining murakkabroq turlaridan foydalanish mumkin. Natijalar hayvonlarning xatolari va reaksiya tezligi bo'yicha tahlil etiladi. Labirint usuli hayvonlarning ko'nikma va malakalarini o'rganish juda foydalidir. Bu usul orqali hayvonlarda turli ko'nikmalarni shakllantirish mumkin. Ko'nikmalardan tashqari, hayvonlarda sezuvchanlik xususiyatini oshirish imkoniyati mavjud. Labirint usuli hayvonlarda xotira, diqqat, idrokni shakllantirishning asosiy usuli bo'lib xizmat qilishi mumkin.

To'siqlarni aylanib o'tish metodi. Hayvonlar muammoning yechimini aylanib o'tish orqali topishlari ham mumkin. Bunda muammoning yechimiga kelishda bir qator to'siqlar qo'yiladi. Labirint usulidan farqli ravishda hayvonlar bu holatda ozugani bevosita idrok etadilar va unga erishishga qaratilgan xatti-harakatlarni amalga oshiradilar. Tezlik inobatga olinadi va baholalanadi. Bu metod orqali yuqorida sanab o'tilgan muammolarning barchasi o'rganiladi.

Insaytmetodi. Obyektlarni tanlash signal, tasvirlar va ularni bir-biridan holatlarini ajratish usuli orqali tahlil qilinishi mumkin. Bu metod tajribadagi hayvonchalarining intellektual qobiliyatlarini aniqlashga mo'ljallangan. Bunday tajribalarda ikkita bir xil turdagi hayvon ham ishtirok etishi mumkin. Bu usul orqali hayvonlarda rangni, shaklni, fazoni idrok qilishni aniqlash mumkin. Bu metod orqali hayvonlarda turli ko'nikmalarni shakllantirish mumkin. Hayvonlarning xotiralarini shu yo'l orqali shakllantirish imkoniyati mavjuddir. Bundan tashqari, hayvonlarda noverbal mulohazaga kirishish imkoniyati ham paydo bo'lar ekan.

Namunani tanlash usuli. (obyektlarning orasidan aynan kerakli bo'lgan namunani tanlash). Dressirovka usulining birturi hisoblanadi, buni faqat yuqori darajada rivojlangan hayvonlarni tadqiq etishda qo'llash mumkin. Hayvonga obyektning orasidan tanlash holati beriladi. Bunda tadqiqotchi tomonidan maxsus apparatda ko'rsatishi mumkin. To'g'ri tanlov amalga oshirilgan taqdirda hayvon mukofotlanadi.

Ochiq maydon metodi. Bunda hayvonga erkin tanlash imkoniyati va erkin joy tanlovi imkoniyati beriladi.

Zoopsixologiya metodlarining ayrim o'ziga xos xususiyatlari. Zamonaviy psixologiya metodlari muayan bir muammolarning echimini topishga qaratilgan bo'lib, zoopsixologiyaning ma'lum bir qismi himoya qiluvchi metodlar qatoriga kiritilishi mumkin. Hayvonlarni asosan kuzatish bilan bog'liq bo'lgan metodlar qo'llanilishi

¹Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008, p.15.

mumkin. Shuning uchun ham zoopsixologik tadqiqotlarda foto va video syomkalar keng qo'llanilishi mumkin, boshqa texnik vositalardan ham samarali foydalanishimiz mumkin. Albatta, texnik vositalar tadqiqotchining o'tkir nigohi o'rmini bosa olmastigini mumkin. Biroq natijalarni tahlil qilish imkoniyatini tabiiy sharoitda kuzatish natijalarini berishi mumkin. Umuman o'lganda, zoopsixologiya usullari birlamchi natijalarni tahlil qilishda keng qo'llanilishi mumkin.

Asab tizimigacha bo'lgan davr va asab tizimining paydo bo'lishi

Amerikalik tadqiqotchi Jemmis eng soddada jonzorlarda tadqiqot ishlarni olib borgan. Ma'lumki, amyobaning tanasiga tegilisa, uning holati o'zgaradi. Tegilgan joyda yolg'on oyoqlar paydo bo'ladi. Bular psevdopodiyalar deb ataladi, amyoba shu oyoqlari bilan obyektini ushlab oladi, agar bu obyekt ozuqa bo'lsa amyoba uni o'zlashtiradi, agar ozuqadan boshqa narsa bo'lsa amyoba uni tashlab yuboradi. Bunga yaqin javobni distant qo'zg'atuvchilar orqali ta'sir qilinganda kuzatishimiz mumkin. Ba'zi bir holatda amyoba ma'lum bir masofada turgan obyektga yaqinlasha boshlaydi va uni ushlab oladi, boshqa vaziyatlarda esa ular teskari xatti-harakatlarni amalga oshira boshlaydilar. Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra buni quyidagicha izohlash mumkin, zaif qo'zg'atuvchilar amyobalarda faol reaksiyani vujudga keltiradi va aksinchakuchli qo'zg'atuvchilar teskari effektini vujudga keltiradi, bu esa amyobani qo'zg'atuvchidan uzoqlashtirishiga sabab bo'ladi. Amyobaning tanasi bir xil bo'lmagan qavatlilar protoplazmasidan iborat. Tashqi protoplazma gel holatida bo'ladi, ichki protoplazma zol (suyuqlik) holatida bo'ladi. Protoplazmaning tashqi qavati tashqi ta'sirga qo'zg'atuvchan bo'ladi, shundan so'ng u zol holatiga o'tadi. Bu yolg'onoyoqlarning shakllanishiga sabab bo'ladi, shundan so'ng amyoba harakatlanadi.

Forerning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, amyobaga 20 marta zaif mexanik ta'sirdan 2 tasiga javob qaytaradi, zaif yorug'likka esa umuman javob bermagan, biroq kuchli yorug'lik va mexanik stimullarning 20 tasidan 16 tasiga javob qaytargan.

Mayer va Shreyr taxminlariga ko'ra zaif qo'zg'atuvchilarga nisbatan ijobiy, kuchli qo'zg'atuvchilarga nisbatan salbiy ta'sirotlar vujudga keladi.

Bless va Leontevlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, dafriya yorug'likka nisbatan to'g'ri harakatlarnasdan, balki yoysimon harakatlarnar ekan.

Polyak olimi Dembrovskiyning tadqiqotlarida ham soddada hayvonlarga kerakli harakatlarni amalga oshirishni o'rgatish mumkinligi ko'ringan. U bir hujayrali hayvonlarni dumaloq idishga solib qo'yib, ularni qanday harakatlanishini kuzatgan, ularning harakatlari boshida xotik xarakterga ega bo'lgan, ma'lum muddat o'tgandan so'ng esa, bu tartiblangan harakatga aylangan. Tadqiqotchilar juda qiziq ma'lumotlarni qo'lga kiritishgan. Bir hujayrali hayvonlarda qo'zg'atishning tarqalishi sekundiga 1-2 mikrondan oshmasa, eng soddada asab tizimiga ega bo'lgan hayvonlarda tezlikni tarqalishi ancha yuqori, u sekundiga 50 smni tashkil qiladi, qurbaqaning asab tizimida nerv impulsining tarqalish tezligi 25 metr, insomiki esa sekundiga 125 metri tashkil qilgan ekan. Bu holatlar shuni ko'rsatadiki, yuqori tuzilishli asab tizimiga ega bo'lgan hayvonlarda asab tizimining tezligi oshar ekan. Bularning hammasi evolutsiya jarayonida asab tizimining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qilgan.

Eng birinchi asab tizimi to'rsimon asab tizimi hisoblanadi. Bu asab tizimining tolalari to'rga o'xshash bo'lganligi sababli u to'rsimon asab tizimi deb yuritilgan. Nerv tolalari juda kuchli sezuvchanlikka ega bo'ladi. To'rsimon asab tizimi yuqori umurtqalilarda «retikulyar shaklsiya» deb nomlangan to'rsimon tuzilmani eslatadi. Biroq retikulyar shaklsiya yuqori darajada rivojlangan hayvonlarda asab tizimining past bosqichi hisoblansa, ko'p hujayrali past darajadagi hayvonlarda asab tizimining yagona shakli sifatida talqin etiladi. Bunday asab tizimi ko'pgina afzaliliklarga ega, lekin u haraklatni boshqara olmaydi.

To'rsimon asab tizimi nafaqat kontakt qo'zg'atuvchilar, balki distant qo'zg'atuvchilarga nisbatan ham sezuvchanlikning o'rtishiga asos bo'ladi. To'rsimon asab tizimi bir qator kamchiiliklarga ega. Bunday asab tizimida asosiy boshqaruv funksiyalari mavjud emas. Nemis olimi Bets dengiz yulduzlari o'rtasida tadqiqot o'tkazgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, dengiz yulduzchalarining bittasi yetakchiga aylanadi, unga ta'sir qilinganda shu tola orqali hamma a'zolar javob bera boshlaydi. Biroq shu yetakchi nur olib tashlansa, boshqa nur uning funksiyasini bo'yniga olishi mumkindir. Bu esa dengiz yulduzining neta apparati o'sha tamoyilda qolganligini ko'rsatadi. Yangi asab tizimining paydo bo'lishiga sabab bo'lib, ular xatti-harakatini boshqara oladilar. Shu sharoitlar markaziy asab tizimini yanada shakllanishini ta'minlaydi.

Bunday asab tizimini chuvalchanglarda ham kuzatish mumkin. Ularda ko'plab nerv tugunlari mavjud bo'lib, ganglionar asab tizimi deb

yuritiladi. Bu asab tizimida oldingi gangliyaning paydo bo'lishi muhim ahamiyatga ega bo'lib, u asab tizimining boshqaruv apparatini tashkil etadi. Chuvalchanglarning asab tizimini filogenezning nisbatan yakunlangan taraqqiyot bosqichiga kiritish mumkin.

Nazorat savollari

1. Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiyani predmet va funksiyalari.
2. Hayvonlar xatti-harakatining psixologik bilimlar tizimidagi o'rni.
3. Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiya usullari.
4. Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiyaning rivojlanish tarixi.
5. Zoopsixologiyani tadqiq qilishning besh usuli.
6. Psixikaning vujudga kelishi.
7. Asab tizimigacha bo'lgan davr va asab tizimini paydo bo'lishi.
8. Instinkt va malakalarni o'rganishning zamonaviy holatlari.

10-bob. HAYVONLAR PSIXIK FAOLIVATNING ONTOGENEZDA RIVOJLANISHI

Reja:

1. Psixik faoliyatning prenatal davrda rivojlanishi.
2. Erta postnatal davrda psixik faoliyatning rivojlanishi.
3. Psixik faoliyatning yuvenal (o'yinli) davrda rivojlanishi.
4. Sodda sensor psixika.
5. Psixika evolutsiyasi va antropogenez.
6. Hayvonlar va insonlar psixikasining o'xshashligi va farqlari.

Psixik faoliyatning prenatal davrda rivojlanishi

Embrionning rivojlanishi ko'pgina holatlarda ontogenez rivojlanishining asosiy bosqichlari sifatida e'tirof qilinadi. Umurtqasizlarda ham umurtqalilarda ham prenatal (tug'ruqdan oldingi) davr mavjud. Bu davrda harakatning shakllanishi kuzatiladi. Ushbu funktsiya, asosan, postnatal davrda shakllanadi, ammo bola tug'ilmasidan oldin embrionlik davrida tashqi dunyoga shart-sharoitlarga imkon qadar ko'proq moslashishga intilishi haqida so'z yuritish mumkin.

A.D.Slonimanning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, homila ichidagi faoliyat ularning fiziologik jarayonlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu esa yangi tug'ilgan hayvonlarning xatti-harakatlarini amalga oshirishga xizmat qilishi mumkin. Slonimanning tadqiqotlarining ko'rsatishicha, yangi tug'ilgan qo'ziqoqlar va uloqchalar charchamasdan ikki soat davomida yugurishlari mumkin ekan. Ravshanki, bunday imkoniyat ularda embrional taraqqiyot shakllangan bo'ladi. Postnatal rivojlanishning har tomonlama muvaffaqiyatli kechishida, albatta, prenatal davrning o'rni kattadir. Hayvon bolalari tug'ilganida barcha fiziologik mexanizmlar ishlay boshlaydi.

Embrional preadaptatsiyani fatal aniqlik sifatida talqin qilish shart emas. Katta hayvonning yashash sharoiti va atrof-muhitidagi holati tug'iladigan yangi hayvonchani taqdirini belgilashi mumkin. Umumiy qonuniyatlarni determinizm tamoyillariga bog'liqdir.

XVII asrda V. Harvey «barcha tiriklik tuxumdan boshlanadi» degan iborani ishlatib, barcha organizmlar rivojlanishidagi umumiylikni qayd qilgan edi. Hayvonlarning individual (shaxsiy) rivojlanishini o'rganishni Volf va ayniqsa Ber boshlab berdi.¹ Ber qiyosiy metoddan foydalanib, bir tipning har xil sinflariga kiruvchi hayvonlarning embrional

¹ Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008. - p. 4.

rivojlanishidan avval umumiy, so'ngira xususiy va nihoyat maxsus organ, belgilar rivojlanishini, ya'ni embrion divergensiyasi ro'y berishini asoslab berdi.

Evolusion ta'limot asoschisi bo'lgan Darvin embrion rivojlanishidagi o'xshashlik hamda embrion divergensiyasi hayvonlarning o'zaro yaqinligi va muhit sharoitining ta'siri bilan ularda filogenetik divergensiya ro'y berganligini ta'kidlaydi. Darvin «Turrlarning kelib chiqishi» va boshqa asarlarida ontogenez bilan filogenez o'rtasida uzviy bog'liqlik borligini e'tirof etdi. Uning mulohazasiga ko'ra, ontogenez turti tuzilish va xossalarning shakllanishiga olib keladigan murakkab va qarama-qarshi jarayondir.¹ Ontogeneza qadimgi ajdodlar rivojlanish bosqichlarining takrorlanishi tufayli har xil organizmlarning embrion rivojlanishi umumiylikka ega bo'ladi.

Embrion o'z rivojlanishining turti bosqichlarida tabiiy tanlanish ta'siriga beriladi. Natijada muayyan bosqichlarda yangi moslashish xossalari vujudga kelib, ular organizmning rivojlanishi tarixiy rivojlanish doirasidan chetga chiqishiga sabab bo'ladi. Shunga ko'ra, ontogenez individual rivojlanish, filogenez esa ajdodlar rivojlanishining oddiy takrorlanishi emas. Ontogenezdagi o'zgarishlar ayrim organlar, belgilarning rivojlanishini tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi, rivojlanish bosqichlaridan ba'zilarining tushib qolishiga, murtak va lichinkada moslashish ahamiyatiga ega bo'lgan yangi xossalari vujudga kelishiga, organizmning tuzilishi uning ajdodlarinikiga nisbatan murakkablashuviga yoki soddalashuviga olib keladi.

Evolusion embriologiyaning asoschilari bo'lgan Kovalevskiy, Mechnikovlar lansetnik, assidiya, ninatanliar va boshqa umurtqasiz hamda xordai hayvonlarning individual rivojlanishini atroflitcha o'rganib, ularning filogenetik bog'lanishini aniqladilar. Ular hayvonot olamining har xil guruhlariга mansub vakillarining yagona kelib chiqishiga ega ekanligini isbotlash bilan bir qatorda, ular ontogenezining o'ziga xos tomonlarini ham oydinlashtirib berdilar.

Gekkel Darvin mulohazalariga, Kovalevskiy, Mechnikovlarning umurtqasiz va xordai hayvonlarning turti vakillari ustida, shuningdek, Myullerning qisqichbagasimonlar ustida o'tkazgan tadqiqotlariga asoslanib, 1866 yili *biogenetik qonuni*ni kashf etdi. Bu qonunga ko'ra, ontogenez filogeneznining qisqa va tez takrorlanishi (rekapitulatsiyasi)dan iborat. Odatda, jinsiy yo'l bilan ko'payadigan barcha ko'p hujayrali

organizmlarning rivojlanishi urug'langan yagona tuxum hujayradan boshlanadi. Shu dalilga asoslanib, Gekkel barcha yuksak organizmlar kelib chiqishi bilan bir hujayralilarga bog'liq, degan edi. Urug'langan tuxum hujayraning keyingi rivojlanishida uchraydigan morula, blastula va gastrula bosqichlarini Gekkel bir hujayrali koloniyali organizmlarning rekapiulyatsiyasidan iborat, deb ta'kidlagan. Shunga asoslanib, u ibtidoiy ko'p hujayrali organizmlarning paydo bo'lishi haqida *gastreya hipotezasini* yaratdi.

Gekkel har qanday organizmning embrional rivojlanishida avlodajdodi belgi-xossalarning takrorlanishini *rekapiulyatsiya* deb, ajdod belgilarining o'zini esa *palingenezlar* – palingenetik belgilar deb atadi. Qurugda yashovchi umurtqalilarning embrional rivojlanishida uchraydigan jabra yoylarini, ikki kamerali yurakni palingenezlarga misol qilib keltirish mumkin.¹

Qadimgi belgilardan tashqari organizmning embrional va lichinkalik davrida muhitga moslashitiruvchi belgilari borligini ko'rsatib, Gekkel ularni *senogenetik belgilar*, ya'ni *senogenezlarda* deb atadi. Amniotlarning murtak pardasi (amnion, allantoiis, xorion), sut emizuvchilarning yo'ldoshi, qushlar tuxumining sarig'ligi senogenezlarga misoldir. Gekkel senogenezlarga organlarning rivojlanish muddati va o'rmining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlarni ham kiritdi. Odatda, ma'lum bir guruh hayvonlarda uchragan progressiv organlar rivoji doim oldin boshlanib, boshqa organlarga nisbatan uzoq muddat davom etadi. Masalan, umurtqalilarning yuksak vakillari (qushlar va sut emizuvchilar)da bosh miya va sezgi organlari tuban vakillari (amfibiya va boshqalar)dagiga nisbatan oldin rivojlanadi va uzoq muddat davom etadi. Aksincha, ontogeneza regressga uchragan organlarning individual rivojlanishi sekinlik bilan boradi. Umurtqalilarning yuksak vakillarida jinsiy bezlar tuban vakillariga nisbatan keyinroq rivojlanishi yuqoridagi qonun bilan izohlanadi.

Embrional rivojlanishda organlarga asos solinish vaqtining bunday o'zgarishi *geteroxroniya* deyiladi. Ontogeneza organlarning tanada joylashishi ham o'zgaradi. Masalan, yuksak umurtqali hayvonlarda dastlab bo'yin vujudga kelishi hisobiga yurakning o'rmi baliqlarnikiga nisbatan ko'krak qafasining ichkarisiga ancha surilgan. Bunday o'zgarish *geterotopiya* deb ataladi. Gekkel va Myuller tomonidan ilgari surilgan biogenetik qonun keyinchalik turli hayvon guruhlarning

¹ Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008. – p. 5

¹ Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008. – p. 7.

filogenetik tarixini tiklashga oid tadqiqotlar avj olishiga sabab bo'ldi. Bu paleontologiyaga ham tatbiq qilindi. Oqibatda L. Vertenberger qirilib ketgan boshoyoqli molluskalar – ammonitlarda, Gayett qazilma molluskalarda, Ryutimeyer qazilma holdagi otlarda rekapitulatsiya hodisasini aniqlashga muvaffaq bo'ldilar.¹

Rekapitulatsiya botanika sohasida ham o'z ifodasini topdi. Natijada yuksak o'simliklarda tuban shakllarga xos shoxlanish tipi, paporotniklar birinchi barglarining dixotomik tuzilishi kabilar kashf qilindi.

Xullas, Darvin, keyinchalik Myuller, Gekkel tomonidan bayon etilgan biogenetik qonunga ko'ra ontogenez bilan filogenez o'rtasidagi munosabatlarga to'g'ri ifodalab berildi.

Biogenetik qonun xilma-xil organizm guruhlari o'z ontogenetik rivojlanishi bilan o'zmi-ko'pmi o'xshash ekanligini ko'rsatdi. Bu bilan organik olamning monofiletik kelib chiqishi haqidagi g'oya yana bir martalatsidqlandi. Lekin Gekkel biogenetik qonunga uncha to'liq ta'rif bermadi. Chunki u ontogenez bilan filogenez munamosini bir tomonlama yoritgan edi. Ubiogenetik qonunga ta'rif berishda «ontogenez filogeneznining qisqa va tez takrorlanishidan iborat» degan iborani ishlatib, filogenez uchun asosan palingenetik belgi-xossalalar ahamiyatidir, degan. Gekkel evolutsiya jarayonida filogenezga katta o'rin berib, unda ontogeneznining rolini to'liq ko'rsatmadi. Uning mulohazasiga ko'ra, ontogenezda paydo bo'lgan har qanday yangilik filogenezni xiralashtirar ekan (masalan, geteroplasiya va geteroxromiya).

Darvin evolutsiya jarayoni individual rivojlanishning hamma bosqichlarini qamrab oladi, ontogenez ham evolutsiyani o'z boshidan kechiradi va uning yangilanishi filogenetik tarixga kiradi, deb e'tirof qildi. U filogenezga nisbatan ontogenez har xil usullar bilan o'zgaradi va ular evolution rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ladi, deb ko'rsatdi. Darvinning bu sohada mulohazalari Myuller tomonidan aniqlashtirilgan bo'lsa-da, u Gekkel uchun tushunarsiz bo'lib qoldi. Shunga ko'ra, qayd qilingan Darvin – Myuller fikrlari Gekkelning biogenetik qonunida o'z ifodasini topmadi. Gekkelning biogenetik qonuni qabul qilingan taqdirda evolutsiya jarayonining progressiv xarakteri, ya'ni ilgariyiga nisbatan murakkab tuzilishga ega va takomillashgan organizm turlari qanday yo'l bilan paydo bo'lishini

tushuntirish qiyin bo'lar edi. Bu holat Gekkel o'z ta'limotida rekapitulatsiya hodisasiga ortiqcha baho berganligi oqibatidir.¹

Ko'pgina olimlar tomonidan olib borilgan kuzatishlar hamda ontogenezda rivojlangan ajdod belgilarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, embrionda qadimgi ajdodlar voyaga yetgan shakllarining emas, balki ular embrionning belgilari takrorlanar ekan. E.Menert umurtqali hayvonlarda ajdod belgilarining rekapitulatsiyasidagi o'zgarishlarni o'rganib, hech vaqt ontogenezda filogenez aniq va to'liq takrorlanmasligini, chunki takrorlanish organizmlarga emas, balki ayrim organlarga xosligini ta'kidladi. Chunonchi, sut emizuvchilar embrionining ma'lum rivojlanish bosqichida jabra yoylari va arteriyalar rivojlanadi. Lekin bu vaqtda ular baliq tuzilishini to'liq takrorlamaydi, chunki boshqa organlar o'z rivojida baliqlarnikiga nisbatan ancha ilgariy ketgan bo'ladi.

Gekkel filogeneznining o'zgarishi faqat ontogeneznining oxirgi davridagi o'zgarishlardan iboratdir, deb ta'kidlaydi. Ko'pgina tadqiqotlar Gekkelning bu fikri unchalik to'g'ri emasligini ko'rsatdi. Bu sohada akademik A.H. Seversovning *filembriogenez* nazariyasi diqqatga sazovordir.

A.H. Seversovning *filembriogenez* nazariyasi

A.H. Seversov ontogenez bilan filogenez orasidagi munosabatlarni nihoyatda murakkab ekanligini ta'kidladi. U Gekkel tomonidan ilgari surilgan palingenez va senogenezlarni farq qilish juda qiyin ekanligini, chunki filogenezda ontogeneznining chepga chiqish holatlari, embriologik moslashish hamma vaqt senogenez bo'lavermasligini, ontogenezda ro'y beradigan ko'pgina o'zgarishlar filogenetik ahamiyatga ega ekanligini e'tib, ularni *filembriogenez* deb nomladi.

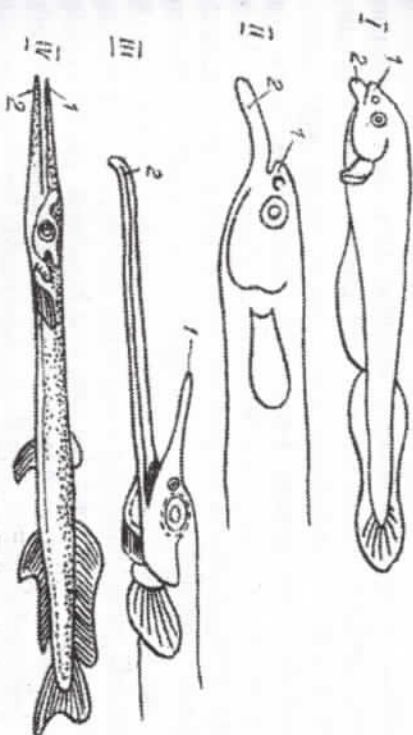
Filembriogenez nazariyasini A.H. Seversov birinchi marta 1910-yili asoslab berdi. Keyinchalik esa uni yanada rivojlantirdi. Bu nazariya organlarning filogenetik yangilanishiga olib keladigan o'zgarishlar qanday yo'llar bilan va qaysi bosqichda amalga oshishini ko'rsatadi. Mazkur masalani hal etish uchun Seversov evolution paleontologiya, embriologiya va qiyosiy anatomiya fanlarida to'plangan ma'lumotlarga murojaat etdi. Uning ta'kidlashicha, ontogenez (*embriogenez*)da filogenetik ahamiyatga ega bo'lgan o'zgarishlar uch usulda amalga oshadi. Ular anaboliya, deviatziya, arxallaksis usullaridir.

¹ Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008. – p. 8.

¹ Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008. – p. 9.

Anaboliya yunoncha *anabole* – qo'shimcha demakdir. Anaboliyada muayyan organning individual rivojlanishi xuddi ajdodlarinikiga o'xshash amalga oshadi, lekin rivojlanishning oxirgi bosqichida o'zgarish, ya'ni ajdodida bo'lmagan yangi xususiyat paydo bo'ladi, bu o'zgarish ajdodning rivojlanishiga nisbatan qo'shimcha ravishda vujudga keladi va organning rivojlanish muddati cho'ziladi. Severov umurtqali hayvonlarning embrional rivojlanishini o'rganib, filembriogenezing anaboliya usuliga ko'plab misollar keltirdi. Masalan, ot ajdodlarida barmoqlarning o'zgarishini hozirgi zamondagi otlarning embrional rivojlanishi bilan taqqoslab, olti haftalik ot embrionining oyog'larida uchta barmoq rivojlanishini, uchinchi barmoq bir oz katta, yon barmoqlar esa kichik, ularning har biri uchta falanga ega ekanligini, so'ngra suyaklari qo'shilib, grifl suyaklarga aylanishini qayd qildi. To'qimalar gistogenezida, chunonchi, epiteliy to'qimada ham shunga o'xshash qonuniyat namoyon bo'ladi. Odam embriogenezing ma'lum bir bosqichida epiteliy bir qavat, keyinchalik ikki qavat va nihoyat, uch qavat silindrsimon hujayralardan tashkil topadi. Uning uski qavat hujayralarining yadrosi yo'qolib, shoxsimon modda singadi. Voyaga etgan lansetnik va suyakli baliqlarda esa bir qavatli epiteliyga aylansa-da, ularga shoxsimon modda singmaydi.

Anaboliyaga dengiz cho'tranbaliq'i – sargan (*Belone acus*)ning individual rivojlanishi yaqqol misol bo'ladi. Bu baliq jag'ining tuzilishi bilan o'ziga yaqin bo'lgan boshqa baliqlardan farq qiladi. Odatda, uning yuqorigi va pastki jag'lari uzunasiga cho'zilgan bo'lib, uzun tumsuq hosil qiladi. Bu baliqning uzunligi 10 mm keladigan embrionida ikkala jag' uzunlashmagan, faqat pastki jag' bir oz oldinga bo'rtib chiqqan bo'ladi. Sarganga qon-qarindosh baliqlarning ko'pchiligida, chunonchi, aterinkada bunday holat voyaga etgan baliqlarda saqlanadi. Sarganda esa avval pastki jag' uzunlashib, 20 mm ga etadigan chavag'ida u yuqorigi jag'dan bir necha marta uzun bo'ladi. Sargan chavag'ining uzunligi 9 smga yetgandan so'ng, yuqorigi jag' ham uzaya boshlaydi. Bu holat *Hemiramphus* avlodiga mansub baliqlarning voyaga etgan shakllarida bir umr saqlanib qolgan. Sargan baliq'ida esa, yuqorigi jag'ning uzayishi keyinchalik ham davom etadi. Binobarin, aterinka baliq'iga nisbatan sargan baliq'ining individual rivojlanishida ikkita qo'shimcha faza – gemirampus va aterinka fazasi bo'ladi (50-rasm).

50-rasm. Sargan chavag'larining rivojlanishidagi izchillik:

I. Uzunligi 10 mm li chavag'i; II. Uzunligi 21 mm li chavag'i; III. Uzunligi 91 mm li chavag'i; IV. Voyaga etgan sargan: 1. Yuqorigi jag'; 2. Pastki jag'.

Xuddi shunga o'xshash, dengiz shaytoni deb ataluvchi baliqlarda ham ko'krak suzgich qanotlari individual rivojlanishda ikki marta o'z holatini o'zgartiradi. Rivojlanishning birinchi bosqichida ular ko'krak suzgich qanotining akulasimon baliqlarinkiga o'xshash gorizontal holati, keyin esa ko'pchilik suyakli baliqlarga xos bo'lgan vertikal holati namoyon bo'ladi. Keyingi rivojlanishda ko'krak suzgich qanoti yana gorizontal holatga o'tadi, lekin uning uchi orgaga qayrilgan bo'ladi.

Anaboliya usuli ontogenezda organlarning hosil bo'lish davri ajdod organlarinkiga nisbatan uzayishiga olib keladi. Filembriogenezing anaboliya usuli o'simliklar olamida ham keng tarqalgan. O'simliklardagi anaboliyaga palmlar bargining rivojlanishini misol qilib ko'rsatish mumkin. Kuzatishlardan ma'lum bo'lishicha, palma barglari kurtak holida yaxlit plastinkadan iborat bo'ladi. Ontogenetik rivojlanishning keyingi davrida barglar bo'laklarga bo'linib, patsimon yoki yelpig'ichsimon shaklga kiradi.

Deviatsiya. Ontogenezda organlar rivojlanishining o'rta bosqichlarida sodir bo'ladigan o'zgarishlar *deviatsiya* deb ataladi (lotincha *deviatio* – o'rachadan og'ish demakdir). *Deviatsiya* natijasida ontogenezing o'rta davridan boshlab organlarning embrional rivojlanishi oldingi ajdodlarning mazkur organlari rivojlanishiga nisbatan birmuncha boshqacha yo'nalishda boradi. Akula va reptiliyalarda tangachalarning rivojlanishi *deviatsiya*ga misoldir. Har ikkala guruhga mansub hayvonlarning embrional rivojlanishida

tangachalar ostki epidermisning qalinlashishi va uning ostida biriktiruvchi to'qima to'planishi hisobiga ro'y beradi. Akutlasi mon baliqlarda epidermis hujayralari va uning ichida to'plangan biriktiruvchi to'qima hujayralari tashqariga teshib chiqib, qirrali yoki uchi o'kir «bo'tma»lar – tangachalar hosil qiladi. Keyinchalik bo'tmalarning uski qavati suyak (cema) moddasi bilan qoplanadi. Reptilyalarda esa tangachalarning dastlabki rivojlanishi baliqlarning plakoid tangachalari rivojlanishiga o'xshab ketadi, ya'ni epidermis qavatining zichlashuvi va uning ostida biriktiruvchi to'qima to'planishi kuzatiladi. Biroq reptilyalarda tangachalarning rivojlanishi keyinchalik baliqlar plakoid tangachalarning rivojlanishidan farq qila boshlaydi. Bu farq epidermis qism asta-sekin shox moddasini singdirib tangachaga aylanishidan iborat. Reptilyalarning ba'zi turlarida shox moddadan iborat tangachalar ostida suyak plachalar joylashadi. Ular teri suyaklari tarqasida hosil bo'ladi.

Shunday qilib, deviatziya usulida ontogeneza filogenez faqat dastlabki bosqichlarda takrorlanadi. Filembriogenezing deviatziya usuli o'simliklarda ko'p uchraydi. Olimlardan A.L. Taxtadziyan ma'lumotlariga ko'ra, o'simliklardagi tugunak va pivozchalar yetuk novdadan hosil bo'lmay, balki shu novdaning embriional davri yoki kurtakdan hosil bo'ladi. Agar kurtakning o'q qismi o'ta rivojlanib ketasa, barglar yozilmasa tugunak, aksincha, kurtak, barglar rivojlanib himoya po'stiga aylansa va kurtakni go'q qismi rivojlanmasa, pivozcha hosil bo'ladi. Ontogeneza filogenezing qaytarilishi g'o'za o'simligida ham yorqin namoyon bo'ladi. Evolutsiya jarayonida yopiq urug'li o'simliklarning barg plastinkasi dastlab butun bo'lgan. Keyinchalik ularning ayrimlarida 3, 5, 7 bo'lakli barg plastinkali o'simlik shakllari rivojlangan. Shu sababli g'o'za o'simligining asosiy poyasining pastki bo'g'imlarida hosil bo'lgan barg plastinkalari butun bo'lib, yuqori bo'g'imlarida 2, 3, 4, 5, ba'zan 7 bo'lakli bo'ladi. Bu dalillarga asoslanib, olimlar *Grossypium* avlodining nam joylarda tarqalgan daraxsiston ajdod turlarida barg plastinkasi butun bo'lgan. Keyinchalik g'o'za nam kamroq joylarga tarqalishi tufaylidaraxt yoki buta holdagi shakllarda evolutsiya jarayoni barg plastinkasi bo'lakli bo'lgan xillarini keltirib chiqargan, deydi. G'o'zaning keyingi evolutsiya jarayoni ikki yo'nalishda borgan. Afrika va Osiyoda tarqalgan g'o'zalarning barg plastinkasi kichraygan, lekin uning bo'laklarga bo'linishi saqlangan yoki kuchaygan. Cho'i zonlarda esa evolutsiya jarayoni umchalik katta bo'lmagan tik yoki yotib o'suvchi poyali g'o'zalarda barg plastinkasi

kichrayishiga sabab bo'lgan, lekin yaxlit (butun) bo'lgan. G'o'zaning ajdod shakllarida barg plastinkasi butun bo'lganligi Abzalov M.F., Fatxullayeva G.N. tomonidan olib borilgan genetik tadqiqotlarda ham tasdiqlandi. Barg plastinkasining butunligi $h^1 h^1$, o , o , genlariga, bo'laklarga kuchli bo'lganligi $h^1 h^1$, $h^1 o$, o , o , unchalik kuchli bo'lmagan bo'laklarga bo'lganligi $h^1 h^1$ o'g'lariga bog'liq ekanligi aniqlandi.

Arxallaksis yunoncha *arche* – boshlang'ich, *allexis* – almashinish degan ma'noni bildiradi. Morfogenezing dastlabki bosqichida ro'y beradigan o'zgarish – arxallaksisda organ tamomila o'zgarib yangilanadi hamda uning rivojlanishi ajdodlarinikiga nisbatan tamomila boshqacha yo'nalishda boradi. Shunga ko'ra, arxallaksisda faqat organning asosi vujudga kelgandagina rekapitulasiya amalga oshadi. Uning keyingi rivojlanishi esa o'ziga o'xshash bo'ladi. Hozirgi umurtqalar, ko'p baliqlarning suzgich pardalaridagi shu talar, tishi kitlardagi tishlar sonining miqdor jihatdan ortishi arxallaksisga misoldir.

Sut emizuvchilar junning rivojlanishini ham arxallaksisga misol qilib ko'rsatish mumkin. Jun rivojlanishining eng ilk davri tangacha rivojlanishining dastlabki davrlariga o'xshaydi. Bu epidermis hujayralarining to'plana borishi bilan ifodalanadi. Lekin keyinchalik bu to'plangan epidermis hujayralari rivojlanayotgan biriktiruvchi to'qima so'rg'ichlari tazyiqi ostida oldinga bo'rtib chiqish o'rni, chin teriga bo'tib, ichkari kiradi. Binobarin, junning keyingi rivojlanishi o'ziga xos usulda boradi. Demak, sut emizuvchilar junning ontogeneza plakoid tangacha tuzilishining filogenezi batamom takrorlanmaydi.

Arxallaksis hayvonlarga nisbatan o'simliklar olamida keng tarqalgan. Arxallaksis yo'li bilan ikki pallali murtakdan bir pallali murtak rivojlangan, murtakab bargdagi barglar soni yoki ardrotseydagi changchilar soni organ.

Organlarning rivojlanish yo'nalishini o'zgartira oladigan filembriogenoz bilan bir qatorda, organizm rivojlanishidagi belgi va organlarning tamoman yo'qolish holatlari ham uchraydi. Severov bularni salbiy anabolizmalar, arxallaksislar va deviatziyalar deb atagan. U salbiy filembriogenezing ikkixilini farq qilgan. Salbiy filembriogenezing birinchi xilida organ embrioning dastlabki bosqichi qisqaradi, natijada uning tuzilishi soddalashib, voyaga etgan hayvonlarda o'z funksiyasini yo'qotadi va rudiment holda saqlanib qoladi. Ikkinchi xilida embrioning asosi normal vujudga keladi, biroq rivojlanishning keyingi bosqichlarida kichrayib, reduksiya uchraydi va voyaga etgan organizmlarda butunlay yo'qolib ketadi.

Organlarning reduksiyalanish jarayoni filogenezdagi ixtisoslashgan evolutsiya rivojlanishidir. Uning yo'nalishini tabiiy tanlanish jarayoni belgiladi. Tabiiy tanlanish yo'nalishining o'zgarishi oddiy va murakkab tuzilishdagi organlar keskin o'zgarishiga sabab bo'lgan mutatsiyalar to'planishiga sabab bo'ladi. Organlar tuzilishining reduksiyalanish yo'nalishi bilan bog'liq makroevolutsiya jarayoni mikroevolutsiya jarayonlari orqali amalga oshadi.

Seversovning filembriogenez nazariyasi ontogenez bilan filogenez o'rtasidagi o'zaro qarama-qarshilik va bog'liqlikni qo'rsatib, uning dialektikasini namoyish etadi. Seversov ta'limoti Shmalgauzen, Matveyev va boshqalar tomonidan rivojlantirildi. Ular ontogenez yangilanishning yoki o'zgarishining asosiy yo'nalishlari, ularning ekologik-fiziologik asoslari, bu jarayonda funktsiyaning roli, tur ichidagi o'zgarishlar hamda divergensiya sabablarini aniqlashga o'z e'tiborlarini qaratdilar. Chunonchi, Shmalgauzen shakl hosil qilish jarayonida korrelyatsiya va koordinatsiyaning ahamiyatini ko'rsatdi. A.A. Para-monov evolutsiya rivojlanish uchun boshlang'ich material hisoblangan mutatsion va kombinatsion o'zgarishlar ontogenezning turli bosqichlarida ro'y berishini, lekin ularidan faqat tanlanish nazoratida bo'lib, shakllanish qilish jarayonida qatnashgan o'zgarishlar filembriogenetik ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Neoteniya. Evolutsiya jarayonida faqat organlarning emas, balki butun organizmning embrional rivojlanishida ham ajdodlar rivojlanishidan farq qiladigan o'zgarishlar sodir bo'ladi. Ko'p hollarda rivojlanishning boshlang'ich yoki o'rta bosqichlari keyingi bosqichlarini siqib chiqaradi. Natijada bunday o'zgarishlar ontogenezning ilgiriroq tugallanishiga sabab bo'ladi. Ontogenetik rivojlanishda qisqaradigan yoki tushib qoladigan bosqichlar funktsiyalarini undan oldingi bosqichlar bajaradi. «Uzilib qoladigan» mana shunday ontogenez *neoteniya* nomi bilan yuritiladi.

Neoteniya ko'pincha organizmlarning lichinka holida rivojlanishiga sabab bo'ladi. Masalan, yassi chuvalchanglar, qisqichbagasimonlar, hasharotlar, amfibiyalardan – tritonlar, salamandalarda jinsiy voyaga yetish lichinka bosqichida, ya'ni metamorfozgaacha amalga oshadi. Bunday o'zgarishlar uzoq davom etgan tarixiy rivojlanishda muhitning o'zgarishi va yuqoridagi hayvonlar raqib shakllarining paydo bo'lishi tufayli yuz bergan.

Neoteniya o'simliklarda ham uchraydi. Masalan, uni lemmalar oilasiga mansub o'simliklarda yaqqol ko'rish mumkin. Taxtajiyan qayd

qilishicha, lemmalar – *Lemnaceae* voyaga etgan shakllardan emas, balki uning murtagidan kelib chiqqan, ya'ni evolutsiyasi neoteniya yo'li bilan borgan. Suvda o'suvchi bu o'simlikning tuzilishi shu qadar soddalashtirib ketganki, oqibada ular gulli o'simliklarga nisbatan ko'proq suvo'tlarga o'xshash bo'lib qolgan.

Pistia suvda suzib yurib hayot kechiradigan mayda o'simlik bo'lib, tropiklarda keng tarqalgan. Yetilganda u lemmaga mutlaqo o'xshamaydi. Chunki unda kichik poya, barg, ildiz kabi vegetativ organlar bo'ladi, xolos, Urug'ining tuzilishi, unishida, murakkablik holatida, lemmalar bilan *Pistia* o'rtasida ko'p o'xshashlik namoyon bo'ladi. Qiyosiy morfologiya tadqiqotlari lemmaga vegetativ tanasining cho'ntakchalalar deb ataluvchi qismidan yuqorida joylashgan distel qismida, aslida, barg ekanligini, cho'ntakchalarda rivojlanadigan kurtaklar *Pistium*ning yosh novdalariga mos kelishini ko'rsatadi.

Shu bilan birga ular orasida farq ham bor. Agar *Pistia*ning poyasi bir qancha novdalar va ko'pincha to'pbarq chiqarsa, lemmaning vegetativ tanasi ikkita yon kurtak va reduksiyalashgan bitta barg chiqaradi. Shu singari dalillar lemmalar *Pistioideae*larga o'xshash tipik vegetativ organlar bor o'simliklardan kelib chiqqanligidan dalolat beradi. Bu ma'lumotlar yana lemmalar voyaga etgan *Pistia* shakllardan emas, balki ularning murtagidan paydo bo'lganligini, ya'ni ular neoteniya yo'li bilan evolutsiya jarayoni ro'y berganligini ko'rsatadi.

Ontogenez embrionizatsiyasi deyilganda, evolutsiya jarayonida rivojlanish bosqichlari bir qismining ona organizmi yoki maxsus tuxum yoki urug' qobig'i himoyasida o'tishga layoqatlanishi tushuniladi. Bundan ko'rinish turibdiki, embrion rivojlanish tiriklikning boshlang'ich xossasi bo'lmay, aksincha, evolutsiya natijasi hisoblanadi. Ontogenez embrionizatsiyasi tobora murakkablashayotgan murakkab himoyalani shi va muhim ichki muhida rivojlanishiga qaratilgan. Embri-onizatsiyaning himoyalalanish ahamiyatini hayvonlardagi embrion rivojlanishining har xil tiplari evolutsiyasi misolida ko'rish mumkin. Chunonchi, mayda va oziq zapasi kam bo'lgan tuxum qo'yuvchi kovakchilar, bulutlar, polixetalar, qisqichbagasimonlar, chuchuk suvda yashovchi suyakli baliqlar, amfibiyalarda tuxumdan rivojlangan lichinka harakatlanib mustaqil hayot kechiradi. Aksincha, oziqqa boy yirik tuxum suvda va quruqda yashovchilar, sudralib yuruvchilar, qushlar va tuxum bilan ko'payuvchi sut emizuvchilarda tuxumdan lichinka emas, rivojlangan embrion hosil bo'ladi. Mazkur organizmlarda murkak uzoq

vaqt tuxum ichida rivojlangan, uning o'ziga hisobiga yashagan va qo'big'i bilan himoyalangan bo'ladi.

Sudralib yuruvchilarda va qushlarda amfibiyalarga nisbatan ontogenez embrionizatsiyasi kuchaygan bo'lib, u rivojlanishning dastlabki bosqichlarining suv muhitisiz taraqqiy etishiga va tuxumda murakning to'liq rivojlanishiga qaratilgan.

Ontogenez embrionizatsiyasining eng muhim natijalaridan biri murakkab holda bo'lgan murakning tez va isrofgarchiliksiz rivojlanishini ta'minlashdan iborat. Murak morfogenetik korrelyatsiyalarining tizimligi, murakabliligi tufayli embrion rivojlanishi postembrion rivojlanishga nisbatan turg'un va qadimiydir. Embriion rivojlanishning turg'unligi rivojlanish darajasidan o'zgarishiga sabab bo'ladigan har qanday kichik mutatsiyalar paydo bo'lganda, bunday mutatsiyalarga ega shakllarning nobud bo'lishi hisobiga ontogenez embrionizatsiyasini zararsizlantirishga qaratilgan bo'ladi. Demak, embrionizatsiya evolyutsiyada ontogenezning bir butunligini kuchaytirishga safarbar etilgan. Embriionning rivojlanishidagi ba'zi bir xossalarning ontogenezning postembrion davrida saqlanishi *fatallizatsiya* deb ataladi. Chunonchi, suvda ham quruqda yashovchilar, tog'ayli baliqlar, to'garak og'izlilar skeletida tog'ay to'qimasining saqlanishi, odam miya qutisi suyaklarining jag' suyaklariga nisbatan katta bo'lishi fatallizatsiyaga misoldir.¹

Erta postnatal davrda psixik faoliyatning rivojlanishi

Organik olamning tarixiy rivojlanishi bilan tanishsa, organizmlar o'zidan murakkabga, takomillashmagan shakllardan takomillashgan shakllarga tomon rivojlanganligi namoyon bo'ladi. Bu, ayniqsa, paleontologiya dalillarini tahlil qilganda ko'zga yaqqol tashlanadi. Arxei erasida hayotning hech qanday izlari uchramasa, proterozoy erasiga kelib, umurtasiz hayvonlar va suvo'tlarning turli darajada rivojlangan shakllari uchraydi. Paleozoy erasida umurtqalilar rivojlanib, o'simliklar va hayvonlar takomillashib, quruqda yashashga o'tganligi ma'lum bo'ldi. Keyingi etarlarda organizmlarning takomillashishi yanada davom etdi.

Odatda, organizmlarning oddiydan murakkabga tomon rivojlanishi *progress* termini bilan ifodalaniadi. Biroq progress tushunchasi uning tub mohiyatini ochib bermaydi. Umuman, organizmlarning tuzilish

darajasini ifodalovchi mezonlar hali yaxshi ishlab chiqilmagan. Masalan, to'rt oyog'li sudralib yuruvchilardan ilonlarning kelib chiqishini progress yoki regress deb hisoblash mumkinmi? Shunga ko'ra, «progress» muammosi Darwin uchun juda murakkab, organizmlarning tuzilish darajasi haqidagi mulohazalar esa nisbatan, chalkash bo'lib tuyulgan. Shuning uchun u o'z asarlarida juda «takomillashgan mavjudotlar» iborasini ishlatmaslikka harakat qilgan. Chunki ko'p hollarda organizmlar biror qismining progress o'zgarishi boshqa qismining regressiv o'zgarishi bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Bu esa progress mezonlari haqidagi masalaning murakkabligiga sabab bo'ladi. Progress haqidagi tushunchaga dastlab Darwin ilmiy tomondan yondashgan olimdir. U progressiv rivojlanishning asosiy omillaridan biri tabiiy tanlanish bo'lib, u ma'lum muhit sharoitida organizmlarning takomillashuviga sabab bo'ladi, deydi. Darwin fikricha, organizmlarning raqobat qilish qobiliyati turli organlarining differensiyalanish va ixtisoslashish darajasi progress mezonlaridan biri hisoblanadi. Lekin bu mezonlar progress tushunchasi uchun yetarli emas. Chunki ular progressiv evolyutsiyadagi qarama-qarshiliklarni ifodalay olmaydi.

Biror organ tuzilishining murakkablashuvi darajasi evolyutsion progressni aniqlash uchun ishonchsiz mezon hisoblanadi. Chunonchi, ba'zi bir boshoyoqli molyuskalar ko'zining tuzilishi sut emizuvchilar ko'zining tuzilishiga nisbatan anchagina murakkab. Shunga ko'ra, boshoyoqli molyuskalar sut emizuvchilarga qaraganda takomillashgan deb aytib bo'lmaydi. Bu esa organizm guruhlarining tuzilishi «yuqori» darajada ekanligini aniqlash uchun, uning to'plagan axborot zapas hajmi, ontogenezning avtonomizatsiyasi, individlarining yashab qolishi, umumiy aktivligining ortishi diqqat markazida turmog'i kerakligidan dalolat beradi.

Organik olamda progressiv rivojlanishning har xil shakllari mavjud. Ularga cheklanmagan, biologik, morfologik-fiziologik progresslar kiradi. Prokariotlardan tortib bir qancha evolyutsion jarayonlar tufayli sut emizuvchilar va nihoyat, odamzotning kelib chiqqanligi cheklanmagan progressga misol bo'ladi. Albatta, bu tarixiy rivojlanish bir qancha organik shakllarning paydo bo'lishi, almashinuvi orqali amalga oshgan. Materiya harakat shaklining bunday yuqori bosqichga o'tishi tirik tabiat rivojlanishining birgina shoxobchasida amalga oshgan. Organik olam tarixiy rivojlanishining boshqa shoxobchalari esa rivojlanishning u yoki bu darajasida to'xtab qolgan.

¹ Evolutionary Psychology David M. Buss, third edition, The University of Texas at Austin, 2008. - p.10.

Ma'lumki, eralardan eralarga, davrlardan davrlarga o'tgan sari organik olamning xilma-xilligi orta borgan. Bu esa organizm guruhlarini yashayotgan bioik muhitning murakkablashuviga sabab bo'lgan. Bunday o'zgarigan sharoitda yashashga moslashgan organizmlar paydo bo'lar ekan, ular avvalo, kam sonida, ko'zga tashlanmaydigan holatda bo'lib, keyinchalik son jihatdan ko'payib, hukmron holatga o'tgan. Xuddi shunday holatni silur davrida jag'sizlar, devonda baliqlar, karbonda suvda va quruqda yashovchilar, permda sudralib yuruvchilar, mezozoy va kaynozoyda sut emizuvchilar sinfiga mansub bo'lgan hayvonlarda ko'rish mumkin. Yangi paydo bo'lgan organizm guruhlarini biosferada hukmron holatni egallashi uchun ular shu yerdagi mavjud turlar bilan raqobatda bo'lishi va ularga nisbatan bir qancha afzalliklarga ega bo'lishi kerak edi. U yoki bu hayvon, o'simlik guruhlarini cheklanmagan progress asosida rivojlanishi uchun asosiy to'siq tor doiradagi ixtisoslashishdir. Tarixiy rivojlanishda organizmlarda tor doiradagi ixtisoslashishning takrib topmasligi uchun yashash muhiti tez-tez o'zgarib turishi kerak edi. Bunday sharoitda yashagan organizmlarda tor doirada ixtisoslashish amalga oshmagan va ular har gal o'zgarigan yashash sharoitiga tuzilishining murakkablashuvi bilan javob qaytargan, oqibatda ular evolutsiyasida cheklanmagan progress muntazam ravishda amalga osha borgan. Cheklanmagan progress organizmlar tuzilishining takomillashuvi bilan bir qatorda populyasiya tarkibining o'zgarishiga ham sabab bo'lgan. Chunonchi, birlujayrali organizmlar populyatsiyasida individlar orasidagi munosabat juda sust, har bir organizm mustaqil ravishda muhitning o'zgarishiga javob beradi. Poda yoki gala bo'lib yashovchi, tuzilishi murakkab bo'lgan hayvonlar populyatsiyasida esa har bir individning muhit o'zgarishiga javob reaksiyasi har xildir. Ularning ba'zilar muhitga bevosita emas, balki bilvosita bog'liq bo'ladi. Chunonchi, yosh organizmlar oziq topishda, dushmanidan himoyalashishda bevosita ishtirok etmasligi shular jumlasidandir. Populyatsiyada ro'y bergan bunday o'zgarish individni muhitning tobeltigidan, tasodifiy noqulay sharoitdan himoya qilishga qaratilgan.

F. Engels «Tabiat dialektikasi» degan asarida har qanday moslashish bir vaqtning o'zida ham progress, ham regress bo'lishi mumkin, deb qayd qilgan. Bu bilan progress va regress doim o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydi. Shu bilan bir vaqtda Engels progress tushunchasi moslashish tushunchasi bilan uzviy bog'liqligini ham ko'rsatib o'tgan.

Organik olamdagi progress muammosi birinchi marta Seversov tomonidan mukammal o'rganilgan. U evolutsion nazariya uchun eng

qiyin bo'lgan: «Nima uchun hozirgi vaqtda tuzilishi juda murakkab bo'lgan hayvonlar va o'simliklar (sut emizuvchilar, qushlar, gulli o'simliklar) bilan bir qatorda, juda qadim zamonda paydo bo'lgan tuzilishi oddiy organizmlar (bakteriyalar, soddal organizmlar) mavjud? Nima sababdan ayrim organizmlar tarixiy rivojlanishda takomillashib ketgan-u, boshqalari esa soddal tuzilishini saqlab qolgan?» degan muammolarni hal etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

Yuqoridagi masalalarni hal qilishda, avvalo, evolutsiya jarayonida ro'y beradigan biologik progress va morfologik-fiziologik progress tushunchalari farqlanishi zarurligini ta'kidlaydi. Biologik progress deganda, Seversov turning avj olib rivojlanishini, keng tarqalishini, ravnaq topishini tushungan, ya'ni: 1) turga mansub individlar soni ortadi; 2) natijada tur keng tarqalib, yangi areallarni ishg'ol qiladi, uning areali kengayadi; 3) yangi sistematik guruhlar paydo bo'ladi va intensiv divergensiya ro'y beradi. Hozirgi vaqtdagi gulli o'simliklar, suyakli baliqlar, qushlar va sut emizuvchilar biologik progressga misol bo'ladi.

Cheklanmagan progressda organik olam guruhlarida individlar miqdori hamma vaqt orta bermaydi. Qo'p hollarda «tuban» organizmlar miqdori jihatdan yuqori tuzilishga ega organizmlarga nisbatan ko'p sonida bo'ladi. Yuqori tuzilishga ega organizmlar takomillashgani uchun miqdor jihatdan ko'p bo'lish hisobiga emas, balki individlari yashovchanligining ortishi hisobiga gullab-yashnagan. Biroq bunday yo'l katta guruhlar taqdoslanganda ko'zga tashlanadi. Ayrim turlarning yashash uchun kurashdagi muvaffaqiyati ko'p hollarda populyatsiyada individlar, tur doirasida populyatsiyalar miqdorining ortishi, arealining kengayishi bilan bog'liq.

Gruppal (cheklangan) progress. Har qanday hayvon, o'simlik guruhini tuzilish plani bo'yicha boshqa guruhlardan farq qiladi. Evolutsiya jarayonida mazkur guruhda tuzilishning takomillashuvi gruppal (cheklangan) progress mazmunini tashkil etadi. Masalan, arxegoniyl o'simliklarda gruppal progress ontogeneza gametofritidan sporofitga o'tishga, o'tkazuvchi naylarning rivojlanishiga, epidermis «og'izchalari»ning rivojlanishiga sabab bo'lgan.

Evolutsion progressning yuqorida qayd etilgan shakllari alohida-alohida sof holda emas, birgalikda bir-biriga murakkab ta'sir qilgan holda namoyon bo'lgan.

Evolutsiya jarayonining cheklanmagan shakli bir tekis bo'lmay, balki ko'p hollarda o'zgarish bilan davom etgan. Uning ijobiy davom etishi, bir tomondan, organizmlardagi har xil organlar sistemasining o'zgarishi,

ikkinchi tomondan, doimiy murakkablashayotgan va xilma-xil muhitda gruppalarining yashab qolishi bilan bog'liq bo'lgan. Bu esa o'z navbatida gruppalar hayot tarzining chuqur o'zgarishiga, evolutsiya imkoniyatlarining kengayishiga sabab bo'lgan. Biologik regressda tarixiy rivojlanish natijasida u yoki bu sistematik guruhga mansub organizmlar soni kamayadi, areali torayadi va ular sekin-asla qirila boshlaydi. Paporotniklarning ayrim guruhlarini, hayvonlardan bir qancha suvda va quruqlikda yashovchilarni, sudralib yuruvchilarni biologik regress holatida bo'lganlarga misol qilib ko'rsatish mumkin.

Morfologik-fiziologik progress biologik progressdan shu bilan farq qiladi, bunda organizmlarning tuzilishi va funksiyasi progressiv o'zgarib boradi. Natijada tuzilishi tuban shakllardan tuzilishi murakkab shakllar paydo bo'ladi. Seversov fikricha, albatta, morfologik-fiziologik progress biologik progressga olib keladi. Biologik progress to'rtta:

1) Jaromorfozlar, ya'ni morfologik-fiziologik progress; 2) idioadaptatsiya; 3) senogenez; 4) umumiy degeneratsiya yo'nalishida amalga oshadi.

Psixik faoliyatning yuvenal (o'yinli) davrda rivojlanishi

Yuvenal davr haqida faqat yuqori darajada rivojlangan hayvonlarning bolalari haqida so'z yuritiladi. Bu hayvonlarning jinsiy yetilish holati o'yinli faol davrga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham bu erda faqat yuqori darajada rivojlangan hayvonlarga mos keladi. Boshqa hayvonlarda individual rivojlanish elementar psixika shakli sifatida talqin qilinadi.

Hayvonlarda o'yin faoliyatlar ko'pgina tadqiqotchilarni e'tiborini tortadi, shu bilan birga bu kam o'rganilgan sohalaridan biridir. Bu yo'nalish bo'yicha turlicha konsepsiyalarni kuzatishimiz mumkin. Bunda asosan ikki yo'nalish talqin qilinadi: birinchisi G.Spenser tomondan taklif qilingan bo'lsa, ikkinchisi K.Gross tomondan ko'rsatilgan.

Birinchi vaziyatda o'yindagi faollik energiyaning mavjudligi deb aytib o'tiladi va bunda emosional holatlarga alohida e'tibor qaratish talab qilinadi.

Ikkinchi holatda faqat funksional tahlil qilinadi. Grossning fikricha o'yin faoliyati bu kattaroq xulq-atvorning amaliyoti sifatida talqin qilingan.

Hayvonlarning yetakchi faoliyati bu o'yindir. Hayvonlarning o'yin faoliyatlari masalasi asrlar davomida juda ko'p olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilib kelmog'da.

Hayvonlarning o'zlarining o'yin faoliyatlarida ildam qadamlar bilan olg'a qarab borayotgan sermazzun hayotimizning hamma tomonlarini aks ettirishga intiladilar.

Hayvonlar atrofidagi narsalar dunyosini bilish jarayonida shu narsalar bilan bevosita amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Bu o'rinda shu narsa xarakterliki, hayvon bilishga tashnalligidan atrofdagi o'zining haddi sig'adigan narsalari bilangina emas, balki kattalar uchun mansub bo'lgan o'zining kuchi ham yetmayilgan, haddi sig'maydigan narsalar bilan ham amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Masalan, bola avtomashinani, tramvayni o'zi haydagisi, roslakam olga minib yurgisi, uchuvchi bo'lib samolyotda uchgisi va roslakam militsioner bo'lgisi keladi. Biroq, tabiiyki, bola o'zidagi bunday ehtiyojlarining biron-tasini ham haqiqiy yo'l bilan qondira olmaydi. Bu o'rinda savol tug'iladi. Bolalarning tobora ortib borayotgan turli ehtiyojlari bilan ularning tor imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshilik qanday yo'l bilan hal qilinadi? Bu qarama-qarshilik faqatgina birgina faoliyat orqali, ya'ni bolaning o'yin faoliyati orqaligina hal qilinishi mumkin. Buni shu bilan izohlab berish mumkin, birinchidan, bolalarning o'yin faoliyati qandaydir moddiy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyat emas. Shuning uchun bolalarni o'yingga undovchi sabab (motiv) kelib chiqadigan natija bilan emas, balki shu o'yin jarayonidagi turli harakatlarning mazmuni bilan bog'liqdir. Ikkinchidan esa, bolalar o'yin jarayonida o'z ixtiyorlaridagi narsalarni, o'zlarini qiziqitirgan, ammo kattalargagina mansub bo'lgan narsalarga aylantirib xohlaganlaricha erkin faoliyatda bo'ladi. Bolalarning o'yin faoliyatlarini ularning jismoniy va psixik jihatdan garmonik ravishda rivojlantirish uchun birdan-bir vositadir. O'yin bolalar hayotida shunday ko'p qirrali faoliyati, unda kattalarga mansub bo'lgan mehnat ham, turli narsalar haqida tafakkur qilish, xomxayol, dam olish va xushchaqchilik manbalari ham mujassamlangandir, ya'ni mana shu jarayonlarning barchasi o'yin faoliyatida aniq bo'ladi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki o'yinfaqatlashqi muhitdagi narsa va hodisalarni bilish vositasigina emas, balki qudrati tarbiya vositasi hamdir. Ijodiy va syujetli o'yinlarda bolalarning barcha psixik jarayonlari bilan birgalikda ularning individual hislatlari ham shakllanadi. Demak, bog'chadagi ta'lim-tarbiya ishlarining muvaffaqiyati ko'p

jihatdan bolalarning o'yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq tashkili qila boshiga bog'liqdir.

Shunday qilib, o'yin bolalar xayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha, bolalar xayolining o'zi o'yin jarayonida yuzaga kelib rivojlanadigan narsadir.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, fan-texnika mislsiz rivojlangan bizning hozirgi zamonamizdagi yaratilganayotgan, hayratda qoldiradigan narsalar bolalarga go'yo bir mo'jizadek ko'rinadi. Natijada ular ham o'zlarining turli o'yinlari jarayonida o'xshatma qilib (ya'ni analogik tarzda) har xil xayoliy narsalarni o'ylab chiqaradilar (uchar ol, mashina-odam, gapiradigan daraxt kabi). Bundan tashqari, bolalarning turli xayoliy narsalarni o'ylab chiqarishlari yana shuni bildiradiki, ular o'zlarining har turi o'yin faoliyatlarida faqat atroflaridagi bor narsalarni emas, balki ayni chog'da ehtiyojlari talab qilayotgan narsalarni ham aks ettiradilar.

Bolalarning o'yin faoliyatlarida har xil xayoliy va afsonaviy obrazlarni yaratishlaridan shunday xulosa chiqarish mumkin: odamning (shu jumladan bolalarning ham) tashqi muhitidagi narsa va hodisalarni aks ettirish jarayonlari passiv jarayon emas, balki faol xanda ijodiy yaratuvchan, o'zgartiruvchan jarayondir.

Bolalar o'yin faoliyatlarining yana bir ajoyib xususiyati shundan iboratki, o'yin jarayonida bolaning qiladigan xatti-harakatlari va bajaradigan rollari ko'pincha umumiylik xarakteriga ega bo'ladi. Buni shunday tushunish kerakki, bola o'zining turli-tuman o'yinlarida faqat o'ziga tanish bo'lgan yolg'iz bir haydovchining, vrachning, militsionerning, tarbiyachining, uchuvchining xatti-harakatlarigina emas, balki, umuman, haydovchilarning, vrachlarning, tarbiyachilarning hamda uchuvchilarning xatti-harakatlarini aks ettiradi. Albatta, turmush tajribalari va faoliyatlari doirasi juda cheklangan kichik yoshdagi bolalar (ba'zan kichik guruh bolalari ham) o'zlarining o'yinlarida konkret odamlarni va ularning harakatlarini aks ettiradilar. (Masalan, oyisini, adasini, akasini, tarbiyachisini va shu kabi). O'ra, katta bog'cha yoshdagi bolalarning o'yinlarida esa bunday obrazlar umumiylik xarakteriga ega bo'la boshlaydi.

Bog'cha yoshdagi bolalarning o'yinlari atrofdagi narsa va hodisalarni bilish quruli bo'lishi bilan birga yuksak ijtimoiy ahamiyatga ham ega. Boshqacharoq qilib aytganda, o'yin qudratli tarbiya qurolidir. Bolalarning o'yinlari orqali ularning ijtimoiy foydali, ya'ni yuksak insoniy hislatlarni tarbiyalash mumkin. Bundan tashkari, agar biz bolalarning

o'yini faoliyatlarini tashqaridan kuzatsak, o'yin jarayonida ularning barcha shaxsiy hislatlari (kimmning nimaga ko'proq qiziqishi, qobiliyati, irodasi temperamenti) yaqqol namoyon bo'lishini ko'ramiz. Shuning uchun bolalarning o'yin faoliyatlarini ularni individual ravishda o'rganish uchun juda qulay vositadir. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar odatda o'zlarini yolg'iz o'ynaydilar. Predmeti va konstruktivi o'yinlari orqali bu o'ylar o'zlarining idrok, xotira, tasavvur, tafakkur hamda harakat layoqatlarini rivojlantiradilar. Syujetli rolli o'yinlarda bolalar asosan o'zlarini har kuni ko'rayotgan va kuzatayotgan kattalarning xatti-harakatlarini aks ettiradilar. 4-5 yoshli bolalarning o'yini asta-sekinlik bilan kollektiv xarakterni ola boshlaydi.

Bolalarning individual xususiyatlarini, xususan, ularning kollektiv o'yinlari orqali kuzatish qulaydir. Bu o'yinlarda bolalar kattalarning faqat predmetlarga munosabatini emas, balki ko'proq o'zaro munosabatlarini aks ettiradilar. Shuningdek, kollektiv o'yinda bolalar bir guruh odamlarning murakkab hayotiy faoliyatlarini aks ettiradilar. Masalan, «poyezd» o'yini o'ylaylik. Bunda mashinist, parovozga ko'mir yoquvchi, provodniklar, kontolyor, kassir, stansiya xodimlari va yo'lovchilar bo'ladi.

Bolalarning mana shu kabi kollektiv o'yinlari artistlarning faoliyatiga o'xshaydi. Chunki kollektiv o'yindagi har bir bola o'z rolini yaxshi ado etishga intilish bilan birga o'yinning umumiy mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, har bir boladan o'zining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi. Ma'lum rollarga bo'lingan kollektiv o'yin bolalardan qat'iy qoidalariga bo'yusinishi va aytim funksiyalarini o'xshatib bajarishni talab etadi. Shuning uchun bolalarning bunday kollektiv o'yinlari psixologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki bunday o'yinlar bolalarda irodaviylik, muammoliylik o'yin qoidalariga, tartib-intizomga bo'yusinish va shu kabi ijodiy hislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

Katta bog'cha yoshida syujetli-rolli o'yinlar rivojlanadi, lekin endi bu o'yinlar o'z mavzusining boyligi va xilma-xilligi bilan farqlanadi. Bu o'yinlar jarayonida bolalarda liderlik yuzaga kela boshlaydi, shuningdek, ushbu kollektivlik ko'nikma va malakalari rivojlana boshlaydi.

Bu maktabgacha yoshdagi bolalar shug'ullanadigan ijodiy faoliyatlar orasida tasviriy san'atning ham ahamiyati juda katta. Bolaning tasavvur etish xarakteriga ko'ra uning atrof, hayotini qanday idrok etishi, xotira, tasavvur va tafakkur xususiyatlariga baho berish mumkin. Katta bog'cha

yoshidagi bolalar chizgan rasmlar ularning ichki kechinmalari ruhiy holatlari, orzu, umid va ehtiyojlarini ham aks ettiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar rasm chizishga ham nihoyatda qiziqadilar. Rasm chizish bolalar uchun o'yin faoliyatining o'ziga xos bir shakli hisoblanadi. Bola, avvalo, ko'rayotgan narsalarini, keyinchalik esa o'zi biladigan, xotirasidagi va o'zi o'yin topgan narsalarni chizadi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqa juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish shakllanadi va mustahkamlanadi. Bu yoshdagi bolalar uchun eng yuqimli vaqt yutish va muvaffaqiyat bo'lgan musobaqa o'yinlarining ham ahamiyati juda katta.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqalar juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivlari shakllanadi va mustahkamlanadi. Bu yoshdagi bolalar uchun eng yuqimli vaqt yutish va muvaffaqiyat bo'lgan musobaqa o'yinlarining ham ahamiyati juda katta.

Katta bog'cha yoshida konstruktivlik o'yinlari asta-sekinlik bilan mehnat faoliyatiga aylanib boradi. O'yinda bola elementar mehnat ko'nikma va malakalarini egallay boshlaydi, predmetlarning xossalarni anglay boshlaydi, amaliy tafakkur rivojlana boradi.

Sodda sensor psixika

Sodda sensor psixologlarining ishlari psixologiya ichki dunyo haqidagi fan sifatida emas, balki, tashqi ko'rinishlar haqidagi fan deb hisoblangan. Psixologiyani ruhiy hayotning o'ziga xosligi haqida emas, balki hayot faoliyatining uzoq muddat rivojlanishi natijasi sifatida, unda organizmning atrof-muhit bilan faol o'zaro aloqaga kirishadi, unda o'rni topishga intiladi. Bunday aks ettirish jarayonida, atrof-muhitning ta'siri ostida miyada psixik jarayonlar vujudga keladi. Bu holat esa, psixikaning ichki dunyo haqidagi fan tushunchasini yo'qotgan va buning natijasida evolyutsion rivojlanish vujudga keladi. Psixik jarayonlar shu tariqa o'rganish obyekti bo'lib qolgan.

Sodda sensor psixologlarining fikriga ko'ra psixika hayot faoliyatida vujudga kelmay, balki organizmning hayot faoliyatini ma'lum sharoitlarda vujudga keltiradi. Masalan, notirik tabiatda alohida buyumlarining o'zaro aloqasi mavjud. Biroq bunday aloqalar ularning yashashi uchun sharoit hisoblanmaydi qoya suvdan mustaqil ravishda bo'lishi mumkin, suv qirg'oqdan mustaqil ravishda mavjud bo'lishi mumkin.

Masalan Yerning rivojlanishi jarayonida juda murakkab qo'shilishlar vujudga kelgan. Bu katta molekularlar *kootservatlar* deb atalgan. Ularning asosiy xususiyatlari ularning qismlarga tez ajrala oladilar, chunki modda almashinuvi ko'proq bo'lar ekan. Bu molekularlar yangi moddalarni qabul qilib, o'zlashtirishi tashqi olam mahsulotlarini sochishi kerak. Shu tariqa o'sha katta molekularlar atrof-muhitda moddalar almashinuvi uchun kerak. Moddalar almashinuvi passiv jarayon hisoblanmaydi. U og'il molekularlarning hayotiy faoliyat jarayonini amalga oshiradi.

Shu tariqa tirik hayot vujudga keladi. Bu hayotda mayda organizmlar vujudga keladi. Bu to'g'ri molekularlarning mavjudligining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular moddalarga qo'zg'ovchilarni har doim topa oladilar. Shu darajada ham tirik moddalarda ehtiyojlar paydo bo'la boshlagan. Hamma tashqi olam ko'rinishidan hayotni qo'llash uchun biotik ta'sir va mavjud bo'lmagan abiotik ta'sir mavjud edi. Agar biz hayot evolyutsiyasini diqqat bilan kuzatsak, ularni ma'lum bir bosqichlarga ajratishimiz mumkin. Birinchi bosqich – bu o'simliklar olami. Bu shakl evolyutsiyaning hamma bosqichlarida uchraydi. Sodda bir to'g'ri mali suv o'zlaridan tortib, to zamonaaviy o'simliklarga qadar.

Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra o'simliklar olamining o'ziga xosligi shundan iboratki, ular ma'lum bir joyga bog'langanlar, harakat qilmaydilar. O'simliklar olami ma'lum bir moddalar almashinuvi ta'sirida to'xtaydi. O'simliklarning hayot faoliyati biotik omillarga bog'liq holda amalga oshiriladi. O'simliklar ma'lum bir sharoitlarga nisbatan sezuvchan bo'lib qoladilar. Demak, o'simliklar ham o'z ehtiyojlariga egadirlar. O'simliklar ularga ta'sir qilgan omillarga nisbatan ta'sirlarga javob berish xususiyatlariga egadirlar. O'simliklar ma'lum bir hududga bog'langandirlar, undan ortiqcha harakat qilmaydilar. O'simliklar yorug'likka, haroratga, kimyoviy ta'sirlarga nisbatan javob berish xususiyatlariga egadirlar. Bunday harakatlilar tropizmlar deb ataladi.

Tropizmlar fototropizm (yorug'likka javob), termotropizm (haroratga), geotropizm (yer markaziga intilish), xemotropizm (kimyoviy ta'sirlarga bo'linadilar. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tropizmlar ijobiy (ta'sir kelgan yo'nalishga qarab intilish) yoki salbiy (zararli taassurotlarga intilish) xarakterga ega bo'lishi mumkin.

O'simliklar dunyosidan farq qiluvchi bosqich bu hayvonot olami hisoblanadi. Hayvonot olamining o'simliklar dunyosidan farqlanuvchi xususiyatlari bu hayvonlarda harakatning mavjudligidir. Bu ba'zida

yetti hisoblanmaydi, chunki ba'zi bir o'simliklar harakatlanish xususiyatlariga egadirlar. Masalan, kungaboqar yoki pashsha yutuvchi o'simlik Kungaboqar quyoshga qarab harakatlansa, pashsha yutuvchi pashshalarga qarab harakatlanadi. Lekin bunday harakatlar hayvonlarning xati-harakatlaridan farqlanadi. Hayvonlarning harakati faol xarakterga ega. O'simliklar dunyosidan hayvonot dunyosiga o'tishdagi yangilik bu hayvonlarda yangi qo'zg'atuvchining ko'rinishi vujudga kelishidir. Hattoki eng sodda tuzilgan hayvonlar ham biotik qo'zg'atuvchilarni paydo bo'lishini namoyon qilishlari mumkin. Bu A.N.Leontev talqiniga ko'ra sezuvchanlik deb nomlangan. Hayvonlarda sezuvchanlikning paydo bo'lishi yangi xususiyatlardan biri hisoblanadi va bu esa yangi organizmlarni vujudga keltiradi, bu holat esa psikaning vujudga kelishining asosiy omili hisoblanadi.

Psixika evolutsiyasi va antropogenez

Jamoa bo'lib yashash, jinsiy etilishgacha bo'lgan rivojlanish muddatining uzayishi, bosh miyaning faoliyati, nutq, qurollar yasash qobiliyati, tananing tuzilishi va funksiyalari majmuasi odamni tavsiflovchi xossalari hisoblanadi. Bularning vujudga kelishi va shakllanishida organik olamning tarixiy rivojlanishida muhim rol o'ynagan evolutsiya omillari — mutatsiya jarayoni, alohidalanish, hayot to'qlinlari, tabiiy tanlanish katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Mutatsiya jarayoni va genlar kombinatsiyasi odamda xilma-xil anatomik-morfologik, fiziologik-bioximiyaviy, genetik o'zgarishlarni keltirib chiqargan. Sotsial muhit esa har bir individning o'ziga xos genotipi saqlanishiga ko'maklashgan. Har xil irqqlar, etnik guruhlar paydo bo'lishida alohidalanish muhim rol o'ynagan.

Odam evolutsiyasida hayot to'qlinlarining ham ahamiyati katta bo'lgan. U yoki bu regiondagi odamlar ajdodlari orasida vaqt-vaqti bilan bo'lgan ocharchilik, yuqumli kasalliklar tarqalishi, chunonchi, vabo, o'lat, sil paydo bo'lishi va tarqalishi zaif organizmlarning ko'plab qirilib olishiga va shu yo'l bilan tirik qolgan odamlar genofondining tasodifiy, yo'nalishsiz o'zgarishiga sabab bo'lgan. Primatlar, shu jumladan, qadimgi odam to'dalari oziqlanish maydonini egallash, yovvoyi hayvonlarni ovlash, o'simliklarning yeyiladigan qismlarini topish, yig'ish, saqlash bo'yicha o'zaro raqobatda bo'lganlar. To'dalar orasidagi bunday raqobatlarida g'olib kelish ko'p jihatdan to'da a'zolari yoki boshliqlarning qobiliyatiga, uddaburonligiga, ov qilish, yovvoyi o'simliklarning yeyiladigan qismlarini topish, g'amlash, xavf-xatarning

oldini olish singari ko'nikmalarga, to'da a'zolarining soniga bog'liq bo'lgan. Agar to'da a'zolarining har xil joyda tarqalganligi, alohidalashganligini e'tiborga olsak, u holda ular genetik jihatdan farq qilishiga e'tiroz qolmaydi. To'dalar orasidagi hayot-mamot raqobatida yuqori qobiliyatga ega, uddaburon, qurollar yasash va oziq topish, uni saqlashga mohir to'da a'zolarining g'olib kelishi tabiiy bir hol edi. Uzoq ming yillar davom etgan bunday guruhli tanlanish primatlarning barcha turlarida ro'y bergan bo'lsa-da, lekin ikki oyoqlab yuruvchi, daraxtlarda hayot kechiruvchi vakillarga qaraganda ko'proq ijobiy natijalar bergan.

Gomindlarning tarixiy rivojlanishida yana turlararo tanlanish ham amalga oshgan. Chunonchi, avstralopiteklar bilan qadimgi odamlar — eruktuslar bir vaqtda yashagan va bunda turlararo tanlanish avstralopitekklarga qaraganda qobiliyat va aqliy jihatdan anchagina rivoj topgan eruktus odamlarining g'olib chiqishiga sabab bo'lgan. Gomindlardagi turlararo tanlanish, hayvonlardagi turlararo tanlanishdan farq qilib, guruhli tanlanish bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Chunki raqobat bir tomondan eruktus, ikkinchi tomondan avstralopitek guruhlari orasida yuz bergan. Tanlanish bir turning ikkinchi tur ustidan g'olib kelganligiga sababchi ekanligini e'tiborga olib, guruhli tanlanish turlararo tanlanish qiyofasiga kirgan, deb aytish mumkin.

Shunday qilib, to'dalar orasida polimorfizm vujudga kelishida mutatsiya jarayoni, alohidalanish, hayot to'qlinlari, tabiiy tanlanish, shuningdek, qadimgi odamlarning o'zaro uchrashuvdagi stress holat alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Xususan, stress holati tufayli odam organizmidagi neyroendokrin boshqarilish o'zgaragan.

Homo sapiens turi maydonga kelishi bilan biologik omillarning, xususan, alohidalanish, hayot to'qlinlari, tabiiy tanlanishning ahamiyati tobora susaygan.

Odamlar tobora takomillashgan ish qurullari ishlab chiqishi oziq tayyorlash, uy-joy qurish, atrof-muhitni xavf-xatardan saqlashga imkon berdi. Oqibatda inson evolutsiyasida tabiiy tanlanishning ahamiyati ham keskin kamayib, sotsial omillarning roli ortgan. Lekin odamning tarixiy rivojlanishida biologik va sotsial omillar o'zaro bog'liq holda ta'sir ko'rsatgan. Har bir odamlar to'dasi qurol yasash, yovvoyi hayvonlarni ovlash, o'simliklarni yig'ish, hayvon va o'simliklarni parvarish qilish va shu singari bilimlar, ko'nikma-malakalarni yosh avlodga o'rgata borgan. Yosh avlod ularni o'zlashtirish bilan bir qatorda o'sha bilimlar, ko'nikma-malakalarni o'zi ixtiro qilgan yangiliklar bilan boyitib borgan.

Birgalikda hayot kechirish, olovdan foydalanish, go'shtli ovqat iste'mol qilish tafakkur, nutqning rivojlanishiga, bosh miya hajmining o'rishiga sabab bo'ladi. Biroq odam bosh miyasining yanada kattalashishiga ayollarda jinsiy organidagi tuxum yo'lining ensiz bo'lishi to'sqinlik qilgan. Bu qarama-qarshilikni bartaraf etish uchun tanlanish ayollarda chanoq suyagi hajmining kengayishiga, aksincha, miya rivojlanishining sekinlashishiga olib kelgan. Odatda, yangi tug'ilgan chaqaloqning miyasi hali to'liq shakllanmagan bo'lib, uning rivojlanishi asosan go'daklik va bolalik davrida tugallanadi. Sut emizuvchi hayvonlarda (tuxum qo'yib ko'payuvchilardan tashqari) yangi tug'ilgan organizm mustaqil hayot kechirishga tayyor bo'lgani holda, yangi tug'ilgan odam bolasi mustaqil hayot kechira olmaydi. Shu sababli ayollar bolalarini uzoq muddat parvarish qilishga va oqibaida erkakka birmuncha qaram bo'lishga majbur. Shunga ko'ra jamoa ayollarga va ularning bolalariga g'amxo'rlik qila boshlagan. Bu esa o'z navbatida jamoa a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni — hamkorlikni kuchaytgan.

Hozirgi vaqtda tur sifatida *Homo sapiens*ning evolutsiyasi tugallangan, deb aytish mumkin. Shunga ko'ra, uning kelgusi evolutsiyasidan katta o'zgarishlar kutib bo'lmaydi. Lekin evolutsiya shakllangan tur doirasida davom etadi. Chumunchi, keyingi vaqtda har xil etnik guruhlar, irqalar orasida kuzatilayotgan nikohlar odamzod genofondini boyitib bormoqda. Shu bilan birga atrof-muhitning ifloslanishi, qishloq xo'jaligida mineral o'g'itlar, turli pestitsidlar, gerbitsidlar, defoliantlarni ko'plab qo'llash tufayli kishilarda polimorfizm, irsiy kasalliklar ko'payib bormoqda. Binobarin, odam evolutsiyasida alohidalanish, hayot to'liqlari, tabiiy tanlanishning ahamiyati kamayganiga qaramay, mutatsion va kombinatsion o'zgaruvchanlik o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Odamning bundan keyingi evolutsiyasi kollektiv aql-idrokining rivojlanishi (axborotni to'plash, saqlash, uzatish)ga, atrof-muhitdan yanada samaraliroq foydalanishga yo'nalgan.

Xulosa qilib aytganda, *Homo sapiens* rivojlanishida bir qancha bosqichlarni o'tgan. Ulardan birinchisi o'zini-o'zi anglash, ya'ni o'zining rivojlanishidir. Bu hodisa taxminan 40-50 ming yil oldin ro'y bergan o'zini o'zi anglash tufayli ajdodlarimiz odamlar bilan hayvonlar orasidagi farqqa borganlar va inson tabiat kuchlarini jilovlashi mumkinligiga ishona boshlaganlar.

Aqli odamlar tarixiy rivojlanishidagi *ikkinchi bosqich* yovvoyi hayvonlarni qo'lga o'rgatish — xonaklamlashirish, yovvoyi o'simliklarni ekib madaniylashtirish bilan bog'liq. Bu hodisa taxminan 15-10 ming yil

oldin boshlangan. Natijada odamshu paytgacha tashqi muhit bilan bog'liq bo'lsa, endilikda u hayot sharoitining ba'zi tomonlarini nazorat qilish imkoniga ega bo'ldi.

Inson tarixiy rivojlanishining *uchinchi bosqichi* ilmiy-texnika inqilobi bilan bog'liq bo'lib, u bundan 1 ming yil oldin boshlangan va keyingi 3-4 yuz yil mobaynida avj olgan.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti tufayli insonning tabiat usidan hukmronligi ortdi. U sayyoramizning yirik territoriyalarini o'z xohishiga ko'ra o'zgartira olish imkoniga ega bo'ldi va nihoyat, hayot uchun noqulay bo'lgan Arktika, Antraktidani ham o'zlashtirishga, ko'inotning quy'i qismini zabt etishga erishdi.

Darstlikning XI bobida evolutsiyaning boshlang'ich materiali, birligi, hodisasi, omillari bilan tanishildi. Inson o'zini o'zi anglab, biologik mavjudotdan ijtimoiy mavjudotga aylangandan so'ng, biologik omillarning inson taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri asta-sekin kamayib, ijtimoiy omillarning ahamiyati orta borgan. Lekin shunga qaramay, insonda boshqa tirik mavjudotlar singari oziqlanish, nafas olish, uretish, nasl goldirish, o'sish, rivojlanish davom etar ekan, u biologik qonunlarga bo'ysuna beradi. Lekin ular inson taraqqiyotida asosiy omil rolini bajarmasa ham tabiiy tanlanish kishilar hayotida hech qanday ahamiyatga ega emas, degan xulosaga kelish yaramaydi.

Tabiiy tanlanishning stabilashtiruvchi shakli odamning hozirgi tuzilishi, qiyofasini saqlab qolishga qaratilgan. Keskin mutatsiyaga uchragan zigotalarning homilaligida nobud bo'lishi, tug'ilgan chaqaloqlarning o'rtacha vaznlarini yashovchan ekanligi bunga yorqin misoldir. Keyingi vaqtda atrof-muhitning ifloslanishi tufayli spontan mutatsiyalar hosil bo'lishi birmuncha ko'paydi. U yoki bu irsiy kasalliklar bilan tug'ilgan bolalar kishilik jamiyati uchun nihoyatda xavfli ekanligini qayd etish zarur.

Yangidan hosil bo'lgan mutatsiyalar u yoki bu regionda yashayotgan odamlar genofondining o'zgarishiga, uning yangi belgilar bilan boyishiga sabab bo'ladi. Mutatsiya bosimi yo'nalishsiz ekanligini, shunga qaramay bu hodisa har bir shaxsning o'ziga xos genotipini saqlashga imkon yaratishini aytib o'tish kerak. Bunday hodisalar mutatsiya jarayonining insonlar genofondiga ta'siri o'z qimmatini yo'qotmaganligidan dalolat beradi.

Alohidalanish yaqin vaqtgacha insonlar tarixiy rivojlanishida ma'lum rol o'ynagan bo'lsa-da, hozirgi vaqtda xalqlar, mamlakatlar orasidagi aloqa vositalarining rivoj topishi tufayli o'z ahamiyatini tobora

kamaytirib bormoqda. Alohidalanish to'siqlarining bartaraf etilishi tufayli inson genofondi tobora boyib bormoqda. Yaqin vaqtgacha yuqumli kasalliklar bo'lgan vabo, sil, moxov va boshqalardan odamlar ko'plab qirilgan bo'lsa, endilikda ularga qarshi davo chorolari ishlab chiqilganligi va amaliyotga tatbiq qilinganligi tufayli ulardan o'tish juda kamayib keldi. Bu hodisa hayot to'liqlari ham evolutsiya omili sifatida insonning tarixiy rivojlanishida kam ahamiyatli ekanligini ko'rsatadi.

Bayon etilganlardan ma'lum bo'ladi, evolutsiyaning boshlang'ich omillaridan faqat mutatsiya jarayonining odam genofondiga ko'rsatgan ta'siri o'zgartirmagan, xolos. Shuni nazarda tutgan holda odam tanasining tuzilishida, tashqi qiyofasida kelgusida biror-bir keskin o'zgarish kutilmaydi. Odanda ro'y beradigan o'zgarishlar jamoa ravishida axborot to'plash, uni saqlash, kelgusi naslga berish, tabiatni yanada ko'proq egallashga qaratilgan bo'ladi.

Insonning kelajagi ayrim shaxslarning aql-idroki bilan emas, balki jamiyatning aql-idroki bilan belgilanadi.

Dastlabki aqlli odamlar turi toza suv, sof havo va muhitda tarkib topgan. Keyingi yillarda zaharli ximikatlardan, mineral o'g'itlardan keng foydalanish, yangi sanoat markazlari, shaharlar, transport vositalari ko'payishi tufayli atrof-muhitning ifloslanishi tobora ortib, zararli mutatsiyalarni keltirib chiqarmoqda. Keyingi vaqtda allergiya kasalligining xilma-xil shakllari ko'payib ketganligi bunga yaqqol misoldir.

Har bir odam ko'chib yuruvchi biotsenozdir. Uzoq davom etgan evolutsiya natijasida odam tanasida ko'pgina mikroorganizmlar birgalikda yashaydi. Ichaklarda yashaydigan achituvchi bakteriyalar, zamburug'lar, terida uchraydigan ko'pgina mikroorganizmlar shular jumlasidandir. Hayot tarzining o'zgarishi ana shu mikroorganizmlar hayotiga ham ta'sir etmay qolmaydi. Odam tanasidagi biotsenozning o'zgarishi, albatta, unga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Hayvonlar va insonlar psixikasining o'xshashligi va farqlari

Yuqori darajada rivojlangan hayvonlarda bosh miya po'stloqlari rivojlanadi, ular turli xil retseptorlardan kelayotgan signallarga javob berish xususiyatlariga egadirlar, yuqori darajada rivojlangan sut emizuvchilar xatti-harakatining murakkab shakllarini bajara oladilar. Bu insonlar va hayvonlar o'rtasidagi farqlar yo'qoladi degan holatlarni berishi mumkin, hayvonlardagi intellektual xatti-harakatlar ularda aql bor, degan taxminlarga olib kelishi mumkin. Bu tushunchalar xato hisoblanib, inson va hayvonlar o'rtasida bir qator tafovutlar mavjud.

1. Hayvonlarning xatti-harakatlarida instinktiv biologik xulq-atvor yetakchilik qiladi, ularda biologik motivlar mavjud. Ular biologik ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan xatti-harakat hisoblanadi. Hayvonlar biologik ehtiyojlardan tashqariga chiqa olmaydilar. Ulardagi har qanday faoliyat albatta instinktlar asosida amalga oshiriladi. Insonlar xatti-harakatlarining 10 tadan 9 tasi maqsadga qaratilmagan faoliyatga yo'naltiriladi. Demak, birinchi farq – hayvonlarning xatti-harakatlari instinktiv xatti-harakatlar chegarasidan chiqmaydi.

2. Insonlar ham, hayvonlar ham mehnat qiladilar. Biroq hayvonlar foydalanigan mehnat qurollarini saqlab qo'ymaydilar. Insonlar esa mehnat qurollarini saqlab qo'yib, ularni takomillashtiradilar. Hayvonlarda abstrakt ko'rgazmali vaziyatlar mavjud emas, tashqi vaziyatlardan kelib chiqqan holda mehnat qurollaridan foydalanishlari mumkin, biroq mehnat qurollarini tashlab ketaveradilar. Hayvonlar bir mehnat qurollidan ikkinchisini yasay olmaydilar. Uch yoshli bolaga boshqa mehnat qurollaridan qanday foydalanishni ko'rsatsalar, bola darhol bu harakatni qaytarishi mumkin, hayvonlarda esa bu holat kuzatilmaydi. Hayvonlar uchun buyumlar ma'lum bir vaziyatlardagina ahamiyat kasb etishi mumkin.

3. Hayvonlarning xatti-harakatlari aniq vaziyatlarga asoslangan bo'ladi, ular insonlarga o'xshab vaziyatlarni mavhumlashtirmaydilar. Bunga quyidagi misolni keltirish mumkin. Gollandiyaalik psixolog Boytendayk tomonidan quyidagi qonuniyat o'rganilgan. Hayvonlarning oldiga bankalar qatori qo'yilgan bo'lib, ulardan bitasida ozuqa bo'lgan. Hayvon ozuqani qaysi bankaga qo'yilganini ko'rgan. U ozuqani olib iste'mol qilgan. Ikkinchi tajribada ozuqa ikkinchi bankaga qo'yilgan. Hayvonlar oldin birinchi bankani, so'ngra ikkinchisini ochib ko'rishgan, ular butun tajriba davomida oldin birinchi bankani so'ngra keyingi bankani ochib ozuqani ola boshlagan. Insonda esa keyingi bankaga qaratilgan faoliyat mavjud bo'lgan. Ikki yarim yashar inson bolasi ham shu tajribani aniq bajara olgan. Demak, hayvonlarning xatti-harakatlari faqat idrok etilgan holatlarga yo'naltirilgan bo'lar ekan.

4. Agar hayvonlarning xatti-harakatlarida faqat ikkita omil mavjud bo'lsa, insonlar xatti-harakatlariga yana bir holat qo'shilsa, bu hayvonlarda mavjud emas, hayvonlar nasliy xatti-harakat va shaxsiy tajribalariga suvansalar, insonlarda yana boshqa omillar ham mavjud. Insonlar jamoaviy tajribalarga ham suvanshlari mumkin, ular boshqa insonning tajribalariga ham tayandirlar. Bu ijtimoiy tajriba hayvonlarda kuzatilmaydi.

5. Hayvonlar tashqi shart-sharoitlarga moslashadilar, insonlar esa tashqi sharoitlarni o'zlariga moslashtiradilar.

6. Hayvonlarda faqat ma'lum bir shart-sharoitlardagina hamkorlikdagi faoliyat amalga oshiriladi, insonlardagi faoliyatlarning hammasi hamkorlikdagi faoliyat bilan bog'langan.

Insonning psixik faoliyati hayvonlarning psixik faoliyatidan tubdan farq qiladi. Insonning xatti-harakati faqatgina biologik motiv va biologik ehtiyojlar asosida kechmaydi. Ularda ma'naviy ehtiyojlar ham mavjud. Hayvonlardan farqli ravishda inson o'z oldiga maqsad qo'ya oladi. Inson qanchalik och bo'lmasin, xom mahsulotlarni iste'mol qilmaydi.

O'qish, mehnat faoliyatini inson ongli ravishda amalga oshiradi. Demak, inson bir faoliyatni bajarishdan oldin o'ziga maqsad qo'yadi va shu maqsad sari intiladi. Demak, **birinchi psixik farqlardan** biri inson o'z ehtiyojlaridan tashqari oldiga maqsad qo'ya oladi. **Ikkinchi psixik farq** inson va hayvonlarning atrof-muhitga bo'lgan munosabatlaridir. Masalan, sayrga chiqqan vaqtda inson o'z faoliyatini boshqaradi va shunga qarab harakat qiladi. Inson hatto qattiq chinqagan vaqtda ham aridagi iflos suvni iste'mol qilmaydi. Inson qoniniyatlarini tahlil qiladi. **Uchinchi psixik farq** u boshqa insonlar tajribasiga tayyanishi mumkin. Inson o'z faoliyatini rejalashtirish xususiyatiga ega. Insonning xatti-harakatlari quyidagi nazariyalarga tayangan holda kechadi.

Birinchi nazariya. Ong insonning ichki xususiyatlarini ochib berishga qaratilgan jarayondir. Shu bilan u hayvonlardan farqlanadi. Dekartning fikriga ko'ra hayvonlar mexanizmga o'xshaydilar, ular tabiat qonunlariga tayanagan holda yashaydilar, inson esa ma'naviy mavjudot, u aql qonunlari asosida yashaydi.

Ikkinchi nazariya. Ongning vujudga kelishi bu dialogik nazariya hisoblanadi. Bu nazariyada ongni hayvonlarning evolutsiyasidan chiqarishga qaratilgan faoliyat sifatida ko'rsatish yaqqol aks etgan. Inson hayvonlardan ijtimoiy jamoada yashayotganligi bilan farqlanadi. Insonning faoliyatida mehnatdan va mehnat qurollaridan foydalanish vujudga kelishi bilan inson faoliyatida ijobiy o'zgarishlar sodir bo'la boshlagan. Oldin mehnat qurollari oddiy tosh, cho'r hisoblangan bo'lsa, ma'lum vaqt o'tib, ular takomillashtirilgan va rivojlanib borgan. Insonning mehnati hech qachon yakka holda amalga oshmagan, ular jamiyatda birgalikda faoliyat qilishlari bilan hayvonlarning xatti-harakatlaridan farqlanadilar.

Nazorat savollari

1. Psixik faoliyatning prenatal davtda rivojlanishi.
2. Erta postnatal davtda psixik faoliyatning rivojlanishi.
3. Psixik faoliyatning yuvenil (o'yinli) davtda rivojlanishi
4. Sodda sensor psixika.
5. Perseptiv psixika.
6. Psixika evolutsiyasi va antropogenez.
7. Qiyosiy psixologiya, maqsadi, vazifalari va predmeti.
8. Odamsimon ma'muliyatning bolalarni qobiliyatini tadqiq qilish.
9. Hayvonlar va insonlarning psixikasini o'xshashligi va farqlari.

Asosiy adabiyotlar:

1. Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. — Worth Publishers, 2010. — 910 p.
2. Schiffman H.R. Sensation and Perception: An Integrated Approach. 5th Edition. — John Wiley & Sons, 2001. — 608 p.
3. Фозиев Э.Ф. Умумий психология. Т.: Ўқитувчи, 2010.
4. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — 5-е изд., стер. — М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2010. — 511 с.
5. Лурья А.Р. Лекции по общей психологии. — СПб.: Питер, 2006. — 320 с.

Qo'shimcha adabiyotlar:

6. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil yakunlari va 2017-yil istiqbollarga bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalk so'zi gazetasi. 2017-yil 16-yanvar, №1.
7. Катимов I.A. Она упрямизм бахти и ибодти ва бурук келажиги уюлида хизмат қилиш — энг олий саодатидир. — Toshkent, O'zbekiston, 2015.
8. Годфруа Ж. Что такое психология? М. 1999 г. 2-том.
9. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человеческого знания М., 1977

10. Бодров В.А. Психология профессиональной деятельности. Теоретические и прикладные проблемы. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2006.

11. Фонарев А. Р. Психология становления личности профессионала: Учебное пособие. М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2005.

Internet resurslari

12. <http://textshare.isx.org>
13. <http://www.mgimo.ru/files/serve/>
14. <http://www.ssu.ru/net.ru/...>
15. http://www.philol.msu.ru/~rle2001/ru/sch_14.htm
16. <http://www.voppsy.ru>
17. <http://logiston.ru/arch>
18. <http://psychol.ras.ru>
19. <http://psyberia.ru>

Ikkinchi bo'lim. SHAXS PSIXOLOGIVASI

1-boh. SHAXS PSIXOLOGIVASINING METODOLOGIK PRINSIPLARI

Reja:

1. *Shaxs psixologiyasining predmeti.*
2. *Shaxsni izohlashdagi o'ziga xosliklar.*
3. *Shaxs metodologiyasining nazariy yondashuvlari va uni o'rganish metodlari.*

Shaxs psixologiyasining predmeti

Shaxs psixologiyasining predmetini tahlil qilishda qator masalalarni hal qilish zarur. Zamonaviy psixologiyada shaxsni o'rganishning eng muhim xususiyatlarini ajratib ko'rsatilgan:

- shaxs fenomenologiyasining boyligi inson individual xususiyatlarining xilma-xilligining ifodalaniishi (ustanovka qirralari, ehtiyojlar, emotsiyalar, qadriyatlar va boshq.) va bilish sohasini o'rganish bilan bog'liq;

- shaxs fanlararo o'rganiladigan muammo bo'lib, ushbu tushunchani keng bilimlar sohasi tavsiflaydi. Uning alohida xususiyatlarini faqat psixologiya emas, balki falsafa, tarix, sotsiologiya va boshqa fanlar o'rganadi;

- tadqiqot yo'nalishida shaxs bir xil nizomga ega emas, u ham tadqiqot obyekti, ham tadqiqot subyekti bo'lishi mumkin.

- shaxs psixologiyasi predmeti ijtimoiy aloqalar va munosabatlarda namoyon bo'lishi va shakllanishini shartlovchi, xatti-harakat va harakatlarni belgilab beruvchi, ichki holatlari va psixik jarayonlarini tartibga soluvchi va shartlovchisidir.

Psixologiya fanida inson zotiga xoslik masalasi individ (lotincha individ ajralmas, alohida zot degan ma'no anglatadi), shaxs, individuallik (yakkahollik) tushunchalari orqali aks ettiriladi. Katta yoshdagi ruhiy sog'lom (esi-hushi joyida) odamlar ham, chaqaloq ham, nutqi yo'q, oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan aqli zaiflar ham individlar deb ataladi. Biroq bulardan birinchisiningina shaxs deb atash an'ana tusiga kirib qolgan, chunki o'sha zotgina ijtimoiy mavjudod, ijtimoiy munosabatlarda mahsul, ijtimoiy taraqqiyotning faol qatnashchisi bo'la oladi. Individ sifatida yorug' dunyoga kelgan odam ijtimoiy muhit ta'sirida keyinchalik shaxsga aylanadi, shuning uchun bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir. Ilk bolalik chog'idanoq individ

muayyan ijtimoiy munosabatlar tizimi doirasiga tortiladi, bunday shaxslararo munosabatlar tarzi tarixiy shakllangan bo'lib, u yoshligidan oq shu tayyor (ajdodlar yaratgan) ijtimoiy munosabat, muomala, mulohaza tizimi bilan tanisha boradi. Ijtimoiy qurshov (oila a'zolari, mahalla ahli, jamoatchilik, ishlab chiqarish jamoasi), ijtimoiy guruh ichida (kishilarning og'ushida, ularning qalb to'g'risida) odamning bundan keyingi rivojlanishi uni shaxs sifatida shakllantiruvchi, uning ongi va irodasining xususiyatlariga mutlaqo bog'liq bo'lmagan har xil xususiyatli munosabatlar majmuasini vujudga keltiradi.

Bir xil turmush sharoitlari shaxs faolligining turli shakllarini yaratish hamda har xil hayotiy vaziyatni vujudga keltirish imkoniyatiga ega. Hayotda biron bir tanbeh berishning o'zi kimgadir ruhiy hisni uyg'otsa, boshqa birining sirtiga ham yuqmasligi uchraydi. Shunday qilib, odamga ta'sir qiluvchi barcha tashqi qo'zg'atuvchilar ijtimoiy shart-sharoitlarga, faoliyatning ichki tarbiyaviy qismlari (tomonlari, jihatlari, jabhalari, tarkiblari) tuzilishi yig'indisi bilan boyitilishi evaziga shaxs degan tushuncha hosil bo'ladi.

Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlardan biri — bu uning individualligidir, ya'ni yakkaholligidir. Individuallik deganda, insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, hukmron xususiyatlar yig'indisi, iroda, faoliyatlar motivlari, inson maslasi, dunyoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaksiyalar, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi. Psixik xususiyatlarning birikmasini aynan o'xshash tarzda aks ettiruvchi inson mavjud emas. Masalan, yaqin odandan ayrilganligi qayg'u-alam, uning bilan birga hayotda tiklab bo'lmaydigan va boshqalarda takrorlanuvchi fazilatlarini murakkab voqealarning manguilikka yo'nalishi bilan izohlash mumkin. Shaxs o'zining qadr-qimmatini va nuqsonlari bilan ijtimoiy turmushda faol ishtirok qilishi, ta'lim va tarbiya yordamida yuzaga kelgan o'zining kuchli va kuchsiz jihatlari bilan yaqqol, betakror oliy zotdir.

Shaxsning tarkib topishi bir qator omillarga bog'liq degan nazariyaning namoyandalari bo'lmish hozirgi zamon uzoq cheh el (AQSH, Angliya, Fransiya, Germaniya, Shveysariya va boshqalar) psixologlari oqibat natijasida shaxsning tuzilishini o'sha ikkita asosiy omillarga, ya'ni biologik va ijtimoiy (sotsial) voqealarning ta'siriga bog'liq bo'lgan tuzilishining mavjudligidan manfaatdordirlar.

Har bir shaxsning hayotda erishgan yutuqlari, baxtini xarakterlovchi ma'lum mezonlar borki, uni o'rganishda alohida fan yo'nalishiga zarurat

tug'iladi. Bu esa insonning ijtimoiy faolligini ta'minlovchi shaxs tushunchasi bilan xarakterlanadi. Shaxs faol faoliyat subyekti bo'lib, u hayotining barcha bosqichlarida shakllanib, rivojlanib boradi.

Shaxsning qanday tarkib topishi uning yaxshi oila a'zosi yoki ota-ona bo'lishi, uning salomatligi ham hayotda egallaydigan karerasiga ham o'z ta'sirini o'tkazadi.

Shaxs hayotda o'zining imkoniyati va tanlovlarini cheklashi yoki kengaytirishi mumkin. U shaxsning boshqa insonlar bilan ma'lum tajribalar almashuviga xalaqit berishi yoki boshqalar uchun ko'proq xizmat qilishiga olib keladi.

Hayotda shunday toifa insonlar uchraydiki, ular boshqalarni o'ziga jalb eta oladigan yoqimli va xushmuomala bo'ladi. Bunday insonlar bilan do'stlashishi, ular bilan do'st, qo'shni yoki hamkasb bo'lish xohishi paydo bo'ladi.

Agar siz boshqaruvchi bo'lsangiz, u holda uni xodim sifatida tanlagan bo'lardingiz. Agar siz biror bir hayotiy qarorni qabul qilishga harakat qilsangiz, munosabat o'rnatayotgan kishingizni idrok etishingizga ko'ra muomala o'rnatasiz. Siz biladigan shunday mashhur insonlar borki, ular bilan munosabat o'rnatish ba'zan og'ir kechadi. Bunday qiyofali insonlar dushmonona, tajovvuzkor, nodo'stona, yoqimsiz yoki qiyin munosabat o'rnatuvchilardir. Siz ular bilan muomala qilishda, xodim sifatida tanlashda o'zingizni chetga olasiz.

Bunday sharoitda siz shaxs haqida qanday xulosaga kelganingiz singari boshqalar ham sizga xuddi shunday xulosalarga kelishlari shubhasiz. Bunday o'zaro o'rnatilmashuvchi mulohazalarga doimiy ravishda yangi insonlar bilan tanishish zarurat tug'ilgan sotsial vaziyatlarda duch kelinadi. Bu esa shaxsning o'ziga bo'lgan xos hislatlarini aniqlashga olib keladi, masalan, tanishingiz kirishimli yoki tortinchoq. Bu faktorlarni tahlil eta olish shaxs haqidagi umumiy tasavvurlarga ega bo'lishga yetarlicha imkon beradi.

Shaxsni izohlash

Shaxs psixologiyasining predmeti uni izohlashga nisbatan anchagina murakkab xarakterga ega, chunki insonlar xilma-xil bo'lganligi bois har xil vaziyatlarga qarab, o'zgarib turadilar. Shu sababli shaxsni tushunarli tilda izohlash uchun mos aniqlik va izohga ega bo'lish lozim. O'z navbatida shaxsni mos tarzda izohlashga mos keladigan tilga ham ega bo'lish kerak. Oqibada shaxsni o'rganishning o'ziga xos prinsiplari va baholash vositalari-testlarni shakllantirishga olib keldi.

Psixologiyada shaxsni tushinishda uning xarakterlovchi bir qator tushunchalarni qo'llashga olib keldi:

№	Sifatlar
1.	Yogimli-jizzaki
2.	Tirishqoq-maqtanchoq
3.	Quvnoq-surbet
4.	Talabchan-hukmron
5.	Xavotirlanuvchan-irodali
6.	Qo'zg'aluvcchan-betog'at
7.	Ziyrak-beozor
8.	Injiq-nekbin
9.	O'ziga ishongan-bardoshi
10.	Jiddiy-bo'shang
11.	Zaharxanda-sezgir
12.	Mulqotmand-xoksor
13.	Sabr-bardoshi-ishonuvchan
14.	Erkin-qasoskor

1-jadval. Shaxsni baholash sifatlarining namunasi

Yuqorida keltirilgan xususiyatlarning mavjudlik holati va sizga yoqimlilik, siz erishishingiz zarur bo'lganlarini ro'yxatini tuzish talab etiladi. Ushbu sifatarni o'qituvchi yoki ota-ona misolida va real baholashingiz mumkin bo'ladi. Ushbu toifa sifatlarining kengaytirilgan varianti 300 ta sifatdan iborat (Gough & Heilbrun, 1983). Bu esa shaxsni yanada kengroq baholash imkoni beradi.

Shaxs psixologiyasida o'rganiladigan asosiy muammolardan biri shaxs rivojlanishini tahlildir. Shaxs psixologiyada tahlil qilishda uning hayotining barcha bosqichlari, ongizlik ta'sir ko'rsatadimi yoki bolalikdan keyingi davrlarda shaxs sifatida o'zgarish yuz beradimi? Ushbu tarzda savollarga javob izlash zarur bo'ladi.

Mazkur masalarni shaxs psixologiyasining metodologik masalalaridan biri sifatida hal etish uchun qator shaxs nazariyalarni ko'rib chiqish zarur bo'ladi.

Shaxsni o'rganishga doir yondashuvlarning har bir muammoning o'ziga xos boshqotirma sifatida uning hal etishga e'tibor qaratganliklarining guvohi bo'lamiz.

Hattoki, ayrim yondashuvlarni o'rganish esa o'nlab yillarni taqozo etadi. Shaxs psixologiyasi esa mazkur masalalarga javob topishga intiladi.

Ongni o'rganish. Shaxs muammosini o'rganishga yondashuvning bir jihati uning *ongini o'rganishga* yo'nalganligidir. Psixologiya shaxsning ushbu jihatin o'rganishda tabiiy fanlarning metodlarini modifikatsiya qilish asosida erishdi. *V.Vund* va boshqa psixologlar inson tabiatini o'rganishda tabiiy-ilmiiy fanlar ta'sirida uni insonning aqlini o'rganishda foydalandilar. Ushbu tadqiqotlarda psixik jarayonlar eksperimental o'rganilgan bo'lsa-da, ammo ularda cheklanishlar bor edi.

Xulq-atvorni o'rganish. 20-asrning dastlabki o'n yilligida amerikalik olim Jon B. Uotson biologik masalalarni o'rganishga e'tibor qaratdi va bu esa shaxs xulq-atvorni o'rganishga qaratilgan bo'lib, Vilgelm Vundning qarashlariga zid edi. Uotsonning bu harakatlari bixeviorizm deb nomlandi. U psixologiya inson tabiatining moddiy jabhalarini o'rganishga qaratilgan bo'lishi kerak, degan g'oyani ilgari surdi. Uning g'oyasicha, tashqi xulq-atvor psixologiyaning o'rganish asosi bo'la oladi. Bu esa xulq-atvorni o'rganishga ehtiyoj tug'diradi. Bixeviorizm esa inson tabiatini mexanik tasvirini o'zida ifoda etdi. Keyinchalik bu g'oyani Skinner boyitdi.

Shaxs psixologiyasining metodologik masalalarini boshlang'ich bo'lg'indan biri sifatida Freyd faoliyatini qayd etish mumkin. Venalik vrach Freyd psixanalizga asos soldi. Bu esa uning vrachlik faoliyatida emotsional buzilishlardan aziyat chekkan insonlarni o'rganish orqali o'zining ilmiy yondashuviga asos soldi. U o'zining uzoq vaqti seanslari asosida uning hayotiy to'g'risidagi ijodiy talqinlari taqdim etdi. Uning yondashuvi eksperimental o'rganishdan keskin tafovut qildi. Freyding psixanalitik yondashuvi inson tabiati haqidagi noyob qarashlarni ishlab chiqishga sabab bo'ldi.

G.Olportning xizmatlari hisobida o'tgan asrning 30-yillariga qadar Garvard universitetida shaxs psixologiyasi amerika psixologiyasida bir tizimga keltirishga erishildi. Buning uchun tadqiqot ishlari, o'quv kurslari va ilmiy jurnallar nashr etishga erishildi.

Shaxs psixologiyasining prinsiplari

Shaxs psixologiyasining metodologik prinsiplar shaxs nazariyalarning tuzilishi chegaralari va qoidalarini, nazariy va eksperimental fannlarning shakllanishiga chetdan ta'sir ko'rsatuvchi qator ilmiy muammolarni belgilab beradi.

Sistemalik prinsipi. Sistemalik prinsipi quyidagi tadqiqot yo'nalishlarini belgilaydi:

1. Shaxs murakkab o'rganish tizimiga egaki, uni tashkil etuvchilarning murakkab xususiyatlarini darajasiga ko'ra birlashtirish va tashkiliylashtirish orqali o'rganilayotgan sistemaning darajasini va uning alohida jihatlarini ajratishga imkon beradi (masalan, rus olimi K.K. Platonov individuallikni to'rt darajaga ajratib ko'rsatdi: shaxsning yo'nalganligi va axloqiy sifatlarini mujassamlashtirganlik darajasi; bilim, ko'nikma va malakalarni mujassamlashtirganlik darajasi; alohida psixik jarayonlarning kechishini ifodalovchi individual xususiyatlarni mujassamlashtirganlik darajasi va jinsiy hamda yosh xususiyatlari, temperamenti mujassamlashtirganlik darajasi).

2. Prinsip va tizimni tashkil qiluvchi mexanizmlarni bir butunlikda yoritish (masalan, motivning maqsadga aylanishi mexanizmi, ko'pgina xilma-xil aloqalarni ta'minlash mexanizmi, siqib chiqarish va qarshilik ko'rsatish mexanizmlari hamda boshq).

Subordinatsiya yoki ierarxialashtirganlik prinsipi. Ikkinchi masala, shaxs strukturasi uchun uyushganligi, ya'ni tizimdagi komponentlarning uyushganligini alohida prinsip va mexanizmlarini ajratib ko'rsatish yordamida hal qilinadi. Bunday mexanizmlar sifatida anchagina murakkab yoki anchagina umumiy shaxslik xususiyatlari o'zida yo xususiy sotsial, yo psixofiziologik (ekstraversiyaning umumiy faktoriga kiruvchi mulqotmandlik) xarakterdagi nisbatan oddiy xususiyatlarni bo'yundiradigan subordinatsion yoki ierarxialashtirganlik prinsiplar nomlanadi.

Faollik prinsipi. Shaxs faollik prinsipiga ko'ra, tashabbuskorlik, erkin tanlash va xulq-atvorning tanlovchanligini o'zlashtirishga erishadi. Ushbu ko'rsatma determinizm prinsipi orqali o'ziga xos o'zlashtirishini S.L. Rubinshteyn "zohiriylikni botiniylik orqali o'zlashtirish" tarzida talqin qilgan edi.

Faollik prinsipi inson genetik dasturlashning kengaytirilishi natijasi deb baholovchi biogenetik hamda sotsial ta'sirlash va munosabatlar mahsuloti degan g'oyani ilgari suruvchi sotsiogenetik konsepsiyalarni inkor qiladi.

Taraqqiyot prinsipi. Taraqqiyot prinsipi mohiyatini yoritishda quyidagi vazifalarni bajarilishi orqali tushunish mumkin:

- Taraqqiyot determinantlari (asoslari) muammosi (muhiti ta'siri, sotsium yoki tabiat, shaxsdagi irsiyat). Shaxs determinatsiyasida genetik faktorlar muhim o'rin tutadi. Ularning asosiy ta'siri intellekt va

temperamentda kuzatiladi. Qadriyatlar, ideallar va e'tiqodda irsiyatning ta'siri amaliy jihatdan o'z tasdig'ini topmagan. Genetik determinantlarning o'rni evolutsiya meroslar, stereotiplar, xulq-atvor patternlari, uning moslashuvini ta'minlovchi filogenetik taraqqiyot muammolariga bog'ishlangan tadqiqotlarda qayd qilingan.

- Madaniyat, sotsial sinf, oila, tengdoshlar singari faktorlar ta'siri muhiti determinantlarga aloqador.

- Genotip va muhitning avtonom ta'sirlardan tashqari ayrim holatlarda har ikkala determinantlarning o'zaro ta'sirini aks ettiruvchi holatlarning ham inobatga olishga to'g'ri keladi. Masalan, qobiliyatlarni kuzatishda genotip va muhitning ta'sir masalari o'zaro aloqadorlikda o'rganishni taqozo etadi.

- Taraqqiyot bosqichlari va mezonlarining bir bosqichdan boshqasiga o'tish muammosi. Shaxs nazariyalarida taraqqiyot bosqichlari va ularning tafsilotida tafovutlar kuzatiladi. Masalan, Z. Freyd shaxs taraqqiyoti bo'laning psixoseksual taraqqiyoti bilan bog'lab talqin qilgan. E. Erikson ta'limotida esa voyaga yetilishning sotsial talablar bilan bog'liqlikdagi o'zgarishlar bo'yicha talqin qiladi.

- Shaxs taraqqiyoti darajalari muammosi. Ushbu masala psixanalitiklarning asarlarida batafsil yoritilgan. N. Mak Vilyamsning "Psixanalitik diagnostika" asarida shaxsning nevroitik, cheklanganlik va psixotik darajalari ajratib ko'rsatilgan. E. Erikson bo'yicha nevroitiklar deganda voqelikni biladigan, etarlicha himoyalalanishga, Ego bilan tashabbus yoki aybdorlik muammosining integrallashuvi sifatida bayon qilinadi. E. Erikson bo'yicha psixotik esa voqelikni yaxshi baholamaydigan, integratsiyalashmagan va deorganizatsiyalashgan, soddada psixologik himoyalalanishdan foydalanadigan taraqqiyotning ilk bosqichi sifatida talqin qilingan. Cheklangan shaxs psixotikka nisbatan anchagina integrallashgan, soddada himoyalalanish mexanizmi ega, olamni tushunishini namoyish qiladi, aytilish muammosini boshdan kechirishga moyil.

Subyekt prinsipi. Ushbu prinsip insonning avtonom, tashabbuskor shaxs, o'zini va atrof olamni ma'lum chegarada o'zgartirishga moyil tarzda qaraydi. Zamonaviy tadqiqotlar S.L. Rubinshteyn tomonidan ishlab chiqilgan tushuncha, ya'ni subyekt kategoriyasini shaxs psixologiyasi sohasida kuchaytirishga olib keldi. Subyekt — har bir kishida individual bo'lgan, o'ta faol, yaxlit va avtonomlikka ega inson. Subyekt uchun atrof olam faqatgina ta'sir ko'rsatuvchilar tizimi emas, balki harakatlanish va bilish obyektidir. Subyekt tabiiy, sotsial, ijtimoiy,

individual sifatlar birligidan iborat bo'lib, inson tushunchasiga nisbatan ancha keng tushuncha.

Shaxs-nisbatan torroq tushuncha bo'lib, sotsial ahamiyatga ega bo'lgan sifatlar majmuyiga ega bo'lgan inson individini ifodalaydi. Inson o'zini atrof olamdan ajrata oladigan va o'zini bilish va mulohazalash obyekti sifatida qarama-qarshi qo'yadigan tabiiy va sotsiallikning birligi sifatida tarkib topadi. Inson subyekt sifatida muammolarni yechishga ijodiy yondashadigan, tashabbuskor, erkinlikka ega, shaxsiy maqsadlarni amalga oshiruvchi faolligi bilan ajralib turadi.

Determinizm prinsipi har qanday psixik jarayonlarning sabablarini shartlovchi g'oyalarga asoslanadi. U tashqi ta'sirlar tufayli chaqiriladigan obyektiiv kuzatiladigan hodisalarni ichki sabablarni determinantlashiruvchi antitezis sifatida shakllanadi.

Metodologiya, nazariya va eksperiment birligi prinsipi. Ushbu prinsip nazariy farazlarni kauzal (sababiy) yoki korrelatsion bog'liqligi, nazariy konstruktlar va ularning oqibatlar-operatsional o'lovlar ishonchli tekshiruvini amalga oshirildi.

Ilmiy nazariyani yaratish zarurati olimlarni axborotlarni tizimli qabul qilish, bir vaqtning o'zida ilgari surilayotgan psixologik qonuniyatlarni asosida inson xulq-atvorini bashorat qilishga undaydi.

Shaxs psixologiyasining asosiy muammolari

Shaxs strukturasi muammosi, xulq-atvor motivatsiyasi, shaxs taraqqiyoti muammosi, psixik salomatlik va psixopatologiya muammolari shaxs psixologiyasining tayanch muammolari sanaladi.

Shaxs strukturasi muammosi. Shaxs strukturasi muammosi obyektiiv ierarxiya tuzilishi va alohida darajalar o'rtasidagi tiplarning aloqalarini nuqtai nazaridan o'rganishni qo'llab-quvvatlovchi tizimlilik prinsipi bilan chambarchas bog'liq.

Shaxs xulq-atvor motivatsiya muammosi. Shaxs xulq-atvor motivatsiyasi muammosi faollik prinsipiiga asoslangan bo'lib, quyidagi qator masalalarni hal qilish bilan bog'liq:

- 1) motivlar klassifikatsiyasi;
- 2) motivlar tizimining o'zgarishi;
- 3) motivlar o'zgarishi;
- 4) motivlarni faollashtirish;
- 5) motivatsiya jarayonining dinamikasi;
- 6) motiv va maqsadlar o'zaro munosabati;
- 7) xulq-atvor motivatsiyalariga ta'sirining xilma-xilligi.

Motivlarni klassifikatsiyalash mezonlarini aniqlash, biogenetik va sotsiogenetik ehtiyojlarni ajratish, har xil darajali motivlarning aloqadorlik prinsiplarini o'rganish singari (masalan, G.O. Port va boshqalar bo'yicha motivlarning funksional avtonomiya prinsipi) singari muammo doirasidagi xususiy masalalar shakllanadi.

Motivlar o'zgarishi muammosi o'zida bitvosita motivatsiyalash yo'li bilan yangi ehtiyojlarni (V. Vilyunas), motivning maqsadga o'zgarish mexanizmini yordamida (A.N. Leontev), identifikatsiya va rollarni qabul qilishni hosil qiladi.

Motivlarni, ko'pincha, anglamaslik oqibatida ularni o'lovchash va o'lovchash vositasi sifatida an'anaviy so'rovnomalar hamda testlarni qo'llash imkonsizligi bilan bog'liq muammo vujudga keladi. Aynan shu sababli proyektiv testlardan foydalanish va ularning psixometrik xarakteristikasi haqidagi masalasini muhokama qilishga to'g'ri keladi.

Vaziyat omilining inson xulq-atvoriga ta'siri, ma'lum motivlarni faollashtirish muammosi ma'lum shart-sharoitlar ichki zo'rliqlarni hosil qiladi (stimullarning jadal ta'siri, yangiligi, murakkablik) va individning bir xil ko'rinishdagi harakatlarni sodir qilishga (masalan, reaktiv agressiv harakatlarni, xulq-atvor vasiyligi, muvaffaqiyat yoki muvaffaqsizlikka mo'ljall olish) olib keladi.

Motivatsiya jarayonlarning o'rganish dinamikasi faoliyatni tarqab ketishi yoki uning yangilanishi, ularning shartlovchi, izchilligi va boshqalar kelma-ketligi sababini yoritishdan iborat bo'ladi.

Motiv va maqsad munosabatlari haqidagi masala faoliyat mazmun hosi qilishni, individning harakat qilishga undashi va yo'naltirishi o'rtasidagi munosabatlar xarakteri bilan bog'liq.

3. Shaxs taraqqiyoti muammosi, birinchi navbatda, determinizm va taraqqiyot prinsiplarining qator metodologik prinsiplar bilan bog'liq. Shaxs taraqqiyotining manbai uning turmush tarzi, sotsial-tarixiy shakllanish sharoitlaridan iborat. Odam ijtimoiy mavjudot sifatida sotsiallashuvning alohida bosqichlari yoki o'zida mujassamlashirgan va ma'lum sotsial rollar, ijtimoiy me'yor va standartlarni qabul qilishga munosabatidan o'tganligi. Hayot yo'li — xususiy tarixning subyekt sifatida hayotiy jarayonlarni tartibga solish, barqaror va bir vaqtning o'zida egiluvchan shaxs strukturasi shakllantirish yo'lidagi inson taraqqiyoti.

Inson subyekt sifatida taraqqiyotning uch darajasidan o'tadi:

— Birinchi darajasi "subyekt o'zini haqiqiy o'zgarishlarini mos tarzda anglamaydi, u o'zining vaziyatga ta'sirini inobatga olmaydi. Bu darajada

subyekt sifatida maqsadga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni bartaraf etishdagi maqsad qo'yish va harakat aktlari orqali namoyon bo'ladi".

– Ikkinchi daraja shaxs "xulq-atvori maqsad va motivlarini ongli nisbatini topuvchi, harakatlari natijalarini bilvosita va bevosita ko'rib chiqishga intiluvchi subyekt" sifatida o'zining maqsad va xulq-atvorini tartibga solishga, motivlarini anglashga qobiliyatidir.

– Taraqqiyotning uchinchi darajasida shaxs "o'zining hayot yo'li subyektiqa aylanadi, o'z davrining tarixiy vaqtini ongli o'laydi". Bu yerda birinchi navbada individuallik sifatida, ya'ni insonning faqatgina noyobligini emas, balki subyektning ijtimoiy-tarixiy jihatdan takrorlanmaslik ahamiyatini ifodalaydi. Bu darajada shaxs eng ko'p erkinlikka ega bo'ladi.

Keyingi muammo psixik salomatlik va psixopatologiya, ya'ni sog'lom shaxsning ifodalovchi mezonlar muammosi. Z.Freyd bo'yicha bu toifa mezonlarga me'yordagi shaxslararo munosabatni qo'llab-quvvatlash o'quvi, A.Maslou bo'yicha esa sodda ehtiyojlardan anchaagina mukammal, masalan, o'zini o'zi kamol toptirish ehtiyojlariga o'tishdan, E.Erikson bo'yicha esa shaxs taraqqiyoti bosqichiga ko'ra asosiy muammolarni joriy hal qilish o'quvidan iborat¹.

Tadqiqot metodlari

Psixologik metodlarni bo'lish uchun eng umumiy asos ular shaxsning noyob, individual xususiyatlarini baholashga sezingitilgi bilan xarakterlanadi.

1. Metodologiya darajasida ilmiy bilishning nomotetik va ideografik metodlariga ajratildi. Ulardan birinchisi, tadqiqot obyekti haqidagi umumiy, universal, qonuniy tahlil qilish bilimi olishga imkon bersa, ikkinchisi, yagona, noyob, xususiy ma'lumotlar olishga xizmat qiladi. Ilk bor ushbu atama 1894-yilda Vilgelm Vindebandning "Tarix va tabiatshunoslik" mavzusidagi nutqida qo'llanilgan bo'lib, u fanlarni predmetiga ko'ra emas, balki tadqiqot metodiga ko'ra bo'lish taklifini berdi. XX asrga kelib, ushbu muammoga psixologiya ham duch keldi. G.Olport ishlarida psixologiyada nomotetik va ideografik yondashuvlarni qo'llash hamda ularning muvofiqlik masalalari muhokama qilindi. Umumqabul qilingan fikrlarga muvofiq nomotetik metodlar inson tadqiqot obyekti sifatida qaraladigan tabiiy-ilmiy yo'nalisidagi tadqiqotlarda qo'llanilib, umumiy qonunlarni izlashga yo'naltirilgan.

¹ Myers, D. G. Psychology: Hope College, Holland, Michigan, 2010. - P. 554, 565.

Ideografik metodlar inson, xulq-atvori bir muncha darajada bashorat qilib bo'lmay darajadagi faol rivojlanuvchi va o'zgaruvchi subyekt deb o'rganadigan gumanitar yo'nalisidagi tadqiqotlarda foydalaniladi.

2. Nazariy metodlar g'oyalar, tasavvurlar, timsollar bilan ishlashga yo'naltirilgan. Nazariy metodlarni foydalanishda voqelik bilan emas, balki fikriy vakolatli ishga ega bo'ladi. Nazariy metodning xilma xilligini fikriy eksperiment va xususiy modellashirish bilan bir xil bo'ladi.

Empirik metodlar – kuzatish, o'lchash va eksperiment ma'lumotlar to'plashning umumilimiy vositasi bo'lib, shaxsni psixologik tadqiqot obyekti sifatida o'rganish uchun foydalaniladi.

Kuzatish xulq-atvor obyektiining maqsadli idrok qilish va qayd qilish. Kuzatish metodi xususiyatlaridan kuzatishning jadalligi va faol emaligidan, bilvosita kuzatishdan, kuzatishning takrorlash imkonining yo'qligi, uning davomiyligidan iborat. Kuzatish natijalari validligini oshirish uchun ekspert baholash, audio va videoyozuvlar, kuzatishning standartlashirish, faol kuzatuvchini nazorat qilishlardan foydalaniladi.

O'lchash – boshqa obyekti yordamida obyektiining holatini qayd etish yoki ma'lum qiymatlar va uning qoidalar uchun o'rnatilgan mos psixologik shkalalardagi o'rni olib kirish orqali obyekti ifodalash vositasidir. Nometrik (nominativ shkala va tartiblash shkalasi) va metrik (intervallar va teng munosabatlar shkalalari) shkalalar bo'ladi. Psixologiyada, ko'pincha, nometrik shkalalardan foydalaniladi.

Eksperiment – ilmiy farazlarni tekshirish metodi bo'lib, uning boshida eksperimentator sinatuvchining asosiy shartlarni qo'yadi va ehtiyoj ta'sirlarni nazoratini amalga oshiradi. Eksperiment natijalari haqoniy va ishonchli bo'lishi lozim.

4. Shaxsni o'rganish va diagnostikasi uchun yaqqol texnik va uslubiy darajada testlardan foydalaniladi. Testlar o'rganilayotgan hodisa haqida miqdor va sifat tafsilot olishda qo'llaniladigan psixodiagnostik tadqiqotning maxsus metodidir.

Har xil turdagi testlar mavjud:

- 1) standartlashganlik mezoniga ko'ra, standartlashgan va standartlashmagan testlar;
- 2) testning tayinlanganlik mezoniga ko'ra, umumdiagnotik, kasbga yaroqlilikni aniqlash testlari, maxsus qobiliyat testlari, erganlik testlari;
- 3) materiallardan foydalanish mezoniga ko'ra, blankli, predmetli va apparatli testlar;

4) aqliy harakatlarning xarakteri mezoniga ko'ra, verbal va nonverbal testlar;

5) javoblari xarakteriga ko'ra, ochiq va yopiq javobli testlar.

6) proyektiv testlar.

Ochiq javobli testlar toifasiga proyektiv testlarni kiritish mumkin. Ular maxsus ishlab chiqilgan, ammo chala standartlashtirilgan xarakterga ega.

Shaxsni o'rganish yoki qiyoslash:

– Shaxsning tipi va qirtasi bir insonning boshqasidan farq qilish imkoniyatini beradi.

– **Nonoietik yondashuv** – guruhdagi insonlarning bir-birini biror bir xususiyati yoki shaxslilik qirtasiga ko'ra qiyosiy o'rganish.

– **Ideografik yondashuv** – bir insonni boshqa kishilar bilan qiyoslamadan o'rganish.

Shaxs nazariyalarini ijroby baholash mezonlari:

– verifikatsiya nazariyaning empirik jihatdan tekshirilganligi va uning tasdiqlanganligi;

– kengqamrovli ekanligi – yaxshi nazariya boshqalari bilan bir xil sharoitda xulq-atvor fenomenlarini keng spektrda tushuntirishi;

– tabiiyiy qimmatga egalik – nazariya, inson hayotiy imkoniyatlarini oshirish uchun amaliy istiqbolarni tavsiya etish;

– nazariya bilan tadqiqot o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik.

Shaxsning uzoq hayot yo'lida turli xil toifa insonlar hayot yo'lini tanlashda bir-biridan farq qiluvchi faoliyat yo'nalishiga ega bo'ladi. Bu esa insonning o'ziga bo'lgan ishonchi, doimiy ravishda quvnoq bo'lishi boshlagan ishining qanday tarzda yakunlashiga sabab bo'ladi. Shaxsning maqsadiga erishishda uning optimistligi, emosional barqarorligi uning ishonch va e'tiqodidan og'ishidan saqlaydi. Yana muakkab yo'lga duch kelganda unda Tolkina Sem Gerni o'zining tafavuti va ishonchli xulq-atvor modelini namoyish etadi. Bu shaxs modeli shaxsning tafakkur, tuyg'ulari va harakatlar modelini tavsiflovchi hisoblanadi (Buni Den Mak Adams va Djennifer Pals (2006) taqdim etgan), unda sotsial vaziyatlar va o'zining qirtarlarida ifoda etuvchi shaxs tabiatining poyob ko'rinishi sanaladi.

Shu bois navbatdagi masalalar insoniyat tarixining madaniy merosi sifatida xizmat qiladigan shaxs nazariyalariga qaratiladi. Tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan istiqbollar shaxs psixologiyasining muammolari yo'nalishini aniqlashga yordam beradi va bugungi kun tadqiqotlarda hal etilishi kerak bo'lgan masalalarning yechimini topishga xizmat qiladi.

Xorijiy psixologiyadagi shaxs muammosiga doir ilmiy manbalarni tabiiyiy jihatlarida quyidagi ilmiy g'oyalar mazmuniga e'tibor qaratiladi:

- Z. Freyding psixanalitik nazariyasi bo'lib, uning metodologik asosida bolalik va ongsiz shahvoniylik motivlari shaxsga ta'sir ko'rsatishi tabiiy taqdim etilgan.

- Gumanistik psixologiya yondashuvida esa, shaxsning o'sishi va o'zining menini shakllantirishida ichki imkoniyatlarning o'tmi yuqori ekanligi ilgari suriladi.

Bunday klassik yondashuvlar inson tabiatini yoritishning keng istiqbolini taqdim etadiki, ular yaqqol shaxslilik aspektidan ilmiy izlanishlar olib borishga xizmat qilmoqda. Shaxs muammosini o'rganishga doir zamonaviy tadqiqotlar muammoni shaxslilik, biologik jihatdan o'rganayapdilar. Ularning asosiy mezonlari inson bilan atrofmuhit o'rtasidagi o'zaro ta'sirlashuviga ham tayanadi. Shuningdek, ular qadim-qimmat, og'ishlar, madaniy muhit ta'siri va boshqa jihatlar, xususan, ongsizlikni ham o'rganmoqdalar¹.

Nazorat savollari

1. Shaxs muammosining metodologik asoslari.
2. Shaxs nazariyalarini representativlik mezonlari.
3. Shaxsni tadqiq etish metodlari.
4. Shaxsni o'rganish yoki qiyoslash.
5. Nonoietik yondashuv.
6. Ideografik yondashuv.
7. Shaxs nazariyalarini ijroby baholash mezonlari.

Adabiyotlar:

1. Duane P. Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright, 2005. – 550p.
2. Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – Worth Publishers, 2010. – 910 p.
3. Клонингер С. Теория личности: познание человека. – СПб.: Питер, 2003. – 720 с.
4. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. Т.: Ўқитувчи, 2010.

Интернет сайтлари

5. <http://textshare.isx.org>
6. <http://www.mgimo.ru/files/sergey/>
7. http://www.philol.msu.ru/~rlc2001/ru/sch_14.htm

¹ Myers D.G. Psychology. HopeCollege. Holland, Michigan, 2010. – p. 553.

2-bob. KLASSIK PSIXOANALIZ VA UNING MODIFIKATSIVIALARI

Reja :

1. Z.Freyding klassik psixozanalizi.

2. Z.Freyding izdoshlari – K.Yung va A.Adler.

Z.Freyding psixozanalitik nazariyasi.

Z.Freyd g'arb madaniyatiga chuqur ta'sir ko'rsatdi¹. Agar ko'chadagi 100 nafar insondan so'rasangiz, tanqli psixologning nomini bilishlari haqidagi mulohazani Kit Stanovich (1996) ilgari suradi. Freyding klinik psixologiya va psixiatriyadagi ilmiy qarashlarini alohida o'runga ega. Z.Freyd nimani o'rgandir? U she'riyat, pyesa va falsafaga juda qiziqishi bo'lganligi sababli, o'z tadqiqotlari uchun vaqtni bekorga sarflamadi. U tibbiyot yo'nalishida tahsil olgandan so'ngira xususiy amaliyot bilan shug'ullandi. U amaliyotda neurologik sababga ega bo'lmagan ruhiy o'zgarishga ega bo'lgan mijozlarga duch keldi. Masalan, baquvvat bo'lsa-da, mijoz qo'lidagi sezgilarni yo'qolishining sababini Z.Freyd insonning aqliga bog'liqligini aniqladi. Bunday holatda mijozni davolash yo'li uning o'ziga munosabatini o'zgartirishda degan xulosaga keldi.

Freyding kuzatishlari qator neurologik buzilishlarning psixologik sabablari mavjudligi to'g'risidagi xulosaga olib keldi. Bu orqali Freyd ongsizlikni kashf qildi. Uning fikricha, ko'zi ojizlik yoki karlik, beixtiyor ko'rmaslik va eshitmaslik xohishi insonda keskin xavotirni uyg'otar ekan. Freyd gipnoz – ongsizlikka yo'l, deydi va mijozlarni davolashda undan foydalandi. Gipnoz tufayli mijozlar o'zlarining anglab bo'lmagan qobiliyatlarini ochdilar. Shu asosida u mijozlarning o'zlarini ruhiy yengilashishlariga imkon beruvchi erkin assotsiatsiya usulini olib kirdi. Ushbu usulga ko'ra, mijoz o'zining dardlarini bayon etadi. Bu esa mijozlarga ruhiy yengillik olib keldi. Freyd ruhiy buzilishlarning zaminini, bugungi bezovtalashlarning sababi mijozlarning o'tmishi bilan bog'liq, bolalikdagi tuyg'ulariga borib bog'lanishini ta'kidladi. Kasalliklarning ongsizlik sabablariga tayangan shaxs nazariyasini psixozanaliz davolash metodi bilan bog'ladi. Freyd topografik modeldan foydalanib, psixik hayotni uch darajasini ajratdi:

– ongi;

– ongoli;
– ongsizlik;

Ong darajasi. Ong darajasi insonning ma'lumotlarini aniq damdagi sezgi va kechimmalaridan namoyon bo'ladi. Ong miyada saqlanuvchi ma'lumotlarning kam qismini qamrab oladi. So'ngira ma'lumotlar ongoli yoki ongsizlik sohasiga yuklanadi.

Ongsizlik sohasi. Inson psixikasining eng chuqur va ahamiyatli qatlami ongsizlikdir. Bu onga bosim o'tkazuvchi emotsiya va xotiralar orqali instinktiv qo'zg'alishlarini saqlovchisi. Ushbu anglatilmagan materiallar, ko'pincha, insonning kundalik faoliyatini belgilaydi.

Ongoli sohasi. Ong sohasi xotiraga kirish mumkin bo'lgan, o'zida barcha tajribani mujassamlashtiradi. U ayni danda anglatilmagan, ammo tasodifiy yoki minimal kuch sarflash natijasida onga tez qaytishi mumkinligini ifodalaydi.

Shuningdek, Freyd ta'limotiga ko'ra, shaxs psixikasi darajalarini ifodalovchi uchta tushuncha mavjud:

U (Ono) – psixikaning ongsizlik qismi bo'lib, biologik instinktni xarakterlovchi agressiya va shahvoniy maylardan iborat. U – shahvoniy may – libido bilan to'yingan. Insonda yashirin energetik tizim bo'lib, bu quvvat har bir kishida miqdori – doimiy o'lchamga ega. Ongsiz va irratsional bo'ladi. U qoniqish, ya'ni so'ngida baxt, eng asosiy inson hayotidagi asosiy maqsad tamoyiliga bo'ysunadi.

Men (Ego) ikkinchi tamoyil-gomeostaz bo'lib, ichki muvozanatni saqlovchi tendensiya sanaladi. *“Men (Ego)”* – ong doimiy ravishda *“U”* bilan nizoda va shahvoniy maylar ta'sirida bo'ladi. U jamiyat ta'siri ostida shakllanadi. Menga U, Kayvoniy Men va insonga o'z talabalarini qo'yuvchi jamiyat iborat uchta kuch ta'sir ko'rsatadi. Men ular o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashga harakat qiladi, qoniqish emas, balki realistik tamoyilga bo'ysunadi.

“Kayvoniy Men” axloqiy standartlarni tashuvchi, shaxsning bu qismi tanqid, senzura, vijdon rolini bajaradi. Agar Men U ga mos harakatni amalga oshirsa yoki unga mos qaror qabul qilisa, Kayvoniy Men unga qarshi chiqadi. Natijada, aybdorlik, uyat, vijdon ta'nalari ko'rinishidagi jazoni boshdan kechiradi.

¹ Myers D. G. Psychology. HopeCollege. Holland, Michigan, 2010. - P. 534.

Shaxs strukturasi¹

Psixologiyada shaxsning himoya mexanizmlari to'g'risidagi qarashlarning tub ildizi Z.Freydning shaxs nazariyasi borasidagi izlanishlariga borib taqaladi. Freyding psixodinamik konsepsiyasiga ko'ra, shaxs tuzilmasi va himoya mexanizmlari ma'lum tizimlashirilgan. Z.Freyd bo'yicha shaxs tuzilmasi uchta tarkibiy komponentlardan iborat:

"Id" sohasi – bu shaxsning instinkti jihat bo'lib, unda shaxsning eng kuchli instinktlari o'rin olgan. Ular shaxs xulq-atvorini to'g'ri va chet yo'llar bilan aniqlash hamda namoyon bo'lishini ifodalaydi. "Id" sohasi vazifalarini qoniqish tamoyiliga asosan bajaradi.

Z.Freyd psixanalitik nazariyasida qayd etishicha, psixik jarayonlar qoniqish tamoyiliga ko'ra avtomatik tarzda boshqarilar ekan. Hech qondirilmaganlik ichki ruhiy zo'rqlashni keltirib chiqaradi. O'z navbatida, u psixik faollikni vujudga kelishiga olib keladi. Bu faollik zo'rqlashni va qoniqilmaganlikni susayishiga yoki qoniqishga olib keladi.

Hayot va o'lim instinktlari². Freyding psixodinamik nazariyasida ikkita asosiy instinktlarga ajratiladi: hayot instinkti (libido, eros) sifatida seksual instinkti; vayrongarchilik, buzg'unchilik sifatida e'tirof etiluvchi o'lim instinktlari (mortido, tanatos). Inson xulq-atvorining bu shakli shaxsning destruktiv instinkti sifatida namoyon bo'lib, agressiyani ham instinkti natijasi deb baholaydi. Ularning hayotiy zarurat sifatida namoyon bo'lishini to'sib qo'yish shaxsda jiddiy salbiy oqibatlarga olib kelishi kuzatiladi. Bu esa nevrozning asosi hisoblanadi. Asarlarining birida Freyd motido instinkti haqida to'xtalgan bo'lib, unda shaxs o'zini o'zi saqlash uchun (yo'q qilmaslik) o'zga kishini yoki o'zgalarni yo'qotishga intiladi. Freyd uchun eng hal etuvchi jihat, bu inson xulq-atvorida jamiyat rivojlanishidagi qonunlarini emas, irratsional psixik kuchlarning namoyon bo'lishini hisobga olgan, unda intellekt voqelikni faol aks ettiruvchi vosita emas, balki bu kuchlarni maskirovka qiluvchisi hisoblanadi. Individ bilan ijtimoiy muhit abadiy va yashirin kurashda bo'ladi. Uning psixanalitik qarashlarida kuchaytiruvchi holatda instinktdan intellektning kuchirog'i.

"Ego" sohasi – bu shaxsning ongli tomonini ifodalovchi ratsional qismidir. "Ego" doimiy ravishda "Id" sohasi bilan o'zaro ta'sirlashuvda bo'ladi, ikki asosiy instinktlar Men tomonidan tanlanadigan mexanizm

¹ George Boeree C., Personality Theories, Original E-Text

Site: <http://www.ship.edu/%7Egeboeree/personalities.html> – p. 5.

² George Boeree C., Personality Theories, Original E-Text
Site: <http://www.ship.edu/%7Egeboeree/personalities.html> – p. 6.

hali aniq ta'biri mavjud emas. Sig'ib chiqarish jinsiy xohishlar bilan kurashishda foydalaniladi. "Men" va "U"ning tahlil qilishi va "Kayvonni Men"ning shakllanishiga qadar bir necha himoya mexanizmidan foydalaniladi. Barcha himoya mexanizmlarining maqsadi "Men"ga yordam berishdan iborat. Shu sababli ham u nevroitik, axloqiy va real iborat Meni zararlashi mumkin bo'lgan uchta asosiy bezovtalanshga yo'naltirilgan. Biroq "Men" ichdan chiqadigan norozilikdan himoya-lanib qolmasdan, ilk davrlarda xavfli instinkti stimullar bilan tanishadi va norozilikni kechiradi.

Agar tashqi qoniqish yoki manfaatning asosiy manbai tashqi obyekt bo'lgan holda unda shunchalik yuqori norozilikni kechirishga sabab bo'lib qoladi.

Yosh bolaning Meni ko'proq qoniqish printipi bilan yashaydi. U tashqaridan bo'ladigan norozilikni hali ko'p kechirmaydi.

Shaxsning rivojlanishi¹

Z.Freyd mijozlarining hayotini kuzatish asosida shaxs shakllanishini dastlab besh yilda amalga oshirishni xulosaladi. Bolalar shaxs sifatida shakllanishida qator psixoseksual davrlarni boshdan kechirishini va bu bosqichlar alohida quvvat manbai erogen zonalarining o'rniiga bog'liq deb ko'rsatdi. Freyd ishonch bilan o'g'il bolalarning fallik bosqichdagi genitil ta'sir tufayli onasiga nisbatan otasini rasht qilishini qayd etdi. Buning sababini yunon afsonasi "Shoh Edip" afsonasiga tayanib, "Edip kompleks" orqali tushuntirdi. Edip o'zi bilmagan holda otasini o'ldirib, onasiga uylanadi.

Freyd psixoseksual rivojlanish bosqichlarini 5 davrni keltirib o'tadi. U quyidagi 1-jadvalda o'z aksini topgan:

Psixoseksual bosqichlar

1-jadval

№	Bosqichlar	Yosh davrlari	Libido yo'naltiriladigan zona
1	Oral	0-1,5	Og'iz
2	Anal	1,5-3	Anus
3	Fallik	3-6	Jinsiy a'zolar
4	Latent	6-12	Mayjud emas
5	Genital	12-18	Jinsiy a'zolar

¹ Myers D.G. Psychology: Hope College, Holland, Michigan, 2010. - p. 556.

K. Yung va uning analitik psixologiyasi

Freyding izdoshlari sifatida faoliyat olib borgan olimlardan biri K. Yung bo'lib, uning shaxs muammosiga doir yondashuvi analitik psixologiya deb nomlanib, u o'ziga xos yondashuvni ifoda etadi.

K. Yung ilmiy g'oyasining muhim jihati shaxs tipologiyasiga doir yondashuvdan iborat. U shaxsni ikki tipga ajradi: ekstraversiya va introversiya.

Ekstraversiya – «ichkaridan tashqariga yo'naltirilgan» degan ma'noni anglatib, bu tipga moyil shaxslar ko'proq odamlar ichida bo'lishni yoqtirishadi, o'z kechinmalarini ko'proq atrofdagilar bilan baham ko'radi. Muloqotga kirishuvchan, tanishlari doirasi keng. Ba'zi hollarda jiddiylik etishmaydi. Odamlarni tez ishonchini qozona oladi va shuningdek, tez xafa qilishga ham moyil.

Introversiya – «tashqaridan ichkariga yo'naltirilgan» degan ma'noni anglatib, bu tipga xos shaxslar og'ir, vazmin, ko'ngli nozik, beparvo, do'stlik qoidalari qat'iy amal qiladigan. Muloqot doiralari cheklangan, tortinchoq, ko'proq o'zlarining ichki dunyolari bilan band va yolg'izlikni yoqtiradigan.

O'z navbatida, shaxs tiplarini psixikaning funktsiyalari bilan uyg'unlashadi. K. Yung to'rtta asosiy psixik funktsiyaga e'tibor qaratdi:

- fikrlovchi-ratsional;
- hissiyot-ratsional;
- sezgi-irratsional;
- intuitsiya-irratsional.
- Fikrlovchi tip-biror narsaning qadr-qimmatini aniq faktlar va mantiqiy mulohazaga tayanib baholaydi.

– Hissiyotli tip yaxshi-yomon, go'zal-xunuk tamoyiliga asoslanib emosional baholaydi.

– Sezgi asoslanuvchi tip sezgi a'zolariga tushuvchi, tashqi olam haqidagi axborotlarga tayanadi.

– Intuitiv tip hayotiy voqealarning mazmunini ongsizlikda, tuyg'usi va taxminlariga ko'ra baholaydi.

K. Yung ham Freyd singari psixikaning tuzilishi masalasiga e'tibor qaratdi. Uning talqinicha, psixikaning tuzilishi quyidagilardan iborat:

- Ong.

*Himoya mexanizmlari*¹. Z. Freyd o'z nazariyasida shaxsning himoya mexanizmlarini ajratishga ham erishdi. Ko'pincha, nizoli zonalar psixika strukturasi U, salbiy emotsiya va kechinmalarda kuzatiluvchi (ta'sirlanish, bezovtalash va umidsizlik) frustratsiyaga olib keldi. Frustratsiya MENni har xil "chiqarish klapanlari" yordamida zo'rliqlashni olib tashlashga undaydi. Bular psixologik himoya mexanizmlari deyiladi.

– repressiya: tashvish sabab narsa mavjudligiga behush inkor o'z ichiga oladi;

– rad etish, ya'ni noma'qul ma'lumotni ochiq rad etish, qo'shimaslik;

– reaksiya: biri qarama-qarshi bo'lgan id turtki ifoda o'z ichiga oladialbatta odamni haydash;

– proeksiya – o'zidagi hissiyot va kechinmalarni tashqi obyektlarga ko'chirish orqali paydo bo'lgan holatning sabablarini tashqaridan qidirishga moyillik;

– identifikatsiya – o'zini axborot egasiga o'xshatish, uning o'rniiga o'zini qo'yish orqali qadriyatlarini rad etish yoki tanqidisiz o'zlashtirish;

– regressiya – ilgari hayotida, masalan, yoshligida bo'lib o'tgan qaysidir voqealarga qaytish, ularning yaxshi va ma'qullarini yana xotirada tiklash va xulqda qaytarish orqali o'zida psixologik himoya yoki oqlovni tashki etish;

– yolg'izlanish-jamiyadan o'zini olib qochish, o'zidagi o'zgarishlarni boshqalarga bildirmaslikka intilish, bunda shaxsning faoliyati passiv tus oladi;

– ratsionallashtirish – mulohaza va fikr yuritish orqali o'zida himoya instinktlarini paydo etish;

– sublimatsiya – o'zgartirish yoki tabiiy quvvatdand impulsini o'z ichiga oladi va uni ijtimoiy maqbul xulqda ifodalashga yo'naltiradi.

Z. Freyding izlanishlari undan keyinchalik bir qator yangi yo'nalishlarni vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

¹ Duane P. Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005. P.59.

• Shaxsiy ongizlik – oʻzida qachonlardir anglangan, hozir siqib chiqarilgan va unutilgan nizo va taassurotlar, etarlicha ifodalangan hissiy taassurotlarni qamrab oladi. Sho – oʻzida emotsional zaryadlangan, bir fikr, tuygʻu va taassurotlarning ustuvor boʻlib qolishidan iborat komplekslarni tashkil etadi.

• Kollektiv ongizlik-insoniyat va avlodlarning xotira izlarining yashirin saqlanishi. Unda bizning oʻtmish emotsiyalarimiz va insoniyatga xos fikrlar va tuygʻular aks etgan.

Arxeiplar. Arxeiplar – birlamchi model yoki kollektiv ongizlikning tarkibiy elementi hisoblanadi. Ular oʻzida insonlar idrok etganlarini, kechimalari va vogalar taʼsiriga javob berishini maʼlum obrazlarda ilgari surishlari tugʻmalik shaklini namoyon etadi.

Eng asosiy arxeiplar Men arxeipi, ota, ona, Xudo, donishmand va boshqa arxeiplaridir. Arxeiplar oʻzida simvollar koʻrinishida namoyon boʻladi. Masalan, Mariya, Mona Liza va boshqalar. Hoch, oltimonili yulduz, budda gʻildiragi.

Shaxs strukturalari. Shaxs strukturalari quyidagi tuzilmalardan iborat: ego, person, anima (animus), soya va oʻzlik. Ularning mazmuniy ifodalanishi quyidagicha:

Ego – ongning markazi boʻlib, oʻz-oʻzining anglashning asosi hisoblanadi.

Person – bu jamoa kishisi boʻlib, inson oʻzini boshqalar bilan oʻzaro munosabatlarda namoyon qiladi.

Salbiy va ijobiy personlar mavjud. Birinchi navbada u individuallikni ifodalab, kommunikatsiyaga muvofiqlashtiradi. Ikkinchidan, person individuallikni boʻgʻib qoʻyishi mumkin. Shu bois person – ongning yuqori qatlami, ego ancha chuqurlashuv, botiq qismi.

Soya oʻzida shaxsning siqib chiqarilgan tomonini ifoda etadi. Soya egoning aks ettirishida mavjud. Soya shaxsning sotsial standartlar mavjudligi bilan murosaga qila olmasligini ifodalovchi xohishlarini qamrab olgan. Soya-hayot quvvat, ijod manbayini saqlovchi sanaladi. Shu sababli, ego soya quvvatini zarur oqimga yoʻnatiradi.

Anima va animus. K.Yung erkak va ayol psixikasining oʻziga xos tabiatini anima va animus tushunchalari bilan izohlaydi.

- Anima – erkakdagi ayolning ichki timsoli, yaʼni ongiz namoyon boʻluvchi ayollik tomoni;

- Animus – ayollardagi erkakning ichki timsoli, uning ongiz namoyon boʻluvchi ayollik timsoli. Yung anima va animus inson xulq-

atvorida uygʻunlashgan tarzda namoyon boʻlishi kerak, oqibatda uning har tomonlama muvofiqlashuvini taʼminlaydi.

Oʻzlik. Oʻzlik – shaxsning yaxitlik arxeipi hisoblanadi. Oʻzlik ongillik va ongizlikni birlashtirib, boshqa barcha elementlar uyushuvini tashkil etuvchi aylana markazi hisoblanadi. Ruhning barcha jabhalarini integratsiyasiga erishganda, inson uygʻunlikni sezadi. Shu sababli, oʻzlikni rivojlanishi inson hayotining bosh maqsadidir.

A.Adlerning Individual psixologiyasi

Alfred Adler (1870-1937) individual psixologiyaning asoschisi hisoblanadi. Uning asosiy asarlari: "Nerv xarakteri haqida" (1912), "Individual psixologiyaning nazariyasi va amaliyoti" (1920), "Insonshunoslik" (1927), «Hayotning mazmuni» (1933).

Inson tabiati.

Inson – yagona va oʻzini oʻzi muvofiqlashtiruvchi organizm; individuum (lat.) – boʻlinmas. Inson hayotiy faolligining hech bir namoyon boʻlishini izolyatsiyada koʻrib boʻlmaydi, lekin faqat shaxsga munosabatlarda toʻliq koʻrib chiqish mumkin.

Inson hayoti – shaxs uchun ahamiyatli maqsadlar yoʻnalishidagi oʻsish va rivojlanishga uzluksiz harakat hayot maqsadlari insonning taqdirini belgilaydi.

Inson xulq-atvori – irsiyat va muhit taʼsiri natijasiga emas, balki insonning oʻz hayotining arxitektori sanalgan ijod kuchidan ham iborat.

Individ jamiyatdan tashqari koʻrib boʻlmaydi, uning xulq-atvori esa sotsial kontekstdan tashqarida. Har bir insonda umumiylik va sotsial qiziqishning tabiiy tuygʻusi mavjud, yaʼni hamkorlikning sotsial munosabatlarga tugʻma ravishda intilish mavjud.

Inson xulq-atvori oʻzi va atrof olam haqidagi tasavvurlari bilan belgilanadi («appersepsiya sxemasi»).

Erishilmagan maqsad yoki vazifalar inson xulq-atvorini yoʻnatirib, harakatlantirib turadi. Insonga yagona, yaxlit, unsurlari bir-biri bilan oʻzaro muvofiq keluvchi mavjudod sifatida qaraydi.

Individuum miya va tana, ongillik bilan ongizlik, tafakkur, tuygʻu, harakat, shaxsda namoyon boʻluvchilar yagonadir. Shaxsning strukturalarini hayot uslubini aniqlash mumkinligini tavsiya etadi. Shaxsiy ahamiyatga ega maqsadlarga talpinish, kamolotga intilish, individuum organik jihatdan yaxitlikni ifodalaydi va oʻzining hayotini boshqaradi, ijodiy kuchini va erkinlikni tanlashini namoyon qiladi.

Shaxsning strukturasi hayot uslubi bilan aniqlash mumkinligini tavsifa etadi. Shaxsiy ahamiyatga ega maqsadlarga talpinish, kamolotga intilish, individuum organik jihatdan yaxlitlikni ifodalaydi va o'zining hayotini boshqaradi, ijodiy kuchini va erkinlikni tanlashini namoyon qiladi.

Individuum jamiyadan, boshqa insonlardan xoli holda bo'lmaydi, insonning xulq-atvori sotsial determinantlar bilan aniqlangan sotsial mazmunda sodir bo'ladi, oqibatda insonda boshqa insonlar bilan hamkorlikda sotsial o'zaro munosabatlarda ishtirok etishga intilishni ifodalovchi sotsial qiziqishlar shakllanadi.

Nomukammallik kompleksi atamasini A.Adler fanga olib kirib, ushbu tug'uni barcha bolalar jismoniy o'ljamlari, kam kuchligi va imkoniyatlarining pastligi oqibatida boshdan kechiradilar.

Kelajakda juda kuchli, kompleksga aylantirish, ijodiy o'sish va rivojlanishni qiyinlashtirishi mumkin. Biroq o'rtacha darajali nomukammallik bolada "kuchli bo'lish yoki boshqalardan kuchli bo'lish"ga, kamolotga, ustunlikka, o'zining qobiliyatlarini rivojlantirishga undash mumkin.

Kamolotga intilish tug'ma bo'lib, bu hayotning bir bo'lagi, hayotga intilishning bo'lmastligi ma'nosiz, deydi A.Adler.

Mukammallik masqadi ijodiy va salbiy bo'lishi mumkin.

Agar u ijtimoiy manfaatga va boshqalarning foydasiga yo'naltirilgan bo'lsa, rivojlanish konstruktiv va sog'lom yo'nalishga ega bo'ladi. Bu rivojlanish, ko'nikma va malakalarning kamol topirish, mukammal hayot uslubiga ega bo'lish uchun ishlashga intilish. Biroq ayrimlar mukammallikka boshqalar ustidan humkronlik qilish orqali erishishga urinadi. Bu hokimiyat va agressiyada namoyon bo'ladi.

Har bir inson intilish va erishishiga mujassamlashuvchi o'zining hayot uslubini ishlab chiqadi. Ularning shakllanishi bolalikdan boshlanib, nomukammallik, ishonchsizlik, kattalar olamida bo'lishga o'zilik kompleks sifatida shakllanib boshlaydi. Hayot maqsadi bundan himoyalani, qondirilmagan bugungi hayot bilan yorqin, mukammal kelajak o'rtaidagi ko'rik vazifasini bajaradi.

Hayot uslubi va shaxs tiplari

Boshqartuvchi tip. Bu tip insonlar o'ziga ishongan va g'ayratli, ahamiyasiz sotsial manfaatlarga, agar bular mavjud bo'lmasa. Ular faol, ammo sotsial rejada emas, ularga boshqalarning baxt-saodati ahamiyasiz, ular tashqi olam ustidan hukmronlik qilish xos. Asosiy

hayotiy muammolarini ular dushmanlik, antisotsial hal etadilar (jimoyatchilar, narkomanlar, qonunbuzarlar).

Oluvchi tip. Tashqi olamga tekinox'rik va o'zining ehtiyojlarining ko'p qismini boshqalar hisobiga qondirishga intiluvchi odamlar. Ularda sotsial manfaatlari yo'q, ular boshqalardan ko'proq narsa olishga intiladilar. Ularning faolligi yuqori emas, ularning boshqalarga azob-uqubat keltirish ehtimoli kamroq.

Qochuvchi tip. Bu insonlarning sotsial qiziqishlari "shaxsiy muammolari hal etishdagi majburiy faolligi past, ular muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqadilar va hayotiy muammolarini echishdan qochadilar. Ular qiyinchilik yoki omadsizlik tug'diradigan barchasidan qochadilar.

Sotsial tip. Bu etuk talabga javob beradigan, sotsial manfaatlari bog'lab turadi va yuqori faollikka ega. Bu inson boshqa insonlarga g'amxo'rlilik ko'rsatuvchi, ular bilan munosabatlarga qiziquvchi, insonlarning asosiy hayotiy muammolarini hal etuvchi muammolarni ish, sevgi, do'stlik-hamkorlikni, shaxsiy martdlikni, mas'uliyatni talab etishini biladi va boshqa insonlarning rohat-farog'atida o'zining hisssasi qo'shishga tayyor.

Nazorat savollari:

1. Klassik psixoxanalizning mohiyati.
2. Psixoxanaliz bo'yicha shaxs strukturasi.
3. Psixoxanalizning tadqiqot metodlari.
4. Shaxsning himoya mexanizmlari.
5. Shaxs taraqqiyotining psixoseksual bosqichlari.
6. Psixoxanalizning modifikatsiyalari.
7. Analitik psixologiyada shaxs tuzilmasi.
8. Shaxs tiplari.
9. Arxetiplar nima?

Adabiyotlar:

1. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. - P. 553-593.
2. Duane P. Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005.-550p.
3. Фозиев Э.Ф. Умуйий психология. - Т.: Ўқитувчи, 2010.
4. Холл К., Линдсей Г. Теории личности. - М., 1998. - 796 с.
5. Хьелл Д., Зиглер Д. Теории личности. - СПб.: Питер, 1997. - 608 с.

3-bob. PSIXOLOGIVADA SHAXSNI O'RGANISHLAR NAZARIYASI

Reja:

1. Shaxs psixologiyada o'rganishlar nazariyasining o'рни.
2. Shaxs muammasini o'rganishda o'rganishlar nazariyasi vakillarining yondashuvlari.

Psixologiya tahrirda vujudga kelgan bixeviorizm maktabi shaxsni o'rganishda ham o'ziga o'ringa ega¹. Ushbu maktab vakillarining g'oyasi xulq-atvorni o'rganish asosiy masala sifatida, o'rin olgan bo'lsa-da, uning aytim vakillari muammoni tahlil etishda o'zlarining pozitsiyalariga egadirlar.

Bixeviorizmining asosiy g'oyasi

XX asrda amerikalik psixologiya maktabining haqiqiy qiyofasi sifatida maydonga chiqdi. Uning asoschisi Jon Uotson (1878-1958) bu yo'nalishning haqiqiy yo'lbo'shchisi sifatida shakllanishiga sabab bo'ldi. Bixevio tushunchasi (behavior) inglizchadan tarjima qilganda xulq-atvor degan ma'noni anglatadi. Bixeviorizm tushunchasi tarjima qilganda – xulq-atvor psixologiyasi ma'nosini anglatadi.

Xulq-atvorni tahlil qilish to'liq obyektiv xarakterga ega bo'lib, tashqi kuzatiladigan reaksiyalar bilan cheklanadi. Insonning fikri, ongini ko'rib bo'lmaydi, ularni o'ichash mumkin emas, bundan ko'rinadiki barchasini obyektiv qayd etish imkoniyatini bo'lmaydi. Insonning ichki olamida kechayotganlarni o'rganish mikoni yo'q. Demak, shaxs "qora quti" sifatida ishtirok etadi. Inson harakatining tashqi ifodalashining obyektivligini stimullar va vaziyatlar shartlaydi. Shunday ekan psixologiyaning vazifasi stimullar bo'yicha namoyon bo'ladigan ma'lum reaksiyalar belgilaydi.

Bixevioristlar nuqtai nazaricha shaxs mazkur insonga xos xulqiy reaksiyalarning majmuyidan iborat. Stimul-reaksiya (S–R) formulasi bixeviorizmida yetakchi hisoblanadi. *Torndayk effekti* qonuni S va R o'rtasidagi aloqalarni aniqlashiradi, agar mustahkamlanish bo'lganda. U ijobiy bo'ladi, qachonki rag'batlantirish, kutilgan natija olinganda, moddiy rag'batlantirish yoki salbiy bo'ladi, qachonki, og'riq, jazolash, omadsizlik, tanqidiy ogohlantirish yuz berganda. Insoning xulq-atvori ko'pincha ijobiy qo'llab-quvvatlashni kutgandan, ba'zan salbiy kuchlardan qochishga sabab bo'ladi.

Shunday qilib, bixeviorizm yo'nalishiga ko'ra shaxs individga nisbatan ongli tartibga solingan instiktlar, soʻsiallashgan emotsiyalar, yangi ko'nikmalarni shakllanishiga ko'maklashuvchi plastiklik, muhitga molashuviga ko'maklashuvchi va ularning saqlashga xizma qiluvchi qobiliyatlarni o'zlashtirishda namoyon bo'ladi.

Bu shaxsning uyushgan va nisbatan barqaror ko'nikmalar tizimidan iborat ekanligini anglatadi. Oxirgi barqaror xulq-atvor asosini ularning yangi hayotiy vaziyatlarga moslashuvi, o'zgarishi yangi ko'nikmalarni shakllanishiga olib keluvchilar tashkil etadi.

Bixevioristlar odamni u yoki bu harakatlar, reaksiyalar, xulq-atvorni programmalashgan, aniqlovchi, o'rganuvchi mavjudoddir. O'zgarishlar va mustahkamlash o'zgariganda uni talab etiladigan xulq-atvorga programmalash mumkin.

Bixeviorizm mazmuniga psixolog Tolmen S-R reaksiyaga shubha bilan qarash orqali unga o'zgarish kiritishga erishdi. U ushu sxemaga o'zgarish kiritdi va uni S-I-R tarzda ifodalashga olib keldi. Bu yerda I-individning irsiyatiga, fiziologik holatlari, oldingi tajribasiga bog'liq bo'lgan psixik jarayonlar.

B. Skinnerning operant bixeviorizmi

Berris Frederik Skinner 1904-yili Pensilvaniya shtatidagi, Saksuexanneda tug'ilgan. Uning oilaviy muhiti samimiy va erkin, intizom qattiq bo'lgan hamda munosib xizmat ko'rsatganda rag'batlantirilgan. Skinner butun yoshligi davrida rolilik samakatlarni, korussellarni, aravalarni konstruksiya qilish bilan ko'p shug'llangan. Bu yoshlikdagi ixtirolar kelajakda uni harakatlarni kuzatish modifikatsiyasiga qiziqishidan darak berardi. Uni shuningdek, maktabda o'qishga qiziqishi katta bo'lgan, hamda unga bilim bergan o'quvchilarini ilqilik bilan xotiralaydi.

Skinner 1926-yilda Gamilton kollejida o'qib, gumanitar fanlar, ya'ni ingliz adabiyoti bo'yicha bakalavr darajasini olgan. Skinner o'z xotiralariida talabalik hayotiga haqiqiy moslasha olmaganligini aytadi. Kollejni bitirgach u ota-onasining uyiga qaytib kelgan va yozuvchilik bilan yozuvchilik bilan shug'ullanishga harakat qilgan, lekin bu orzusi ro'yobga chiqmagan. Skinner xotirasida maqsadsiz o'qiganligini, kemalar modelini yasaganligini, rayalda rayal chalganligini, o'zi ixtiro qilgan radiosini eshitganligini, mahalliy gazetalarda yumar maqolalar chop etganligini, ammo boshqa hech narsa yozmaganligini va psixiatrda ko'rinishini o'ylab ko'rganligini aytgan.

¹ Myers, D. G. Psychology: HlopeCollege, Holland, Michigan, 2010. - P. 534.

Skinner yozuvchi bo'lishdan voz kechib Garvord Universitetiga psixologiyani o'rganish uchun o'qishga kiradi. U bu sohada hammadan ortqada ekanligini tushunib, o'ziga qat'iy o'quv jadvali o'rnatadi va bunga ikki yil davomida qat'iy amal qilib keladi.

1931-yilda doktor darajasiga loyiq topiladi. 1931-1936-yillarda Skinner Garvardda ilmiy ish bilan shug'ullanadi, u o'zini ilmiy qarashlarini hayvonlarning asab tizimini o'rganishga qaratgan. 1936-45 yillarda u Minisot universiteti o'quvchisi bo'lib ishlaydi. Bu davrda Skinner juda ko'p ijodiy ishlar bilan shug'ullangan va AQShda yetakchi bixeviorist sifatida tanilgan. 1945-47-yillarda u Indiana shtati universiteti psixologiya kafedrasi mudiri lavozimida ishlagan, 1947-74-yilga qadar Garvardda notiq bo'lib ishlagan va natijaga chiqqan. Skinnerning ilmiy faoliyati juda ko'p taqdirlangan. Jumladan, ilmiy faoliyatlari uchun Prezident medalini olgan. 1971-yilda Amerika psixologlari assotsiatsiyasining quyidagi yozuvlari bitilgan "Xulq-atvorni o'rganish revoliutsiyasini amalga oshirishda psixologik tekshiruvchilar pioneri, nazariya lideri, texnologiya ustasi" oltin medaliga sazovor bo'lgan. Skinnerga 1990-yilda Amerika psixologlari assotsiatsiyasi Prezidenti Skinnerga tashakkur bildirgan. Skinner ko'pgina kitoblar muallifi bo'lgan. U "Organizmining harakati" (1938-yil), "Uoldin-2" (1948-yil), "Insonning xulq-atvori va fan" (1953-yil), "Verbal xulq-atvor" (1957-yil) va boshqa bir qator asarlarini yozgan. Uning yozgan asarlaridan "Uoldin-2" Romano kolleji talabalari orasida keng tarqalgan.

Skinnerning nazariyasiga yondashuvlari: bixeviorizm uchun "xulq" asosiy tushunchaga aylanib, uning psixikasi bilan aloqasi cheklab o'tilgan. Ko'pgina persanolog nazariyotchilar ikki xil yo'nalishda ishlaydilar: 1) insonlarning bargaror bir-birlaridan farqini o'rganish; 2) shaxslar xulq-atvorini turli va murakkabligini faraziy tushuntirish. Bu yo'nalishlar ko'pgina konsepsiyalarning asosini tashkil qilgan. Skinner fikricha, mavhum (abstrakt) nazariya majburiy emas. Individi xulq-atvorini unga tashqi muhitni ta'sirini o'rganish yo'li bilan aniqlash mumkin. Skinnerning ta'kidlashicha, psixologiya, ayniqsa, o'qitish yetarli darajada rivojlanmagan shu sababli ulkan mashababli nazariya mavjud bo'lmagan. Shuningdek, u nazariy yo'nalishda tekshiruvlar o'tkazish lozim emasligini, chunki ular kuzatuv faktorlariga tushuncha berib, hodisalarni turli terminlar va o'lehamlarda ta'kidlab, ularni turli me'yorlarda o'lehab bo'lmaydi. Skinner insonning xulq-atvor nazariyasini yaratib, psixologlarga soxta ishonch paydo qilib, amalda xulq-atvor va atrof-muhit bog'liqligini ko'rsata olmagan. Skinner o'zini

nazariyotchi deb hisoblagan va shaxsni o'rganish nazariyasini yaratib bergan. Skinner o'z intervyusida: "Men o'zga dunyo, aql va asab sistemasini nazariyasini yaratib, xulq-atvorni tushuntirishga harakat qilaman. Bunday nazariyani muhim va foydali deb hisoblayman. Bundan tashqari ular xavfli hamdir, chunki bezovtalantishga asos bo'ladi. Men shaxs xulq-atvorining umumiy nazariyasini xush ko'rman, chunki ko'p faktorlarni birlashtirib umumiy tushuncha beradi".

Tashabbuskor shaxs doira tashqarisida bo'lib, Skinner radikal bixeviorist sifatida insonlar tashabbuskorligini va xulq-atvorni ichki faktorlar bilan bog'liq ekanligini inkor etadi (masalan, ongsiz impulslar). Bu konsepsiyalar tor fikrlar bo'lib, hozirda ham mavjud bo'lib kelmoqda, chunki xulq-atvorni boshqarayotgan atrof-muhit sharoiti inkor etilmoqda.

Tashabbuskor inson, biz boshqacha izohlay olmaganligimiz sababli mavjud va xizmat qiladi. Uning mavjudligi bizning nodonligimizga bog'liq, biz xulq-atvor haqida ko'proq bilganimiz sari, tabiiyki u o'z tashabbuskorligini yo'qotib boradi. Shaxsni bilish uchun tashabbuskor shaxsni aqli, sezgi, xarakter, reja, maqsadi va boshqalarni bilish, xulq-atvorni ilmiy tahlil qilishga yordam beradi. Skinnerning interpsixik sabablari qarshiligini o'rganish uchun nomaqbul fenomenlari bog'liq emas, balki turli terminlar bilan atalib, aniqlik kiritish mumkin emasligida, fan tarixida ta'kidlanishicha aqliy xulosalar konsersiyasidan chekinish lizim, ko'rinishini o'zgartirmay, empirik o'rganish uchun, masalan iqtidorli talabalarni kolledjdan o'qishdan chetlatish sababini o'rganib, biz tushuncha berishimiz mumkin, chunki u omadsizlikdan juda qo'rqadi, chunki uning motivi bo'lmaganligi sababli yoxud u omadsizlikdan ongsiz qo'rqib, o'z ustida kam ishlaganligidir. Bunday talabani o'qishdan chetlatish gipotezalari, tushuntirish bo'lib, Skinner fikricha, bular hech narsani oydinlashtirmaydi, agar barcha motivlari hamda uni o'qishdan chetlatish sabablari aniqlanmasa, avvalo, bu holatni kuzatib, so'ng qo'shimcha tushunchalar berib aniqlik kiritish mumkin. Agar iqtidorli talaba o'qishdan chetlatilsa, buni sababini tekshirish uchun usbu holatga qonuniy sharoitlar sabab bo'lishiga ahamiyat berish lozim. Masalan, talabani uxlashiga yotoqxonadagi shovqin xalaqit berganligi sababli, yaxshi uxlay olmay, charchab yaxshi o'zlashtira olmaganligi iqtisodiy qiyinchilik sababli haftasiga 40 soatdan ishlashga majbur bo'lib, shug'ullanish uchun vaqti etmasligi yoxud u talabalar basketbol jamoasida o'ynaganligi sababli, ko'p darslarga qatnasha olmaganligi sababli o'zlashtirishi pasayganligi va hokazo.

Skinnerning bu tushunchalari, holatga javobgarlikni tashabbuskor shaxsga emas, balki uni tevarak-atrofdagi sharoitga bog'liqligini ko'rsatadi. Skinner tushunchasi bo'yicha tevarak-atrof, sharoiti barcha holatlarni aniqlaydi.

Skinner boshqa nazariyalar bilan solishtirganda oson ziddiyatlashgan xarakterdagi nazariyani taklif etmadi. U o'zining nazariyasida tadqiqotchilik yo'nalishida shaxsni yaqqol tarzda ifodalovchi holatni taqdim etmadi.

Uning nazariyasi faqatgina shaxsni emas, balki butun xulq-atvorni tushuntirishga qaratilgan edi. Skinner psixologiya aniq dalillar asosida va tadqiqotlar laboratoriya sharoitida amalga oshirilishi kerakligini ta'kidladi. Skinner psixologiya xulq haqidagi, organizm nima qilishi haqidagi fan ekanligi ta'kidladi. Uning xulq-atvorni o'rganishi psixanalitika, qirralar, ekzistensial, kognitiv va gumanistik yondashuvlarga antipoddir. Uning yondashuvi nafaqat predmet, metodologiya va maqsadi bilan tafovutlanadi.

Shaxsni tushuntirishda kalit sifatida ko'pgina boshqa nazariyalar insonning ichki olamiga nazar soladi. Sabablar, motivlar insonning kamoloti va xulq-atvorini yo'naltiradi hamda har bir insonning ichida kechadi.

Bunga teskari Skinner xulq-atvorni tushuntirishda ichki tomon bilan bog'liq biror bir xulosaga kelmadi. Ongsiz ta'sirlar, himoya mexanizmlar, qirralar va boshqa harakatlarga keltiruvchi kuchlar ilmiy psixologiyada o'rin olmaydigan jihatlar ham mavjud.

Skinner ham o'z navbatida fan uchun foydaligidan ichki kuchlar mavjud bo'lishini inkor etmadi. Skinner aniq kuzatib bo'lmaydigan va fanga aloqador bo'lmagan fiziologik jarayonlarga analogik mulohazalarni qo'lladi.

Inson bilan bog'liq bahsli vaziyatlarda Skinner atrof-olam yoki vaziyatlarni e'tiborga oldi. Eksperimental o'rganish predmeti jihatidan Skinnerning yondashuvi boshqa nazariyalardan keskin farq qildi. Bir qator tadqiqotchilar emosional beqaror, boshqalar esa me'yordagi yoki o'rta bargaorlikdagi shaxslarga e'tibor qaratadilar.

Skinnerning xulq-atvor haqidagi insonlarga qo'llagan g'oyalari kalamush va kabutarlarni xulqini o'rganish uchun qo'llanilgan. Inson shaxsini haqida xulosalash uchun kabutarlarni o'rganish kerakmi? Skinnerning qiziqishlari bolalar kechimmasi yoki katta yoshdagilarning tuyg'ularini emas, qo'zg'atuvchilarga nisbatan xulqiy reaksiyalarni aniqlashga qaratilganligini unutmashlik lozim. Stimullarga nisbatan

ba'zan javoblar odamlar, ba'zan hayvonlar yaxshi javob berishlari mumkin. Skinner inson xulq-atvori boshqa jonzorlar bilan solishtirganda murakkab ekanligini e'tirof etdi. Tafovutlar esa darajali, tabiiy shaklda emas. Fundamental jarayonlarda o'xshashdir deb xulosaladi. Shu bois fan oddiydan murakkabga qarab o'rganib, dastlab oddiy jarayonlarni o'rganishi kerak. Shunday qilib, u jonzorlarning xulq-atvorini o'rganishga jazm qildi. Bu esa inson xulq-atvoriga qaraganda soddaroqdir deb o'rganishga kirishgan.

Skinnerning ishi amaliy jihatdan yo'lga qo'yilgan. Uning tadqiqotlaridan olingan terapevtik metodlar har xil kasalliklar, xususan, psixoz, aqliy tarqiyotdan ortda qolish va autizmi davolashda foydalanildi. Uning xulq-atvorga bag'ishlangan g'oyalari bo'yicha modifikatsiya qilgan metodlari maktab, tashkilot, tuzatish muassasalari va kasalxonalarda tatbiq etildi.

Asosiy xulq-atvor. Skinner ikki xil xulq-atvorni o'rganishga e'tibor qaratdi: shartsiz reflektor – shartli reflektor va operant xulq-atvor. Aynan reflektor xarakterdagi xulq-atvor sifatida tizza refleksini misol sifatida keltirish mumkin. Impulsislar tatbiq etiladi va javob yuzaga keltadi. Bu avtomatik tarzda yuz beradi.

Operant xulq-atvor organizm atrofda faol ta'sir ko'rsatadi va bu faol harakat ta'sirida ular mustahkamlanishi yoki inkor etilishi mumkinligini ifodalaydi. Skinner bo'yicha aynan mavjudodlarni moslashuvda egallanuvchi ushbu reaksiyalar ixtiyoriy xulq-atvor shakli hisoblanadi. Konkida uchish, fortepianoda kuy chalish, xat yozishni o'rganishning barchasi insonning operant harakatlari misoldir. Organizm uchun ularning oxiri yoqimli bo'lishi, operant reaksiyalarni takrorlash ehtimoli ortadi.

Bixeviorizmning zamonaviy ko'rinishlardan biri sotsial o'rganishlar nazariyasidir.

Sotsial o'rganishlar nazariyasi

Keyingi davrda klassik bixeviorizm rivojlanib, yangi sotsial-kognitiv yo'nalish shakllandi. Uning vakillari Albert Bandura va Julian Rotterdir. Ularning yondashuviga ko'ra insonning xulq-atvoriga atrof muhmt ta'sir ko'rsatadi. O'z navbatida inson ham sotsial atrof muhmti shakllanishiga faol ta'sir ko'rsatadi. O'rganishlarning yuz berishi faqat to'g'ridan to'g'ri va tashqi qo'llab-quvvatlashda emas, xulq-atvor kuzatishlar va namunalar asosida shakllanadi. Garchi sotsial kognitiv

nazariya ahamiyatiga ko'ra, Skinningning klassik bixeviorizmdan farq qildi. Ular keskin ilmiy va eksperimental metodologiyaga tayandi.

J.Rotter sotsial xulq-atvorni quyidagi tushunchalar orqali ifodaladi:

1. Xulq-atvor potentsiali: har bir inson butun hayoti davomida shakllanadigan ma'lum harakat, xulq-atvor to'plamini egallaydi.
2. Insonning xulq-atvoriga uning kuilimasi, subyektiv ehtimollari, ya'ni insonning fikricha ma'lum vaziyatlarda u yoki bu xulq-atvorni yuz bergandan keyin ma'lum mustahkamlash bo'ladi degan fikriga ko'ra ta'sir ko'rsatadi.
3. Insonning xulq-atvoriga inson uchun ahamiyatli bo'lgan mustahkamlash (chet ta'sirlar), qadriyatlar ta'sir ko'rsatadi.
4. Insonning xulq-atvoriga uning shaxs tipi, uning lokus nazorati ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, J.Rotterning ta'kidlashicha, xulqiy potentsial "texnik mavjud" bo'lgan beshita asosiy reaksiyalar blokini o'ziga qamrab oladi:

1. Muvaftiqiyatga erishganlikka yo'naltirilgan, natijada sotsial e'tirof etishni asoslashga xizmat qiladigan xulqiy reaksiyalar.
2. Ijtimoiy me'yorlar, boshqa insonlarning talablari bilan bog'liq adaptatsiyani ta'minlovchi xulqiy reaksiyalar.
3. Ayni dandagi vaziyatning ta'sirida foydalaniladigan himoyalovchi xulq-atvor reaksiyalari.
4. "Zo'r qilish maydonidan chiqish", qochish, dam olishga yo'nalgan qochish texnikasini ifodalovchi xulq-atvor reaksiyalari.
5. Agressiv xulq-atvor reaksiyalari – boshqalarning tanqidi, kinoyasi, piching, qiziqish va mafatlarga zid harakatiga nisbatan jismaniy agressiyaning namoyon bo'lishi.

J.Rotter singari A.Bandura ham shaxs muammosiga o'ziga xos yondashuvlarini taqdim eta oldi. A.Bandura bixeviorizmning S-R sxemasiga o'zining to'rtta oraliq reaksiyasini kiritdi:

1. Taqdid uchun harakat namunasiga bolaning e'tibori. Aniqlik, farqlanuvchanlik, emosional jozibadorlik, funksional ahamiyatga egalik namunaga qo'yadigan talablardir.
2. Namuna, xulq-atvor modeli ta'siri haqidagi ma'lumotlarni saqlovchi xotira.
3. Bolaning taqdid namunasini idrok qilishi uchun sensor imkoniyatlar va harakat ko'nikmalariga ega bo'lishi.
4. Bolaning taqdid modelini bajarishi uchun xohish-istaklarini belgilovchi motivatsiya.

Bola ilk davrlardagi uning shaxsiy muvaffaqiyatlari o'zining boshqalar kutayotgandek tutishiga tayyorligiga bog'liq. U ota-onasi kutayotgandek va unga qoniqish keltiradigan harakatlarni amalga oshirib boshlaydi va boshqalarnikidek harakatlarni boshlaydi.

Bandura taqdim etgan sotsial kognitiv nazariyaga ko'ra tashqi va sotsial muhit insonning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi, u inson faoliyatining mahsuli sanaladi. Demak, inson o'zining xulq-atvori tufayli atrof olmani o'zgartiradi, o'zining muhitiga va shaxsiy xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi. Inson o'zining xulq-atvor oqibatlarini ko'ra oladi, oldindan kuilish mumkin bo'lgan xavf-xatarning odini olishga harakat qiladi va bo'lg'usi natijalarni imsolini hosil qiladi.

Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinadiki, klassik bixeviorizm, ularning zamonaviy izdoshlari – sotsial kognitiv nazariya vakillari shaxs muammosiga nisbatan yondashuvlari bilan boshqa shaxs nazariyalaridan o'zlarining e'oyalaridagi metodologik masalalar va tadqiqot metodlari bilan farq qiladilar.

Nazorat savollari

1. Shaxsni o'rganishlar nazariyasi.
2. Shaxs o'rganishlar nazariyasining boshqa nazariyalardan farqi.
3. Bixeviorizmning asosiy e'oyasi.
4. Skinningning shaxsiga nisbatan yondashuvlarining o'ziga xosligi.
5. Sotsial o'rganishlar nazariyasi.

Adabiyotlar:

1. Myers D.G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. – P. 563-572.
2. Boeree C.G. Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University, 1997. – P.3
3. Аверин В.А. Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999.
4. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер, 2003. – 352с.
5. Нельсон-Джонс Р. Теория и практика консультирования. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
6. Холл К., Линдсей Г. Теории личности. – М., 1998. – 796 с.
7. Хелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 1997. – 608 с.

4-bob. GUMANISTIK PSIXOLOGIVADA SHAXS

Reja:

1. *Gumanistik psixologiyaning asosiy tamoyillari.*
2. *G. Olportning shaxs nazariyasi.*
3. *A. Maslowning shaxs nazariyasi.*
4. *K. Rodjers shaxs nazariyasi.*

Gumanistik psixologiyaning asosiy prinsiplari

Gumanistik psixologiya inson tabiatini tushuntirishda o'zining yondashuvi bilan boshqa psixologiya fanidagi yo'nalishlardan farq qiladi. Bu borada mazkur yo'nalishning vakillari sifatida G. Olportning shaxs qirralari, A. Maslowning shaxsining o'zini o'zi kamol toptirish, K. Rodjersning inderktiv psixoterapiyasi, R. Meyning shaxsning hayot yo'li haqidagi e'oyalari e'tirof etish mumkin.

Mazkur yo'nalishning har bir nazariyasi o'zining ilmiy tushunchasi, insonning ichki olamini tushunishga yo'naltirilgan tadqiqot usullari va psixoterapevtik yondashuvlari mavjud.

Shunga ko'ra gumanistik psixologiyaning umumiy prinsiplari mavjud:

- Inson doimo yangi maqsadga intiluvchi, o'zini o'zi kamol toptirish va o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishni ifodalovchi taraqqiyot prinsipi.
- Inson o'z tabiatiga ko'ra, erkin va mehribonlikni ifodalovchi insonparavarlik prinsipi.
- Maqsadli determinizm prinsipi. Shaxsning intilishlari kelajakka yo'naltirilganligi bilan uning maqsad, qadriyatlari va kutilmalarini ifodalovchi sababiy determinizmni tasdiqlashi.
- Inson mustaqil fikrlovchi va harakat qiluvchi mavjudod sifatida o'zining subyekt sifatida namoyon qilishni ifodalovchi faollik prinsipi.
- Shaxsni alohida fragmentlar bo'yicha o'rganib bo'lmastligi, balki uni yaxlit o'rganishga undovchi shaxsni noeksperimental tadqiq etish prinsipi.
- Gumanistik psixologiyada tadqiqot maqsadi va obyektining mosligi insonni sog'lom, o'zini o'zi ro'yobga chiqarib borishini ta'minlovchi me'yorda va to'laqonli faoliyat olib boruvchi shaxsni o'rganish vazifasini ifodalovchi representativlik prinsipi.

G. Olportning shaxs nazariyasi

Taniqli AQSH psixologi G. Olportning fikricha, shaxs "ichki tizim", "dynamik qurilma", "Men", "qandaydir metapsixologik Men" o'zida oldindan maqsad va dispozitsiyani aks ettiruvchi, inson tafakkuri va xulq-atvorida mutanosib ravishda qaror toptiruvchi jonzoidir". Xuddi shu boisdan, shaxsning sinfy-tarixiy jihatdan yaqol baholanishi ochilmay qoladi, ijtimoiy tahlil o'rini psixologik talqin egallaydi, chamamda.

Shaxsning uni muhim xususiyati jihatlaridan biri bu uning individualligidir, ya'ni yakka hokimligidir.

Uning ko'rsatilishicha, nuqtayi nazardan dispaizitsional yaqinlashish bu ikkita bir xil inson bo'lmaydi deyiladi. Har bir inson o'zini har xil holatlari bilan o'zgaradur. Bunga Olport o'zining nazariyasini "xarakter"ni yani "umumiy analizini" ko'rsatadi. Har bir shaxsni bir-biridan farqlaydigan xarakteri mavjud. Shaxsning xarakteri nima? Olport harakterning nitropsixik jarayonini belgilaydi, uning hajmi ekspressiv xulq-atvordir.

Masalan, agarda insonlar ishlarini xotirjam qilsalar, har xil vaziyatlarda o'zlarini erkin tutadilar. Olportning takidlashicha, inson xulq-atvori uning o'zini qilyotgan ishida o'zini boshqara olishidir.

Ishimoiy turmushda hayot va faoliyat ko'rsatayotgan har bir shaxs o'zining individual psixologik xususiyatlari bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xarakteri bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xarakteri xususiyatlarida o'z ifodasini topadi. *Xarakter* tushunchasi yunoncha so'z bo'lib, "bosilgan tamg'a" degan ma'noni anglatirsa-da, lekin u psixologiyada torroq mazmunda qo'llaniladi. Xuddi shu boisdan, insonning barcha individual xususiyatlari xarakter hislati tarkibiga bo'linadi. Chunonchi, aqlning tirgalligi, topqirli xotiraning barqarorligi ko'rishning o'kiriligi, idrokning tanlovchanligi singari individual psixologik xususiyatlar bunga yorqin misoldir.

Shaxs xarakter xususiyati ro'yobga chiqadigan har qanday vaziyat sharoit, holat, muhit hissiy kechimmalarining individual o'ziga xos munosabatlariga bog'liq.

Shaxs motivatsiyasi

Olportning fikricha, uning motivlari aftanomligi darajasiga va uning biologik ehtiyojlaridan xalos bo'lishga bog'liq. Shaxslar ishning mexanizmi sifatida Olport xatti-harakatlarini [rates] ko'rsatadi.

Harakat shunchasi xarakter harakati emas, balki "harakat motiv", "harakat qiziqishi"dir.

Olport belgilagan harakat motiv hisoblanadi. U kattalarning motivlari kichkina bolalarnikidan keskin farq qilishini e'tirof etish bilan birga, ularning biologik holat emasligi, shuningdek, ular ruhiy ma'naviy holat ham emasligini ta'kidlagan. G.Olport inson harakat motivini bir tomondan biologik faktor emas desa, ikkinchi tomondan har bir inson ma'lum harakatlarga to'plam bilan dunyoga keladi deydi.

1937-yili G.Olport sotsial intellekt odamlarni to'g'ri baholay bilish, ularning xulqini to'g'ri bashorat qilish va shundan kelib chiqqan holda ular bilan munosabatga kirishish qobiliyati deb tavsiflaydi. U boshqa odamlarning yaxshi tushunishini ta'minlovchi bir qator sifatlarni ajratib ko'rsatgan: bu sifatlarga tarkibiga sotsial intellekt alohida qobiliyat sifatida kiritilgan.

Shaxs tiplari:

- nazariyotchi;
- iqtisodchi;
- estetik;
- sotsial;
- siyosatchi.

A.Maslou shaxs nazariyasi

Maslou Abrahama Harold (1908-1970) gumanistik psixologiya asoschilaridan biri bo'lgan amerikalik psixolog bo'lib, u psixologiyaga motivatsiyalarning ierarxiya modelining muallifi sifatida kirib kelgan. Bu ierarxiya asosida uning tug'ma va universalligi haqidagi postulat yotadi. U inson motivatsiyasini quyidagi ketma-ketlikda tartiblab chiqqan:

Maslou ierarxiyasi asosiy mazmuniga ko'ra, ehtiyojlarni hech qachon "hamma narsa yoki hech narsa" prinsipi asosida qondirib bo'lmaydi. Ehtiyojlar bir-biriga qisman mos keladi va insonda bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq pog'onadagi ehtiyojlarga motivatsiya uyg'onishi mumkin. Maslouning ehtiyojlarining ierarxiya modeli doirasida o'rta insonning qondirishi kerak bo'lgan 5 ta ehtiyojlarini ko'rsatib o'tgan. Maslou ierarxiyasi asosiy mazmuniga ko'ra, Ehtiyojlar bir-biriga qisman mos keladi va insonda bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq pog'onadagi ehtiyojlarga motivatsiya uyg'onishi mumkin:

Fiziologik – 85%

Xavfsizlik va himoya – 70%

Muhabbatga va aniq sotsial guruhga bog'liqlik – 50%

Hurmat va e'tibor – 40%

O'zida ehtiyojlar erarxiyasining yuqori pog'onasini namoyon qiluvchi o'zini o'zi aktuallashtirish pog'onasi – 10%

Maslouning fikricha, inson pastroq pog'onadagi ehtiyojlarini qondirmaguncha, yuqori pog'onadagi ehtiyojlarga erisha olmaydi. Shuning uchun yuqori pog'onadagi ehtiyojlarga juda ozchilik, ya'ni aholining 1% igina erishadi. Maslou yana shuni ta'kidlab o'tadiki, o'z o'zini aktuallashtiruvchi insonlar uchun mustaqillik, kreativlik, mahsuldorlik, dunyoni falsafiy anglash va erkin mulqandmandlik xos. 1960-yillar boshlarida Maslou qo'l ostida bir qancha gumanistik yondashuv vakillari birlashib, psixologiyadagi ikki muhim intellektual oqim bo'lgan psixozanaliz va bixeviorizmga qarshi gumanistik psixologiyani yaratdilar. Gumanistik psixologiya kuchi tashkil qilingan nazariy tizim bo'lmagan, uni shaxsga va klinik psixologiyaga nazariy munosabat bildiruvchi o'ziga xos guruh desa ham bo'ladi. Maslou o'z yo'nalishini psixologiyadagi *uchinchi kuch* deb nomlagan. Bu yondashuv vakillari inson tabiatining aniq kelib chiqish konsepsiyalarini ajratib o'rganishgan. Amaliy jihatdan esa, bu yondashuvlar g'arb falsafiy tafakkuri tarixida o'zining chuqur ildiziga ega. Gumanistik psixologiyaning ildizi eksistensial falsafa ildizlariga borib taqaladi. Uning vakillari Soren Kerkigor (1813-1855), Karl Yaspers (1883-1969), Martin Haydegger (1889-1976) va Jan-Pol Sarrt (1905-1980) kabi bir qator yevropalik faylasuf yozuvchilar hisoblanadi.

Gumanistik psixologiyaning namoyondalari Erik From, Gordon Olport, Karl Rojers, Viktor Frankl va Rollo Mey kabi mashhur psixologlar hisoblanadi. Gumanistik psixologiya namoyondalarining fikricha, inson hech qachon bir joyda qotib qolmaydi, u har doim rivojlanishga imkon topadi. Kollejning yuqori kurs studenti o'zining to'rt yil avvalgi o'spirinlik davriga qaraganda hozir boshqacha bo'lib, uning fikrlashi, dunyoqarashi o'zgargan. Uni yana to'rt yildan so'ng uchratsangiz u o'z hayotining yangi yo'llarini egallagan, masalan, o'zining kasbiy karerasiga ega bo'lgan yoki oilali, farzandli bo'lgan bo'lishi mumkin. Shu yo'linda erkin mavjudot bo'lmish inson bu hayotda yashashi uchun o'zining ko'pgina imkoniyatlarini ochishi zarur.

O'z o'rniga ega bo'lish oson emas. Insonlar o'z taqdirini tanlashni va unga o'zlarini yo'naltirishga o'zlarini mas'ul dirlar. Bu dunyoga kelgan ekanlar ular faqat birgina insonning ya'ni o'zlarining hayotlariga mas'ul dirlar. Mas'ulilik va erkinlikdan qochish bu o'zini soxta tutish bo'lib, oxiri umidsizlik va tashvishli hayotga olib keladi. Maslou shaxsning gumanistik nazariyasini ishlab chiqqan bo'lib, bu 50 yil davomida o'z kuchini yo'qotmagan. Maslouning fikricha, individ bu bir butunlikdir. Har bir insonni unikal, tashkil qilgan, bir butunlikda o'rganish kerak. U psixologiyada shuncha yildan beri insonning alohida hodisalarini tahlil qilishganini ta'kidlaydi.

Maslou uchun shaxsning markaziy xususiyati bu uning umumiyligi va bir butunligidir. Uning fikricha individumda ehtiyoj mavjud. Agar bir kishi och deylik. Uning o'zi nimanidir yegisi keladi, oshqozoni emas, agar u kishi biror narsa tanovul qilsa, o'zi yegan bo'ladi, uning oshqozoni emas. Demak, u kishining o'zi butunlikda ehtiyojini qoniqtirgan bo'ladi, faqatgina oshqozonning ehtiyojini emas.

Maslouning fikriga ko'ra, motivatsiya butun insonga ta'sir qiladi, uning alohida organizmiga emas.

K. Rojersning shaxs nazariyasi

K. Rojersning shaxs nazariyasi boshqa psixologlardan keskin farq qiladi. Rojers shaxs nazariyasini uchta prinsip bo'yicha yoritdi:

1) inson xulq-atvorini obyektiv kuzatishlar orqali tushunish mumkin, shaxs esa subyektiv idroki va voqelikni bilishi orqali baholaydi;

2) inson o'z taqdirini o'zi belgilaydi, tanlov va qaror qabul qilishi mumkin;

3) inson o'z tabiatiga ko'ra, mehribon va o'zini kamol toptirishga intiluvchan;

Men tuzilmasida har xil qadriyatlar kiradi: 1) bilvosita organizmida kechadi ("Men o'z ota-onamni inson sifatida idrok etaman") va 2) boshqalarda introektivatlar xususiy, bilvosita idrok etishga sabab bo'ladi ("Men o'z xulq-atvorimni undan qoniqmaganda holda idrok etaman").

Men konsepsiyasi xarakterlovchi jihatlari:

1) barcha shaxs xususiyatlari Men konsepsiyada o'z aksini topadi (jismoniy, sosial, seksual, tuyg'u va emotsiya, ta'biy va psixologik qirralar va boshqalar);

2) Men konsepsiyaning qismlari o'rtasida tuzilmaviy va tiplari bo'yicha bog'lanish mavjud;

3) kongruyentlik – nokongruyentlik, ya'ni Men konsepsiyasi insonning real kechimalarining muvofiq va nomuvofiqligidir.

4) himoya yoki kuch Men konsepsiyasining mos emasligini ifodalaydi;

5) zo'rliqlar, ya'ni himoya pozitsiyasida qayd etish oqibatidagi holat;

6) o'zini o'zi hurmatlash darajasi yoki barcha xususiyatlari bo'yicha o'zini qabul qilish;

7) faol tushuvchi axborotlardan kelib chiqib o'zini baholash qobiliyati.

Shaxs markazlashgan psixoterapiyaning asosiy prinsipi:

1) mijoz haqidagi faqat faol axborotlar foydalaniladi;

2) psixomentalizning zarur atributlari inkor etiladi, ular empatiyani yaqinlashuvi va o'rnatilishga xalaqat beradi. O'zaro ta'sirlashuv "yuzma yuz" amalga oshiriladi;

3) talqin, baholash va maslahatlar mavjud emas;

4) mijozga shartsiz jibiy munosabatlardan tashqari, salbiy emotsiyaga yo'l qo'yiladi;

5) mijoz terapevtidan mustaqil, avtonom;

6) natijalar ongini kengaytirishga xizmat qiladi.

7) psixoterapiyada qadriyat va idealarning mulimligi qayd etiladi.

R. Meyning shaxs hislatlari nazariyasi

R. Meyning shaxs nazariyasining o'ziga xos jihatlari u tomonidan taqdim qilingan shaxs hislatlariga bog'liqdir. Shaxs hislatlari o'zida quyidagilardan iborat:

1. O'ziga ishonish – ishonchsizlik.

2. Aql-zakovat bilan mulohazalash – tor fikrlash.

3. Ongli dunyoqarash – kelajakni o'ylamaslik.

4. Mulohaza qilish, o'zini tuta bilish, barqarorlik – soxtalik, tez beriluvchanlik.

5. Xotirjamlik – tajanglik.

6. Ko'ngilchanlik – ayrorlik, surbetlik.

7. Yaxshilik, sabr-toqatlik – xudbin, o'zbochimchalik.

8. Do'stona, gapga kiradigan, epcil – bir narsaga qattiq yopishib oladigan, zo'lim, maydagap.

9. Samimiylik, ko'ngilchanlik – yovuzlik surbetlik.

10. Haqiqatparvarlik – haybarakachilik.
11. Irodalilik – irodasizlik.
12. Sof vijdonlilik, tartiblilik – vijdotsizlik, betartiblik.
13. Izbhllilik, mantiqiylik, intizomlilik – oqibadni o'ylamaslik, tarqoqlik.

14. Ishonchlilik – ishonchsizlik.
 15. Ulg'ayish – organizmning etilmay qolishi.
 16. Odoblilik – odobsizlik.
 17. Kirishimlilik – odamovi.
 18. Quvnoqlik – g'anginlik.
 19. Matfunkorlik – ixlosi qaytganlilik.
 20. Dikashlik – pismiqlik.
 21. Faollik – sustkashlik.
 22. Mustaqillik – konformlilik.
 23. Ekspressivlik – vazminlik.
 24. Xilma-xil qiziqishlar – tor qiziqish.
 25. Ta'sirchanlik – sovuqqonlik.
 26. Jiddiylik – betayinlik.
 27. Halollik – aldamchilik.
 28. Tajovvuzkorlik – oq ko'ngillilik.
 29. Tetiklik – quvnoqlik.
 30. Optimizm – umidsizlik (pessimizm).
 31. Botirlik – qo'rqoqlik.
 32. Oliy himmatilik – ziqnalik.
 33. Erkinlik – tobelik.
- Ushbu shaxs hislatlari uni to'laqonli tushunishlari uchun xizmat qiladi.

Nazorat savollari

1. Gumanistik psixologiyaning asosiy prinsiplari.
2. G.Olportning shaxs nazariyasi va tiplari.
3. A.Maslou shaxs nazariyasi.
4. Maslou ehtiyojlar piramidasi.
5. K. Rodjersning shaxs nazariyasi.
6. Men konsepsiyasini xarakterlovchi jihlatlar.
7. Shaxs markazlashgan psixoterapiyaning asosiy prinsipi.
8. R.Meyning shaxs hislatlari nazariyasi.

Adabiyotlar:

1. Myers D.G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. – P. 553-593.
2. Duane P. Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright, 2005. – 550p.
3. George Boeree C. Personality Theories / Sigmund Freud. Psychology Department Shippensburg University / Original E-Text-Site: [<http://www.ship.edu/%7Ecgboree/personcontents.html>]. – P.6.
4. Фозиев Э.Ф. Умумий психология. – Т.: Ўқитувчи, 2010.
5. Холл К., Линдсей Г. Теории личности. – М., 1998. – 796 с.
6. Хьелл Д., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 1997. – 608 с.

5-bob. SHAXSNING EKZISTENSIAL PSIXOLOGIYASI

Reja:

1. *Ekzistensial psixologiyada shaxs.*
2. *V. Frankl: Ekzistensial amaliy va logoterapiya nazariyasi.*
3. *L. Binsvanger va M. Boss: shaxsning egzistensial nazariyasi.*

Ekzistensial psixologiyada shaxs

Anʼanaviy hayot mazmuni muammolari falsafaning predmeti hisoblanadi. Faylasuflar odamning hayoti mazmuni nima va u qanday boʻlishi kerakligi masalasini muhokama qildilar va echimini topishga harakat qildilar. Oʻz navbatida, psixologiya fanlar tizimida ham hayot mazmuni muammolariga yoʻnaltirilgan, aniq taʼriflangan, maxsus intizom yoʻq (bunga oʻxshaganlarning bir qismi biologik sababdan tortib gʻoyaviy sababgacha boʻlgan barcha bosqichlarni koʻrib chiqadigan ruhlanish (motivatsiya) nazariyasini oʻz ichiga oladi). Shuning uchun hayot mazmunining muammosi bilan alohida maktab – egzistensial psixologiya shugʻullanadi. *Ekzistensial* tushunchasining oʻzi, soʻzmas-soʻz tarjima qilganda “paydo boʻlish”, “vujudga kelish”, “shakllanish” maʼnolarini anglatadi. Bu butun egzistensializmning mohiyatini nafaqat psixologiya va psixoterapiyada, balki falsafa, sanʼat, adabiyot va hokazolarda ham aniq aks ettiradi. Unda odam psixodinamik mexanizmlari, xulq-atvor shakli, tabiiy va shaxsiy sifatlarining statik toʻplami sifatida emas, balki doim bor boʻlgan va boʻluvchi mavjudot sifatida asosiy rol oʻynaydi.

Psixologiyada egzistensial yoʻnalish XX asrning birinchi yarmida Evropada ikkita gʻoyaning chegarasida vujudga keldi: bir tomondan, bu oʻsha paytda odamning xolis va ilmiy tahlilining koʻrsatmasi va deterministik qarashlari bilan hukmronlik qilgan koʻplab psixolog va terapevtlarning qanoatlanmasligi boʻlsa, ikkinchi tomondan, bu psixologiya va psixiatriyaga katta qiziqish uygʻotgan egzistensial falsafaning shiddatli rivojidir. Natijada psixologiyada Karl Yaspers, Lyudvig Binsvanger, Medard Boss, Viktor Frankl kabilar tomonidan taqdim etilgan yangi – egzistensial oqim vujudga keldi. Ekzistensializmning psixologiyaga taʼsiri asl egzistensializm yoʻnalishining shakllanishi bilan chegaralanib qolmadi. Juda koʻplab psixologik maktablar u yoki bu miqyosda mana shu gʻoyalarni oʻziga singdirdilar.

Ayniqsa, E. Fromm, F. Perls, K. Xorri, S. L. Rubinshteynning egzistensial motivlari juda kuchli. Shunday qilib egzistensial psixologiya quyidagilarni oʻrganadi:

- 1) oʻlim, hayot va vaqt muammolarini;
- 2) tanlash va javobgarlik erkinligi muammolarini;
- 3) yolgʻizlik, sevgi va mulqot muammolarini;
- 4) mavjudlikning mazmunini qidirish muammolarini.

Ekzistensial psixologiyaning asosiy predmeti – odamzod hayotining mazmuni, uni yoʻqotish, oʻzgartirish va erishishning shart-sharoitlari. Viktor Frankl, Rollo Mey, Jeyms Byudjental kabi mualliflar tomonidan egzistensial falsafa asosida ishlab chiqilgan umumipsixologik nazariyalar va psixologik praktikaning metodologik asoslari bugungi kunda egzistensial psixologiyaning choʻqqilari hisoblanadi.

V. Franklning egzistensial tahlil va logoterapiya nazariyasi

Psixologiyada V. Frankl yaratgan egzistensial tahlil va logoterapiya nazariyasi odam tabiatiga, shaxsning normal rivojining mexanizmlari va patologiya (gʻayritabiiylik)ga, shaxs rivojidagi anomallarni yaxshilash yoʻli va uslubiga boʻlgan tibbiy, falsafiy va psixologik qarashlarning murakkab tizimini oʻz ichiga oladi.

Psixolog Frankl nazariyasi uch asosiy qismga boʻlinadi: mazmunga intilish haqidagi taʼlimot, hayot mazmuni haqidagi taʼlimot va erkinlik irodasi haqidagi taʼlimot. Mazmunga intilishni va odam oʻz hayotining mazmunini anglashini V. Frankl barcha insonlarda mavjud boʻlgan va shaxs rivoji va feʼl-atvorini harakatga keltiruvchi asosiy kuch boʻlgan tugʻma motivatsion gʻoyasi sifatida koʻrib chiqadi. V. Franklning fikricha, hayotiy kuzatuvlar, klinik amaliyotlar va empirik maʼlumotlar shuni oʻz ichiga oladiki, odam yashashi va faol harakat qilishi uchun oʻzining qilmishlari ega boʻlgan mazmunga ishonishi kerak.

Biroq sevgi ham hayotni anglashning zarur sharti yoki eng yaxshi varianti hisoblanmaydi. Hech qachon sevmagan va sevilmagani individ ham oʻz hayotini ancha maʼno-mazmunli etib tashkil qilishi mumkin.

3) Inson oʻzgartirishga qodir boʻlmagan sharoitlar iskanjasida qolganda munosabatlard qadriyatiga murojaat qiladi. Ammo har qanday shart-sharoitda insonda ularga nisbatan ongli pozitsiyaga ega boʻlish va oʻz uqubatlari chugur hayotiy maʼno berish erki mavjud.

Oʻz asarlarida Frankl butun hayotining maʼnosi emas, balki muayyan insonning muayyan momentdagi hayotining maʼnosi masalasi muhim ekanligini taʼkidlaydi. Insonning qanday qilib oʻz mohiyatini

anglashni logoterapiya amaliyotida hal qiluvchi masaladir. Ma'nolar bizga berilmagan, biz o'zimizcha ma'nolarni tanlab olamaymiz, biz faqatgina ma'noni anglab etishga zamin yaratuvchi chorlovi tanlashimiz mumkin. Biroq, ma'noni topish – bu yarim ish, uni amalga oshirish ham kerak. Inson o'z hayotining noyob ma'nosini amalga oshirishga mas'ul.

Shunday qilib, Frankl ta'limotining bosh tezis: inson hayoti hech qanday shart-sharoitda ma'nosini yo'qotmaydi, hayoti mohiyatini har doim topish mumkin.

Franklning uchinchi ta'limoti – iroda erkinligi haqidagi ta'limotning asosiy tezisiga ko'ra, inson hatto ki erki obektiv sharoitlar bilan chegaralangan holarda ham o'z hayot ma'nosini topishi va amalga oshirishga erkin. Frankl insonning o'z qiziqishlari, ixtiyati va tashqi muhit sharoitlariga nisbatan erki haqida so'z yuritadi.

Qiziqishlarga nisbatan erkinlik ularga "yo'q" deyish, ularni qabul qilish yoki rad etish imkoniyatida namoyon bo'ladi. Iroda erkinligi ta'limotining muhim masalasi bu inson nimaga erkinlikka egalidir. Bu o'z taqdiri uchun mas'uliyatni o'z bo'yiga olish, vijdoniga quloq tutish va taqdiri bo'yicha qaror qabul qilish erkinligidir.

Ko'pgina mualliflar asarlarida Viktor Frankl ma'no va bema'nolik masalasiga eng katta hissa qo'shganligi ta'kidlanadi. U klinik amaliyotda uchraydigan nervozlarning 20% noogen xususiyatga ega ekanligi, ya'ni hayot ma'nosining yo'qligi orqali vujudga kelganligiga alohida urg'u beradi. Shu bois ham aynan ekzistensial terapiya nazariyasi va amaliyoti boshqa tadqiqotchilar izlanishlarida o'z rivojini topgan.¹

L. Binsvanger va M. Bossoning shaxsda ekzistensial yondoshuvi

Psixologiya va psixoterapiyada ekzistensial yo'nalishning yorqin vakillari shvetsariyalik psixiatrlar Lyudvig Binsvanger va Medard Boss. Ular o'z konsersiyasini nemis faylasufi Martin Haydeggering ekzistensial nazariyasi asosida ishlab chiqishgan.

Binsvanger va Boss talqinidagi ekzistensial psixologiya bir qator o'ziga xosliklar bilan ajralib turadi. Avvalo, ular psixologiyaga tabiiy fanlardan sababiylik tamoyilining olib kiritilishiga qarshi chiqdilar. Ularning fikricha, inson hayotida hech qanday sabab-oqibatga asoslangan munosabatlar yo'q. Asosan, xulq-atvorning ketma-ketligi

mavjud bo'lib, bu ketma-ketlik orqali sababiylikni keltirib chiqarib bo'lmaydi¹.

Shunday qilib, Binsvanger va Boss talqinidagi ekzistensial psixologiya kasallikni rad etgan holda, pozitivizm, determinizm va materializmni ham inkor qiladi. Ushbu olimlar ta'kidlashicha, psixologiya boshqa fanlarga o'xshamaydi va ular kabi model asosida qurilishi kerak emas. U o'z metodini (fenomenologiya) va tushunchalarini (hayotdagi mavjudlik, mavjudlik modullari, erkinlik, mas'uliyat, aylanish, transsendensiya, makoniylilik, temporallik va b.q.) talab qiladi. Binsvanger va Boss ekzistensial nazariyasining markaziy tushunchalaridan biri motivatsiyadir. Motivatsiya doim sabab va oqibat munosabatlari to'g'ri yoki noto'g'ri tushunishni talab qiladi. Bir xil voqea turi sabablar oqibatida yuzaga kelishi mumkin, shu jumladan, tabiiy omillar tufayli, lekin faqat insongina mazkur harakatni amalga oshirish, biror bir maqsadga erishish uchun motivatsiyaga ega bo'ladi. Turli individlar turli maqsadlarga erishib uchun bir xil harakatlarni amalga oshirishlari mumkin. Shu bilan birga, inson tomonidan u yoki bu maqsadga erishish bir necha bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin va bu bosqichning har biri o'z oqibatiga ega bo'ladi. Umuman olganda, bosqichlarda inson motivatsiyasini tushunish inson xulq-atvori, hatti-mazkur holatda inson motivatsiyasini tushunish inson xulq-atvori, hatti-harakatini anglashning bosh mezon bo'ladi. Binsvanger va Boss konsepsiyasi subekt (ruh) va obekt (tana, muhit, materiya) o'rtasidagi dualizmga salbiy qaraydi. Ushbu fikrni birinchi bo'lib Dekart ilgari surgan va keyinchalik inson kechimalari hamda harakatlarni muhit stimullari hamda tana holati nuqtai nazaridan ko'rib chiqishda keng qo'llanila boshlandi. Ekzistensial nazariya individning dunyoda birligini ta'kidlaydi va bu birlikni buzuvchi har qanday qarashni falsifikatsiya va inson voqeligini yagona oqimni bo'lib tashlashga bo'lgan urinish deya baholaydi. Boss so'zlariga ko'ra, ekzistensial psixologiyaning maqsadi – insonning bog'liqlik strukturasi yuzaga chiqarish. U o'z g'oyasida "bog'liqlik faqatgina buzilmagan butunlikda mavjud va bog'liqlik butunlikdan kelib chiqadi", deb yozadi.

Ekzistensial psixologiyaning ushbu yo'nalishi, shuningdek, fenomenlar ortida ularni tushuntirib yoki aniqlab berishi mumkin bo'lgan nima bor degan farazni ham inkor etadi. U inson xulq-atvorini an'anaviy bo'lgan "Men-konsepsiya", ongsiz, psixik va

¹ Boeree C.G. Viktor Frankl/ Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997. – p. 8

¹ Boeree C.G. Medard Boss/ Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997. – p. 3

jismoniy energiya, instinktlar, miya elektrik jarayonlari, arxitiplar va b.q. organi talqin qilishni tan olmaydi. Binsvanger va Boss fenomen mohiyatini tushuntirib berishmaydi, ular faqat fenomen borligini tan olishadi va psixologiyaning bosh vazifasini ularni chuqur yoritish, tushuntirish yoki isbotlash emas, deb aytib o'tadi. Bu tadqiqotchilar har qanday psixologik nazariyalarga salbiy munosabada bo'lganlar, zero nazariya ostida doim u yoki bu faraz yotadi, mazkur olimlar uchun esa inson tomonidan his qilingan, uning boshidan o'tgan va anglab etilgan hodisalar haqiqiydir, ilmiy farazlar emas. Bu yonaliq taraflari fikricha, o'rganish hech qanday gipoteza va stereotiplarsiz ko'ra olishdir.

Binsvanger va Boss individa buyumdek qarashga qarshi chiqdilar. Ularning fikricha, insonga bunday munosabat nafaqat psixologiyaga insonlarni hayotdagi mavjudligi pozitsiyasidan anglash imkonini bermaydi, balki oqibat shaxs degumanizatsiyasi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ular insonlarning texnizm, byurokratiya, mexanizatsiya natijasida chetga chiqib qolishi, uzlatga chekinishi va buzilishi haqida so'z yuritgan. Olimlar nuqta nazariga ko'ra, insonlar bilan buyum kabi munosabada bo'lganda, ular ham o'zlarini ega bo'lish, nazorat qilish, shakl berish, ishlatish mumkin bo'lgan buyum deb hisoblay boshlashadi. Natijada bunday insonlar haqiqiy inson hayotini yashab o'tishga qodir bo'lmay qoladilar. Inson o'z xatti-harakati uchun erkin va mas'uldir. Boss aytadiki, erk bu insonlar ega bo'lgan nimadir emas, bu shundok ham mavjud hodisa. Binsvanger va Boss ekszistensial falsafasida juda katta o'rin inson o'limi mavzusiga ajratilgan. Mazkur mutaxassislar asarlarida o'lim oldidan qo'rquv hayot masalasidan kam o'tganilmagan. Binsvanger va Boss konsersiyasining fundamental tushunchasi "dunyoda mavjudlik" (Dasein)dir.¹

Inson mavjudligi dunyosining 3 darajasi bor: 1) biologik yoki jismoniy atrof-muhit (landschaft); 2) insoniyat muhiti; 3) insonning o'zi, uning tanasi. Inson mavjudligining mohiyati masalasiga to'xtalar ekan, Binsvanger va Boss insonlarning o'zi dunyo mohiyati ekanligini, ular o'z dunyosiga ega ekanligini, ammo doimo bu dunyo chegarasidan chiqishga harakat qilishini aytib o'tadi. Mazkur holatda, dunyo chegarasi ortidagi mavjudlik haqida so'z borar ekan, olimlar o'ziga – narigi olamda

yashashni nazarda tutmaganlar, balki mavjud bo'lgan muhitdan yangi dunyoga, muhitga o'tish haqida fikr yuritganlar.

Nazorat savollari

1. Ekzistensial psixologiyada shaxs muammosining o'rganilishining o'ziga xosligi.
2. Psixologiyada epigenez g'urubiyati.
3. Epigenetik va preformistik psixologik nazariyalar.
4. Ilk etuklik davrida izolyatsiya hissi.
5. Psixikaning kompensatorlik imkoniyatlari.
6. V.Frankl: ekzistensial tahlil va logoterapiya nazariyasi.
7. L. Binsvanger va M.Boss: shaxsning ekzistensial nazariyasi.

Adabiyotlar:

1. Myers D.G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. – P. 553-593.
2. Duane P. Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright, 2005. – 550p.
3. George Boere. C. Personality Theories / Sigmund Freud. Psychology Department Shippensburg University/ Original E-Text-Site: [<http://www.ship.edu/%7Egeo/boere/personality.html>]. – P. 6.
4. Фозиев Э.Ф. Умумий психология. – Т.: Ўқитувчи, 2010.
5. Холл К., Линдсей Г. Теории личности. – М., 1998. – 796 с.
6. Хелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 1997. – 608 с.

¹ Boeree C. G. Medard Boss / Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997. – P. 3

6-bob. TURLI XIL PSIXOLOGIYA MAKTABLARINING SHAXS NAZARIYALARI

Reja:

1. *G.Ayzenkning shaxs tiplari nazariyasi.*
2. *J. Kellingning shaxs konstruktiv nazariyasi.*

G.Ayzenkning shaxs tiplari nazariyasi

Ayzenk Kettingning: "psixologiyaning maqsadi xulq-atvorni oldindan aytib berishdir", – degan fikriga qo'shilib, uning shaxsni tavsiflashda faktori analizdan foydalanilganligini ma'qullaydi. Lekin Ayzenk faktori analizi Kettingga nisbatan o'zgacharoq qo'llagan. Ayzenkning fikricha, tadqiqot strategiyasi tadqiqotchini qiziqitirgan g'andaydir shaxs xususiyatini belgilab, to'liq asoslangan ilmiy farazdan boshlanishi kerak. Unga qarama-qarshi o'laroq, Kettingning aytishicha, shaxsni tashkil qiluvchi asosiy elementlar batareya testlari hamda ma'lumotlarni qayta ishlash orqali namoyon qilinadi. Shunday qilib, Ayzenk nazariyasi Kettingkiga qaraganda, ancha shafqatsiz yondashuvga ega. Kettingdan farqli o'laroq, Ayzenkning ta'kidlashicha, shaxs xulq-atvori namoyon bo'lishini tushuntirish uchun uchta superbelgi (u butlarni tiplari deb ataydi) zarurdir. Esingizda bo'lsa, Ketting shaxs strukturasi tashkil qiluvchi 16 ta belgi yoki faktorni belgilagan edi. Va nihoyat, Ayzenk individ rivojlanishida asosiy e'tiborni genetik omillarga qaratadi. Bu bilan, Ayzenk tashqi muhit ta'sirini inkor qilmagan, balki shaxs xususiyatlari va tiplari, avvalo, insiyatga aloqador ekanligini ko'rsatmoqchi bo'lgan. Hozirgi paytgacha, genetikaning shaxs xulq-atvoriga qay darajada ta'sir etishi aniqlanmagan bo'lsa-da, ko'p psixologlar bu borada Ayzenkning fikrlariga qo'shilishadi.¹

Ayzenk nazariyasining mohiyati shundan iboratki, shaxs elementlari ierarxik joylashishi mumkin. Uning sxemasida (6-4 rasm) ekstraversiya singari ma'lum bir shaxs xususiyatlari yoki tiplari keltirilgan bo'lib, ular xulq-atvoriga kuchli ta'sir ko'rsatadi. O'z navbatida, har bir keltirilgan superbelgi bir qancha tarkibiy belgilardan tashkil topganini ko'rsatgan. Bu tarkibiy belgilar asosiy tipning yuzaki aksi bo'lishi yoki bo'lmasam, shu tipga tegishli o'ziga xos xususiyat sifatida ko'rilishi

mumkin. Va nihoyat, belgilar ko'p sonli odatiy reaksiyalardan tarkib topgan bo'lib, ular o'z navbatida, ko'plab o'ziga xos reaksiyalardan shakllanadi. Misol uchun, biron shaxsni kuzatadigan bo'lsak, agar u boshqa bir inson bilan iliq yuz va samimiy tabassum bilan qo'l uzatib ko'rishsa va bu holat har safar kim bilandur uchrashtirganda sodir bo'laversa, bu uning odatiy reaksiyasi hisoblanadi. Ushbu odatiy reaksiya boshqa odatiy reaksiyalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bularga misol qilib, boshqa odamlar bilan suhbatlashish, turli bazmlarga borishni yoqtirish va hakazolarni aytish mumkin. Bu odatiy reaksiyalar guruhini kirishimlilik xususiyatini shakllantiradi. 6-4 rasmda ko'rsatilganidek, kirishimlilik bosqichida aktiv va o'ziga ishongan xatti-harakat asosiy hisoblanadi. Umumiy holatda bu xususiyatlar superbelgi yoki tipni tashkil qiladi. Ayzenk uni ekstraversiya deb ataydi.

Shaxsning asosiy tiplari

Ayzenk insonlar haqida ma'lumotlar olish uchun o'zini o'zi kuzatish, ekspert baholash, biografik ma'lumotlar analizi, fizik va fiziologik parametrlar, shuningdek, obyektiv psixologik testlar singari ko'plab metodlardan foydalangan. Olingan ma'lumotlar shaxs strukturasi aniqlash uchun faktori analizda qo'llanilgan.¹ O'zining dastlabki tadqiqotlarida Ayzenk ikki asosiy tipni ajragan – introversiya/ekstraversiya va neyrotizm / barqarorlik (ba'zi holatlarda bu faktor barqarorlik/barqarorlik deb ham ataladi). Shaxsning bu ikki o'lehoi ortogonal bo'lib, ular statistik jihatdan bir-biriga bog'liq emas. Shunga muvofiq, insonlarni to'rt guruhga ajratish mumkin. Bunda shaxs o'zida yuqori yo quyi diapazondagi bir tip bilan yuqori yo quyi diapazondagi ikkinchi bir tip kombinatsiyasini namoyon etadi. Jadvalda ko'rsatilishicha, har qaysi tip bilan shaxs belgilarini izohlaydigan nomlar birlashtiriladi. Bu 4 guruhni ko'rib chiqishda 2 ta narsani inobatga olish kerak. Birinchidan, ikkala masofa (diapazon) tiplari me'yoriy taqsimotga ega, uzluksiz hisoblanadi va keng individual farqlar spektrini ko'rib chiqadi. Ikkinchidan, har bir tipga mos belgi ta'rifi boshqa hodisalarni o'z ichiga oladi. Ko'plab odamlar o'rtacha nuqtaga yaqin bo'lishga moyil – ikkala tip masofalarida – va shuning uchun 1-jadvaldagi kabi ekstremal tavsifga uncha ega bo'lishmaydi.

¹ Boeree C. G. G. Hans Eysenck / Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997. – P.5

¹ Boeree C. G. G. Hans Eysenck / Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997. – P.6

Ayzenk tomonidan ikki mustaqil parametrlar asosida shaxslarning to'rt kategoriyasi ta'rifdir.

Har bir kategoriya o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, introversiya va ekstraversiyaning yuqori va quyi darajasi hamda bargzorlik va neyrotizmning yuqori yoki quyi darajasi kombinatsiyasini hisoblanadi.

1-jadval

	Bargzor	Neyrotizm
Introvert	Xotirjam, muvozanatlashgan, ishonchli, nazorat qiluvchan, tinchliksevar, e'tiborli, g'amxo'r, passiv	Kayfiyati tez o'zgaruvchan, xavotirlanuvchan, rigid, mulohazali, pessimist, mahdud, mulqotchan emas, indamas
Ekstravert	Lider, beg'am, quvnoq, ko'ngilchan, hozirjavob, mulqotchan, do'stliksevar, kirishimli	Jizzaki, halovatsiz, agressiv, qo'zg'aluvchan, o'zgaruvchan, impulsiv, optimist, aktiv

Jadvaldan shuni ko'rish mumkinki, introvert va bargzor shaxslar, qonun-qoidalariga amal qiladigan, g'amxo'r va e'tiborli insonlardir. Va aksincha, introvert va neyrotizm kombinatsiyasi individ xaddi-harakatlarida xavotirlanish, pessimistik kayfiyat va mahdudlikka sabab bo'ladi. Ekstravert va bargzor shaxsning xulq-atvorida mehribonlik, ko'ngilchanlik va kirishimlilik ko'zga tashlanadi. Va nihoyat, ekstravert va neyrotizmga moyil shaxslarda agressiv xulq-atvor, impulsivlik hamda tez qo'zg'aluvchanlik singari xususiyatlar namoyon bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Ayzenk asosiy e'tiborini individual farqlarga qaratgan. Demak, bu kombinatsiyalar ichida birini ikkinchisidan afzallik tarafi yo'q. Ularning har birini ijobiy va salbiy jihatlar mavjud.

Keyinchalik Ayzenk o'z nazariyasiga shaxsni o'ichashdagi uchinchi tipni, ya'ni *psixotizm* – *Super-ego kuchini* kiritgan. Bu xususiyatga ega shaxslar egotsentrik, impulsiv, boshqalarga nisbatan befarq, jamiyat normalariga qarshilik qilishga moyil bo'ladi. Ular ko'pincha xavotirda bo'lishadi, insonlar bilan mulqotga kirishishga qiyinalishadi va boshqalarga ko'ngilsizliklar olib kelishadi. Ayzenkning fikricha,

psixotizm genetik xususiyatga ega bo'lib, bu holat ayollarga nisbatan erkaklarda ko'proq uchraydi.

Xususiyat va tiplarning neyrofiziologik asoslari

Ayzenk ishlaridagi eng e'tiborga loyiq jihatlardan biri – bu uning shaxs xususiyatlari yoki tiplarining neyrofiziologik asoslarini topishga harakat qilishi bo'ldi. Introversiya-ekstraversiya bosh miya qobig'i aktivatsiyasi bilan bog'liq. Bu narsa elektroensefalografik tadqiqotlarda ko'rilgan. Ayzenk "aktivatsiya" terminini qo'zg'alish darajasini aniqlash maqsadida qo'llagan. Bu qo'zg'alish darajasi quyi chegaradan (uyqu holati) yuqori chegaragacha (vahimalanish holati) o'zgarishi mumkin. Uning fikricha, introvertlar o'ta qo'zg'aluvchan, ya'ni tashqi stimularga nisbatan yuqori darajada sezgir bo'lishadi. Shu sababdan ham, introvertlar ularga kuchli ta'sir qiluvchi holatlardan qochishga harakat qilishadi. Va aksincha, ekstravertlar esa unchalik qo'zg'aluvchan bo'lmay, tashqi stimularga nisbatan sezgir emas. Shuning uchun ham ekstravertlar doimo ularni qo'zg'ata olishi mumkin bo'lgan holatlarni qidirishadi.

Ayzenkning fikricha, bargzorlik-neyrotizm bo'yicha individual farqlar avtonom nerv sistemasining stimularga bo'lgan reaksiyasi kuchini aks ettiradi. Xususan, u bu holatni motivatsiya va emotsional xulqqa ta'sir qiluvchi limbik sistema bilan bog'laydi. Neyrotizm yuqori bo'lgan shaxslarda bargzor shaxslarga nisbatan kasalliklarga, xavotirli vaziyatlarga reaksiya tezroq bo'ladi. Bunday toifa shaxslarda stimullar yo'qolishiga qaramay reaksiya uzoq mudat davom etishi ham mumkin.

Psixotizm sabablarini aniqlashga bag'islangan tadqiqotlar hali nihoyasiga etmagan. Lekin shunga qaramay, Ayzenk gipotezasiga ko'ra, bu holat anrogen ishlab chiqarish tizimi (ichki sekretsia bezlari ishlab chiqaradigan kimyoviy moddalar bo'lib, gonga tushganda erkaklarning jinsiy belgilari rivojlanishi va saqlanishini boshqaradi) bilan bog'liqdir. Ammo bu sohada empirik tadqiqotlar juda kam bo'lib, jinsiy gormonlar va psixotizm aloqasi haqidagi Ayzenk gipotezasini tasdiqlash etarli emas.

Ayzenk tomonidan taklif etilgan shaxs xulq-atvorining neyrofiziologik interpretatsiyasi uning psixopatologik nazariyasi bilan bog'liqdir. Turti xil simptomlar va buzilishlar shaxs nerv sistemasining

¹ Boeree C. G. G. Hans Eysenck /Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University, 1997. – p.7

funksiyasiga bog'liq. Misol uchun, yuqori darajadagi introversiya va neyroizmgaga ega shaxsda obsessiv-kompulsiv buzilishlar, shuningdek, fobiyalar kabi xavotirli holatlar bilan bog'liq kasalliklarning rivojlanish ehtimoli yuqoridir. Va aksincha, yuqori darajadagi ekstraversiya va neyroizmga ega shaxslarda psixopatik (antisotsial) kasalliklarga ehtimollik kuchli. Lekin, Ayzenk shuni qo'shimcha qilib aytadi, ki, insondagi psixik buzilishlar uning genetik tuzilishining avtomatik natijasi emas. Genetik irsiylik shaxs ma'lum bir vaziyatlarga tushganda o'zini qanday tutishiga sababchi bo'ladi. Ayzenkning fikricha, psixik buzilishlar genetik asosga ega bo'ladi, lekin atrof-muhit omillari uni rivojlanishini ma'lum darajada o'zgartirishi mumkin.

Shaxs xususiyatlarini o'lash

Ketel singari Ayzenk ham shaxsning uchta super xususiyatidagi individual farqlarni aniqlash uchun ko'plab o'zini-o'zi baholash so'rovnomalarini ishlab chiqqan¹. Ularning eng oxirigisi "Ayzenk shaxs so'rovnomasi" hisoblanadi (Eysenck Personality Questionnaire, EPQ). EPQ punktlaridan namunalar 2-jadvalda berilgan. Shuni e'tiborga olish kerakki, bu so'rovnomaga shaxs strukturasi shakllantirishda muhim hisoblangan mazkur uch faktori punktdan iborat. Bundan tashqari, EPQ o'z ichiga yolg'on shkalasini ham kiritgan bo'lib, uning yordamida shaxs o'zini yaxshi ko'rsatish maqsadida yolg'on ishlatisini aniqlash mumkin bo'ladi. Shuningdek, 7-15 yoshdagi bolalarni test qilish uchun "O'smir shaxs so'rovnomasi" (Junior EPQ) ham ishlab chiqilgan.

Ayzenkning shaxs so'rovnomasi punktlaridan namuna
2-jadval

Ekstraversiya-Introversiya	
1. Jamoat joylarida bo'lishni yoqtirasizmi?	Ha Yo'q
2. Odamlar bilan mulqot qilishni yoqtirasizmi?	Ha Yo'q
3. O'zingizni omadli deb hisoblaysizmi?	Ha Yo'q
Bargzorlik/bargzorlik	
1. Sizning kayfiyatingiz tez-tez o'zgarib turadimi?	Ha Yo'q

¹ Boerue C. G. G. Hans Eysenck / Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997. - P. 5

2. Siz tez hayajonga tushadigan shaxsmisiz?	Ha Yo'q
4. Siz ko'pincha tushkun kayfiyatda bo'lasizmi?	Ha Yo'q
Psixopatiya	
1. Siz uchun yaxshi xulq va ozodalik muhimmi?	Ha Yo'q
2. Siz insonlar bilan qo'pol muomalada bo'lmassizlikka intilaysizmi?	Ha Yo'q
3. Siz boshqa kishilar bilan hamkorlik qilishni yoqtirasizmi?	Ha Yo'q
Yolg'on shkalasi	
1. Siz ba'zida uyatsiz hazillar qilishni yoqtirasizmi?	Ha Yo'q
2. Bolaligingizda sizga buyurtirilgan ishlarni hech qanday morozilik va shikoyatsiz bajarganmisiz?	Ha Yo'q

G. Ayzenk va R. Ketel faktorlashitirishda turli xil shaxs so'rovnomalaridan foydalanishi, shaxsni ta'riflashda muhim hisoblangan xususiyatlar sonida farqlar yuzaga kelishining asosiy sababi hisoblanadi. Bu erda faktori analiz natijalari bevosita olinayotgan ma'lumotlar tipi va manbaasiga bog'liqdir. Ayzenkning shu narsaga ishonchi komil ediki, uning ikki kriteriyasi – introversiya/ekstraversiya va bargzorlik/neurotizizm boshqa ko'plab shaxs so'rovnomalarini o'tkazgan bir qancha tadqiqotchilar tomonidan empirik jihatdan tasdiqlangan. Ushbu nuqtai nazar to'g'ri ekanligini isbotlovchi asosiy dalillar ekstravert va introvertlar xulq-atvorini tadqiq etilishi natijasida olingan.

Introvert va ekstravertlar o'rtasidagi farqlar

Ayzenk o'zining nazariy konsepsiyalarida katta e'tiborni aniq o'lovchilarga qaratdi. Bugungi kunga qadar uning ishlarini katta qismi introversiya-ekstraversiyaga bog'liq ravishda shaxs xulq-atvorida farqlar mavjud bo'lish yoki bo'lmashini aniqlashga qaratilgan edi¹.

Ayzenkning ta'kidlashicha, xulq-atvordagi individual farqlar faktori analiz orqali aniqlanishi, so'rovnomalar hamda laboratoriya sharoitlarida o'lanishi mumkin.

Ayzenk nazariyasi doirasidagi test natijalari orqali olingan tadqiqotlarga ko'ra, bir qator e'tiborga loyiq faktlar keltirilgan. Masalan, ekstravertlar introvertlarga qaraganda, og'riqqa ancha chidamli bo'lib,

¹ Boerue C. G. G. Hans Eysenck / Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997. - P. 6

ish paytida subbat qurish va kofe ichish uchun ko'proq pauza qilishadi. Ulardagi qo'zg'alish harakat va faoliyatlarini samarali bo'lishini ta'minlash, bu narsa introvertlarga to'sqinlik qiladi¹.

Ekstravertlar va introvertlar o'rtasidagi ba'zi bir empirik o'rnatilgan farqlar quyida keltiriladi.

- Introvertlar nazariy va ilmiy ko'rinishga ega bo'lgan faoliyat turlari bilan shug'ullanishni yoqtirishsa (masalan, injenerlik ishlari va ximiya kabi), ekstravertlar esa insonlar bilan ishlashni ma'qul ko'rishadi (masalan, savdo-sotiq ishlari, jitmoy xizmat).

- Kollejdagi introvertlar ekstravertlarga qaraganda ko'proq muvaffaqiyatlarga erishishadi. Kollejni psixiatrik sabablarga ko'ra qoldiradigan studentlarning aksariyati introvertlar bo'lsa, akademik sabablarga ko'ra, qoldiradiganlarning asosiy qismini ekstravertlar tashkil qiladi.

- Introvertlar ertalab o'zlarini ancha tetik his qilishsa, ekstravertlarda bunday holat kechqurun kuzatiladi. Bundan tashqari, introvertlar ertablari yaxshi ishlashadi, ekstravertlar esa kunning ikkinchi yarimida.

Introvertlar va ekstravertlar o'rtasidagi asosiy farqlardan biri ularning stimullarga bo'lgan sezgirligidir. Bu farq "limon tomchisi testi" yordamida oson aniqlanishi mumkin. Agar bir odamning og'ziga 4 tomchi limon suvi tomizilsa, introvertlarda ekstravertlarga qaraganda ikki baravar ko'p so'lak ajralar ekan. Bu holat introvert va ekstravertlar fiziologik faoliyati bilan bog'liq hisoblanadi. Ayzenkning fikricha, introvert hamda ekstravertlarning stimullarga bo'lgan reaksiyasidagi farqning asosiy sababi ularning bosh miya stivolidagi retikulyar shaktsiyaning faoliyatiga bog'liq.

Ayzenkning shaxsning to'liq suratini yaratishda qilgan sa'y-harakatlari tahsinga sazovordir. Ko'pchilik psixologlar uni ilmiy asoslangan shaxs strukturasi modelini yaratishda birinchi darajali mutaxassis deb hisoblashadi. O'zining har bir ishida Ayzenk, individual xulqidagi farqlarni tushuntirishda neyrofiziologik hamda genetik omillar roliga e'tibor qaratgan. Bundan tashqari, uning ta'kidlashicha, ishonchli shaxs nazariyasi yaratishdagi asos – bu aniq o'ltov ishlari hisoblanadi. Shuningdek, uning kriminologiya, ta'lim, psixopatologiya va xulqidagi o'zgarishlar sohalaridagi tadqiqotlarini alohida ta'kidlab o'tish joiz. Xulosa qilib shuni aytish mumkin-ki, Ayzenk nazariyasining shuhrati

hali bundanda yuqoriga ko'tarilib, olimlar tomonidan uni ham nazariy, ham amaliy jihatdan mukammallashtirish davom etadi.

Dj.Kellingning shaxs konstruktleri nazariyasi

Djordj Kelli (1905-1966) – amerikalik psixolog, Ogaryo universiteti professori. 1955-yilda nashr etilgan, o'zining asosiy ishi bo'lgan "Shaxs konstruktleri psixologiyasi" ustida Kelli 20 yil ishlagan. Uning nazariy konsepsiyasi E.Erikson, A.Maslou va boshqalar psixologlarniki singari boy amaliy va psixoterapevtik tajribaga tayanadi. Eng asosiy, ularni bir fikr birlashtiradi. Unga ko'ra, shaxsga alohida elementlarga bo'lib bo'lmaydigan, bir butun sistema sifatida qarash kerak. Shunga qaramasdan, Kelling nazariyasi psixanaliz va gumanistik psixologiya doirasida ishlab chiqilgan klassik ishlardan ajralib qoldi¹.

Har bir shaxs nazariyasi o'zining konkret tushuntirish prinsipiiga asoslangan markaziy nuqtasiga ega. Misol uchun, psixanalizda markaziy tushuncha – bu "ongsizlik ta'siri" hisoblanib, shaxs modeli ikki asosga ko'ra quriladi. Bular ongsizlik holati va jamiyada qabul qilingan qonun-qoidalaridir. Z.Freyd instinktiv kuchlar (ong osti, ong oldi va ong) shakllanish darajasiga e'tibor qaratib, shaxs podsiyemasini uchga bo'ldi (Id, Ego, Super-Ego). Shaxs dinamikasi ong osti faoliyat natijasi hisoblanadi. K.Rodgers nazariyasining asosini shaxs o'zi haqida tasavvurga ega bo'lishi va o'z-o'ziga baho berishi tashkil etsa, K.Levinda esa maydon tushunchasi etakchi o'rinda turadi. Ko'pchilik zamonaviy psixologlar uchun shaxs tahtilining asosiy obyekti – shaxsning motivatsion sohasi, uning yo'nalganligi, prinsipi esa psixik determinatsiya hisoblanadi.

Ba'zi bir ishlarda shaxsning individual xususiyati sifatida barqaror kognitiv strukturalari qabul qilingan. Bu – shaxs bilish jarayonining tarkibiy eleenti hisoblanadi.

Odatda, an'anaviy shaxs kotsepsiyalarida kognitiv (ong oldi) xarakteristika boshqa tushunchalar yordamida ifodalangan. Bir necha o'n yillar avval Amerika, shuning bilan birga jahon psixologiyasining bir qismini bixeviorizm maktabiga tegishli deb hisoblashgan. XX asrning 50-yillaridan chet el psixologiyasida psixika tuzilishining asosi ong deb qaratilgan. Shu bilan birga, G'arbda eksperimental psixologiya sohasi yangi yo'nalish – kognitiv psixologiya vujudga kelishi bilan

¹Boeree C. G. Hans Eysenck /Personality Theories, Psychology Department Shippensburg University, 1997 – p.6

¹Boeree C. G. George Kelly/Personality Theories, Psychology Department Shippensburg University, 1997 – p.3

bog'liq o'ziga xos revoliutsiya sodir. Bilish jarayonlari – idrok, tafakkur, diqqat va xotira bilan bog'liq tadqiqot ishlari soni ko'paydi.

Psixologiyaning predmet va metodlari yangicha talqin etila boshladi. Kognitivistlarning fikricha, shaxsning xulq-atvorini uning bilimlari boshqaradi. Bilimlar rolini ajratish tadqiqotchilarning umumiy yo'nalishini belgilab berdi. Endi tashqi shart-sharoitlar va stimulnlarni tasniflash birdan bir maqsad bo'lmay, bilimlar tizimini, ya'ni obyektlar, holatlar va boshqa insonlarning ichki reprezentativlar(tasavvurlari)ni namoyon qiluvchi vosita sifatida chiqdi.

Shunday qilib, kognitiv psixologiya, zamonaviy psixologiyaning etakchi yo'nalishlaridan biriga aylanib, bixevioristlar tomonidan psixologik jarayonlar shakllanishining ichki strukturasi rad etilishi va psixonanaliz tomonidan shaxs faoliyatida bilimning rolini pasaytirilishiga qarshi reaksiya sifatida vujudga keldi.

Kognitiv psixologiya psixik jarayonlar kechishidagi va shaxs xulq-atvoridagi bilimlar, kognitiv strukturalar va sxemalarning hal qiluvchi rolga asoslangan holda shakllanadi. Kognitiv psixologiya rivojlanishining birinchi bosqichi D.Brodent, U.Naysser, R.Atkinson va boshqa olimlar tadqiqotlari bilan bog'liqdir. Dj.Bruner, S.Shexterlar emotsiyaning kognitiv nazariyasi asoschilari hisoblanadi. M.Ayzentk esa individual farqlarning kognitiv nazariyasini taklif etgan bo'lsa, Dj.Kelli, M.Makoni va Tomslar shaxs muammolari bilan shug'ullanishgan.

Biz faqat Dj.Kellining shaxs kognitiv nazariyasiga to'xtalib o'tamiz. U erda shaxs konstruktlar sistemasi sifatida talqin etiladi.

“Ong” kategoriyasi ichidagi xulq-atvor ko'rsatkichlari sifatida yo bizning tasavvurlarimiz tarkibi (o'z-o'zini baholash, sotsial tarkib), yoki bo'lmagan ongning shakli xarakteristikasi (kognitiv maydon strukturasi, kognitiv balansning mavjudligi yoki dissonans) qabul qilinadi. Ongning shakli xarakteristikasi (masalan, kognitiv dissonans, konsonans) bilan Leon Festinger shug'ullangan. U ishlab chiqqan maxsus nazariyaga ko'ra, individning ongida biron-bir obyekt yoki hodisa haqida qarama-qarshi ma'lumotlarga duch kelinsa, unda noqulaylik hissi vujudga keladi. Subyekt bu noqulaylikdan qutulish uchun ushbu obyekt haqidagi bilimlarini qaytadan yangilashga, yoki bo'lmagan o'zining sotsial ko'rsatmalarini o'zgartirishga intiladi. Qarama-qarshilikdan qutulish konsonans holatiga olib keladi.

Kellining konsepsiyasi kognitiv deb nomlanishiga, unda insonning unga ta'sir qiluvchi stimulnlarni idrok etishi, ushbu stimulnlarni o'z xulq-atvorida talqin qilish va o'zgartirish yo'llari e'tiborga olinishi sabab

bo'lgan. L.Festingerdan farqli o'laroq, J.Kelli ongning nafaqat shakli, balki mazmuniy xarakteristikasini tadqiq qilishga harakat qilgan¹.

U o'zining tadqiqot metodi va nazariyasini ishlab chiqishga 20 yildan ko'proq vaqt sarflagan. 1955-yilda uning “Shaxs konstruktari psixologiyasi” nomi kitobi nashrdan chiqqanida unchalik muvaffaqiyatga erisholmagan. Chunki, o'sha paytda faqat kamdan-kam nazariyalardagina psixika analizi birligi sifatida “kategoriya” tushunchasi ishlatilgan (ularning ichida I.Tolmen va Dj.Brunerlar bo'lgan). Hozir esa shaxs konstruktari nazariyasi psixologiyadagi asosiy fundamental nazariyalardan biri hisoblanadi.

Kellining fikricha, insonning bilish bilan bog'liq faoliyati real faktlarning klassifikatsiyasi hamda interpretatsiyasi bilan boshlanadi. oxirgisi o'z holicha emas, balki faoliyat subyektiga bo'lgan munosabatidagi reallik sifatida o'rganiladi. Interpretatsiya tushunchasining o'rniga, u “konstruktash” so'zini ishlatadi. Inson faktlar ma'noaga bo'lgan konstruktlar sistemasidan foydalangan holda reallikni konstruktlaydi (uni tushuntiradi, talqin qiladi). Allaqachon qurib bo'lingan konstruktlar sistemasiga asoslanib, inson voqea va hodisalarni prognoz qilishga harakat qiladi. Shaxs psixikasining asosiy funksiyasi – kelajakni prognoz qilish hamda xulq-atvorni boshqarish maqsadida realikni tadqiq etishdir. J.Kelli nazariyasining asosiy postulati ham aynan shunda.

Konstrukt tushunchasi

Shaxs mohiyatini interpretatsiya qilish uchun maxsus analiz birligi – konstrukt ishlatiladi. “Konstrukt” terminini tushuncha so'ziga o'xshash bo'lib, materialni umumlashtiradi va voqea-hodisalarni oldindan aytib berish imkonini yaratadi.

Ilmiy tushuncha – bu aloganing mantiqiy tasdiqi bo'lib, deduksiya yo'li bilan hodisalarning haqiqiy aloqasini tushuntirib berish mumkin. Ilmiy tushunchaning asosiy xususiyatlari quyidagilar:

- voqea-hodisalarni umumlashtirish;
 - ular o'rtasidagi aloqani tasdiqlash;
 - yangi hodisalarni oldindan aytib berish imkoniyati
- Shaxs konstrukt tushunchasi Kelli tomonidan kiritilgan.

¹ Boeree C. G. George Kelly / Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997. – p.4-5

Shaxs konstrukti alohida olingan mavjud narsalardagi o'xshashlik va ularning boshqa elementlardan farqli jihatlari namoyon etishi bilan xarakterlanadi. Konstruktlar bipolyar tushunchalar shakliga ega (oq-gora, egoist-altruist va b.). Shuni bilan ular ilmiy tushunchadan ajralib turadi. Bundan tashqari, ilmiy tushuncha tabiatda mavjud bo'lgan voqea-hodisalaraga tegishli bo'lsa, shaxs konstruktlari esa subyekt tomonidan yaratilgan hisoblanadi.

Konstrukt – tajribani mantiqiy shakllantirish vositasi. U shakllanadigan va tushuntirishda foydalaniladigan elementlar turli xil predmetlar, ularning xususiyatlari, shuningdek, odamlar va ularning munosabatlari bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, konstruktlar olamni tushuntirish usuli va vositasi hisoblanadi. Turli hil faktlar kuzatuvchi nuqtai nazarga, uning konstruktlariga muvofiq qarab chiqiladi. Masalan, baland va past, mehribon va yovuz odamlar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni tasdiqlash konstruktlar shakllanishiga olib keladi.

Konstruktlarning paydo bo'lishi va ularning tiplari

Konstruktlar shakllanishining umumiy usuli shundan iboratki, unga ko'ra ularning tashkil topishi uchun uch element zarurdir. Bu elementlardan ikitasi o'xshash, uchinchi esa ularidan farqli bo'lishi kerak. Ikki elementning o'xshashlik belgisi – o'xshashlik qutbini, ularning uchinchi elementga qarama-qarshi belgisi esa kontrast qutbini shakllantiradi. Bu erda elementlar – olamdagi mavjud narsalar va obyektlar. Obyektlar turli xil xususiyatlarga ega bo'lib, ularni tushunish subyekt tomonidan tanlangan konstruktg bog'liqdir.

Konstruktlar uch turga bo'linadi:

- 1) cheklangan;
- 2) konstellyator;
- 3) propozitsional.

Cheklangan konstrukt – elementlarni faqat konstruktning o'z ichidagina tushuntirishga imkon beradi. Misol uchun, agar bu – kitob bo'lsa, demak bu faqat kitobdir.

Konstellyator konstruktlar – uning elementlari bilan bog'liq qanchadir miqdordagi alternativlarni qayd etadi. Bu turdagi konstruktlar stereotip tafakkurni ta'minlaydi: "agar bu kitob bo'lsa, u holda u bir qancha sahifalar va matnlardan iborat bo'lib, ustida muqovasi bo'ladir".

Propozitsional konstruktor alohida xususiyatlarni boshqa elementlarga tegishli hisoblamaydi. Shu konstruktor hisobiga obyektga nisbatan falsafiy yondashuv ifodalanadi: "Kitob – bu bilim manbai.

Konstruktlarning asosiy xarakteristikasi

Konstrukt bipolyarligi hamda qo'llanilish diapazoni va individualligi bilan xarakterlanadi. Konstruktning bipolyarligi, uch element o'rtasida o'xshashlik va farqlarni topish yo'li bilan olingan ikki qutbning mavjudligini ifodalaydi. Konstruktning qutblari individual bo'lib, ular bir-biriga aynan antonimdek qarama-qarshi bo'lishi shart emas. Shunday qilib, bir shaxsdagi "beparvolik" qutbiga qarama-qarshi qilib "qayg'u-rish", "rahmdillik" qutblarini, boshqasida esa aynan "beparvolik"ka – "emotsionallik", "zavqlanish"ni ko'rsatish mumkin. Shaxs konstruktlarini namoyon etishda sinalluvchida qutblardan birining verbalizatsiyasida qiyinchilik tug'ishi mumkin. V.V.Stolin ta'kidlashicha, bir qutbli konstruktlar shuni ko'rsatadi-ki, inson o'z ongida boshqa bir voqea-hodisa tafakkur jarayonidan tashqarigachiqarib yuboradi. J.Kellining fikricha, bu yashirin konstruktlar bo'lib, ongda namoyon bo'lmaydi.

Qo'llanilish diapazoni – bu ushbu konstrukt yordamida talqin etilishi mumkin bo'lgan obyektlar.

Individuallik shaxsning anglashi bilan bog'liq bo'lib, shaxs reallikning aktiv tadqiqotchisi sifatida tayyor bilimlarni shunchaki o'zlashtiribgina qolmay, ularni tadqiq etadi, konstruktlaydi hamda gipotezalar chiqaradi. Hodisalarni effektiv talqin eta oladigan konstruktlar saqlani, effektiv bo'lmaganlari esa buzilib ketadi. Har bir shaxs o'zining shaxsiy, unikal konstruktni yaratadi.

Bundan tashqari, har bir konstrukt o'zining fokusi va maydoniga ega bo'lib, uni chegarasidan tashqarida prognoz uchun ishlatish effektiv hisoblanmaydi. Konstrukt maydoni – inson ushbu konstrukt yordamida talqin qiladigan barcha voqea-hodisalaridir. Fokus esa mazkur konstrukt yordamida tavsiflash effektili hisoblangan voqea-hodisalar bo'lib, yanada aniq prognoz qilishga olib keladi.

Konstruktlar sistemasining rivojlanishi

Kellining fikriga ko'ra, har qanday konstrukt motiv va bilish jarayonlarining rolini bajaruvchi funksiyaga ega bo'lib, hodisani oldindan aytib berishga xizmat qiladi. Konstruktlash va prognozlashning

aloga'sini tasdiqlash – shaxs konstruktari psixologiyasining markaziy bo'g'ini hisoblanadi.

Konstruktiv sistemani takomillashirishning ikki xil yo'nalishi bo'lib, ulardan biri aniqlash prinsipiga ko'ra, ya'ni kam sonli hodisalar haqida aniq fikrga ega bo'lish bo'lsa, ikkinchisi kengaytirish prinsipiga ko'ra, hech bo'lmaganda noaniq tasavvurlar bo'lsa ham, lekin narsalar doirasi etarlicha keng bo'lishi kerakligi haqidagi ko'rsatmalar shakllanadi.

Ta'riba yig'ish yangi konstruktalar shakllanishi hisobiga amalga oshadi. Sotsial o'zaro ta'sir jarayonlari konstruktalar o'zgarishining asosiy sababi sifatida ko'riladi va bunda konstruktalar o'zgarishi xulq-atvor o'zgarishiga olib keladi.

Konstruktarning o'zgarish xarakteri ularning o'lkazuvchanligiga bog'liqdir. O'lkazuvchan konstruktalar deb, ularga yangi elementlar joriy etilishi mumkin bo'lgan konstruktalar tushuniladi. O'lkazmas konstruktardan o'lgan voqealarni tushuntirishda foydalaniladi.

Repertuar panjaralar testi

Shaxs konstruktari diagnostikasida repertuar panjaralar testi qo'llaniladi¹. Testning birinchi bosqichida tadqiq etiluvchi qism tanlanib, obyektlar nabori (elementlar repertuari) beriladi. Elementlar tadqiqot vazifasiga ko'ra turlarga bo'linadi. Bu konkret elementlar nabori (real insonlar ismi, adabiy qahramonlar, predmetlar nomi, rasmlar), rollar ro'yxati (ota, ona, men 10 yildan so'ng, ijibiy baholanuvchi erkak va b.) yoki tadqiq etilayotgan mavzuga oid boshqa ixtiyoriy elementlar sanab o'tilishi mumkin. Elementlar soni 8 tadan kam va 25 tadan ortiq bo'lishi mumkin emas.

Tadqiqotning ikkinchi bosqichida konstruktalar aktualizatsiyasi qo'llaniladi. Bunga misol qilib, triad metodi yoki minimal kontekst metodini aytish mumkin. Repertuar tanlovdan 3 ta element tanlanadi. Har bir uchta ikkida 2 ta o'xshash obyekt ajratiladi va ularning o'xshashlik belgisi aytiladi. Keyin uchinchi obyektning avvalgi ikkisidan farqli jihati topiladi. Agar elementlar kam bo'lsa, 30 ta uchta ikkidan keyin kamdankam holatda yangi konstruktalar chiqishi ehtimolligini hisoga olgan holda uchchalasini ham olish mumkin. Elementlarning o'xshash va farqli jihatlarni aniqlovchi parametrlar konstruktalarining qutblari hisoblanadi.

Test natijalarini analiz qilishda konstruktalarining mazmuniy tomoni, ularning soni va bir-biri bilan aloqasi hisobga olinadi. Konstruktalar ierarxik sistema bo'lib shakllangan va ikki prinsipiga ko'ra o'zaro bo'ysunadi:

a) qismaniy o'zaro bo'ysunish – bunda bo'ysunuvchi konstrukt qutbi o'zidan yuqori ierarxiyadagi konstrukt qutbining bir elementi sifatida namoyon bo'ladi ("aqli-axmoq" konstrukt o'z qutblari bilan "yaxshiyomon" konstrukt ichiga kiradi);

b) ko'ndalang – bo'ysunuvchi konstruktning ikkala qutbi o'zidan yuqori konstrukt qutblaridan birining tarkibiga kiradi ("aqli-axmoq" konstruktning ikkala qutbi "baholovchi-tavsiylovchi" konstruktning "baholovchi" qutbiga kiradi).

Shaxsiy jarayonlar konstruktalar boshqaruvi orgali yo'naladi va ular hodisalarni oldindan ko'ra bilishga xizmat qiladi. Bu sistema harakatchan, o'lgazuvchan, lekin strukturallashtirilgan hisoblanadi. Har bir konstrukt o'zida ikki yo'nalishda harakat qila olish mumkin bo'lgan bir ko'cha singari namoyon bo'ladi. Yangi konstrukt yangi harakatni belgilab beradi. Stress holatida inson yangisini qo'llamay, eski konstrukt yordamida boshqa yo'nalishda harakat qiladi.

Konstruktalar va boshqa psixik hodisalar

Shaxs yadrosi konstruktalar sistemasi tomonidan ko'rsatilgan. Boshqa haraka – shaxsiy va bilish xususiyatlari – bevosita konstrukt fenomeni orgali tavsiflanadi. Shunday qilib, bezovtalik holati konstruktalar o'zgarishi natijasida vujudga keladi, deb qaraladi. Konstruktiv sistemaning biron hodisaga fokusirovkalanihi diqqatni anglatasa, konstruktiv sistemaga bog'langan hodisa – xotira, strukturalanmagan hodisa esa unutishni bildiradi.

Kelli shaxsni ong va prognozlashirishning dastlabki faol subyekti sifatida qarab, unda motivatsiya tushunchasidan foydalanmaydi. Bu termin, uning fikricha, shaxs qachonki tadqiqotchi tomonidan passiv mavjudot sifatida qaralgagina ma'noga ega bo'ladi.

Oxirgi yillardagi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, konstruktiv sistema shakllanishining murakkabligi berilayotgan stimullarning murakkabligiga bog'liqdir. Bunda bola va kattalar o'rtasidagi munosabatlar muhim rol o'ynaydi. Lekin hanzugacha bolaning konstruktiv sistemasi rivojlanish jarayoni to'liq ochilgan.

Shaxsni rekonstruksiya qilishda mijoz bilan psixoterapevtik ishini amalga oshirish muhimdir. Kellining fikricha, psixoterapiyaning

¹ Borgee C. G. George Kelly / Personality Theories, Psychology Department, Shippensburg University, 1997. – p. 14-15

maqsadi – konstruktlar sistemasini qayta tiklashdir. Bu tiklanish keyinchalik faoliyatda, tadqiqot jarayonida va reallikni prognoz qilishda sinovdan o'tadi.¹

Nazorat savollari

1. G. Ayzekning shaxs tiplari nazariyasi.
2. Shaxsning asosiy tiplari.
3. Xususiyat va tiplarning neyrofizilogik asoslari.
4. Shaxs xususiyatlarini o'lash.
5. Introvert va ekstravertlar o'rtasidagi farqlar.
6. D. J. Kelling shaxs konstruktleri nazariyasi.
7. Konstrukti tushunchasi.
8. Konstruktlarning paydo bo'lishi va ularning tiplari.
9. Konstruktlarning asosiy xarakteristikasi.
10. Konstruktlar sistemasining rivojlanishi.
11. Repertuar panjara testi.
12. Konstruktlar va boshqa psixik hodisalar.

Adabiyotlar:

1. Myers D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. – P. 553-593.
2. Duane P. Schuls. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright, 2005. – 550 p.
3. George Boeree. C. Personality Theories / Sigmund Freud. Psychology Department Shippensburg University/ Original E-Text-Site: [<http://www.ship.edu/%7Egeorgeboeree/personality.html>]. – P. 6.
4. Фозиев Э.Ф. Умумий психология. – Т.: Ўқитувчи, 2010.
5. Холл К., Линдсей Г. Теории личности. – М., 1998. – 796 с.
6. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 1997. – 608 с.

7-bob. SHAXS PSIXOLOGIVASINING ZAMONAVIY MUAMMOLARI

Reja:

1. Rossiya psixologik maktablarida shaxs muammosi.
2. Shaxs psixologiyasi doirasida o'tkazilgan zamonaviy tadqiqotlar.

Bir necha o'n yillar davomida milliy psixologiya tadqiqotlari shaxs faoliyati prinsiplariga asoslangan edi. Bu prinsiplar muallif haqida aniq va ishonchli ma'lumotlar yo'q. Bu prinsiplar birinchi bo'lib 1922-yil Rubenshcheyning "Shaxs ijodiy faoliyati prinsipi" maqolasi orqali yuzaga kelgan degan fikrlar ham mavjud. Bundan tashqari o'tgan asarning 20-30 yillarida L.S. Vigotskiy tomonidan yozilgan bir necha asarlar ham bu prinsiplarning fundamental g'oyalari asos bo'lgan degan ma'lumotlar ham mavjud. Bu prinsiplarning ma'no mazmuni milliy psixolog L.Y. Galperin yoritgan edi. Uning yozishicha shaxs ijodiy faoliyati faqatgina shaxs tor doirasida emas, subekting tashqi va obektiv faoliyatini o'z ichiga olib o'tgan kerak; shaxs ijodiy faoliyati psixikning zarfligini, uning tarkibi va tuzilishi tashqi faoliyat bilan uzviy bog'liqligini o'rganish; psixologik faoliyatda shaxs ishtirok etmaydigan protsess emas subekting muommoviy holatidagi faoliyati bilan ko'rib chiqish.

Milliy psixologiyada shaxs ikki qatash bilan o'rganiladi.

Barcha psixologik jaryonlar – e'tibor, xotira, fikrlash shaxsga tobe bo'lgan tanlangan xarakterga ega aktiv holaga egadir. (motivatsiya, qiziqish, maqsadga, xarakter).

Shaxsni o'z-o'zidan o'rganish qarshi bilan shtrukturasi, uning shakllanishi nazaryasini o'rganadi.

L.S. Vigotskiy (1896) – metodolog psixolog, ko'p yillar davomida bola psixikasini o'rganishda empirik usullardan foydalanish programmasi ustida ish olib borgan. 10 yil davomida olib borilgan tinimsiz va intensiv izlanishlar orqali u 180 dan ortiq asarlar yozib qoldirgan. Buni basarlar orasida "San'at psixologiyasi", "Fikr va nutq", "Pedagogik psixologiya", "Psixologik krizisning tarixiy mazmuni" kabi asarlari mashhurdir. Vigotskiy alohida e'tibor qaratgan "Markaziy kategoriya insonni ongi edi. Vigotskiy marksizm g'oyalari asoslanib, psixik o'zgarishlarga tavsif qidirishga harakat qildi.

¹ Boeree C. G. *Georgelckely / Personality Theories, Psychology Department Shippensburg University 1997. – p. 13*

Ichki psixik jarayonlarni tushunish uchun. Inson organizmi doirasi-dan chiqib, uning atrof-muhit bilan bo'ladigan munosabatini o'rganish karak edi.

Uning konsersiyasi ma'naviy-tarixiy deb atash mumkin edi, chunki ong va psixik jarayonlarga interpretatsiyani faqatgina ularning rivojlanishi va qurilishi orqali berish mumkin edi. Vigotskiyning asosiy g'oyasi, yuqori psixik funksiyalarning rivojlanishini tasqilash bilan bog'liq edi. Ular yosh bolada kattalar bilan mulqot davomida rivojlanadi. Vigotskiyning fikricha, rivojlanish, ma'naviy belgilarni. Ularining ichida eng soddasi bo'lgan so'zlarni o'zlashtirish bilan bog'liq bo'ladi. Oliy psixologiya doir muommolar biga insonda tug'ilishdan mavjud bo'lgan funksiyalar xususida han bahs yuritiladi. Vigotskiyning fikriga ko'ra rivojlanish ikki yo'nalishga bo'ladi:

Bola rivojlanishida bu ikki yo'nalish ham ishtirok etadi, va biz ularni izdir bolada filogeneza uchratishimiz mumkin: bular biologik va tarixiy, tabiiy yoki ma'naviy xulqning rivojlanishidir. Ontogeneza bu ikki jarayonlar o'z parallelariga egadir.

Tabiiy funksiyalar bular mexanik xotira, e'tibor, obrazli fikrlarni organik rivojlanishlar bo'lib ular tashqi muhit bilan bo'lgan aloqa davomida shakillandi. Oliy psixik funksiyalarga – logik xotira, dunyovqarash, tushunchalarda fikrlash. Birinch-tabiiy stimul reaksiya prinsipi asosida, ikkinchisi esa qonun bilan rivojlanadi.

Vigotskiy ikkita gipotezani ilgari surgan:

- 1) oliy psixik funksiyalarning tarqalishi;
- 2) tashqiintegratsiya o'ltorgatlichifaoliyatningvujudakelishi.

Izlanishlar shuni ko'rsatdiki, xulq-atvorni o'zlashtirish avval tashqi (sotsial) planda, kattalar bilan mulqot davomida rivojlanadi va shundan so'ng funksiyalar ichiga aylanadi. Bu qonuniyat, ma'naviy rivojlanishning umumgenetik qonuni deb ataladi. Shaxsning shakillanishi, Vigotskiyning fikricha, moddiy rivojlanishni aks etadi. Uning fikricha bola shaxsiyati bilan moddiy rivojlanish o'rtasida teng belgisini qo'yishimiz mumkin. Shaxs shunday tarixiy rivojlanishda shakllanadi. Shaxsning ko'rsatkichi deb tabiiy va oliy psixik funksiyalar tarzda ko'rishimiz mumkin. Insonda qancha ma'naviy funksiyalar ko'p bo'lsa unda shuncha dunyo va o'z xulq-atvori ustidan bo'lgan boshliqligi kuchayadi.

A.N.Leontev (1903-1979) – psixolog, ilm tashkilotchisi, faoliyat nazariyasi asoschisi. Uning asarlari orasidan "Psixika rivojlanishi", "Faoliyat, ong, shaxs", kabilar mashhurdir. Leontev konsersiyasi inson

rivojlanishida ijtimoiy determinatsiyaning o'rni haqidagi qarashni ma'qullab, qaysidir ma'noda Vigotskiy yo'lini davom ettirgan. Leontevning shaxs teoriiyasi asosiy prinsipi yordamida insonning natural faoliyatini tushunish bilan ifodalash mumkin. Uning konsersiyasining asosiy tushunchasi bu faoliyat kategoriyasidir. Faoliyat fenomenini sabab, atrof olam ta'sirida yuzaga keladigan jarayon tekshiriladi.

Faoliyatning asosiy shakli uning tashqi faoliyatidir. Daliliy ma'nosi bu so'z ma'nosi bilan solishtiriladi. Leontev ta'kidlab o'tganidek, ma'no faqatgina bitta taalluqli bo'la olmaydi, chunki harakati individ bajarilmaydi. Tarixiy rivojlanishning tashqi faoliyat davrida ichki funksiyalar yuzaga kelishi mumkin, ular tez shakllanib 2ta shaklga aylanadi.

Predmetli faoliyatda asosan o'z-o'zini ta'minlay oluvchi-harakat va operatsiyalar ajralib chiqadi. Ichki faoliyatda motiv va maqsad shularga kiradi. Butun bir faoliyatni o'rganishdan maqsad ichki sistema bog'lamishlar va munosabatlarni tadqiq qilishdir.

A.N.Leontev fikricha shaxs bu faoliyatning ichki momenti, shaxs tushunchasi asosan individ tushunchasi bilan adashiriladi. "Individ" tushunchasi konkret subektning bo'linmasligi, butunligi va o'zgacha ekanligini ifodalaydi. Individ filogenetik va ontogenetik rivojlanishning so'nggi mahsulidir. Shaxs strukturali motiv va faoliyat orqali yuritiladi. Uning ta'kidlashicha, insonning alohida psixologik yoki sotsial-psixologik tomonlaridan kelib chiqqan holada "Shaxs strukturali" hosil qilish mumkin emas, bu shaxs o'zagida unga o'rnatilgan genetik programmlarida, uning mavjud salohiyatida emas balki bilimi va faxmidadir.

Shaxs analizi birligida shaxs mazmuni inson ongida motivni maqsadga bo'lgan munosabati sifatida o'rta chiqadi. Shaxs mazmun shaxs analizi sifatida o'rta chiqa olmaydi chunki uning haqiqiy ko'rinishi individ bilan bo'lgan munosabati bilan o'ltanadi. Mazmun bu haqiqatning umunlashitirgani bo'lib, asosan, so'z va gaplarda kristallashib, fiksirlashib boradi. Bu jamoa tajribasining idealashitirgani ruhii shaklidir.

A.N.Leontev faoliyat motivining o'zgarishi shaxs mazmuni o'zgarishi bilan birga amalga oshiradi. Misol uchun, talaba tomonidan bitobning mutoola qilinishi uning maqsadini ifoda etadi. Uning motivi esa mutoola qilish orqali kelajakdagi kasbga tayyorlash yoki imtihonga tayyorlashdir. Shaxs fikrlarini o'rganish muomolarini Leontev ishlab

chiqqan g'oyalarni asosida o'rganishni psixologiyaning turli xil jabhalarida qo'llaniladi.

S.L. Rubenshteyn (1889-1960) mashhur psixolog, faylasuf va psixolog, fikrlash psixologiyasini muammolari ustidan tadqiqotlar olib borgan, psixologiya asoslari yaratuvchisi, "Ummun, psixologiya asoslari" nomli darslik muallifi. "Ijodiy faoliyat prinsipi" maqolalarida u o'ngni aktiv faoliyat deb baho berdi. Bu g'oya asosida o'ng birligi va faoliyati prinsipi yaratildi. O'ng birligi va faoliyati haqidagi g'oyalar psixologiyaning rivojlanishining ayni bir etapida vujudga kelgan bo'lib XX asrning 30-40 yillarida introspektiv psixologiya va behaviorizm bilan bog'liq muammolari hal qilish uchun ham vujudga kelgan. O'ng birligi va faoliyat tasdiqi o'ng va psikaning passiv bir mavjudligi deb emas subekt faoliyati, real individ va inson faoliyati uni atrof-muhit bilan bo'lgan munosabati jarayoni o'rganiladi.

S.L. Rubenshteyn alohida ta'kidlab shuni aytadiki, insonga faqatgina faoliyat emas balki shaxs ham tanlov huquqiga ega holda ta'sir o'tkazish kuchiga ega. Shaxsni o'rganish davomidagi muhim daqiqalardan biri, Rubenshteyn fikricha faqatgina faoliyatini yoki hayot emas bundan kengroq jabhalarini o'rganishga bo'lgan.

V.S. Merin (1898-1982) shaxsiyatining integral nazariyalarini ishlab chiqadi va quyidagi bosqichlarini ko'rsatadi.

1. Biokimyoviy.
2. Somatik.
3. Neyrodinamik.
4. Psixodinamik (temperament bosqichi).
5. Shaxsiyat.
6. Jamiyatdagi sotsial roli.

Bu bosqichlarni orasida bir tomonlama emas, aksincha, ko'p tomonlama bog'liqlik bor, ya'ni bir bosqich bir vaqtda bir nechta bosqichda aloqada bo'ladi. Temperament bosqichida quyidagilarni farqlaydi.

Ekstreversiya – obektiv holatdan kelib chiqib, psixik o'zini tutish. Sergaklik – to'siq bo'layotgan holatda qochishnoraqli reaksiyaga kirishish.

Reaktivlik – xatti-harakatga shunday javob qaytarish.

Impulsivlik – tezlik undamotivlar xatti-harakatining kuchi.

Emotsiyalarni uyg'unlash qo'yilgan maqsadga aktiv harakat qilish. Shaxsiy faoliyat haqida gapirganda, shuni nazarda tutgan, psixologik vositalarning tizimi shundayki, inson o'zining shaxsiyatini ko'rsatish

uchun harakat siz ulardan qochadi. Temperament B.S. Merin fikricha, o'zgartirish mumkin emas, chunki u genetik joylashtirilgan, lekin uni kompensatsiya qilsa bo'ladi. Uning eng mashhur ishlaridan biri – "Temperament nazariyalari to'g'risidagi ochek", "Eksperimental shaxs psixologiyasi", "Shaxsiyatning integral tadqiqotlari".

2. Shaxsiyat psixologiyasining zamonaviy tadqiqotlari.

XX asrning 80-90-yillarida shaxsiyat psixologiyasining rivojlanish bosqichi bo'ldi. Bu bosqichning asosiy xususiyatlari K.A. Abulxanova-Slavskaya ko'ra quyidagicha:

- haqiqiy shaxsiyatga qaratilgan tadqiqotlar;
- shaxsiyat psixologiyasining etikaga o'zini tutishning tomonlariga talfakur va motivatsiyaga yaqinlashgan;
- B.F. Lomovning tizimli yondashuvi "shaxsiyat psixologiyasi"ning asosiy muomalariga aniq yondashuv.

Nazorat savollari

1. G'arb psixologiyasi bilan rus psixologiyasidagi shaxs nazariyalarining o'ziga xosligi.

2. Rus psixologiyasida shaxs nazariyalarini davrlashtirish.
3. A.L. Lazurskiyning shaxs nazariyasi
4. V.S. Myasishchevning shaxs nazariyasi.
5. Shaxsning faoliyat nazariyasi.
6. Shaxsning zamonaviy nazariyalari.

Adabiyotlar:

1. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. – P. 553-593.
2. Duane P. Schulls. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright, 2005. – 550p.
3. George Boeree. C. Personality Theories / Sigmund Freud. Psychology Department Shippensburg University / Original E-Text-Site: [<http://www.ship.edu/%7Ecgboree/personality.html>]. – P.6.
4. Фозиев Э.Ф. Умный психология. – Т.: Ўқитувчи, 2010.
5. Холл К., Линдсей Г. Теории личности. – М., 1998. – 796 с.
6. Хьелл Д., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 1997. – 608 с.

8-mavzu. SHAXS TARAQQIYOTINI DAVRLARGA BO'LISH

Reja:

1. Psixik taraqqiyotni harakatga keltiruvchi kuch muammosi
2. Yosh tushunchasi. Psixologik yosh va psixik rivojlanishni davrlashtirish.
3. Insonning hayot yo'li va hayot tarzi.

Turning rivojlanishi – filogenezdin farqli ravishda individning taraqqiyoti “ontogenez” tushunchasi bilan ishlatiladi. Bu tushunchani nemis biolog E.Gekell taqdim etgan. Psixika ontogenezi insonning tug'ilganidan to umrining yakunigacha davom etadigan uzluksiz rivojlanishi sanaladi.

Psixik taraqqiyot haqidagi masala boshqa so'z bilan, ya'ni psixik taraqqiyotning harakatga keltiruvchi kuch masalasi orqali psixologiyadagi eng muhim muammolardan bir sanaladi. Uzoq yil davomida olimlar ushbu muammoga yondashgan bo'lsalarda, ammo yagona bir to'xtamga kelmadilar. Yosh psixologiyasi – psixologiyaning alohida sohasi bo'lib, inson taraqqiyotining davrlari va qonuniyatlarini o'rganadi¹.

Psixik taraqqiyotni belgilovchi ikkita an'anaviy kategoriya mavjud: biologik va sotsial.

“Muhit”, jamiyat taraqqiyotini asosiy belgilovchi roli to'g'risidagi tasavvur taraflorlari mavjud bo'lib, ular *sotsiogenetika* deb nomlanadi. Ushbu yo'nalish vakillaridan bir ingliz filosofi J.Lokk hisoblanadi. Uning talqinicha bolaning qalbi nimani xohlasa yozish mumkin bo'lgan toza doskaga (tabula rasa) o'xshaydi. Olimlar shaxsning har qanday qirrasini shaxs tajribaga bog'liq, tug'ma omillar katta ahamiyatga ega emas degan g'oyani qo'llab quvvatladilar. Insonning psixik taraqqiyotida ta'lim va tarbiyaning ahamiyati bilan bog'lovchilar hozirgacha mavjud. Masalan, shaxs nazariyasining “vaziyatlilik” yondashuviga ko'ra insonlar boshidan pok va pok emas, mehribon yoki vahshiy, fidoiy va egoist bo'lmaydilar, ular vaziyatning bosimi ostida tarkib topadilar degan g'oyaga tayanadilar.

Yuqoridagi yondashuvga qarama-qarshi g'oyani ilgari surganlar esa fransuz faylasfari R.Dekart *valan-lak Russolardir*. Bu yo'nalish vakillari *biologizatorlar* hisoblanadilar. Ularning fikricha shaxs

taraqqiyotida belgilovchi rolni nasliy, genetik omillar belgilashi ta'kidlanadi. Bola tabiat qonuniyatlariga muvofiq rivojlanadi.

Shaxs rivojlanishida har ikkala yondashuvni uyg'unligini ta'minlovchi qarashlar mavjud bo'ldiki, bu *konvergensiya nazariyasi* deb ataladi va V.Shernega tegishli. U psixik taraqqiyot tug'ma xususiyatlarini va tashqi ta'sirlarni oddiy namoyon bo'lishi emas, balki ichki imkoniyatlarni taraqqiyotning tashqi shart-sharoitlari bilan o'zaro konvergensiya deb hisoblaydi.

Konvergensiya nazariyasiga ko'ra, psixik taraqqiyot X – nasliy element va U-muhit elementlari ostida to'planuvchi jarayon sifatida qaraladi. Bu g'arb psixologiyasida eng keng tarqalgan konsepsiya sanaladi. Masalan, ingliz psixologi G.Ayzenk 80% muhit ta'sirida, 20% irsiy ta'sirida aniqlanadi deb hisoblaydi.

Ammo konvergensiya nazariyasi vakillari irsiy omillarning o'rni muhim hisoblab, muhit nasliy belgilarning tartibiga soluvchi ruyobga chiqishini ta'minlovchi sanaydi. Konvergensiya nazariyasining biologik va sotsial omillarni mexanik qo'shishdagi cheklanganligi insonning tabiat va jamiyatdagi mohiyatini tushunishga olib kelmadi.

Masalani hal etishga yo'naltirilgan boshqa bir yondashuv ikki omilning ta'siri bilan bog'liqlikni psixosanaliz va ko'pgina neofreydsizmlarning ishlarida kuzatildi.

Z.Freydning shaxs taraqqiyoti davrlashtirishi. Z.Freyd shaxs taraqqiyotini qoniqish va reallik prinsiplariga bog'liq tushunishga harakat qildi. Qoniqish olishga intilish jinsiy mayllar bilan bog'liq bo'lib, biologik, tug'ma va tabiiy berilgan bo'lib, unga intilish ijtimoiy, jamiyatdagi muhit bilan o'zaro to'qnash keladi. Reallik prinsiplariga ko'ra inson dunyodagi munosabatlarda namoyon bo'ladi. Tarbiya tufayli reallik va qoniqish prinsipi ziddiyatga uchraydi. Shunday qilib, ikkala prinsip o'rtasidagi ziddiyatlar tufayli jamiyat bilan mayllar o'rtasidagi nizo shaxsning turli instatsiyalari – “Kayvoniy Men” va “U” o'rtasidagi tafovutda aks etadi. “Kayvoniy Men” o'zida shaxsning sotsial rollarni o'zlashtirishi, “U” esa insondagi tabiiy boshlang'ich manba, chuqur mayllarni ifodalaydi¹.

Psixikaning irratsional (aqliy bilish jarayonlaridan tashqari) tarkibiy qismlari bo'lmish emotsiya, mayl va shu kabilar yordamida shaxs xulqini tahlil qiluvchi nazariya psixodinamika deyiladi. Mazkur

¹ Myers D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. – P. 173

¹ Myers D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. – P. 555.

nazariyatining yirik namoyondalaridan biri — bu amerikalik psixolog E. Eriksondir. U shaxs rivojini 8 ta davrga ajratadi va ularning har qaysisi o'ziga xos betakror xususiyatga ega.

Birinchi davr — go'daklik. Ushbu davrda go'dakda ongizlikka asoslangan tashqi dunyoga nisbatan "ishonch" tuyg'usi vujudga keladi. Buning bosh sababchisi ota-onaning mehr-muhabbati, g'amxo'rliqi va jonkuyarligining nishonasidir. Agarda go'dakda ishonch negizi paydo bo'lmasa, balki borliqqa nisbatan ishonchsizlik hissi tug'lsa, u taqdirida voyaga etgan odamlarda mahdudlik, umidsizlik shaklida aks etuvchi xavf vujudga kelishi, ehtimol.

Ikkinchi davr, ya'ni ilk bolalikda jonzoda yarim mustaqillik va shaxsiy qadriyat tuyg'usi shakllanadi yoki, aksincha, ularning qarana-qarshisi bo'lmish uyat va shubha hissi hosil bo'ladi. Bolada mustaqillikning o'sishi, o'z tanasini boshqarishga keng imkoniyat yaratib, bo'lg'usida shaxs xususiyatlariga aylanuvchi tartib va intizom, mas'uliyat, javobgarlik, hurmat tuyg'ularini tarkib toptirishga puxta zamin hozirlaydi.

Uchinchi davr — o'yin yoshi deb atalib, 5 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalarni o'ziga qamrab oladi. Mazkur davrda tashabbus tuyg'usi, qaysidir ishni amalga oshirish va bajarish maylini tarkib toptiradi. Mabodo unda xohish-istakni ro'yobga chiqarishning yo'li to'sib qo'yilsa, ushbu holatda bola o'zini aybdor deb hisoblaydi. Mazkur yosh davrida davra, ya'ni guruh yoki o'yin, tengqurlari bilan mulqotga kirishish jarayonlari muhim ahamiyat kasb etadi, natijada bolaning turli rollar sinab ko'rishiga, xayoloti o'ziga imkon yaratiladi. Xuddi shu davrda bolada adolat tuyg'usi, uni tushunish mayli tug'ila boshlaydi.

To'rtinchi davr — maktab yoshi deb nomlanib, undagi asosiy o'zgarishlar ko'zlagan maqsadga erishish qobiliyati, uddaburonlik va mahsuldorlikka intilish tuyg'usi bilan ajralib turadi. Uning eng muhim qadriyati — omilkorlik va mahsuldorlikdan iboratdir. Ushbu yosh davrining salbiy jihatlari (iltifat) ham ko'zga tashlanadi va ularning qatoriga ijobiy hislatlari etarli darajada bo'lmaganligi, ongi hayotning barcha qirralarini qamrab olovlamasligi, muammolarni echishda aql-zakovatning etishmasligi, bilimlarni o'zlashtirishda qololig'i (sushtig'i) va hokazo. Xuddi shu davrda shaxsda mehnatga nisbatan individual munosabati shakllana boshlaydi.

Beshinchi davr — o'spirinlik, o'zining betakror hislati, individualligi va boshqa odamlar bilan keskin tafovutlanishi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, o'spirinlik shaxs sifatida noaniqlik, muayyan rolning

uddalamaslik, qat'iyatsizlik singari nuqsonlarga (iltifatlarga) ega. Mazkur davrning eng muhim xususiyati "rolni kechiktirish"ning o'zgarishi hisoblanib, birmuncha taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishning daqqasidir. Unda ijtimoiy hayotda bajarayotgan rollarining ko'lamini kengaytadi, lekin ularning barchasini jiddiy egallash imkoniyati mavjud bo'lmaydi, vaholanki bu kezda o'spirin rollarda o'zini sinab ko'rish bilan cheklanadi, xolos. Erikson o'spirinlarda o'z-o'zini anglashning psixologik mexanizmlarini batafsil tahlil qiladi, unda vaqtni yangicha his qilish, psixoseksual qiziqish, patogen (kasallik qo'zg'atuvchi) jarayonlar va ularning turli ko'rinishlari namoyon bo'lishini sharhlaydi.

Oldinchi davr — yoshlik bosqichiga (jinsga) nisbatan psixologik intim yaqinlashuv qobiliyati (uquvi) va ehtiyoji vujudga kelishi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, jinsiy mayl bu sohada alohida o'rin tutadi. Bundan tashqari, yoshlik tanholik va odamovilik kabi bevosiyat xususiyatlari bilan tafovutlanadi.

Etinchi davr — etuklik davri deb atalib, hayot va faoliyatining barcha sohalarida (mehnatga, ijodiyotga, g'amxo'rlikda, pusht qoldirishda, tajriba uzatishda va boshqalarda) mahsuldorlik tuyg'usi unga uzluksiz ravishda hamroh bo'ladi va ezgu niyatlarning amalga oshirishida turki vazifasini bajaradi. Shuningdek, mazkur davrda ayrim jihatlarda turg'unlik tuyg'usi nuqson sifatida hukm surishi ehtimoldan holi emas.

Sakkizinchi davr, ya'ni qariqlik inson tarqasida o'z burchini uddalay olganligi, turmushning keng qamrovligi, undan qanoatlanganligi (qoniqanligi) tuyg'ulari bilan tavsiflanadi. Salbiy xususiyat sifatida ushbu yoshda hayotdan, faoliyatdan noumidlilik, ulardan ko'ngil sovish his-tuyg'ularini ta'kidlab o'tish o'rini oladi. Donolik, soflilik, gunohlardan forig' bo'lishlik bu yoshdagi odamlarning eng muhim jihati, saxovati hisoblanadi, binobarin, har bir alohida olingan holatga nisbatan shaxsiyat va umumiyat nuqtai nazardan qarashi ularning oliy himmati sanaladi.¹

J. Piage² intellekt nazariyasi ikkita muhim jihatga ajratilgan bo'lib, u intellekt funksiyalari va intellektning davrlari ta'limotini o'z ichiga qamrab oladi. Intellektning asosiy funksiyalari qatoriga uYushqoqlik (tartiblilik) va adaptatsiya (moslashish, ko'nikish) dan iborat bo'lib, intellektning funksional invariantligi deb yuritiladi.

¹ Myers D. G. Psychology. Hope College, Holland, Michigan, 2010. — P. 556.

² Bourne C. G. Jean Piaget/ Personality Theories. Psychology Department, Shippensburg University, 1997. — P. 3-10

Muallif shaxsda intellekt rivojlanishining quyidagi bosqichlarga ajratadi:

- 1) sensoromotor intellekti (tug'ilishdan to 2 yoshgacha);
- 2) operatsiyalardan ilgari tafaqqur davri (2 yoshdan to 7 yoshgacha);
- 3) konkret operatsiyalar davri (7-8 yoshdan 11-12 yoshgacha);
- 4) shakl (rasm) operatsiyalar davri.

Z. Freyd shaxs taraqqiyotini qoniqish va reallik prinsiplariga bog'liq tushunishga harakat qildi.

Qoniqish olishga intilish jinsiy mayllar bilan bog'liq bo'lib, biologik y. tug'ma va tabiiy berilgan bo'lib, unga intilish ijtimoiy, jamiyadagi muhit bilan o'zaro to'qnash keladi. Recallk prinsipiga ko'ra inson dunyodagi munosabatlarda namoyon bo'ladi. Tarbiya tufayli reallik va qoniqish prinsipi ziddiyatga uchraydi. Shunday qilib, ikkala prinsip o'rtasidagi ziddiyatlar tufayli jamiyat bilan mayllar o'rtasidagi nizo shaxsning turli instasiyalari – "Kayvoniy Men" va "U" o'rtasidagi tafovutda aks etadi. "Kayvoniy Men" o'zida shaxsning sotsial rollarni o'zlashtirishi, "U"da esa insondagi tabiiy boshlang'ich manba, chuqur mayllarni ifodalaydi¹.

Yosh tushunchasi. Psixologik yosh va psixik rivojlanishni davrlashtirish

Yosh – bu psixologiyaning fundamental va murakkab kategoriyalaridan biri. Shaxsning individual rivojlanish tahlili shuni ko'rsatadiki, konkret shaxs hayot yo'li nuqtai nazaridan yosh kategoriyasi bir qancha pozitsiyalarga ko'ra qarab chiqilishi mumkin.

Biologik yosh organizm funksiyasi va moddalar almashinuv holatini mazkur xronologik yoshga tegishli bo'lgan populyatsiyaning rivojlanish darajasi o'rtacha ko'rsatkichi bilan solishtirish orqali aniqlanadi. Bunga asos qilib har bir inson organizmida sodir bo'ladigan genetik, morfologik, fiziologik hamda neyrofiziologik o'zgarishlar olingan.

Psixologik yosh individning psixik rivojlanish darajasi (aqliy, emosional va b.) bilan unga muvofiq keladigan normativ daraja o'rtasida bog'lanishni yuzaga keltirish yo'li bilan o'rnatiladi.

Sotsial yosh shaxsning sotsial rivojlanish darajasini (masalan, ma'lum sotsial rollarni egallash yo'llari) uning tengdoshlari uchun statistik normal daraja bilan solishtirish orqali o'lchanadi.

Shuningdek, shaxsning *subyektiv yoshi* bo'lib, u ichki hisob sistemasi ega. Bunga ko'ra, inson o'z yoshiga o'zi baho beradi. Subyektiv yosh asosini o'z-o'zini his etish tashkil qiladi. Shunga ko'ra, subyektiv yosh xronologik yoshdan holi hisoblanadi. Inson o'zini haqiqiy yoshidan katta yoki bo'lmasam kichik his qilishi mumkin.

Psixologik tadqiqotning predmeti shaxsning psixologik yoshi, asosiy vazifasi esa hisob sistemasi qidirish va xronologik birligni o'rchash hisoblanadi. Shunga ko'ra, psixik rivojlanishni davrlashtirish amalga oshiriladi.

Har qanday davrlashtirishning maqsadi rivojlanish bosqichlarida bir-biridan farqlanuvchi o'ziga xos davrlarni belgilash hisoblanadi. Psixologiya tarixida bir necha bor psixik taraqqiyotni davrlashtirishga harakat qilingan. Uni sistemalashtirish L.S. Vigotskiyning "Yosh muammolari" nomli kitobida ishlab chiqilgan. O'sha vaqtdagi barcha davrlashtirishlarni olim uch guruhga ajratgan va buni metodologik jihatdan muvaffaqiyatli amalga oshirgan. Shuning uchun ham, uning bu sistemalashtirishi hozirgi paytda zamonaviy davrlashtirishlarda ham foydalanilmoqda.

Davrlashtirishning birinchi guruhida rivojlanish jarayonining o'zi bosqichlarga bo'linmagan, balki boshqa xronologik tizimlarning bosqichma-bosqich shakllanishi analogiyasiga ko'ra yaratilgan. Bunga misol qilib, S.Xollning jamiyat rivojlanish bosqichlari haqidagi tasavvurlar analogiyasi bilan yaratilgan davrlashtirishni aytilish mumkin. U er qazish va kovlash bosqichi (0-5 yosh), ov va bosh olish bosqichi (5-11 yosh), chorvachilik bosqichi (8-12 yosh), dehqonchilik bosqichi (11-15 yosh), savdo va sanoat bosqichi (15-20 yosh)lariga ajratib, ularni jamiyat rivojlanishining hayvonot bosqichi, ovchilik va baliqchilik davri, yovvoyilikning tugashi va sivilizatsiyaning boshlanishi bilan bog'lagan.

L.S. Vigotskiy ikkinchi guruhga rivojlanishning qandaydir bitta belgisi asos qilib olingan davrlashtirishlarni kiritgan. Bunga misol qilib, P.P. Blonskiyning sxemasini olish mumkin. U o'z sxemasini dentitsiya (tishlar chiqishi va almashinish) prinsipiga ko'ra ishlab chiqqan. Unga ko'ra, tishsiz bolalik, sut tishlari bor bolalik, tishlar almashinishi davri, doimiy tishlar bo'lishi bolaligi.

Ikkinchi guruh davrlashtirishidagi asosiy o'rinni asosida intellektual strukturalar rivojlanishi yotgan J.Piagening davrlashtirishi egallaydi. intellekt rivojlanishi atrof-muhit bilan muvozanatga erishish omilida namoyon bo'lib, quyidagi to'rt bosqichda kuzatiladi:

¹ Myers D. G. Psychology, Hope College, Holland, Michigan, 2010. - P. 555.

1) tafakkurning operatsiyalar oldi bosqichi va uning reflekslar hamda moslashuvchan reaksiyalari (sensomotor intellekt);

2) ong oldi va intuitiv tafakkur (obrazlar va simvollar bilan bog'liq ichki tafakkur);

3) konkretoperatsiyalar bosqichi;

4) shakl operatsiyalar bosqichi deb nomlaydi.

Tabaqalangan yoshdavrda bolalarda kattalar bilan faol aloqaga kiritish ehtiyoji tug'iladi va bu aloqa nutq davrigacha mulotoqotning o'ziga xos yangi shakli sifatida bolaning o'sishida muhim rol o'ynaydi. Bir yoshgacha davrda paydo bo'lgan ehtiyojning, tobora chuqurlashuvi bilan nutq davrigacha mulotoqot cheklanganligining nomutanosibligi bir yoshdagi inqirozni keltirib chiqaradi. yuzaga kelgan nizolar ya'ni qarana-qarshilik o'z echimini nutq orqali mulotoqot davrida topadi va bola o'sishning bir bosqichidan ikkinchi bosqichiga o'tayotganini ifodalaydi. Bolaning nutq faoliyati takomillashgan sayin mulotoqotning mazmuni boyib, ko'lamini kengayib boradi. Natijada haqiqiy ma'nodagi shaxslaro munosabat vujudga keladi, bolaning shaxsiga aylanishi va jittimojlashuviga keng imkoniyatlar yaratadi. Mazkur davrda bolaning o'sishini ta'minlovchi obyektiv va subyektiv sharoitlar yaratilishi — bolaning faolligi ortishi uchun psixologik negiz bo'ladi.

L.I. Bojovich olib borgan tadqiqotning natijasi tug'ilish davriga kelganda bolaning miya po'stlog'i faoliyat ko'rsata boshlasa-da, aslida u na anatomik va na funksional jihatdan rivojlangan bo'lishini ko'rsatdi. Vaholanki, uning psixik dunyosida vujudga keladigan ehtiyojlarining kuchi, davomiyligi, barqarorligi ana shu rivojlanishga bog'liqdir. Organlarning rivojlanishi bolaning funksional holatiga aloqadorligi sababi bosh miyaning rivojlanishi ham unga yangi qo'zg'atuvchilarning ta'sir qilishiga va bu ta'sirning bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ida faoliyat uyg'otishiga bog'liqdir. Bosh miya markazlari esa jadallashgan orientirovka faoliyatining kuchliligi tufayli funksional jihatdan rivojlanadi.

Mohir tadqiqotchi N.M. Askarining fikricha, katta yoshdagi odamning tabassumi yoki yoqimli ovoizdan boshqa hech qanday qo'zg'atuvchi go'dakda shunchalik quvonch va shodlik his-tuyg'usini vujudga keltira olmaydi. Shu sababi quvonch tuyg'usini uyg'otish va mustakamlash uchun tarbiyachilar go'dak bilan tez-tez mulotoqida bo'lishi, yoqimli ohangda, samimiy suhbatlashib turishi lozim.

Harakatning psixologik xususiyatlari va mexanizmlarini qator tajribalar asosida o'rganagan olimlardan D.B. Elkoninning ishonch bilan

ta'kidlashicha, 2-3 haftalik go'dakda ko'z konvergentsiyasi vujudga kelisa ham, o'z nigohini turli jismlarga qaratib turish jarayoni juda qiyin kechadi, hayotining 3-5 haftalarida esa uning nigohi oz fursat bo'lsa-da, muayyan obyektga to'plana boshlaydi. 4-5 haftalik go'dakda 1-1,5 metr naridagi jismlarni kuzatish ko'nikmasi hosil bo'ladi. Ikki oylik bola 2-4 metr uzoqlikdagi narsani kuzatishni o'rganadi, u uch oyligida 4-7 metr oralqdagi jismlarni ham payqay oladi, nihoyat, 6-10 haftalik go'dak hatto, aylanayotgan narsalarning harakatini idrok qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Keyinchalik hissiy organlarining ko'z bilan turli funksional aloqalar o'rnatishi qator topadi. Go'dak to'rt oyligida uning jismga tikilishi va tomosha qilishi nisbatan barqaror bo'ladi.

D. Kolbergning fikrlariga qaraganda bolalarda qo'l harakati hali beixtiyor xususiyatga ega bo'lib, jismlarni maqsadga muvofiq harakatlantirishdan ancha uzoqdir. Bola 4 oyligidan boshlab narsaga qo'lini yo'naltiradi, asta-sekin unda paypaslash uquvi namoyon bo'la boshlaydi, 5-6 oyligida narsani ushlash va uni o'ziga tortib olish (qo'ldan yulib olish) ko'nikmalari shakllanadi. Harakat va teri tu'yush organlari sifatida qo'sh vazifani o'tovchi ko'rish qobiliyati bir maromda rivojlanishdan birmuncha kechikadi. Bola 6 oyligida unda o'tirish, turish, emaklash, yurish, gapirish ko'nikmalari shakllanadi.

Yuqoridagi hollarning moddiy asosini o'rganagan J. Piage bolada bosh miya yarim sharlari po'stlog'i o'z funksiyasini boshlashini, bu hol barcha idrok qilish organlarida, eshituv, ko'ruv apparatlarida shartli reflekslar paydo bo'lgandan dalolat berishini uqtiradi. Olimning fikricha, eshitish, ko'rishning yuksak analizatorlari, hatto, ularning kortikal bo'limlari rivojlangandan keyin bolada harakat va harakat hodisasi rivojlanadi.

D.B. Elkonin o'z tadqiqotlaridan ko'zning rivojlanishi 4 oylik go'dakda ayrim harakatlarni va harakatlanuvchi obyektlarni kuzatish imkonini yaratadi, degan xulosa chiqaradi. Mazkur yosh davrida predmetning harakati ko'z harakatini vujudga keltiradi. Uning rivojlanishi qo'l bilan paypaslash harakati paydo bo'lishi bilan boshlanadi.

Bolaning harakati o'z qo'lini silash va ushlash ko'rishdan boshlanib, choyshab va ko'rpachalarni paypaslashga borib etadi. Odatda, bola qo'lini uzoq vaqt ko'rpacha va choyshab ustida harakatlantiradi. Tashqi ta'sirga javob sifatida paydo bo'lgan psixik jarayonning mazmuni qo'lining jism ketidan emas, balki jism bo'ylab harakat qilishidan iboratdir.

D.B.Elkonin L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy psixologiyadagi ta'riflashiga tayanib, har bir rivojlanish davrini to'rt kriteriyaga asosanib tahlil qilishni taklif etgan. Bularga:

- 1) sosial holatlar rivojlanishi – bolaning munosabatlarga kirishish jarayoni;
- 2) asosiy (etakechi) faoliyat turi;
- 3) yangidan shakllanadigan rivojlanish;
- 4) krizis.

D.B.Elkonin har bir davrni ikki bosqichga ajratib, birinchi bosqichda shaxs motivatsion-ehitiyojlar sohasida o'zgarishlar bo'lishi, ikkinchisida esa operatsion-texnik sohani o'zlashtirish sodir bo'lishini ta'kidlagan. Olim tomonidan kelma-ketlik qonuni kashf etilgan bo'lib, unga ko'ra, har bir davrda faoliyat turi navbatma-navbat o'zgarib turadi: bir faoliyat turini amalga oshirganda, masalan, jamiyadagi normalarga muvofiq tarzda boshqa shaxslar bilan munosabatlarga kirishganda, albatta, keyingi faoliyat turiga, misol uchun, predmetlardan foydalanish usulida orientatsiyani amalga oshirishga o'tiladi. Har gal bu ikki orientatsiya turlari o'rtasida doimo qarama-qarshilik vujudga keladi.

D.B.Elkonin bo'yicha bola rivojlanish davr va bosqichlari:

- ilk bolalik davri ikki bosqichdan iborat: go'daklik tug'ilish krizisi bilan (shaxsning motivatsion-ehitiyoj sohasi) va ilk yosh davri, 1 yosh krizisi bilan (operatsion-tenik soha);

- bolalik davri 3 yoshlar krizisi bilan boshlanib, maktabgacha yosh davrini o'z ichiga oladi (shaxsning motivatsion-ehitiyoj sohasi). Ikkinchi bosqich 7 yoshlar krizisi bo'lib, unga kichik maktab yoshi davri kiradi (operatsion-tenik soha);

- o'smirlik davri 11-12 yoshlar krizisi bilan boshlanadigan o'smirlik (shaxsning motivatsion-ehitiyoj sohasi) va 15 yoshlar krizisi bilan bog'liq ilk o'spirinlik davrlariga bo'linadi (operatsion-tenik soha). D.B.Elkonin fikricha, 3 va 11-12 yoshdagi krizislar munosabatlar krizisi hisoblanib, uning natijasida shaxs munosabatlarida yangi orientatsiyalar shakllanadi. 1, 7 va 15 yoshdagi krizislar dunyoqarash bilan bog'liq bo'lib, olamdagi narsalarga bo'lgan orientatsiyalarni o'zgartiradi.

Zamonaviy yosh davrlari psixologiyasi bolaning psixik rivojlanishini davrlashtirishda etakechi sifatida D.B.Elkonin davrlashtirishini qabul qilishgan. Lekin ushbu davrlashtirish faqat ilk yosh davrlarini o'z ichiga olgan. Shunga ko'ra, zamonaviy psixologiya oldida turgan asosiy

muammolardan biri katta yoshdagi shaxslarning psixik rivojlanishini davrlashtirishdir.

Insomning hayot yo'li va hayot tarzi

Hayot davri yoki uning davomiyligi tug'ilish va o'lim orasidagi vaqinchalik intervalni anglatadi. Hayot davomiyligi muhim sosial va psixologik natijalarga ega: unga ko'p holatlarda avlodlar yashash davomiyligi hamda bolalarning dastlabki ijtimoiylashu jarayonlari bog'liqdir. Shunga qaramasdan, "hayot davri" shakli tushuncha bo'lib, shaxsning hayot mazmuniga bog'liq bo'lmay, individual mavjudligining xronologik doirasini anglatadi.

Hayot sikli shuni taqazo qiladi-ki, hayot yo'li ma'lum qonuniyatga bo'yusnadi, uning bosqichlari ("hayot yoshi", "hayot davrlari") esa doimo o'zgarib turadi. A.Adler hayot yo'li tushunchasining o'rniga hayot uslubini tushunchasini ishlatgan. Uning qarashicha, hayot uslubini insonning olamga va o'z-o'ziga beradigan e'tibori bo'lib, maqsadlari intilishlari tomon yo'nalgan bo'ladi. A.Adlerning fikricha, hayotdagi mohiyat shaxsning 4-5 yoshlarida anglab bo'lmaz hissiyotlar orqali erishiladi. 5 yoshlarning oxiriga borganida, bola turli muammo va vazifalarga nisbatan amalga oshiriladigan xaddi-harakat va shaxsiy uslubining namunasiga ega bo'ladi¹. Individual rivojlanishni tavsiflash uchun eng ko'p qo'llaniladigan zamonaviy ilmiy termin – bu "hayot yo'li"dir. Bu termin shaxs rivojlanish jarayonini bildirib, unda hayotiy jarayonlarni va shaxs shakllanishini boshqarish amalga oshadi. Oxirgi paytlarda hayot yo'lini tizimli o'rganish va biografik metod rivojlanish psixologiyasida muhim o'rin egallagan. Zamonaviy fan rivojlanishdagi sifatiy siljishlar, sakrashlar hamda krizislar muammosiga katta e'tibor qaratmoqda. Modomiki, turli krizis davrlari va sosial o'zgarishlar – ba'zida kasallik holatlari – psixologik qayta tiklanish shaklida kechadi. Shunga ko'ra, rivojlanish psixologiyasi "yosh krizislari yoki "rivojlanishning normativ krizislari" singari o'ziga xos tushunchalar kiritgan. "Krizis" tushunchasi – muvozanat buzilish holati, yangi ehtiyojlarning paydo bo'lishi, shaxs motivatsion sohasining qayta qurilishi kabi narsalar namoyon bo'ladi. Unga mos biologik hamda sosial qonunlarni bilish, qaysi yosh davrida mazkur jamiyadagi individ u yoki bu muammolar bilan to'qnashishi, bu muammolar qanday qilib o'zaro aloqador bo'lishi,

¹ Boeree C.G. Alfred Adler / Personality Theories. Electronic textbook / Psychology Department Shippensburg University, 1997. – p. 6.

qaysi faktorlarga ko'ra muammo davom etishi va u qanday echimlarga ega ekanligi bilish mumkin bo'ladi. Shaxs hayotidagi hech bir psixofizologik (masalan, jinsiy etilish) yoki sotsial-psixologik (masalan, maktabga chiqish yoki turmush qurish) hodisalar quyidagi omillarsiz kechmaydi: a) individning xronologik yoshi; b) individning tug'ilish sanasi; s) tarixiy davr va kalendar sanasi.

Amerikalik olimlar L.R. Sherrod va O.G. Brim insonning hayot yo'li haqidagi tasavvurlarini quyidagi shaklda taqdim etishadi:

1. Rivojlanish jarayoni ham, uning natijasi ham pilyaristik hisoblanadi: u ikkalasi bir tomonlama bo'lmay, yakuniy natija ham bir xil bo'lmaydi.

2. Rivojlanish homila davridan to o'lingacha davom etib, uning plastiklik va o'zgarishga bo'lgan qobiliyati butun hayoti davomida saqlanib qoladi. Rivojlanishning turli jarayonlari hayotning turli vaqtida boshlanishi, davom etishi va tugashi mumkin. Turli jabhalardagi rivojlanish albatta, o'xshash traektoriya yoki qonuniyatga ega bo'lishi shart emas¹.

3. Turli insonlardagi rivojlanish bir xilda kechmaydi. Individlarning farqlar o'z ichiga jinsiy, sotsial-sinfy va boshqa xususiyatlar kabi biosotsial jarayonlar differentsiatsiyasini olishi mumkin.

4. Rivojlanish turli hayot faoliyati sohalari omillari tomonidan boshqarilishi va bu sohalar o'zaro bog'liq bo'lishi mumkin: ular bittayagona ta'sit tizimiga kirmaydi. Masalan, biologiya (rivojlanish etilishining soddajarayoni emas) yoki muhit (rivojlanish tarbiya va ta'limning soddajarayoni emas).

Hayotiy jarayonlar va perspektivalarning tizimli talqini – bu hayotiy reja bo'lib, u o'zida hayot strategiyasini namoyon etadi. Hayotiy taktikalarni jamlanmasi hayot ssenariysini yaratadi. Hayot yo'lini yaratish jarayonini tushuntirishning ikki yondashuvi mavjud bo'lib, ulardan biri rejalashtirish, ikkinchisi ssenariy talqinidir.

Birinchi yondashuvni S.L. Rubinshteyn, B.G. Ananov va boshqa olimlar o'z ishlari ko'rsatishgan bo'lib, unga ko'ra, shaxs ongli ravishda hayot jarayonini tanlaydi va boshqaradi. Bunda bo'ladagi hayot yo'li maqsadlari va tizimlari haqidagi qarashlarning shakllanishida otananing roli muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. S.L. Rubinshteynning fikricha, "shaxs hayotga bo'lgan munosabatini o'zi belgilaydi".

Ikkinchi yondashuv tarafdorlari (A. Adler, K. Rodgers, E. Bern va b.) shaxs hayot rejasini va hayot ssenariysini ongsiz ravishda tanlaydi va bu

jarayon bola umrining dastlabki yillarida sodir bo'ladi deb hisoblashadi¹. Ularning konsepsiyasiga ko'ra, hayotiy reja shaxsiy hayot prognoz qilish va uni tasavvurlar va hissiyotlar orqali amalga oshirish sifatida ko'riladi. Hayot ssenariysi esa shaxs hayot bo'shlig'ini cheklavchi hamda tizimlashtiruvchi, sekin-astalik bilan kengayuvchi hayotiy reja hisoblanadi. Hayot ssenariysini tanlashga ta'sir qiluvchi omillar sifatida bolaning oilada tug'ilish tartibi, ota-ona, buva va buvisining ta'siri (ularning xaddi-harakatlari, beradigan bahosi, emosional qo'lloquvlatlari yoki deprivatsiyasi va b.), bola tomonidan o'z ismi va familiyasining qabul qilinishi, tasodifiy ekstremal holatlar va boshqalarni misol keltirish mumkin.

Nazorat savollari

1. Shaxs taraqqiyotini davrlashtirishga doir yondashuvlar.
2. Davrlashtirishga doir klassifikatsiyalar.
3. J. Piaget bo'yicha davrlashtirish.
4. E. Erikson bo'yicha davrlashtirish.
5. Z. Freyd bo'yicha shaxs taraqqiyotining psixoseksual bosqichlari.
6. L.S. Vigotskiy bo'yicha davrlashtirish.
7. D.B. Elkonin bo'yicha davrlashtirish.

Adabiyotlar:

1. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. – P. 553-593.
2. Duane P. Schuls, Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright, 2005. – 550p.
3. George Boeree, C. Personality Theories / Sigmund Freud. Psychology Department Shippensburg University/ Original E-Text-Site: [<http://www.ship.edu/%7Ecgboree/personents.html>]. – P. 6.
4. Холл К., Линдсей Г. Теория личности. – М., 1998. – 796 с.
5. Хелл Л., Зиглер Д. Теория личности. СПб.: Питер, 1997. – 608 с.

¹ Myers D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. – P. 224

¹ Myers D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. – P. 553-593.

9-bob. SHAXS TARAQQIYOTINING INDIVIDUAL- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. *Temperamentga oid qarashlar tarixi, asosiy yondashuvlar.*
2. *Temperament va uning nazariyalari.*
3. *Xarakter. Xarakter hislatlari.*
4. *Qobiliyat.*

Temperamentga oid qarashlar tarixi, asosiy yondashuvlar

Temperament shaxsning o'zligini, ya'ni shaxs xulq atvorini umumiy shakll-dinamik xarakteristikasini namoyon qiladi. Temperamentni o'rganishdagi asosiy muammolar uning biologik asosini ochib berish hamda genetik tabiatga ega ekanligini o'rganish bilan bog'liq. Boshqa muhim bo'lmagan masalalar esa uni tadqiq etish hamda temperamentni hosil qiluvchi psixologik mezonlari yoki uning tipologik asosini tashlik etuvchi hususiyatlari bilan bog'liq.

Temperamentning ayrim muhim masalalari: shaxs individual tuzilishda uning o'rmini aniqlash, xarakter va umumiy qobiliyatlar rivojlanishida uning rolini ko'rsatib berish hamda temperamentni professional faoliyatning muvaffaqiyatga eltuvchi omili sifatida o'rganishdan iborat.

Temperament lotincha "temperamentum so'zidan olingan bo'lib, "o'ziga xos a'zolarining o'zaro bog'lanishi" degan ma'noni anglatadi. Ma'lumki, temperamentning biologik asoslariga doir masalalar haq ishlangan turti-tuman yondashuvlar mavjud. Gippokratning "Gumoral nazariyasi", Ernest Krehmer va Sheldon tomonidan o'rganilgan shaxs somatik va temperament xarakteristikasining aloqasi, XX asrning 20-yillarida I.P.Pavlov Nerv sistemasining tipologiyasi va hususiyatlarini o'rganish sohasida o'lgan burilish yasadi va U bu hususiyatlarni Gippokrat taklif etgan tipologiya (sngvinik, xolerik, flegmatik, melancoilik) bilan solishtirdi.

Teplov va Nebeletsin makatabidagi keyingi tadqiqodlar shuni ko'rsatdiki, temperamentning biologik asoslarini o'rganishda boshqa prinsipial qarashlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning fikricha temperament tiplarini o'rganish emas, balki Pavlov taklif qilganidek nerv sistemasining o'ziga xos xususiyatini o'rganish kerakligi ta'kidlanadi.

V.S.Merfning konsersiyasi tempermantning psixologik nazariyalari deya ataladi. Temperament ajralmas {integral} individualitkning umumiy tizimidagi alohida bir bosqich hisoblandi. Ohirgisi quyidagi darajalardan iborat: biokimyoby, somatik, neyrodinamik, psixodinamik, shaxsning hususiyatlari darajasi, ijtimoiy o'rtnlar darajasi. Temperamentning strukturasi quyidagilar ajratilib ko'rsatildi: ekstroversiya, psixik faoliyat, obektiv holatga bog'liqligi kabi psixodinamik bezovtalik, havfli holat qutulishidan qochish reaksiyasi kabi:

Reaktivlik rag'batlantirishga javoban reaksiya tezligidir.

Impulslik u shunday tezlikli u yordamida emotsiyalar ma'lum bir faoliyatni rag'batlantiruvchi kuchga ega bo'ladi.

Emotsiyalar mustahkamligi, emotsiyalarning nazorat qila olish hususiyati kabi.

Emotsional nal uyg'onish, hissiy qayg'urish intensivligi kabi;

Aktivlik, faoliyatni maqsad sari yo'naltiruvchi kabi;

Eglimaslik, holat talabiga ko'ra faoliyat dasturini to'g'irlay olmaslik.

V.S.Merlin noaniqlik zonasi va faoliyatining individual ushbi tushunchalarni kiritadi. Noaniqlik zonasi faraziga ko'ra, inson 1) individual hususiyatlar va o'z qobiliyatlarini baholash; 2) faoliyat usullari va obyektiv vazifalar o'rtnasidagi mos kemastligini aniqlash; 3) faoliyatga nisbatan turti darajada rag'batlantirishni hisobga olish kabiarga asosan ongli yoki ongsiz tarzda faoliyat usulini tanlashga qaror qabul qiladi.

Individual faoliyati ostida bir turdagi psixologik tizm sifatida tushunib inson ongli yoki o'z o'zidan yahshiroq balansini ishga tushurish maqsadida unning individual ba mustaqil sharoitlar faoliyati bilan bog'liq. Boshqa yo'nalish esa, qizishqonlik nasldan naslga o'tishi mumkinligiga oid belgilarni qidirish bilan bog'liqdir. RAO psixologiya instituti laboratoriyalar birida, aynan shaxsiyat psixogenetikasida laboratoriyasida (I.V.Ravich-Chepotka boshchiligidagi) "egizak uslubi yordamida, turti yoshdagi bololarning shaxsiy psixogenetikasiga ta'sir o'tkazadigan irsiy va atrof-muhit omillarining o'zagarish surati tadqiq qilinmoqda. Nasldan naslga o'tish omili ko'rsatkichlari qiziqqonligi qaysi guruhga oid ekanligini aniqlashga yordam beradi. Egizak uslubiga ko'ra quyidagi guruhlur mavjud:

1. Qarama qarshi (kontrast) guruhlur uslubi monoziqot va dizizqot egizaklarni bir biriga uxshashlik jihatidan tatqiq qilishga yordam beradi.

2. Nazoratchi egizak uslubiy(yoki guvoh egizak usuli) yani egizaklar juftligidan birini (eksperiment o'tkaziladigan guruh) taqiqotga jalb etiladi. Boshqasini esa nazorat guruhiga jalb etilmaydi.

3. Ajratilgan egizaklar uslubiy "genotip + muhit" muammosini hal qilishda tanqidiy eksperiment hisoblanadi. Chunki bu uslub tabiat (muhit) tomondan o'rnatilgan farqliklarni topishga yordam berdi.

Bundan shunday xulosaga qilinadi, dezagota egizaklar o'rtasidagi farqlarga ota-onalari tomondan qilingan munosabatlarda kuchayadi. Genotip bolalar orasidagi farqlarga alohida hissa olib kiradi. Biroq har xil sharoitlardagi yashash tarsi bu farqlarni oshirishi mumkin. Ba'zan esa, teskarisiga ta'sir qiladi yani susayadi.

O'smirlar o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, genetic shart-sharoitlarni aktivlovchi va sotsial maromlikni tasdiqladi. Har xil o'tkazilgan izlanishlarda genotipning hissa bahosi $r=0,3$ dan $r=0,5$ gacha o'zgaradi.

Planiming ko'rsatmasi va egizaklarning metodiga qiziqish, bolaning rivojlanishidagi temperamenti, uning o'sishida asos bo'lib xizmat qiladi. Bu nisbiy va yangi o'ziga xos yo'nalishdir. Bu metod butun jahon bo'yicha namoyish etilgan.

1960-yillarning boshida Tomas va Chess rahbarligida uzoq muddat temperament borasida izlanishlari boshlangan edi. Ushbu izlanishlar natijasida quyidagi maqsad aniqlandi:

- 1) bolaning ontogenetic o'sish xususiyatlari, temperamenti;
 - 2) yoshlikdagi temperament xarakterlari, katta yoshga etgandagi bilan mos kelishi;
 - 3) temperament a'loqalari har xil sotsial sharoitlarda, bolalikda va katta yoshga etgandagi holati.
- Empirik tekshiruvlar natijasida temperamentning 9 xil xususiyati borligi aniqlandi:
- 1) aktivlik – harakat aktivligining darajasi, uning passivlik bilan bog'liqligi;
 - 2) ritmiklik – bunga misol qilib bolaning engil uxlab qolishi, bir xil vaqtda ovqatlanishi va hokazolar;
 - 3) yaqinlashish / ijobiy a'loqalarga moyilligi; o'z navbatida, voz kechish esa, salbiy emotsionalardan voz kechishdir;
 - 4) adaptivlik – yangi sharoitga moslashish;
 - 5) reaktivlik bo'sag'asi – bunda katta shovqindan bola charchab qolishini misol qilishimiz mumkin;
 - 6) kayfiyat – quvnoq va qoniqsiz kayfiyatning nisbatlari;

7) chalg'itish – bolani ovutish;

8) reaksiyalar intensivligi – mustaqil holatlarda energetic darajaning yo'nalishi;

9) diqqat hajmi – bir holatni ko'p marta takrorlash va harakatlar uning keyingi hayotiy harakatlarda qiyinchiliklarni engishga yordam beradi.

Tomas va Chess klinik holatlarini tahlil qilayotib, temperamenti-ning sindrom xususiyatlari hosil bo'ladi degan xulosaga keldilar. Bunda 3 ta sindrom xususiyatlar bor:

1) engil temperament – adaptatsiyaning tezligi, bolaning ovqatlanishiga va uxlashga tez odatlanishlari, begona odamlardan qo'rqmasliklaridir. Katarlarda esa, muomilali, yangi ishlarga tez o'rganib ketishlari kuzatildi.

2) qiyin temperament – yuqoridagi xulosalarning teskarisidir;

3) vaqt mobaynida hosil bo'luvchi temperament – bunda insonga ovqatlarning yoqmasligi, yangi odamlarning yoqmasligi va tashqi ko'rinish va ifodalarning sekin asta-ista bilan ijobiy tomonga o'zgarishi.

Bu xossalalar va uchchala sindrom ontogenetic stabilishtirishning o'ziga xos xususiyatlaridir.

Ba'zi ota-onalar farzandlarini har xil muammolarni engishga va omadsizlikka uchraganda nima qilish kerakligiga maxsus tayyorgarliklar bilan tayyorlaydilar.

15 yoshli egizaklarda o'tkazilgan tajribalarda T.Gensen izlanishlari monozigot egizaklarda, dizigot egizaklarga qaraganda o'xshashlik ko'proq. Biroq vaqt o'tishi bilan bu xususiyat kamayib boradi.

Monozigotli va dizigotli egizaklar o'rtasidagi farqlar ularning aktivliklarida ko'rinadi ya'ni 6 yoshgacha bu farq kamaya boradi, 15 yosh atrofida yana aktivlashadi. 600 juft egizaklar o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, 0 yoshdan boshlab maktabgacha bo'lgan yoshdagi genetic hissalarda diagnostic usullarga mos kelmaydi.

Xususan, shuni takidlash joizki, monozigotli egizaklar, dizigotli egizaklarga qaraganda ko'p jihatda o'xshashdirlar.

Oila ichidagi muhit egizaklarning xarakterlarini susaytirishi va oshirishi mumkin. Bunda ota-onalarning ularga munosabatlari muhim.

J.Ballegi fikricha, og'ir xarakterdagi bolalar qattiq qo'l oilalarda uchrasa, engil bolalar sevimli oilalarda, passiv bolalar esa, stimullar etishmovchiligi bor oilalarda uchraydi.

1990-yillarning o'rtalarida laboratoriya sharoitida longtyud metodlari boshlangan edi. Tajribadan maqsad genotipning temperament

rivojlanishiga har xil yosh etaplaridagi hissassi edi. Bunda monozigot (genetic o'xshashliklari 1 ga teng) va dizigot egizaklar (0,5 ga teng) va bir o'zi tug'ilgan bolalar obekti qilib olindi (Sergeenko, Velenskaya va Dozartseva o'tkazgan).

Kuzatuvlar 3-4 oyli, 7-9 oyli, 9-12 oyligida uch marotabadan keyin esa, 2 yoshda va 6 oyda bir marotaba o'tkazildi. Monozigota egizaklardan 18 juft, 9 juft o'gil va 9 juft qizaloqlar, 22 juft dizigot egizaklar, 11 juft o'g'il bolalar, 11 juft qizaloqlar, 58 ta bittadan tanlab olindi.

J.Ballegi "Bola kuni" deb, nomlangan testdan va Beylining bolalar testlaridan foydalanildi. A.Ballegi testi bolaning temperamentini aniqlaydi. Ushbu temperament tiplari quyidagilardir:

- 1) og'ir temperament – katta ichki zo'rqiqlik, past nazorat;
- 2) o'rtacha zo'rqiqlik – yaxshi control, ijobiy va salbiy reaksiyalar;
- 3) engil – zo'rqiqlikni mo'tadillashtirish, o'rtacha nazorat;
- 4) passiv temperament – past zo'rqiqlik, sust control. Bu metod oilaviy tarbiyani aniqlashga yordam beradi;
- 5) haddan tashqari talabchan oila – bunda bola va ota-onalar o'rtasidagi o'suvchan munosabatlar, qattiq talab, oila, bola bilan munosabatlarning yoqimliliigi, ijobiy munosabatlar, qattiqqo'llikning kamligi;
- 7) passiv oilalar – ota-onalar bolalari bilan qiziqmaydi;
- 8) qattiqqo'lli oila – ona farzand uchun qayg'u uradi, zarur holatlarda ona nihoyatda qattiqqo'lli ota o'zini zolim tutadi.

Aniqlanishicha, monozigot egizaklarda og'ir va passiv xarakterlar ko'p uchraydi (engil va o'rta zo'rqiqlik).

Dizigotlarda esa, engil va passiv, o'rtacha zo'rqiqlik xakteri ularda juda kam uchraydi.

Yakka tug'ilgan bolalarda esa, temperament bazan o'rtachadir.

Temperamentning faktori skalariga ko'ra farqlari:

- 1) ota-onalarning munosabatlari kiradi;
 - 2) zo'rqiqlik holatlar – nohush holatlar, bunda monozigot egizaklarda bu shkala baland va past shkalalarda o'rtacha, yakka tug'ilgan bolalarda yuqori zo'rqiqlik namoyon bo'ladi;
 - 3) bu o'rtacha zo'rqiqlik – insonlarga va buyumlarga munosabat shkalasidir;
 - 4) monozigot egizaklarda otasi bilan munosabat shkalasi. Dizigot va yakka tug'ilganlarda esa, bu faktor kuchsiz.
- Aniqlanishicha, temperament yosh o'sib borishiga ta'sir qilmaydi.

O'rtacha ta'sir tipi bo'yicha (tarbiyaviy tip) monozigot va dizigot oilalarda o'xshashlik bor. Bular: sevuvi va qattiq qo'lli oilalardir.

Yakka holda tug'ilgan bolalar oilalarida sevuvi jihatida ko'proq. Shunday qilib, 12 oylik monozigot va dizigot bolalarda, 18 oyda qattiq oilaga o'zgaradi, 36 oyda stimullashgan oilaga o'sa boradi. Demak, Bellegi xulosalariga ko'ra temperamentning o'sish dinamikasi, yoshlik chog'idan boshlanar ekan. Ko'pgina avtorlarning takidlashlaricha temperamentning tabiati haqidagi savol ochiq qolmoqda.

Xarakter¹

Ulmoyi turmushda hayot va faoliyat ko'rsatayotgan har qanday shaxs o'zining individual psixologik xususiyatlari bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xarakter hislatlarida o'z ifodasini topadi. *Xarakter* yunoncha so'z bo'lib, «xarakter» bosilgan tag'ma yoki qiyofa, hislat degan ma'noni anglatganda, lekin u psixologiyada tortoq mazmunda qo'llaniladi. Xuddi shu boisdan insonning barcha individual xususiyatlarini xarakter hislati tarkibiga kiritib bo'lmaydi, chunki, aqlning tiyakligi, topqirliqi, xotiraning barqarorligi, ko'rishning o'kirligi idrokning tanlovchanligi singari individual psixologik xususiyatlar bunga yorqin misoldir.

Psixologiya fanida xarakterga turlicha ta'rif berilishiga qaramay, uning asosiy belgilari ta'kidlanishi bilan bir-biriga mohiyati bilan muvofiq tushadi. Masalan, shaxs xulqining tipik usullari bilan bog'liq, faoliyat, muammolari va munosabatda namoyon bo'luvchi, muassamlanuvchi, uning barqaror individual xususiyatlari majmua *xarakter* deyiladi. Shaxsning tabiatga, jamiyatga, o'ziga, ashvolariga (narsalarga) nisbatan munosabatlari asosiy va muhim belgisi bo'lib hisoblanadi. Odatda shaxsning munosabatlari xarakter hislatlarining individual o'ziga xos xususiyatlarini ikki xil yo'sinda aniqlash imkoniyatiga ega.

1. Shaxs xarakterining xususiyati ro'yobga chiqadigan har qanday vaziyat, sharoit, holat, muhit hissiy kechimalarning individual o'ziga xos hislati uning munosabatlarga bog'liq. Misol uchun, ishlab chiqarishga yaqinda kelgan A. B. ning xarakter hislati mana bunday ro'yobga chiqadi: korxona ma'yus, o'zini jasoratda noxush sezadi, tortinchoq, rahbar va hamkasabalaridan cho'chidi, xonadonda (mahallada) va tengdoshlari davrasida ko'tarinki ruhda, kayfiyati a'lo darajada, ular bilan munosabati iliq, vaqtinchog', o'zini atrofdagilarga

¹ Голос Е. П. Ученые дискуссии. - Т.: Ученый, 2010.

yaqin tutadi. Ushbu hodisani to'g'ri baholash uchun A. B. ning xarakter hislatlarini aniqlash, uni namoyon qilgan harakatlari va qiliqlarini tasvirlash bilan cheklanib qolmasdan, balki bir nechta holatdagi hissiy kechimmalarni tahlillash hamda voqelikni to'g'ri tushuntirishga erishish lozim.

2. Har qanday favquloddagi tipik holatdagi (muhiddagi) harakatning sifatlari hamda individual o'ziga xos usullari shaxsning munosabatlariga taalluqlidir. Jumladan, yuqorida keltirilgan misolda A. B. ning xarakteri uning o'zini ishonada hamda mahallada turishida o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga xarakterning hislati hisoblanmish mehnatsavarlik: a) mehnat insonlarga rohat tuyg'usi keltirishida, ishsizlikda afsus chekishida; b) atrof-muhitdagi narsalarga diqqatini chalgitmay, vaqtini behuda sarflamay, vujudi bilan vijdonan mehnat qilishida ro'yobga chiqadi.

3. Shaxs harakatlarining sifati va ularning ogilona usullari nafaqat uning munosabatlariga aloqador, balki insonning irodaviy, hissiyoti, diqqati, aqliy sifatlarga yoki psixik jarayonlarining individual xususiyatlariga ham bog'liqdir. Chunonchi, mehnatda ko'zga tashlanadigan tirishqoqlik, puxtalik mehnatga nisbatan jibiy munosabatlarni aks ettirishga emas, balki boshqa omillarga: a) diqqatning to'planishiga (markazlashuviga), b) harakatlarning aniqligi, maqsadga yo'nalganligi, v) irodaviy zo'r berishga, g) usullar mahsuldorligiga, d) aqlning tiyrakligiga bog'liq. Xarakterning aqliy, hissiy, irodaviy hislatlariga ajratishni harakat usullaridan hamda xilma-xil ruhiy jarayonlarning ustivorlik qiluvchi ta'siridan kelib chiqqan holda amalga oshirish mumkin.

Xarakter hislatlari shaxsni muayyan faoliyatga chiqishi mumkin. Ma'lumki, xarakterning aksariyat hislatlari shaxsning xatti-harakatlari muvaffaqiyatini belgilovchi turki va faol mayllar bo'lib hisoblanadi. Odatda shaxslar o'zaro o'xshash sharoitlarda bir xil motivlar va munosabatlariga asoslanib, aniq maqsadga intilib, maqsadga erishishga mutanosib harakat usullariga nisbatan moyillikni namoyon etadilar. Moyilliklar negizida xarakter hislatlarining undovchanlik kuchi vujudga keladi va uning ta'siri tufayli inson tabiiy sharoitga zid, maqsadga nomuvofiq harakat usullaridan foydalanadi.

Shaxs ba'zida o'z xarakter hislatidan afsuslanadi, lekin boshqacha harakatni amalga oshirishni uddasidan chiqmaydi. Xorijiy psixologlarning tasdiqlashicha, ayrim insonlar faoliyatida muvaffaqiyatsizlikdan xavslashga qaraganda, ular o'z yutuqlarini yuksakroq qadrlaydilar va

yuqori baholaydilar. Muvaffaqiyatsizlik ular uchun halokati hodisa emas, shuning uchun «tavakkalchilik»ka qo'l urishida davom etaveraldilar. Boshqa toifadagi odamlar muvaffaqiyatsizlikdan cho'chiydilar, o'la ehtiyokkor bo'ladi, qiyinchilikdan yuz o'giradi, engil ishga qo'l urishni lozim topadilar.

Maqsadga nomuvofiq, lekin shaxs uchun o'ziga xos harakat usullarini tanlashga moyillik kuchi irodaviy zo'r berish sharoitlarida, jiddiylik (zo'rliqish) vaziyatlarida yorqin aks etadi. Inson uchun o'ziga xos harakat usuli favquloddagi sharoitda maqsadga muvofiq kelsa, u holda o'z hislatiga nomuvofiq, bir xil yo'sindagi usullardan foydalanishga qaraganda ko'p kuch-quvvat, qat'iylilik, ishtianlik namoyish qilinishni ma'qul topadi. Mabodo xarakter hislatlari talabiga (obyektiv) sharoit talabiga qarshi harakat qilishga undasa, uning hislatlari o'ziga xil vaqit va paxd beradi. Xarakter hislatlari sharoit vaziyat talablariga muvofiq tushsa, u holda bunda shaxs jibiy faoliyat ko'rsatadi, butun kuch-quvvatini jamlab harakat qilishga imkon tug'illadi.

Shunday qilib, harakat hislatlari shaxsni muayyan yo'sinda intilishiga, ba'zida sharoitga zid harakat qilishga undash bilan birga, ular murakkab vaziyatlarda yorqin ro'yobga chiqadilar. Haqqoniylik, dadillik, to'g'riqlik shaxsni noxush kechimmalarga olib kelishiga qaramay, uni davrlarda haqiqatni tik aytishga undaydi, sobitqadamlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Xarakter tuzilishi va xususiyatlari

Shaxsning xarakteri tuzilishi turli xususiyatlarning tasodifiy yig'indisidan iborat emas, balki o'zaro birqiriga bog'liq, hatto tobe' yaxlit tizimdan tarkib topadi. Xarakter hislatlarining muayyan qismida xabardor bo'lishlik notanishlarni tashhis qilish imkoniyatini yaratadi. Misol uchun, shaxsning shuhratparastligi ma'lum bo'lsa, uning dili (ko'ngli) qoraligi yuzasidan taxmin qilish mumkin yoki inson kamtar, mo'min, yuvosh xususiyatli bo'lsa, albatta u ko'ngilchan ekanligi ko'nglimizga keladi.

Odatda psixik xususiyatlarning o'zaro bog'liq tizimi simptomom-komplekslar (omillar) deyiladi. «Simptom» yunoncha symptoma – belgi, mos tushishi, «kompleks» latince, aloqa, majmua degan ma'no anglatadi. Misol uchun, qarama-qarshi simptomomkomplekslar haqida mulohaza yuritilsa, u holda insonlarda bu tizim o'ziga ishonish, o'zidan mag'rurlanish, maqtanchoqlik, o'zbararmonlik, urishqoqlik, keksayishi

kabilar birkimasida yuzaga keladi. Boshqa toifadagi shaxslar o'zlarining kamtarligi, ko'ngilchanligi, itifotligi, dilkashligi, haqoniyligi bilan ajralib turadilar. Vogelikka shaxsning bir xil munosabati xarakter hislatlarining o'zaro bir-biriga bog'liqligini bildiradi.

Shaxsning munosabatlarini aks ettiruvchi xarakter hislatlarini to'rtta tizimga ajratish qonuniy holatga aylangan:

1. Jamoaga (guruhga) va ba'zi bir insonlarga nisbatan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar: yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, takabburlik va boshqalar.

2. Mehnatga nisbatan munosabatlarni mujassamlashtiruvchi xususiyatlar: mehnatsevarlik, dangasalik, vijdonlilik, mas'uliyatlilik, mas'uliyasizlik kabilar.

3. Narsalarga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar: ozodalik, ifosilik, ayash, ayamaslik va hokazo.

4. Shaxsning o'ziga nisbatan munosabatlarini ifodalovchi hislatlar: izzat-nafsilik, shuhratparastlik, mag'rurlik, takabburlik, dimog'dorlik, kamtarinlik, samimiylilik va boshqalar.

Shartli ravishda qabul qilingan «shaxs va atrof-muhidagi insonlar» simptomokompleksi o'z tarkibiga nafaqat boshqa shaxslarga nisbatan munosabatlarni, balki o'ziga qaratilgan munosabatlarni mujassamlashtiruvchi hislatlar ham kiradi. Chunonchi, o'ziga ishonch, o'z birmahallilik, o'ziga bino qo'yish, maqtanchoqlik yoki aksincha xususiyatlar shular jumlasidandir. Shunday qilib, «shaxs va atrof-muhidagi insonlar» degan shartli nom berilgan hislatlar tizimi o'ziga kishilarga, jamoa (guruh) a'zolariga va o'ziga nisbatan munosabatlarni ifodalovchi xususiyatlarni irlashtiradi. Turlicha munosabatlar o'zaro bir-biriga bog'langan tarzda muayyan tizimni tashkil qiladi, natijada «Men-Biz» munosabati o'zaro o'rin almashitirib turadi, ya'ni o'ziga qaratilgan munosabat guruhiiy xususiyat kasb etadi.

Shuning uchun shaxsning turlicha munosabatlarini o'zaro bog'liqligi uning xarakteri tuzilishi xususiyatlari bilan uyg'unlashib ketadi. Umumiy va xususiy munosabatlar xarakter hislatlari bilan birlashgan holda muayyan ahamiyat kasb etadi. Xuddi shu boisdan insonning xarakteri nisbatan butun, yaxlit xususiyatga ega. Shaxs munosabatlarining kelib chiqishiga asoslanib, ular markaziy (asosiy va ularga tobe), hosilaviy munosabatlariga ajratiladi. Shaxsning markaziy (asosiy) munosabatlarini ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanganligi tufayli bunday munosabatlar hamisha ijtimoiy-tipik xususiyatga egadir. Masalan, ijobiy hislatlar mujassamlashtirgan shaxsning asosiy munosabatlarini

o'ziga odamlarga, jamoa (guruh)ga nisbatan munosabatlarida ifodalanadi. Shunday qilib, xarakter hislatlarining individual o'ziga xosligi, betakrorligiga qaramay, uning negizi tuzilishida hamma vaqt shaxsning ijtimoiy-tipik markaziy (asosiy) munosabatlarini yotadi.

Xarakterning tuzilishi qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda muhim tarbiyaviy xulosalar chiqarish mumkin. Xarakter hislatlarining ba'zi nuqsonlarini (qo'pollik va yolg'onchilikni) bartaraf qilish, uning ijobiy xususiyatlarini (xushfayllik va haqoniylikni) shakllantirish muddaosi rejalashtirilgan dasturda amalga oshirib bo'lmaydi. Chunki insonlarga nisbatan to'g'ri munosabatni tarkib topitmay turib, iltatga qarshi kurashib, ijobiy fazilatni shakllantira olmaymiz. Shu narsa ma'lumki, shaxsda o'zaro bir-biriga bog'liq xususiyatlarining yaxlit bir tizimini mazkur topitirish mumkin, xolos. Mazkur jarayonda xususiyatlar tizimini shakllantirishning muhim shartlaridan biri-bu shaxsning markaziy (asosiy) munosabatlarini tarkib topitirishdan iboratdir.

Shaxs xarakterining yaxlitligi bus-butunligi mutloq narsa emas, albatta, chunki insonning asosiy munosabatlaridan biri boshqa barcha munosabatlarini to'la belgilay olgandagina xarakter mutloq xususiyat kasb etadi. Lekin shaxsning munosabatlarini ijtimoiy munosabatlarining aks ettirilishidan iboratligi tufayli uning munosabatlarini bilan xarakter hislatlari o'rtasida ziddiyat hukm suradi. Bundan xulosaga kelgan holda shaxsning xarakteri nisbiy jihatdan yaxlitdir deyishimiz mumkin, biroq uning bir butunligi ham individual, o'ziga xos xususiyatga egadir. Yaxlitlik nuqtai nazaridan qaraganda, turli qarama-qarshi xususiyatli shaxslar qarshiliklar oqibatida harakatlarda va inson hujuda shunday holat hosil bo'ladi va ijtimoiy-ahloqiy me'yorlarni buzishini yuzaga keltiradi. Bunday vaziyatlarda harakatdagi kamchiliklar bilan kurashishning asosiy yo'li — bu shaxs xarakteridagi qarama-qarshiliklarni engishga o'tganishdir.

Xarakterning tuzilishi ba'zi hislatlarining o'zaro bog'liqligi bilan emas, balki uning yaxlitligiga mutanosib xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Xarakter tuzilishining qatoriga ularning chuqurlik darajasi kiradi va shaxsning asosiy munosabatlarini bilan belgilanadi. Insonning boshqa odamlarga, jamoaga, mehnatga nisbatan fidoiy munosabatda bo'lishda belgilanuvchi xususiyatlar chuqurroq xususiyatlar deyiladi. Mazkur mezoonga qarab shaxslarning farqlanishini yuzaki tasavvur qilmaslik kerak, chunki insonga beriladigan tavsifnoma simptomokomplekslarni ta'kidlab o'tishi bilan cheklanmasligi lozim. Aks holda shaxsning psixologik qiyofasining tavsifnomasi: birinchidan, simptomokomp-

lekislarni chuqurroq joylashtirishni, ikkinchidan, muayyan darajada chuqurroq mujassamlashtirishni, uchungidan, bir oz yuzakiroq tizimni ajratishni taqozo qiladi.

Xarakter tuzilishi xususiyatlari jumlasiga faollik yoki xarakter kuchi kiritiladi va shunga asosan insonlar kuchli hamda kuchsiz xarakter turlariga ajratiladi. Shuningdek, xarakter tuzilishi xususiyatlari tarkibiga uning bargorotlik va o'zgaruvchanlik darajasi ham kiritilganidir. Xarakterning bargorotlik va o'zgaruvchanligi ham moslashishi faoliyatining zaruriy shartlaridan hisoblanadi. Shaxsning xarakter xususiyatlari turlicha turmush sharoitlarida, qarshilik qiluvchi vaziyatga uchrashiga qaramay, uning xatti-harakatlarini boshqaradi. Shu boisdan inson tashqi vaziyatga bog'liq bo'libgina qolmasdan, balki tashqi vaziyatni uning shaxssan o'zi yaratadi, shuningdek, maqsadga muvofiqlashtiradi.

Bundan tashqari, shaxsning turmushdagi zaruriy sharoitlaridan biri bu xarakterning muayyan darajada plastikligidir. Xarakterning plastikligi ikki xil ma'no kash etadi. Xarakterning plastikligi uning bargorotligi singari muhtimol faol ta'sir o'tkazishining shartlaridan hisoblanadi. Ish-amallari maqsadga muvofiq va foydali kechishi uchun ular o'zgaruvchan tashqi sharoitga moslashishlari lozim. Xarakterning plastikligi, mustahkamligi uni shakllantirishining zaruriy sharti sanaladi. Xarakterning bargorotligi, plastikligi o'ziga xos individual xususiyatga ega bo'lib, uni tuzilishining hislati sifatida mujassamlashtadi.

Xarakter xususiyatlarining kuchi va bargorotligi markaziy tizimga bog'liqligiga binoan muayyan darajada shaxs munosabatlarining mazmuni bilan belgilanadi. Biroq ular munosabatlar mazmuniga bog'liqligiga qaramay, ba'zan yuzaki xususiyatga ham ega bo'ladi.

Xarakterning tarkib topishi

Psixologiyada irsiyat bilan xarakterining munosabati to'g'risida xilma-xil qarashlar mavjud (Krechmer, Sheldon va boshqalar). Aksariyat psixologlarning e'tirof etishlaricha, organizmning nasliy xususiyatlari xarakter hislatlarining paydo bo'lishidagi shartlardan biri hisoblanadi, xolos. Ma'lumki, xarakter xususiyatlari irsiyatning biologik qonuniyatlari bilan emas, balki ijtimoiy qonuniyatlari bilan tavsiflanadi. Ushbu masalani irsiyatga bog'lab tushuntirishi gomozigot egizaklarni o'rganish orqali inkor qilinadi, chunki ularning nasliy xususiyatlari aynan bir xildir. Ular temperament xususiyatlari bo'yicha tubdan o'xshash bo'lsalar-da, lekin xarakter hislatlariga ko'ra bir-biridan keskin

farq qiladilar. Shuning uchun xarakterning shaxs turmush sharoitiga bog'liqligini: a) uning fiziologik asosi ham, b) tashqi taassurotlar tizimi tufayli vujudga keladigan shartli reflektor funksional holati ham tasdiqlaydi.

Xarakter tarkib topishi muayyan qonuniyatlari ta'sirida amalga oshadi. Xarakterning har bir hislati shaxs munosabatlariga bog'liq bo'lsa, ular o'z navbatida ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Nasliy xususiyatlari bir qil egizaklarda turlicha ijtimoiy muhiida har xil xarakter hislatlari shakllanadi. Shu sababdan ijtimoiy tuzimni tavsiflovchi keng ijtimoiy munosabatlar shaxsning ijtimoiy tipik xususiyatlariga emas, balki xarakterning individual xususiyatlari (hislatlari) tarkib topishiga ham katta ta'sir o'tkazadi. Ijtimoiy munosabatlarga bevosita yoki bilvosita bog'liq tarzda, oilada, bolalar va mehnat jamoalarida hayrixohlik, o'rtoqlik, o'zaro yordamlashish, hamkorlik, yoki, aksincha, johillik, zoilimlik, badjahillik kabi shaxslararo munosabatlar tarkib topa boshlaydi. Oilaviy muhit, undagi shaxslararo munosabatlar, farzamlarning miqdori, yoshidagi farqi, nizoli vaziyatlar ko'rinishi, oila-ona munosabatiga asoslangan holda xarakterning o'ziga xos xususiyatlari shakllanadi. Bolalar bog'chasidagi, maktabdagi shaxslararo munosabatlar har xarakterning mahsus hislatlarini tarkib topiradi. Mehnat jamoalarida, norasmiy guruhlarda ham xarakter xususiyatlarida sezilarli o'zgarishlar yuzaga keladi. Ilk yoshlik davrida shakllangan xarakter hislatlari nihoyat darajada bargorot bo'lib, ularga ayrim o'zgarishlar kiritish juda qiyin kechadi. Shaxsda mayillarning qondirilishi yoki qondirilmashligi bilan bog'liq holda tarkib topgan munosabatlar o'zining mustahkamligi bilan ajralib turadi. Xarakter hislatlarining chuqurligi, bargorotligi, doimiyliigi ko'p jihatdan shaxs munosabatlarining onglik darajasiga bog'liq. Insonning haqoniylik, mehnatsevarlik hislatlari tasodifiy tarkib topmagan bo'lib, uning ongli qarashlariga, ishonch aqidalariga mos tushsa, u holda har qanday qiyin holatlarda ham namoyon bo'lavermadi. Mamlakatimiz fuqorolari harakterning kuchi va mustahkamligi ularning ishtiqlol nashidsidadir va vatandparvarlik yuksak his-tuyg'usidadir. Shunday qilib, psixikaning individual sifat xususiyatlari shaxsning ijtimoiy-tipik munosabatlari bilan qo'shilgan taqdiridagina xarakter hislatlarini belgilash, tavsiflash imkoniyati vujudga keladi. Psixikaning individual xususiyatlari orasida temperament xususiyatlari alohida ahamiyat kash etadi. Chunki xarakter bilan temperamentning o'zaro munosabati ularni fiziologik asoslari bilan belgilanadi. Xarakter xususiyatlarining tashqi jihatdan namoyon bo'lib

aynan shu tarzda muayyan vaqt mobaynida kechishi dinomik xususiyat deyiladi. Xarakter hislatlarining dinomik xususiyati temperament xususiyatlariga bog'liqdir. Ana shu holatga muvofiq ravishda temperament xususiyatlari ham xarakterning ma'lum hislatlarining vaqt davomida tashqi namoyon bo'lishi ham temperament tipiga bog'liq.

Taraqqiyot va tarbiyaning ijtimoiy sharoitlari hamda ularning psixikaning irsiy individual xususiyatlari bilan o'zaro munosabati xarakter hislatlarini to'g'ridan-to'g'ri tavsiflamaydi, balki shaxsning faoliyati orqali belgilaydi. Uning faoliyatiga taalluqli aynan bir xil ijtimoiy sharoitda ham xuddi shu bir xil irsiy xususiyatlaridan turtli xarakter hislatlari shakllanadi. Xuddi shu boisdan xarakterning rivojlanishi shaxsning faol faoliyati jarayonida uning xatti-harakatlariga bog'liq tarzda amalga oshadi. Xarakterning tarkib topishida faol faoliyatning roli shundaki, xuddi shu faol faoliyatiga xarakterning ifodalaydigan harakatning individual o'ziga xos usullari tarkib topadi. Harakt usullarining avtomatlashuvi muayyan dinomik stereotip hosil qilinishi bilan bog'liq sharti refleksor funksional holatning mahsulidir. Avtomatlashuvning bir nechta turdagi psixologik mexanizmlari mavjud bo'lib, ulardan biri-bu odatlardir. Xarakter hislatlari tarkib topishining muhim shartlaridan biri-bu hislatlarni zaruriy xatti-harakatlarda chidam bilan mashq qilishdan iboratdir.

Xarakterning tarkib topishida taqlidchanlikning roli katta bo'lib, harakt usullari avtomatlashuvining bosh manbai hisoblanadi. Tarkib topish jarayonida taqlidchanlikning ahamiyati ko'p jihatdan ifodali xatti-harakatlarining shaxs emosional (hissiy) kechinmalariga ta'siri bilan belgilanadi. Taqlidchanlik xatti-harakat namunasiga taqlid qilish uchun mo'ljallangan shaxs munosabatlari tomonidan motivlashirilgandagina xarakter hislatlari shakllantirishning shartiga aylanadi.

Xarakterning shakllanishida muayyan psixik faoliyatga yaxlit obyektiv va subyektiv maylik tarzidagi ko'rsatma berish (ko'rsatma) psixologik mexanizm negizida yuzaga kelgan avtomatlashish muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'rsatma (ko'rsatma) odatlaridan farqli o'laroq, muayyan harakatlarga tayyor turishigina bo'lib qolmay, balki bilish jarayonlariga, hissiy va irodaviy reaksiyalarga ham tayyor turishlikdir.

Xarakterning hosil bo'lishida nizoli vaziyatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Xarakter faqat murakkab va keskin vaziyatlarda (sharoitlarda) yorqin namoyon bo'libgina qolmasdan, balki mazkur holatlarda u tarkib ham topadi. Odatda xarakter hislatlarining o'zgarishidagi individual farqlar shaxsning nizoli vaziyatlardan chiqish uchun qanday yo'l-yo'riq

topishiga bog'liq, binobarin, inson sharoitidan kelib chiqib, qanday xatti-harakatni amalga oshirishga qaror qiladi. Shunday qilib, shaxs o'zining butun hayoti va faoliyati davomida o'z xatti-harakatlari, odatlari bilan o'z xarakter hislatlarini o'zi yaratadi va ularni boshqarishga odatlanadi.

Inson xakteri va shaxs kamoloti

Inson xakteri tarkib topitirishning muhim omili tariqasida vaziyat (situatsiya) etakchi rol uynaydi va regulatorlik funksiyasini bajaradi. Bizning fikrimizcha, vaziyat goho qo'sh stimul, juft determinant, qo'sh mexanizm sifatida uzluksiz ruhiy holatlar (qaysi muhitda bo'lishdan qat'i nazar) vujudga kelib turishini ta'minlashi mumkin. Vaziyatlar ekstremal (favqulodda), kazusii (tasodifiy), kazual (sababiy) kabi ko'rinishlarga ega bo'lib, ularning har qaysisi o'ziga xos xususiyatlari bilan o'zaro muayyan darajada ajralib turadi.

Ekstremal vaziyatlar yo tabiiy omillar, hodisalar ta'siri, natijasi mohiyatidan kelib chiqib, ofatlar, larzarlar, tabiatning injiqliklari, mo'jizalari, dahshatli kuchlari shaklida namoyon bo'lishi, vujudga kelishi, kechishi va rivojlanishidan iboratdir. Individual muayyan darajada uyushgan guruh (emik birlik)ning munosabati xakterologik xususiyatlarining shakllanishiga zarur obyektiv va subyektiv qulay sharoitlar yaratilishiga imkon yaratadi. Vaziyatlar o'zining mohiyati bilan rasmiy yoki norasmiy guruhlar, maxsus mutaxassislar tomonidan uyushtirilishi ham mumkin (harbiy mashqlar va hokazo). Ularning aks sadosiga nisbatan javob reaksiyasi (goho aksiya) sifatida vaziyatlarining qatnashchilari munosabati ularning xakter xususiyatlarida ifodalanadi. Kutilmagan favkuloddagi vaziyatlar qatoriga psixoterapevtik ta'sir o'tkazish, gipnotik holatga keltirish, ongsizlikka tushirish oqibatlarida bir yoqlama ruhiy ta'sir o'tkazish hamda ta'sirga berilish (diada, triada, poliada) natijasida o'taishonch bildirish tufayli ta'sir doirasiga kirib qolish miliy xakterning kuchligi yoki kuchsizligini namoyish qiladi.

Mazkur vaziyatlar qatoriga alkogolizm, narkomaniya, taksikomaniya holatlaridan ongsiz ideomotor harakatlarga tortilganlik, insoniy qiyofadan hayvoniy hirsirlarga o'tish, fikrlarni uzatishda qo'pol nuqsonlarga yo'l qo'yish, o'zini o'zi ongli ravishda boshqarish (guruhiy jipslik) imkoniyatini yo'qotish jarayonlari shular jumlasidandir.

Subyektiv maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan sun'iy vaziyatlar ham xarakterologik hislatlarni sinashda muhim obyekt sifatida xizmat qiladi (masalan, shijoat, ehtiros, stress, affekt).

1. Kazusi (tasodifiy) vaziyatlar inson hayoti va faoliyatida alohida ahamiyat kasb etib, unda ishonch, qat'iyatlik, barqarorlik, mustaqillik, ta'sirga beriluvchanlik kabi hislatlar yoki illatlar ustuvorligi hamda barqarorligi haqida ma'lumot olishga zamin hozirlaydi.

Bunday vaziyatlarni keltirib chiqaruvchi omillardan biri – bu tolerantlikning vujudga kelishi bilan neyrofizologik, psixofizologik mexanizmlardan iboratdir. Bizning ta'birimizcha, uni keltirib chiqaruvchi omillar, asosan, ikki qutbga taalluqli bo'lib, biri tasodifiy, yondosh qo'zg'atuvchilar ta'sirida yuzaga kelib tolerantlikka asoslanadi, ikkinchisi esa, ichki qo'zg'atuvchilar «reaksiyalar» («aksiyalar») orqali ifodalaniib, ko'proq subyektiv omillar mahsuli hisoblanadi, armonning har xil shakllari funksiyasini bajaradi. Omadlilik xuddi shunday ruhiy hodisalarni vujudga keltiradi, shaxsning (etnik birligining, jamoaning) faollikka undovchi uzluksiz xatti-harakatlar qo'shimcha vazifasini muvaqqat bajarishga kirishishi mumkin. Birinchi holatda shijoat harakatlantiruvchi mexanizm rolini bajarsa, ikkinchisida esa ushbu ezuq niyat, ichki ruhiy g'alayon, tug'illayotgan fikrlarning «jangi», ularning o'zaro qarama-qarshi tayanch nuqtalariga ega ekanligi hal qiluvchi stimull funksiyasini ijro etadi. Shaxslararo munosabat negizidan kelib chiquvchi muvaffaqiyat va muvaffaqiyasizlik, omadlilik va omadsizlik kablarni vujudga keltiradi. Masalan, talabning yuqori ballga erishganligi uni yanada ihomlantiradi, kursdoshida esa ikki xil xususiyatli kechinmani yuzaga keltirib, bir tomondan xohish, ishtiyok, ilhom, ezuqlik his tuyg'ularining kuchayishiga olib keladi. Ikkinchi tomondan esa g'ayritilik illati individni (shaxsni) faollik sari etaklaydi.

2. Kauzal (sababiy) vaziyatning paydo bo'lishi subyektiv kechinmalar, manbalar negizi bilan uyg'unlashib, xilma-xil ehtiyojlar, motivlar, egoistik yoki altruistik pozitsiyalar, tub ma'nodagi fidoyilik namunasining sababiy bog'liqliklar (determinatorlar) mahsuli ustiga quriladi. Vatanparvarlik tuyg'usi insonni (gurubni, jamoani) ijodiy izlanish sari etaklaydi, barqaror harakatlantiruvchi kuchlarni vujudga keltiradi, puxta mexanizmlar uzluksizligini

ta'minlashda ishtirok etadi. Qonuniyatlarni ma'naviy jihatdan eskirishi, yangilarini ochishga intilish, muayyan nazariyalar yaratishga ishtiyoklilik tug'itishi ham jismoniy, ham huquqiy shaxs (gurub) oldiga istiqbol maqsadlari rejalarini qo'yadi.

Qobiliyat¹

Qobiliyat to'g'risida umumiy tushunchani vujudga keltirish uchun ularga aloqador omillar, tarkiblar bo'yicha ayrim ma'lumotlar keltirish maqsadga muvofiq: a) qobiliyat shaxsning psixologik xususiyatlari ekanligi; b) mazkur xususiyatlarga bilim, ko'nikma, malaka o'rinish bog'liq; v) ushbu xususiyatlarning o'zi bilim, ko'nikma va malakalarga taalluqli emasdir. Yuqoridagi voqe'elarning tahlilidan kelib chiqqanida, tovarga berilgan baho, tanlovlardagi muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyasiz ishtirok etishga asoslanib, shaxslarning qobiliyatlari yuzasidan qat'iy qaror kelinishi mumkin edi. Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, oliy ta'lim jarayonida o'zlashtirish ko'rsatkichi bo'yicha «o'rta» talaba keyinchalik ijobiy tomonga o'zgarishi, boshqa soha (tarmoq)da yuksak natijalarga erishishi, hatto mutaxassisligiga yondosh ixtisoslikda o'zini ko'rsatishi mumkin. Ta'lim va ijtimoiy turmushda o'quvsiz, «Yaroqsiz» deb baholangan insonlar keyinchalik biron-bir sohaning etakchi mutaxassisi sifatida elga talinilishi, yuqori lavozim egallashi, tadbirkor shaxs sifatida kamol topishi hodisasi tajribada ko'p uchraydi. Shuning uchun bilim, ko'nikma va malakalarni egallash (o'zlashtirish) jarayonida qobiliyatlar namoyon bo'lsa-da, lekin ular bilim, ko'nikma, malakalarga bevosita taalluqli emasdir xuddi shu boisdan, ular bir-biri bilan o'zaro munosabat va nisbatan nuqtai nazardan tahlil qilinganida qobiliyatlar bilan bilimlar, qobiliyatlar bilan ko'nikmalar mohiyat, mazmun, ma'no jihatidan bir-biridan tafovut qiladi. Ushbu psixologik hodisa obravliroq qilib tushuntirilganida, bilim ko'nikma, malaka mashqlanish tufayli egallanildigan aniq voqe'elik deb tasavvur qilinsa, qobiliyatlar shaxsning ruhiy olamidagi hali ro'yobga chiqmagan imkoniyatidir. Masalan, talabning o'qishga kirishi u mutaxassis sifatida kasbiy kamolot uchun imkoniyat tarzida gavdalanishi kabi (uning intilishi, obyektiv va subyektiv muhit, salomatligi va boshqalar), shaxsning qobiliyatlari kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun imkoniyat tarqasida namoyon bo'ladi. Kasbiy bilim va ko'nikmalar egallandimi yoki yo'qmi,

¹ Голоса Е.Ф. Умный потенциал. - Т. Якутск, 2010.

imkoniyat ro'yobga chiqdimi yoki ushalmagan orzu sifatida qolib ketdimi-bularning barchasi ko'pgina omillarga va sharoitlarga bog'liqdir. Masalan, atrof-muhidagi odamlar (oilal, maktab, mehnat jamoasi a'zolari, jamoatchilik) shaxsning u yoki bu bilim hamda ko'nikmalarni egallashga manfaatdorligi, o'qish, o'rgatishga munosabati, ularni tashkil qilish va mustakamlashga nisbatan mas'uliyat his qilish kabilarining barchasi-imkoniyatning ro'yobga chiqarish, uning vogelikka aylantirishining kafolatidir. Psixologiyaning metodologik asosining ko'rsatishicha, qobiliyatlar-imkoniyatlar tizimidan tashkil topgan bo'lib, u yoki bu faoliyatidagi zaruriy mahorat darajasi haqiqat hisoblanadi. Insonda namoyon bo'layotgan tasviriy san'at qobiliyati uning rassom sifatida shakllanishiga kafolat bera olmaydi. Rassomlikni egallashi uchun maxsus ta'lim berilishi, tabiatga o'zgacha munosabati, idrok qilish hayoloti, shaxsiy fazilati, salomatligi, matolar, mo'yqalamlar, bo'yovlar, moslama asboblari va boshqalar muhayyo bo'lishi lozim. Ta'kidlab o'tilgan vositalar, shart-sharoitlarsiz tasviriy san'at qobiliyatlari taraqqiy etmay turib, ilk ko'rinishidayoq so'na borishi mumkin. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot pallasida bunday hodisalar son-sanogsiz bo'lib o'tganligi hech kimga sir emas, albatta.

Psixologiya fani qobiliyatlar bilan faoliyatning muhim jabhalari bo'lmish bilim, ko'nikma va malakalarning aynan bir narsa ekanligini rad etar ekan, ularning birligini e'tirof qiladi. Shuning uchun qobiliyatlar faqat faoliyatda ro'yobga chiqadi, lekin shunda ham aynan shu qobiliyatlarisiz amalga oshirilishi amri mahol faoliyat ko'rinishlaridagina aks etadi, xolos. Agar shaxs rasm solishga hali o'rganmagan bo'lsa, mabodo u tasviriy faoliyatning malakalarini uddalay olmasa, uning tasviriy san'atga nisbatan qobiliyatlari yuzasidan mulohaza yuritishga o'rin ham yo'q. Bularning barchasi bo'lg'usi rassomning ish uslubti, usullari, rangga munosabatlarini qanchalik tez va oson o'zlashtirishida hamda boriqdagi go'zallikni idrok qilish, tasavvur etishida yuzaga keladi.

Qobiliyatning sifat va miqdor tavsifi

Psixologiyada qobiliyat individual-psixologik xususiyatlar sifatida tavsiflanadi va buning asosida bir insonning boshqa insondan tafovutlanadigan hislatlari, fazilatlarini yotadi. Shuning uchun har bir shaxsdan bir xil natija, bir xil sifat kutish mumkin emas, chunki insonlar o'z qobiliyatlari bo'yicha bir-birlaridan muayyan darajada farq qiladilar, binobarin, ular o'rtasida farqlar sifat va miqdor jihatidan bir talay

bo'lishi mumkin. Qobiliyatning sifat tavsifi shaxsning qaysi individual-psixologik xususiyatlari faoliyat muvaffaqiyatining majburiy sharti tariqasida xizmat qilishini anglatadi. Ularning miqdori tavsifi esa faoliyatga qo'yiladigan talablarga shaxs tomonidan qay yo'sinda bajarish imkoniyati mavjudligini bildiradi, ya'ni mazkur inson boshqa odamlarga qaraganda malaka, bilimlardan nechog'lik tez, engil, puxta foydalana olishini namoyish qiladi.

Qobiliyat xususiyatlarining sifat jihatidan talqin qilinishida, birinchidan, maqsadga turlicha yo'llar orqali erishishga imkon beruvchi «o'zgaruvchan miqdor» to'plami tariqasida, ikkinchidan, faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi shaxsning individual-psixologik hislatlari (fazilatlar) murakkab majmuasi ko'rinishida gavaladanadi. Masalan, fakultet dekanati va o'quvchilar jamoasi tomonidan yuksak tashkilotchilik qobiliyatiga ega deb baholangan IV kurs boshlig'i («oqsoqoli») Makkanda mana bunday psixologik xususiyatlar majmuasini ko'rish mumkin, chunki u, tashabbuskorlik, talabchanlik, mehrbonlik, e'tiborilik, kuzatuvchanlik, tengdoshlarini tashis qila olishlik, kashfiyotchilik, javobgarlik, hamdardlik, jozibadorlik, hamkorlik, samimiylilik, hissiy yaqinlik kabilar. Makkamning qobiliyatini boshqa tashkilotchilar qobiliyati bilan qiyoslanganda ko'lami keng, mohiyati chuqur bo'lish bilan birga, balki o'zining sifati bilan ham ajralib turadi. Xuddi shu fakultetning III kurs boshlig'i («oqsoqoli») Adham ham tashkilotchi, uddaburon shaxs, lekin faoliyatini amalga oshirish, o'zgalarga ta'sir ko'rsatish mulajo boshqa omillarga asoslanadi. Shuning uchun tashkilotchilik qobiliyati boshqa psixologik hislatlar majmuasini (turkumini) tashkil qiladi, chunki u, zaiflarga nisbatan shafqatsizlik, jamoa a'zolariga tazyiq o'tkazishlik, uddaburonlik, amalparastlik, maqtanchog'lik va boshqalar.

Kelirilgan misollardan ko'rinish turibdiki, u yoki bu faoliyatni amalga oshirishda o'zaro o'xshash yoki bir-biri bilan farqlanuvchi turlicha qobiliyatlar turkumi (majmuasi, birkmasi) ishtirok etishi mumkin ekan. Bu psixologik hodisa tahlili orqali shaxs qobiliyatlarining muhim jabhalari yaqqol ko'zga tashlanadi, jumladan, shaxsdagi bir hislatning o'rini boshqasi bosishi (kompensatsiya qilishi, latinceha compensatio o'rini bosishi, muvofiqqlashtirish ma'nosini bildiradi) vujudga keladi, buning uchun inson o'zi ustida sabot-toqat, chidam bilan mehnat qilishi tufayli yuksak ko'rsatkichlarga erisha oladi.

Shaxsning qobiliyatida mavjud bo'lgan o'rini bosish (kompensator)lik imkoniyati va eshitishdan mahrum insonlarni maxsus o'qitish

organi ro'yobga chiqadi. Hayotda ko'r musiqachi, artist, shoir, rassom, muhandis va boshqa shu kabi kasb egalari erishib chiqqanligi ko'p uchraydi. Hatto eshitish qobiliyati past yoki umuman yo'qligi ham kasbiy musiqaviy qobiliyatning rivojlanishiga keskin xalaqit bermasligi mumkin. Bu psixologik hodisa (bir qobiliyatni boshqa qobiliyat yordami bilan o'stirish, ya'ni kompleksatorik xususiyati) har bir shaxs uchun kasb tanlash va qayta kasb tanlash (ikkinchi yoki uchinchi kasbni egallash ishtiyog'i) sohasida mislsiz keng qo'lamdagi imkoniyatlarni ochadi. Ushbu vogelikni tasdiqlovchi qator misollarning o'zida siliq duradgor, mohir tikuvchi bo'lishi; yirik fan allomasi yirik san'akor, e'tuk sportchi ekanligi uchrab turadi. Qobiliyatli shaxslar ijtimoiy turmushning turli sohalarida hamda jabhalarda o'z o'rini topa oladilar hamda yuksak yutuqlarga erishadilar, hatto bir necha faoliyat turida tekis muvaffaqiyatlar qozonish ham mumkin.

Qobiliyatning miqdoriy tavsifi va ularni o'lash muammosi psixologiya fanida o'ziga xos rivojlanishning tarixiy o'limishiga ega. Hozirgi davrda fanning mumtoz psixologlariga aylangan Spirmen, Permen Kettell va boshqalar XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlaridagiq muayyan ixtisoslar uchun kasb tanlashni ilmiy asosda yo'lga qo'yish zaruriyatidan kelib chiqadigan talablar tazyiqida o'quv yurtlarida saboq olayotgan shaxslarning qobiliyat darajasini aniqlashga kirishdilar. Ularning taxminlaricha, insonning lavozimiga loyiqligi, uning mehnat faoliyatiga layoqatini, shuningdek, oliy o'quv yurtlariga, harbiy xizmatga, rahbarlik martabasini egallashga nisbatan layoqatlarini aniqlash imkoniyati mavjuddir. O'tgan asrda qobiliyatlarni o'lash usuli, mezonni tarqasida aqliy iste'dod testlari ishlab chiqildi va AQSH, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda o'quvchilarni saralash, harbiy xizmatga zobitlarni tanlash, ishlab chiqarishda rahbarlik lavozimiga tasiya qilishda foydalanildi. Hatto Buyuk Britaniyada universitetga kirish huquqini beruvchi test sinovi tizimi ham yaratildi. «Aqliy iste'dod» testlari ball yoki ochkolar bilan baholanih, echinga sarflangan vaqtni hisobga olib natijalar yig'indi holiga keltiriladi. Masalan, Buyuk Britaniya maktablarida 11 yoshli o'smirlarga beriladigan test ko'rinishi: «Pyotr Jemsga qaraganda balandroq, Edward Petdan pastroq, Kim hammadan ko'ra balandroq?» va tanlagan javobning tagiga chizib qo'yish talab qilinadi: 1) Pyotr, 2) Edward, 3) Jeyms; 4) «ayta olmayman». Boshqacharoq testlar berilgan beshta so'zdan boshqalariga o'xshamaganini sinavuvchi tanlab olish kerak: 1) qizil, yashil, ko'k, ho'l, sarig; 2) yoki, ammo, agar, hozir, garchi va shu kabilar. Testlar

murakkabligi ortib borish tamoyili bo'yicha «Testlar batareyasi» tizimi yaratiladi. Testlar tuzilishi bo'yicha faqat so'zlardan iborat (verbal) sinovlar bilan cheklanmasdan, balki turlicha mohiyatli «labirintlar» (yunoncha labrynthos – chigal holat, murakkab, chalkash ma'nosini bildiradi), «boshqotirma» va shunga o'xshash sinovlar kiritiladi.

Qobiliyalar tuzilishi

Shaxs egallashi shart hisoblangan faoliyat, u xoh ta'lim, xoh mehnat, xoh o'yin, xoh sport bo'lishidan qat'i nazar uning bilish jarayonlariga, aqliy hislatlariga, hissiy-irodaviy jabhalarga, sensorotor sohasiga, xarakterologik xususiyatlariga muayyan talablar qo'yadi va ularning hamkorlikdagi sa'i-harakati tufayli muvaffaqiyatlarga erishiladi. Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, insondagi yuksak ko'rsatkichga erishgan sifat harchand ustuvorlikka ega bo'lmasin, u talablarni qondirish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Ayrim hollarda alohida namoyon bo'lgan psixik xususiyat (hislat) faoliyatining yuksak mahsuldorligi va samaradorligini ta'minlash qurbiga ega, u qobiliyatlar uddalay oladigan imkoniyat bilan bab-baravar kuch quvvat tarqasida vujudga keladi degan faraz o'zini oqlamaydi. Shuning uchun qobiliyatlar murakkab tuzilishga ega bo'lgan psixik sifatlar (hislatlar) majmuasidir deyish juda o'rindir.

Qobiliyat sifatida ro'yobga chiqadigan psixik hislatlar majmuasining tuzilishi yaqqol va alohida faoliyat talabi bilan belgilanganligi tufayli har qaysi turdagi faoliyatlar uchun o'ziga xos tarzda qo'yilishi turgan gap. Buning uchun ayrim misollarni tahlil qilib o'tamiz:

1) umumiy qobiliyat: o'quv materiallarni umumlashtirish, mulohaza yuritish jarayonini qisqartirish, masalani idrok qilish bilan natijasi o'rtasida aloqa o'rnatish, to'g'ri va teskari fikr yuritishdan engil o'tishlik, masala echishda fikr yuritishning epechilligi kabilar;

2) adabiy qobiliyat: nafosat hislatining yuksak tarqiqiyot darajasi, xotirada yorqin ko'rgazmali obrazlarning jonligi, «til zehni», behisob xayot, ruhvatga qiziquvchanlik, o'zi ifodalashga intiluvchanlik va boshqalar. Ayratib ko'rsatilgan qobiliyatlar tarkibidan ko'rinish turibdiki, mamavzuitik va adabiy qobiliyatlar o'zaro bir-biriga o'xshamagan talablari bilan tafovutga egadir. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkin, pedagogik, musiqaviy texnik, konstruktorlik, tibbiy qobiliyat va shunga o'xshash qobiliyatlar tuzilishi maxsus xususiyatga ega bo'lib, kasbiy ahamiyat kasb etishi mumkin.

Yaqqol qobiliyat tuzilishini tashkil qiluvchi shaxsning hislatlari, fazilatlari orasida ustuvorlik qilsa, ayrimlari yordamchilik vazifasini bajaradi. Ma'lumki, pedagogik qobiliyat tuzilishida etakchi hislatlar sifatida pedagogik odob (takt), bolalarni sevisish, o'quvchilar jamoasini tashkil qilish va uni boshqarish, kuzatuvchanlik, talabchanlik, bilimlarga ehangochlik, bilimlarni uzatishga uquvchanlik va shunga o'xshashlar tan olinadi. O'qituvchilik qobiliyatining yordamchi (qo'shimcha) fazilatlari quyidagilar kiradi: artistlik, nutqiy qobiliyat, diqqatni taqsimlash, akademik qobiliyatlar va hokazo. Pedagogik qobiliyatlarining etakchi (asosiy) va yordamchi (qo'shimcha) tarkiblari, jabhalari ta'limjarayoni muvaffaqiyatini ta'minlaydigan birlikni (birkuvni) yuzaga keltiradi hamda o'qituvchi shaxsi bilan bog'liq bo'lgan hankorlik individual faoliyatini tashkillashtiradi. Qobiliyadan muayyan darajada umumiy va torroq ma'noda maxsus sifatlarini ajratish orqali ma'lum turkum tizimini yuzaga keltirish mumkin. Bundan kelib chiqqan holda qobiliyatlar guruhiga ajratish maqsadga muvofiq. Umumiy qobiliyatlar (sifatlar) maxsus qobiliyatlarga (sifatlar) zid tarzda taqin qilish mumkin emas. Shaxsning umumiy qobiliyatlari ularni hosil qiluvchi omillar yaqqol psixologik hodisa yoki voqelikdir. Maxsus qobiliyatlar ko'lam jihatidan torroq bo'lishiga qaramay, chuqurroq mohiyatni o'zlarida mujassamlashtiradi.

Rus olimi I.P.Pavlov o'z ta'limotida «badiiy», «fikrllovchi», «o'rta» tiplarga ajratilgan shaxslarning ana shu uchta tipdan bittasiga taalluqli ekanligini tavsiflab beradi. Muallif ushbu tipologiyani yaratishda oliy nerv faoliyatining birinchi va ikkinchi signal tizimidan iboratligi to'g'risidagi ta'limotiga asoslanadi. Birinchi signallar va ikkinchi signallar tizimi esa obrazlar haqida so'zlar orqali signal berishdan iboratdir. Ikkinchi signallar tizimi I.P.Pavlov tomonidan «signallarning signali» deb nomlangan edi. Ushbu tipologiyani osonroq qilib quyidagicha tushuntirish mumkin:

- 1) shaxs psixik faoliyatida birinchi signallar sitizimsining signallari nisbatan ustunlik qilsa inson «badiiy» tipga taalluqlidir;
- 2) mabodo «signallarning signali» nisbatan ustuvor bo'lsa-bu shaxs «fikrllovchi tipga» munosibdir;
- 3) agarda har ikkala signallar aralashib ketgan bo'lsa (birortasining ustunligi sezilmasa) – bu inson «o'rta tipga» mansub odamdur.
- 4) tipologiyaning o'ziga xos tomonlari qisqacha ifodalanganda yoki tavsif qilinganida quyidagilar namoyon bo'ladi:

1. «Badiiy tip» uchun bavoosita taa'ssirot, taassirotlar, jonli tasavvur, yorqin idrok, his-tuyg'ular (emotsiyalar) natijasida vujudga keladigan obrazlarning yorqinligi xosdir.

2. «Fikrllovchi tip» uchun, mavhumlarning, mantiqiy tizimlarning, nazariy mulohazalarning, metodologik muammolarning ustunligi muvofiqdir.

Badiiy tipning mavjudligi aqliy faoliyatning zaifligi yoki aqlining etishmasligini bildirmaydi, lekin bu o'rinda gap psixikasining obrazlari jabhalarni fikrllovchi tomonlari ustidan nisbatan ustuvorligi haqida borada, xolos. Biroq shuni ta'kidlash joizki, shaxsning ikkinchi signallar tizimi birinchi signallar tizimidan ustunlik qiladi va bu ustuvorlik mutlaqlik xususiyatiga ega. Ma'lumki, insonlarning hayot va faoliyatlarida til bilan tafakkurning o'rni hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, shaxs tomonidan borliqni aks ettirish jarayoni so'zlar, fikrllov vositasida ro'yobga chiqariladi.

Shunday qilib, shaxsning u yoki bu faoliyatiga tayyorligi tariqasida yuzaga keladigan har qaysi yaqqol qobiliyatlar tuzilishi o'z tarkibiga etakchi va yordamchi, umumiy va maxsus nomdagi majmua sifatlarini (hislatlarni) qamrab olgan bo'lib, murakkab tizimdan iboratdir.

Iste'dodning paydo bo'lishi va tuzilishi

Iste'dodning ijtimoiy-tarixiy, tabiiy nuqtai nazardan talqini qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichi ekanligidan dalolat beradi. Iste'dod (yunoncha *talant* qimmatbaho, noyob narsa, irsiy, tabiiy hislat degan ma'no anglatadi) muayyan faoliyatning muvaffaqiyati va ijodiy ravishda bajarilishini ta'minlaydigan qobiliyat hamda iste'dodlar majmuasidan (yig'indisidan) iborat individual xususiyatdir. Psixologik adabiyotlarda unga turlicha ta'rif berishga qaramay, ularda asosiy belgilar ta'kidlab o'tiladi, chunki, shaxsga qandaydir murakkab mehnat faoliyatining muvaffaqiyati, mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasiga *iste'dod* deyiladi. Iste'dodning asosiy belgilari: a) muvaffaqiyatni ta'minlash; b) faoliyatni mustaqil bajarish; c) originallik unsurining mavjudligi; d) qobiliyat hamda iste'dodlar yig'indisidan iborat ekanligi; e) individual psixologik hislatligi; f) ijtimoiy turmushni o'zgartiruvchi, yaratuvchi imkoniyatligi kabilar.

Iste'dod ham qobiliyatga o'xshash ijodiyotda yuksak mahoratga, muvaffaqiyatga erishish imkoniyati hisoblanib, ijodiy kutilmasi (yutuq) insonlarning ijtimoiy tarixiy turmush shart-sharoitlariga bog'liqdir.

Jamiyatta iste'dodli shaxslarga nisbatan multiojlik sezilisa, bunday insonlarning kamol topishi uchun zarur obyektiiv va subyektiv shart-sharoitlar yaratilisa, bunday vaziyatda barkamol odamlarning shakllanishiga imkoniyat tug'iladi.

Shuning uchun jahon sivilizatsiyasi, fan va texnikasi, san'at va adabiyot, moddiy va ma'naviy madaniyatini yaratishning (ichki ruhiy) imkoniyati hisoblanmish iste'dod taraqqiyotining harakatlantiruvchi omilidir. Insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning etishmasligi tufayli ko'pchilik iste'dod sohiblari o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish imkoniyatlaridan mahrum bo'lgandir. Mamlakatimizning yaqin o'tmishida chorizm mustamlakachilik siyosatida, qatag'on yillarida qanchalab iste'dodli davlat va jamoat arboblari, betakror fan, madaniyat, adabiyot namoyandalari o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga erisha olmay dunyodan ko'z yumdilar. Bu-bizning moziyimiz, achchiq haqiqatimiz, turmush voqeligimiz, dinomik xususiyatli ko'ngli armonimiz, borliqqa aql-zakovat bilan munosabat bo'lishning ilmiy-psixologik mezonidir. Iste'dodlarning uyg'unlash (tug'ilish) ijtimoiy shart-sharoitlarga bog'liq bo'lganligi, tufayli mustaqil mamlakatimizda iste'dodli yoshlarga nisbatan yuksak ehtiyoj sezmoqda, bu narsa yaqqol ko'rinish turibdiki, shunday mezoniga loyiq shaxslar mavjud va ular kelajagi buyuk davlatimiz poydevori hisoblanadilar.

Iste'dod qobiliyatlar yig'indisi yoki ularning majmuasidan iborat bo'lishiga qaramay, alohida olingan yakka qobiliyatni hatto u taraqqiyotning yuksak bosqichiga erishgan, yorqin ifodalansa ham, u bilan tenglashtirish mumkin emas. Bu omilga asos bo'lib, XX asrning 20-30-yillarida moskvalik psixologlar tomonidan olib borilgan fenomenal g'oyat o'ltir, noyob (nodir) xotiraga ega bo'lgan insonlarni tekshirish natijalari hisoblanadi. Esda olib qolish qobiliyati (estrada sahna artisti) hech kimda shubha tug'dirmagan bo'lsa-da, lekin xotira ijodiyotning muvaffaqiyati, mahsuldorligi omillaridan biri ekanligi to'g'risida xulosa chiqarishga olib kelgan. Ma'lumki, shaxsning yaratuvchanlik faoliyatida aqlning epechiligi, boy fanaziya, kuchli iroda, bargaror xarakter, turg'un qiziqishlar, semmashul bilish jarayonlari, motivatsiya, yuksak his-tuyg'ular va boshqa psixologik sifatlari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shuni unutmashimiz o'tirlik, noyob xotiraga ega bo'lgan ajoyib yozuvchilar, rassomlar, kompozitorlar, yuristlar, jamoat arboblarning nomlari mashhurdir.

Psixologik ma'lumotlarni umumlashtirilgan holda ikki xil xususiyatli fikrni alohida ta'kidlab o'tish iste'dod tuzilishini engilroq tushunish imkoniyatini yaratadi:

1) iste'dod — bu shaxs psixik hislatlarning shunday murakkab birikmasidirki, uni: a) alohida, yagona maxsus qobiliyat bilan; b) xotiraning yuksak mahsuldorligi orqali; b) hatto noyob (kamyob, nodir) sifat tarqasida o'ljahab bo'lmaydi;

2) shaxsda u yoki bu qobiliyatning mavjud emasligi hamda etarli darajada taraqqiy etmaganligi iste'dodning murakkab tarkibiga kiruvchi boshqa qobiliyatlarining jadal takomillashuvi orqali ularning o'tirni bosib yuborishi (kompensatsiya qilish) mumkin.

Moskvaning Umumiy va pedagogik psixologiya instituti xodimlari tomonidan o'quvchilarning iste'dodi iste'dod tushuncha negizida o'rganilgan. Aniqlangan muhim qobiliyatlar yig'indisi aqliy iste'dod tuzilishini vujudga keltirilgan. Ilmiy tadqiqotchilarning fikricha, yuksak iste'dod quyidagicha bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin: a) bunday shaxsning birinchi xususiyati-ziyraklilik, shaylik, jiddiy faoliyatni bajarishga tayyor turishlikdir; b) shaxsning ikkinchi xususiyati-uning mehnatga tayyorligi (mehnatga moyilligi, mehnatga intilishi, mehnatning ehtiyojga aylanishi); c) insonning uchunchi xususiyati-unda tafakkur xususiyatlari va fikr yuritishning tezligi, aqlning tartibligi, tahlil va umumlashtirishning yuqori imkoniyatlari, aqlning mahsuldorligidir. Ma'lumotlar tahlilining ko'rsatishicha, maxsus iste'dod tuzilishi yuqoridagi sifatlardan tashqari, aniq faoliyat talablariiga muvofiq keluvchi bir qator qobiliyatlar bilan to'ldiriladi.

Iste'dod o'zining umumiy va maxsus sifatlari yig'indisi bilan ijodiy yutuq imkoniyatining ayniyatidir. Iste'dod mahoratning dastlabki sharti hisoblanisa-da, lekin ular bir-biridan muayyan darajada tafovutlanadi. Iste'dod-katta, ijodiy va zo'r mehnat mahsulatidir. Mehnat esa hayotiy tajriba, ko'nikmalarning zaruriy majmuasi manbaidir. Ijodiyotning sharti-bu hayotiy tajriba, zaruriy ko'nikma va malakalar yig'indisining mavjudligidir. Ijodiy faoliyat iste'dodning ajralmas qismi hisoblanib, bunda ruhlanish deb nomlangan psixologik holat alohida ahamiyat kasb etadi. Ruhlanish esa faoliyat mahsuldorligi o'rinishiga qaratilgan ijodiy lahzadan iboratdir. Iste'dod imkoniyat tarqasida psixologik hodisa hisoblanisa, u holda mahorat-haqiqatga aylangan imkoniyat gavdalanishidir. Psixologik nuqtai nazardan haqiqiy mahorat — bu shaxs iste'dodining faoliyatida namoyon bo'lishidir.

Nazorat savollari

1. Shaxsning individual-psixologik xususiyatlari.
2. Temperament – shaxsning dinamik xususiyati ekanligi.
3. Temperament nazariyalari.
4. Xarakter. Xarakter xususiyatlari.
5. Xarakter xususiyatlarining shakllanishi.
6. Xarakter aksentatsiyasi.
7. Qobiliyat.
8. Qobiliyatning aniqlash yo'llari.

Adabiyotlar:

1. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. P. 563-572.
2. Боее С. Г. Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997. – P.3
3. Аверин В.А. Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999.
4. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер, 2003. – 352с.
5. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования. СПб.: Питер, 2000. –464 с.
6. Холл К., Линдсей Г. Теории личности. М., 1998. –796 с.
7. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. СПб.: Питер, 1997. – 608 с.
8. Фозиев Э.Ф. Умумий психология. Т.: Ўқитувчи, 2010.

10-bob. SHAXSNING O'ZINI O'ZI ANGLASHI. MEN KONSEPSIVASI. SHAXSNING IJTIMOY TASAVVURLARI

Reja:

1. O'zini o'zi anglash jarayoni va natijasi.
2. Men konsepsiyasi va jinsiy o'xshashlikning shakllanishi.
3. Gender o'xshashligi.
4. Ijtimoiy tasavvurlari: muammolar va istiqbollar

O'zini o'zi anglash jarayoni va natijasi

O'z-o'zini anglash jarayon va natija sifatida ko'riladi. Odatda, o'z-o'zini anglash obyektiv dunyoga qarama-qarshi qo'yiladi. Bunda alohida e'tibor ong va o'z-o'zini anglash nisbatiga, ong birinchiligi masalasiga beriladi. S.L.Rubenshteyn onggga bo'lgan ideolistik qarashni tanqid qiladi, unga ko'ra "psixik mavjudlik uning anglashi bilan; psixikani mohiyati shundaki, u to'g'ridan-to'g'ri o'zini o'zi bilishda; ruhiyat ong bilan, ong-ruhiyat bilan bir deb hisoblanadi. Natijada ruhiyat anglash doirasida cheklanib qoladi, uning ongi va bilishi – to'g'ridan-to'g'ri ma'lumot borligi". O'z qarashini ong va o'z-o'zini anglash muammosida himoya qilib Rubenshteyn, o'z-o'zini anglash o'z ichiga, o'z-o'ziga munosabatni kiritadi, lekin to'g'ridan-to'g'ri emas, balki shaxsning butun hayoti va subyektning hayotiy ko'rinishlari vositachiligida, deb ta'kidlaydi. Ong o'z-o'zini anglashdan emas, balki o'z-o'zini anglash subyektning aktivligidan shakllanadi. "O'z-o'zini anglash va o'z-o'zini bilishning obyekt "toza" ong emas, balki ong insonning real material mavjudligida alohida, insonning o'zi esa o'z borligi'ning o'zluksiz butunligida".

O'z-o'zini anglashni jarayon va maxsulot sifatida ajralishini U.Djems tomonidan kiritilgan. U Men-anglovchi (I) va Men-obyekt kabi (Me) ajratgan. Men-anglovchi toza tajriba, o'z-o'zini anglashning protsessual xarakteristikasi. O'z-o'zini anglashning bu ikki aspektini biz faqat nazariyasiga nisbatan avtonom sifatida tasavvur qilishimiz mumkin, chunki ular real holatda bir-biritsiz mavjud emas.

O'zini o'zi anglash jarayon sifatida

Bilish jarayoni bir necha parametrlar ko'rinishida ko'rsatilishi mumkin. K.Yasperga ko'ra, bunday parametrlar 4 ta: 1) o'zini aktiv shaxsiyat sifatida anglash; 2) o'zining birligini anglash; 3) o'zining

o'xshashligini anglash; 4) o'zining boshqa dunyodan farqliligini anglash (obyektlar dunyosi va boshqa odamlar).

O'zini o'zi o'xshashligini anglash, vaqtda o'zi haqida barqaror qarashlar nuqtai nazaridan bu jarayonni ifodalaydi. Boshqa so'zlar bilan, inson hayoti davomida bo'lib o'tadigan o'zgarishlar sur'atida, u o'z-o'ziga sodiq bo'lib qoladi. Har doim kim bo'lsa, o'sha ekanligini his etgan xolda o'xshashlik hissining buzilishi, o'zini o'lmishda rad qilishi, o'lmish va hozir o'rtasidagi Men suratlarini buzilishi bilan bog'liq. O'zini atrofidagi dunyodan alohida ekanligini anglash, Men va Men-emas tushunchasini aniq tushunilishida namoyon buladi, o'zining shaxsiyati o'rtasida ko'rinas chegara borligini va atrofdagi obektlarning farqi borligini his qiladi. Chegaralarning buzilishi, o'zini boshqa odamlar bilan, yoki hatto jonsiz obyektlar bilan taqqoslashida hamda yaqinlashish va uzoqlashish konfliktida namoyon bo'ladi.

O'zini o'zi anglash natija sifatida

O'zini o'zi anglash jarayon sifatida o'zining tugallanishini bilish va o'zini anglash natijasida namoyon bo'ladi. Albatta, biz qandaydir tugallanish shartligi haqida gapiraymiz, chunki o'zini o'zi anglashni to'xtatish va bekor qilish kam uchraydigan hodisa va u insonning hayotidagi ekstremal hodisalar bilan bog'liq. O'zini o'zi anglan natija sifatida Men konsepsiyasi terminlarida ifodalanadi.

Karl Rojers fikriga ko'ra, Men konsepsiyasi o'zining xarakteristikalarini tasavvuridan va individ qobiliyatlaridan, boshqa odamlar bilan aloqa mavjudligi tasavvuridan, obyektlar va harakatlar bilan bog'liq bo'lgan qimmatli tasavvurlardan iborat.

Men konsepsiyasi – bu inson ongidagi o'ziga bo'lgan tasavvurlari, suratlari, baholari sistemasi. U o'z ichiga boshqalar ko'zida o'zining qanday ko'rinishi, qanday bo'lishi va qanday o'zini tutishini kiritadi. Bu aniqlashga ko'ra, Men-konsepsiyasi, real va ideal Men obrazlari o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlari aks natijasi (Men boshqa odamlar tasavvurida, yoki Men aksi). Men konsepsiyasini barcha uchta qismlarining usullari hisoblanadi.

Ussullardan tashqari, men konsepsiyasi kognitiv (Men obrazi), emosional (o'zini o'zi baxolash) va o'zini tutish (shaxsning o'zini o'zi aniqlash strategiyasi) komponentlari bilan namoyon etiladi.

¹ Myers D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. - P. 565.

Men konsepsiyasi va jinsiy o'xshashlikning shakllanishi

Men konsepsiyasi aniq funksiyalarini bajaradi:

1. Shaxsning ichki mosligini (Rojers buyicha muvofiq) ta'minlaydi. Mustahkamlikning muhim nuqtasi, o'zi haqidagi inshakliyani tashqi inshakliysiga bilan to'g'ri kelishi hisoblanadi. Men konsepsiyasi qila oladi: 1) Men suratiga tegishli tajribaga yo'l qo'ymoq; 2) oddiy himoya usullarini qo'llab uni rad etmoq; 3) yanada etuk himoya mexanizmlari orqali uni o'zgartirmoq; 4) o'zining o'zgartirish.

2. Atribut proektsiyasiga o'xshatib tajribasini interpretatsiya qiladi, jamiyatni o'zining ichki dunyosiga taqqoslab, agar yosh yigit ayolga joy bersa, unda ayol uning harakatini yaxshilik namoyondasi deb hisoblashi mumkin, yoki yoshiga ishora, yoki tanishishga harakat.

3. Izlanish va yutuqlarni yo'naltirishni aniqlab, kelajakdagi yutuq va mag'lubiyatlarni ogohlantiradi, yutuqning kutilishi ijoby emotsiyalar bilan kuzatiladi. Pozitiv shakllangan maqsadlar bilan, instrumental mablag'lar shakllanishi, yutuqqa etishishga yo'naltirilgan, mag'lubiyatni kutish esa boshqa strategiya va hissiyotlar negatv emotsiyalar bilan, uning maqsadida avvaldan mag'lubiyat haqida tasavvur mavjud bo'ladi.

4. O'zi haqidagi tasavvurlarning sistematsiyasida jinsiy o'xshashlik ahamiyati ilmiy adabiyotlarda aktiv muhokama qilinadi. Shunday qilib R. Berns o'zining aniq bir jinsga tegishli deb bilishi o'sib kelayotgan insonning Men konsepsiyasida katta ahamiyatga ega emas. Boshqa tarafdin F. va R. Taysonlar bu omilga qattiq ahamiyat berishgan va turli yosh jarayonlarida, Men surati aspektlarini susayishi va kuchalishi, shaxsning Men konsepsiyasida namoyon bo'ladi.

Jinsiy o'xshashlik biologik namoyon bo'lgan. "Aytish joizki, biologik protsesslarni o'rni o'zaro xromosom, gormonal, morfologik va ijtimoiy faktorlarning kelishishidan iborat va ularning xammasi jinsiy o'xshashlik hissining normal rivojlanishini aniqlaydi."

Gender o'xshashlik

Har vaqt va madaniyatlarda insonlarning tarqalgan klassifikatsisi odamlarning erkak va ayollarga bo'linishi V.A. Gedeakyan nazariyasiga va evolution nuqtai nazarga ko'ra, jinslarning differentsiatsiyasi ularning mutaxassisligi bilan bog'liq va ularning maqsadi, yashash joyiga moslashish va tirik qolish hisoblanadi. Jinsiy

¹ Myers D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. - P. 162-163

demorfin ayollar va erkaklar orasidagi psixologik farqlarda aniqlanadi. Shunday qilib erkaklarda analitik ong yaxshi rivojlangan, ayollarda esa intuitiv, shakliy va hissiy. Ayol stress holatida uning sabablariga bog'lanadi, erkak esa ulardan uzoqlashadi, boshqa muammolarga bog'lanadi.

Ayol va erkaklar o'zining himoya mexanizmlari bilan farqlanadi, Erkaklar ko'nikishga mo'ljallangan, ayollar – inkorga.

Oxirgi kunlarda ilmiy adabiyotlarda bir necha marta jinsiy va gender xususiyatlarini, jinsiy va gender o'xshashlikni farqlashlik, zarurlik masalalari qo'yilgan. "Psixologlar gender terminini ishlatishni lozim topishadi. Va shu bilan ayollar va erkaklar o'rtasidagi farqni, madaniyat orqali ifodalashmoqda. "Jins" so'zi aniq biologik so'z bilan bog'liq". Gender o'z nuqtai nazaridan insonning sotsial, psixologik o'rmini maskulinost va femininost nuqtai nazaridan ko'rsatadi.

Ikki ko'rsatkich - maskulinlik va femininlik 4 ta gender o'xshashligini tashkil etadi:

- 1) maskulinlik;
- 2) femininlik;
- 3) androgen;
- 4) nodifferensial.

Adabiyotlarda ular, maskulinlik va femininlik komplekslari odamning adaptatsiyasi bilan bog'liq, qarama-qarshi ma'lumotlar bor. Psixologik sog'lom shaxs, erkaklarning fikriga ko'ra, aniq ifodalanagan maskulin xarakteristikalariga ega bo'lishi shart. Ayollarga esa psixologik adaptatsion shaxs femininlik deb hisoblanadi.

Bir qator tadqiqotlar natijasi androgen ruhiy salomatligiga ekvivalent emas, lekin salbiy ma'duliyat erkaklar da va ayollarda ham g'am belgilari bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Psixopatolog erkaklar va ayollarda erkaklik ko'rsatkichi kamligi bilan bog'liq va nazokat faqat erkaklar o'rtasida qayg'uning bir sifatidir.

Bilish mumkinki, erkaklik va ayollikning barcha kombinatsiyalari uchun, erkaklar va ayollarning ruhi bir ongli sifatida integratsiya qilinib, bu xususiyatlar birikmasi o'zgartirilishi mumkin, biologik jins xususiyatlariga tegishli va behush belgilari, inson hayotining turli davrlarida birlashtirish turg'a va individual moslashish bilan munosabatlar sifatida o'zgarishi mumkin.

Taxminlarga ko'ra, o'sayotgan yoshda, kuchli farq tendensiyasi kuzatiladi, ya'ni erkaklik va nazokatilik xususiyatlari o'smirlik idrokida

o'zlar va qarama-qarshi jinsdagi shaxs haqida buyuk farq, bir xil jinsdagi shaxs rasmin da va ta'rifida kuzatilgan bo'lishi kerak.

Bizga ma'lum bo'lgan bugungi natijalar, faqat o'smirlik uchun ma'lum bir namuna sifatida, chegaradan chiqmaydigan psixik va somatik o'sishdir. Asosan, bu kichik guruhda erkaklik va ayollik xususiyatlarini differensiyalashuvi va ularning qisman integrallashuvi kuzatiladi. Bu taxminlar o'smirlikda ko'rmoqchi bo'lgan "Konvertatsiya" xususiyatining yo'qolishini kechikishiga asoslangandir.

Muayyan empirik tadqiqotda ko'rsatishicha balog'at yoshidagi qizlarda adaptiv rivojlanish, o'z vaqtida nafakat gormonal va tana o'zgarishlari bilan, balki boshqa jins bilan konstruktiv munosabatlarni rivojlantirish bilan bog'liq. O'smirlikning rivojlanish bosqichiga mos ravishda keyingi integratsiya xususiyatlari, qarama-qarshi biologik jins elementlari bilan erkaksiz va nazokatilikni farqlash differensiyasi aniqlangan.

O'g'il bolalardan farqli o'laroq qizlarning ko'pchiligi uchun, ayol nazokatli ko'rinishi va erkak tasviri ko'proq erkak sifatida ko'riladi, biroq ayol jinsida bu xususiyatlar ko'proq kuzatiladi.

Aftidan, bu jismoniy va ruhiy o'zgarishlar tajribasi boshqa odamning bilim tajribasi bilan ko'proq ta'biy e'tilishi lozimdir. Bu xususiyat har bir yoshda normal va adaptiv rivojlanish uchun xarakterli bo'lgan namuna qismi uchun xarakterlidir.

Qachon o'ta-ona o'rtasida jinsiy kechikishlar yoki munosabatlarda munimolar kuzatilsa, qizlar o'sish g'atlamida sekinlashuv kuzatiladi (ya'ni bir beqator nazorat xatti bilan birlashganda salbiy hissiyotlar kelib chiqishi. Har qanday holatda ham, qizlar va ayollar bu ikki guruh uchun tipik defeminizatsiya maskulizatsiya ko'rsatkichi bilan bog'liqdir.

Aytish mumkinki, qiz bolaning jinsiy o'zgarish vaqtidagi to'g'ri rivojlanish yo'li uch faza orqali kechadi: birinchisi – erkaklik va nazokatilik xususiyatlarida Men obrazining differensiyalashuvi, ikkinchi bosqichi – giperdifferensiyalashuv, uchinchi bosqichi – ularning Men shaklida integratsiyalashuvi.

Balog'at davri davomida o'g'il bolaning adaptiv rivojlanishi ham bir xil omillar bilan belgilanadi. Faqat qizlar guruhida, vs o'g'il bolalarda ham o'zlar va qiz / ayol idrok kam farqli haqidagi fikrlar ham erkaksiz va nazokatli xususiyatlar kontrastini kuzatiladi. Shu bilan birga, bu holda jinsiy va ruhiy kechikishlarda rivojlanish buzilgan bo'ladi.

O'g'il bolalar uchun ayolni erkaklarga xos xususiyatlarga moyil qilinishi kuzatiladi. Bu hodisani tushuntirish maqsadida, bu hodisa

jamiyatning maskulinlashuv oqibati va erkaklar va ayollar o'rtasida jinsi rollarning aralashuvi, deb taklif qilindi. Qo'shimcha o'rganishlar uchun, yosh erkaklar (17-18 yosh) guruhida bir sinov "Inson-rasm" usuli yordamida o'tkazildi. Bu yig'it rasm sezilarli darajada o'zgarar ekan. Ayollar har bir tasvir tanlangan klasterlari eritilgan ko'proq ayol xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Bu ayollar, o'smir o'g'il gipermaskulizm, degan xulosalagan edi, balki juda ko'p ijtimoiy bir ruhiy hodisalar va bola rivojlanishining o'ziga xos jihatlari kabi hisoblanadi. Tashqi ko'rinishiga ko'ra, quyidagi tarzda amalga oshiriladi obyekt, aniqlash bir plastik o'zgarishi bilan bog'liq ayollar erkaklarga xos xususiyatlar huquq va imkoniyatlarini kengaytirish: ona bilan aniqlash - uning otasi bilan aniqlash - onasi va otasi bilan aniqlash orqali olib boriladi.

O'g'il bolaning adaptatsiya yo'li, ayollikidan farqli o'laroq, gipermaskulinlashuv bilan aniqlanadi. Birinchi holatda - erkak tuzilishi, qismanayol tuzilishi, ikkinchi holatda - ayol.

O'zini o'zi anglash, axloq, ma'naviyat, taraqqiyot, dinamika va shaxsiga oid tushunchalar to'g'risidagi qarashlar tashkil etadi. Mazkur tushunchalar o'zaro ierarxik tuzilmaga ega bo'lib, biri ikkinchisini taqozo etadi va o'ziga xos muayyan tizimni vujudga keltiradi.

Psixologiya fanida axloqiy o'zini o'zi anglash ruhiy jarayon, hodisa, voqeik, xususiyat sifatida alohida o'rganilmaganligi tufayli uni tahlil qilish o'zini o'zi anglash, axloq, milliy xarakter, ma'naviyat, qadriyat kategoriyalari bilan bevosita bog'liq ravishda amalga oshiriladi.

Axloqiy o'zini o'zi anglash «o'zini o'zi anglash»ning xususiy (alohida) ko'rinishi, jahami bo'lganligi tufayli uning ruhiy tuzilishi, tabiati, o'ziga xosligi, tarkib topishi, rivojlanishi va takomillashuvi, obyektiv, subyektiv, ichki hamda tashqi shart-sharoitlari, eng avvalo, o'zini o'zi anglash jarayonining ichki xususiyatlariga ko'p jihatdan bog'liq.

Hozirgi zamon psixologiya fanida o'zini o'zi anglashning tabiatini tushuntirishda, talqin qilishda ikki xil qarash, yondashish mavjud bo'lib, ular bir-biridan keskin darajada tafovutlanib turadi. Birinchi yondashishga qaraganda, o'zini o'zi anglash-bu o'z yo'nalishini o'zgartirgan ongning aynan o'zidir, xuddi shu bois u inson ongning maxsus ko'rinishi demakdir. Ushbu talqin sobiq sovet psixologiyasida keng tarqalgan nazariya bo'lib L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, E.V.Shoroxova, I.I.Chesnakova, V.V.Stolin va ularning shogirdlari tomonidan ilmiy jihatdan tadqiq qilib kelinmoqda.

Bu sohadaagi ikkinchi muhohaza S.L.Rubinshteynning ilmiy ishlarida o'z ifodasini topgan bo'lib, keyingi davrlarda uning shogirdi K.A.Abulxanova-Slavskaya tomonidan o'tkazilgan izlanishlarda izchil ravishda rivojlantirilmoqda. Uning fikriga binoan, ong va o'zini o'zi anglash jismoniy real hamda yuridik shaxsga taalluqli xususiyatlardan iborat bo'lib, ular uning hayoti va faoliyatini vosita yoki «quroq» sifatida ta'minlab turuvchi ruhiy jarayondir. Bizningcha, ikkinchi yondashish o'zini o'zi anglashning tabiati yuzasidan to'g'ri (adektiv) ma'lumot berish imkoniyatiga ega, binobarin, metodologik nuqtai nazardan uni ilmiy-nazariy va amaliy-tadbiriy jihatdan tadqiqot qilish yuksak ko'rinishlar berish mumkin.

Yuqoridagi o'zini o'zi anglashning ruhiy tabiati haqidagi ikki xil munosabatning mavjudligi - uning paydo bo'lishi sabablarini, yo'nalish obyektini, tadqiqot predmetini turlicha yoritilishga olib keladi. Birinchi yondashishga ko'ra, o'zini o'zi anglashni vujudga kelishining bosh sababi - inson bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatning o'zaro nomutanosibligidir. Inson muayyan jamiyada, mikro va mize muhida yashar ekan, u xuddi shu muhida (makro, mikro, mize) mavjud bo'lgan qonun-qoidalar va tartib-intizomga bo'yusinishga hamda shular asosida, ularning negizida o'z xulq-atvori, munosabatlari idora qilishga, boshqarishga majburdir. O'z xulq-atvori va munosabatlari o'z idora qilish jarayoni (uquvi) esa, ularni yuzaga keltiruvchi ehtiyojlarni, xohish istaklarni, motiv va mayllarni, maqsad va qiziqishlarni (imitatsiya, identifikatsiya, refleksiya bosqichlari kechishini) boshqarishdan iboratdir. Bunday ko'rinishdagi, tuzilishdagi, mazmundagi anglash va uni idora qilish psixologik nuqtai nazardan ehtiyojning individual ongda ifodasini hamda ular o'rtasidagi bo'ladigan munosabatlarni tartibga solishni taqozo etadi. Uning paydo bo'lishining bosh sababi ham, yo'nalish obyekt ham ongdur, ya'ni u ongning ichki barqarorligi natijasida yuzaga keladi va barqarorlikni (ichki muvofiqlikni) shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Shu narsani ta'kidlash o'rinni, birinchi yondashishning namoyandalari talqinida ongning ichki beqarorligini vujudga keltiruvchi elementlar (tarkiblar, ruhiy tuzilma qismlari) yuzasidan oladigan ma'lumotlarga qaratadi. Bunday ma'lumotlar inson tomonidan o'zlashtirilgandan keyin bir xil mazmunga ega bo'lmaganliklari tufayli o'zaro qarama-qarshilikka uchraydi, ularning o'zaro mutanosibligini ta'minlash uchun inson ijtimoiy ongiga murojaat qiladi va shu yo'l orqali ma'nolar o'rtasidagi ziddiyatni bartaraf etadi. Xuddi shu boisdan

ham L.S. Vigotskiyning shaxsiy fikricha, o'zini o'zi anglash turi xil ma'nolar o'rtasida birlikni (umumiylikni) vujudga keltirish jarayoni sifatida va o'zlashtirilgan ong tarqasida namoyon bo'ladi.

A.N. Leontev talqiniga qaraganda, individual (yakka shaxsga oid) ongda mohiyat bilan mazmun o'rtasidagi ziddiyat o'zini o'zi anglashning sababchisidir. A.N. Leontevning shogirdi V.V. Stolinning uqtirishicha, o'zini o'zi anglashning asosida (negizida) «menlik» ning mazmunlari o'rtasidagi ziddiyat yotadi.

B.G. Ananov izlanishlarida aks etishicha, o'zini o'zi anglashning paydo bo'lishi omil-odanning individual xosiyati, faoliyat subyektivligi shaxsiylik xususiyatlarining tarkib topishidagi notekislik va geteroxronlikdir. Uning mulohazasiga ko'ra, o'zini o'zi anglash ana shu uchala xususiyatni o'zaro muvofiqlashtiradi va xuddi shu tariqa ongrning individualligini ta'minlab turadi.

Amalg oshirilgan psixologik tahlildan ko'rinib turibdiki, birinchi yondashuvda o'zini o'zi anglash xulq-atvorni va munosabatlarni belgilovchi hamda idora qiluvchi mustaqil subyektga aylanadi, natijada real inson tadqiqot markazidan uzoqlashadi, uning o'rmini ong va o'zini o'zi angldash egallaydi. Bizningcha, o'zini o'zi anglashni bu tarzda tushunish (va tushuntirish) uning psixologik tabiatini atroflicha, to'liq yoritishga imkon bermaydi va nazariy jihatdan noto'g'ri (noadekvat) xulosa chiqarishga, shoshilinch qaror qabul qilishga olib keladi.

Ikkinchi yo'nalishning asoschisi S.L. Rubinshteynning tadqiqotlariga asosan, biz o'zini o'zi anglash muammosini tadqiq etishga asosiy diqqat-e'tiborni, eng avvalo, uning subyektivligiga, ya'ni insonga-shaxsga qaratish maqsadga muvofiq, deb hisolaymiz. Ushbu fikrni boshqacha so'z bilan ifodalaganda, o'zini o'zi anglashni shakllantirishning manbai ong va undagi ziddiyat bo'lmasdan, balki insonning tarkib topishi va rivojlanishi sanaladi. Ruhiiy faoliyatning maxsus holdagi (vaziyatdagi) obyektiv shart-sharoitlar sifatida odamlarning hayoti, umumiy yashash sharoiti deb yozadi S.L. Rubinshteyn, — aks ettirish faoliyatining sharti haqida gap ketganda, odanning turlicha namoyon bo'lishining, umumiy shartlari ichidan xuddi mana shu in'ikos etish faoliyatining maxsus shartini ajratib olishimiz zarur bo'ladi. O'zini o'zi anglashning paydo bo'lishini ta'minlovchi maxsus shartni aniqlash uning subyektiv to'g'risidagi muammoni hal qilishni, muayyan yo'l-yo'riqlar va oqilona usullarga asoslanuvchi echimni talab qiladi.

Jahon psixologiyasi fanida to'plangan ma'lumotlardan ma'lumki, inson (shaxs) o'zini o'zi anglashi uchun xuddi shu o'zini o'zi anglash xususiyatining (jarayonining) subyektiv bo'lishi muqarrar.

E.G. G'oziev o'z-o'zini anglashning quyidagi tarkibiy qismlarga ajratish maqsadga muvofiqdir:

- 1) o'timishdagi "Men" ("o'zlik");
- 2) hozirgi "Men" ("o'zlik");
- 3) bo'lg'usi "Men" ("o'zlik");
- 4) ideal "Men" ("o'zlik");
- 5) dinamik "Men" ("o'zlik").

O'z-o'zini anglash jarayoni milliy o'zligini anglash bilan uzviy bog'liq bo'lib, muayyan vaqt, muddat o'tishini, ya'ni ma'lum davrni taqozo etadi, lekin u ham evolyutsion, ham revolyutsion yo'l ta'sirida amalga oshishi mumkin. O'z-o'zini anglash borliq va jamiyatni in'ikos etishning yuqori bosqichi sanalib, pirovard natija sifatida yuzaga keladi, insonning donishmandligini namoyish qiladi. O'z-o'zini anglash besh turkibdan iborat bo'lib, u o'ta murakkab jarayon hisoblanib, uning turkiblari birin-ketin anglashni imkoniyatiga ega emas. Chunki insonda o'zining hayoti va faoliyati yutuqlari, muqsonlarini, xulq-atvor ko'nikmalarini, aql-idrok darajalarini, ichki imkoniyat zaxiralarini, qadriyat hamda ma'naviyat ko'rsatkichlarini oqilona baholash qurbi etishmaydi. Shaxsda tanqid va o'z-o'zini tanqid, baholash va o'z-o'zini baholash, tekshirish va o'z-o'zini tekshirish, nazorat qilish va o'z-o'zini nazorat qilish, boshqarish va o'z-o'zini boshqarish, takomillashtirish va o'z-o'zini takomillashtirish, rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish mutanosibligi maqsadga javob bera olmaydi. Individual va ijtimoiy ongni tobora rivojlanib borishi mazkur mutanosiblikni amalga oshirishni ta'minlaydi, bu esa muayyan muddatni talab qiladi.

Inson o'z-o'zini anglash jarayonida ko'pincha reallikdan boshlaydi, hozirgi va favquloddagi holatni tahlil qiladi, shaxsiy imkoniyati bilan taqqoslaydi, ma'lum mezon yoki namuna, ibrat tanlab, unga tenglashishga intiladi. Keyinchalik esa kelajak, istiqbol rejaları uni qiziqiradi, o'zining nimalarga qodirligi yuzasidan mulohaza yuritadi va bu borada muayyan qaror qabul qilishga erishadi, lekin uning ongliigi yoki oqilliligi shubhalanadi. Uni bir necha marta tahlil qilish, qiyoslash, unga o'zgartirishlar kiritish, yangilash orqali bo'lg'usi "Men" ga anqlik kiritadi va faollik mexanizmiga aylantiradi.

O'z-o'zini anglashning navbatdagi bosqichida shaxs o'timishini tahlil qiladi, undagi qusurlar va ibratli jihatlarni o'zaro qiyoslab ustuvorlikni

topishga intiladi, bu borada ayrim siliqlarga erishadi. Ijtimoiy hayotdan u o'ziga ideal bo'luvchi shaxsni tanlaydi va undagi ijobiy hislatlar, xususiyatlar va ko'rinishlarni, ko'rsatkichlarni o'zida mujassamlashtira boradi. Shaxs o'z-o'zini anglash davomida dinamik harakatsiz hech bir narsani ro'yobga chiqara olmasligiga iqrar bo'ladi, natijada uzluksiz harakatlar asta-sekin, birdaniga, tavakkaliga amalga oshirish lozimligini tushunib etadi. Dinamik holatni baholash, tekshirish, nazorat qilish, boshqarish natijasida dinamik "Men" shakllana boshlaydi. O'z-o'zini anglashning besh tarkibiy qismi bir tekis insonning ma'naviy dunyosiga aylansa, demakki, unda mukammallik, barkamollik darajasi vujudga kelganligidan dalolatdir.

O'z-o'zini anglash shaxsning fazilatiga aylanishi uchun muayyan davr, vaqt, muddat talab qiladi, shuning uchun o'quvchilar, talabalar va respublikamizning boshqa fuqarolari bilan dasturiy tadbir-choralar o'tkazish orqali ko'zlangan maqsadga erishish mumkin.

«Men» obrazi asosida ham bir shaxsda o'z-o'ziga nisbatan baholar tizimi shakllanadi, bu tizim ham obrazga mos tarzda har xil bo'lishi mumkin. O'z-o'ziga nisbatan baho turli sifatlardan shaxsning o'rtirilgan tajribasi, shu tajriba asosida yotgan yutuqlariga bog'liq holda turlicha bo'lishi mumkin. Ya'ni ayni biror ish, yutuq yuzasidan o'rtib ketga, boshqasi ta'sirida - aksincha, pastlab ketishi mumkin. Bu baho aslida shaxs boshqalarning real munosabatlariga bog'liq bo'lsa-da, aslida u shaxs ongi tizimidagi mezonlarga, ya'ni uning o'zi subyektiv tarzda shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog'liq tarzda shakllanadi. Masalan, maktabda bir fan o'qituvchisining bolaga nisbatan ijobiy munosabati, doimiy maktovlari uning o'z-o'ziga bahosini oshirsa, boshqa bir o'qituvchining salbiy munosabati ham bu bahoni pastlatmasligi mumkin. Ya'ni bu baho ko'proq shaxsning o'ziga bog'liq bo'lib, u subyektiv xarakterga egadir.

O'z-o'ziga baho nafaqat haqiqatga yaqin (adekvat), to'g'ri bo'lishi, balki u o'ta past yoki yuqori ham bo'lishi mumkin.

O'z-o'ziga bahoning past bo'lishi, ko'pincha, atrofdagilarning shaxsiga nisbatan qo'yayotgan talablarning o'ta ortiqchiligi, ularni uddalay olmaslik, turli xil e'tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishda, o'qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida hosil bo'lishi mumkin. Bunday o'smir yoki katta odam ham, doimo tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrofdagilardan chetrokda yurishga harakat qilishi, o'zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik qayiyatida bo'lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy

sifatlardan hatit-harakatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Xattoki, bunday holat suitsidal harakatlardan, Ya'ni o'z joniga qasd qilish, real borligidan «qochishga» intilish psixologiyasini ham keltirib chiqarishi mumkin.

O'z-o'ziga baho o'ta yuqori ham shaxs xulq-atvoriga yaxshi ta'sir ko'rsatmaydi. Chunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarning boshqalar tomonidan sunhiy tarzda bo'rtirilishi, noo'rin maqtovlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o'tishga intilish tufayli shakllanadi. Ana shunday sharoitda paydo bo'ladigan psixologik holat «nadekvatlik effekti» deb atalib, uning oqibatida shaxs hatto, mag'lubiyatga uchranganda yoki o'zida nochorlik, o'quvsizliklarni sezganda ham buning sababini o'zgalarda deb biladi va shunga o'zini ishontradi ham (masalan, «haloqit berdi-da», «falonchi bo'lmaganida» kabi bahonalar ko'payadi). Ya'ni nimaiki bo'lmasin, aybdor o'zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar haqida bora-bora odamlar «oyog'i erdan uzilgan», «mamansiragan», «dimog'dor» kabi sifatlardan bilan gapira boshlaydilar. Demak, o'z-o'ziga baho realistik, adekvat, to'g'ri bo'lishi kerak.

Realistik baho shaxsni o'rab turganlar o'ta-ona, yaqin qarindoshlar, pedagog va murabbiylar, qo'ni-qo'shni va yaqinlarning o'rinli va asosli baholari, real samimiy munosabatlarning mahsuli bo'lib, shaxs ushbu munosabatlarni ilk yoshligidan o'xlas qabul qilishga, o'z vaqtida kerak bo'lsa, to'g'rilashga o'rgatilgan bo'ladi. Bunda shaxs uchun etalon, iboratli hisoblangan insonlar guruhi - referent guruhning roli katta bo'ladi. Chunki biz kundalik hayotda hammaning fikri va bahosiga quloq solavermaymiz, biz uchun shunday insonlar mavjudki, ularning hatto, oddiygina tanbehilari, maslahatlari, hatto, maqtab turib bergan tanbehilari ham katta ahamiyatga ega. Bunday referent guruh real mavjud bo'lishi (masalan, o'ta-ona, o'qituvchi, ustoz, yaqin do'stlar), yoki no-real, xayoliy (kitob kahramonlari, sevimli aktyorlar, ideal) bo'lishi mumkin. Shuning uchun yoshlar tartibiyatida yoki real jamoadagi odamlarga maqsadga muvofiq ta'sir yoki laziyq ko'rsatish kerak bo'lsa, ularning etalon, referent guruhini aniqlash katta tartibaviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Shunday qilib, o'z-o'ziga baho sof ijtimoiy hodisa bo'lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o'rab turgan jamiyat normalariga, shu jamiyatda qabul qilingan va e'zozlanadigan qadriyatlariga bog'liq bo'ladi. Keng ma'nodagi yirik ijtimoiy jamoalar etalon rolini o'ynashi oqibatida shakllanadigan o'z-o'ziga baho - o'z-o'zini baholashning yuksak darajasi hisoblanadi. Masalan, mustaqillik sharoitida

mamlakatimiz yoshlari ongiga milliy qadriyatlarimiz, vatangarvlik, adolat va mustaqillik mafkurasiga sadoqat hislatining tarbiyalanishi, tabiiy, har bir yosh avlodida o'zligini anglash, o'zi mansub bo'lgan xalq va millat ma'naviyatini qadrlash hislatini tarbiyalamoqda. Bu esa, o'sha yuksak o'z-o'zini anglashning poydevori va muhim shakllantiruvchi mexanizmdir.

Nazorat savollari

1. Shaxsning o'zini o'zi anglashi.
2. O'zini o'zi bilishi va o'zini o'zi baholashi.
3. O'zini o'zi anglash bosqichlari.
4. "Men" tushunchasi.
5. Shaxsning "Men-konsetsipsiyasi".
6. "Men" qirralarining darajalari.
7. Shaxs "Men"ning turlari.
8. "Retrospektiv Men", "real Men" va "ideal Men"ning mohiyati.

Adabiyotlar:

1. Myers D.G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. – P. 563-572.
2. Boeree C.G. Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University. 1997. – P.3
3. Аверин В.А. Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999.
4. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с.
5. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
6. Холл К., Линдсей Г. Теория личности. – М., 1998. – 796 с.
7. Хьелл Л., Зиглер Д. Теория личности. – СПб.: Питер, 1997. – 608 с.
8. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. – Т.: Ўқитувчи, 2010.

11-bob. SHAXS TARAQIYOTINING PSIXOTIK, CHEKLANGAN VA NEVROTİK DARAJALARI

Reja:

1. Xarakter tuzilishi va uning diagnostikasi.
2. Shaxs tuzilmasining nevrotik darajasi.
3. Shaxs tuzilmasining cheklanganlik darajasi.
4. Shaxs tuzilmasining psixotik darajasi.
5. O.Kernbergning strukturali yondashuvi.

Xarakter tuzilmasi va uning diagnostikasi mezonlari

Xarakter bilan bog'liq muammolari bilan bog'liq hal etiladigan masalalardan biri uning buzilish bo'yib, uni qanday mezonlar orqali baholash bilan bog'liq. Xarakterga bag'ishlangan jahon psixologik adabiyotlarida xarakter shaxs xususiyatlarining tizimlashuviga ko'ra aniqlanadi va unga quyidagilar kiradi:

- 1) bargaror ehtiyojlar va motivlar;
- 2) shaxsning irodaviy sifatleri (maqсадga intiluvchanlik, qat'iylik, tashabbuskorlik va boshqalar);
- 3) bargaror emotsional reaksiyalar. Bargaror ehtiyojlar va motivlar, shaxsning irodaviy sifatleri psixikaning mazmuniy xossasini, emotsional reaksiyalar esa psixikaning dinamik xossasini tashkil etadi.

Psixanalitik adabiyotlarda xarakter muammosiga quyidagi nuqtai nazardan qaratiladi: Z.Freud drayv nazariyasiga ko'ra: 1) libido rivojlanishining bir nechta bosqichi qayd etiladi; 2) ego-psixologiya pozitsiyasidan xarakter himoya mexanizmi, ya'ni xavotirdan qochish sifatida namoyon bo'ladi¹.

Xarakter diagnostikasiga va shaxs buzilish darajasi ham Z.Freydning drayv nazariyasi asosida shakllantirilgan. N.Mak-Vilyamsning modeliga ko'ra, xarakter modeli va uning diagnostikasi bo'yicha o'ziga xos yondashuv mavjud.

N.Mak-Vilyamsning xarakter tuzilmasi mazmuni ikki mezon asosida aniqlanadi:

- 1) shaxs tuzilmasini rivojlanish darajasini baholash (Freud bo'yicha), shaxs individuatsiyasi yoki patologiya darajasini aks ettiradi.

¹ Myers D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2010. - P. 554.

Mak-Vilyams taraqqiyotini to'rt darajaga ajradi: psixotik, cheklangan, nevroitik va normal.

2) shaxsning himoya uslubi yoki xarakter tipi diagnostikasi (masalan, paranoid, shizoid, depressiv va boshqalar.).

Mak-Vilyams modeli vujudga kelishi bilan odatdagi psixologiya xarakteriga nisbatan chetdan qarashni to'xtatdi. Ammo birdaniga yuz bermasdan, balki unga qadar kundalik ongda ikki kategoriyadagi insonlarga ajratiladigan odamlarni ajratuvchi mulohazalarga olib kelgan: bemorlar ("psixlar") va sog'lomlar ("psix emaslar"). Differensial nuqtai nazardan o'tkazilgan diagnozda amaliy jihatdan bunday yondashish qat'iy shart emas.

Bu yo'nalishga bog'liq diagnostik maqsadlarda uzoq vaqt davomida standart baholash uslubidan foydalanilgan. Bu psixiatr va psixoterapevtlarni qoniqitirib kelgan.

Ushbu sxemaga ko'ra, real voqealarda sog'lom yoki normal insonlar degan xulosaga olib keluvchi holatidir. Unga nisbatan og'ishni aks ettiruvchi boshqa bir munosabat esa reallik haqidagi ma'lumotlarga zid munosabatlarni aks ettiruvchi bemorlar guruhiga ajratishga olib keldi.

Odatda isterik, fobiyali, kompulsiv, maniakali yoki depressivli tendensiyalarga ma'lum psixologik qiyinchiliklarga uchraganlarga mijozlar deb murojaat qilinadi. Assotsial mijozlar esa, axloqiy jihatdan aqlsiz mijozlar sifatida tasniflanadi.

XX asrning o'rtalariga qadar nevroitik va psixotik darajali patologiya o'rtasidagi farqlarni tahlilchilar shaxs buzilishidagi oraliq shakllardan foydalanmasdan tafovutlashga olib keldilar.

Nevroitik voqealarni tushunishi, ammo shaxsiy muammolari borasida shaxsiy qiyinchilikka duch keladiganlar hisoblangan. Uning tayanch xususiyatlari haddan tashqari mexanik va qayishqoq bo'lmagan psixologik himoya mexanizmlardan iborat. N.Mak-Vilyams nevroitiklarni kopqog'i mahkam berkitilib, qaynatilayotgan xumchaga o'xshatadi.

Psixotiklar esa voqealardan munosabatlarni ajratib qo'ygan va kuch himoya mexanizmlariga ega bo'lganlar sanaladi.

XIX asrdayoq salomatlik bilan bemorlik o'rtasidagi "cheklangan maydonga" ega mijozlarga ajratishga olib kelgan edi. XX asrning o'rtasiga kelib, nevrozlar va psixozlar o'rtasidagi oraliq zona haqidagi g'oya paydo bo'ldi.

Xelen Doych buni "go'yoki shaxslar deb" nomladi. Xox va Polatin "pseudonevroitik shizofreniya" kategoriyasi olib kirishdi. 1953-yilda

Neyt cheklangan holatlar haqidagi esseni e'lon qildi. 1968-yilda Grinker cheklangan sindromning asoslovchi tadqiqot o'tkazdilar.

1980-yillarda umumqabul qilingan DSM-IV (Diagnostics and Statistics of Mental Disorders) atamasi paydo bo'ldi. Bemorlarning ajratilgan guruhi xususiyatlari psixotiklarda gallyusinatziya yoki alahsirash mavjud emas, ammo nevroitiklarda nostabil va aytib bo'lmaydigan xulq-atvor mavjud. Mijozlarning psixanalitik davolash vaqtida mijozlar vaqtinchalik psixotik bo'lib, psixanalitikdan tashqari holatida barqarorlikni namoyon qiladi¹.

Mak-Vilyams psixotik, cheklangan va nevroitik darajalari E.Erikson bo'yicha shaxs taraqqiyot darajasiga to'g'ri keladi.

Psixotiklar Erikson bo'yicha taraqqiyotning birinchi darajasiga to'g'ri keladi. Ular ishonish yoki ishonmaslik, cheklangan shaxslarda separatsiya/individuatsiyalar, nevroitiklar – tashabbuskorlik yoki aybdorlik tuyg'usini kechirish bilan identifikatsiyalashgan.

Uch darajadagi shaxs taraqqiyotiga mansub kishilar o'rtasidagi tafovutlarni aniqlash uchun maxsus standartlashgan so'rovnomalar mijozlar o'rtasida o'tkazilgan.

U quyidagi savollar bilan yoritiladi:

- ustuvor sanaladigan himoyalalar;
- identifikatsiya integratsiyalashgan darajasi;
- testlashirishning voqeikka mosligi va o'zining patologiyasini kuzatishga qobiliyati;
- asosiy nizolar tabiati;
- ko'chish va ko'chishga qarshi xususiyatlar;
- ushbu sxema oqibatida shaxsning alohida darajasi haqidagi xulosaga kelinadi: psixotik, cheklangan va nevroitik jihatlat².

Shaxs tuzilmasining nevroitik darajasi

Nevroitik atamasi nisbatan emosional buzilish bilan bog'liq qiyinchiliklarga duch keluvchi sog'lom kishilarga nisbatan qo'llaniladi. Taraqqiyotning birinchi darajasida – oral va anal bosqichda xarakterda hech qanday ortiqcha buzilish kuzatilmaydi.

Biroq edip kompleksi bosqichida (3-6 yosh) nevroitik tuzilmada o'ziga xos o'zgarish kuzatiladi. J.Berjerida kuzatilishicha, o'smirlik yoshida bu holat yaqqol kuzatiladi va Menning nevroitik oldi nevroitik tuzilmasi

¹ Myers D.G. Psychology HopeCollege Holland, Michigan, 2010. - P. 597.

² Myers D.G. Psychology HopeCollege Holland, Michigan, 2010. - P. 202.

ko'rinish olishi va nevrozga o'sib o'tishi kuzatiladi. Menning psixotik tuzilmasi esa psixozga o'sib o'tishi xosdir.

Nevrotiklar ancha yuqori himoyalaniшни boshdan kechirishadi. Ular oddiy himoya mexanizmlarini takomillashtirib, o'stirib boradilar. Nevrotiklar yetuklik sifatida – siqib chiqarish, intellektuallashirish, ratsionallashirish kabi himoyalanişdan foydalanadilar. Shu bilan bir qatorda inkor etish, proektiv identifikatsiya, izolyatsiya va boshqa primitiv himoyalashdan asoslanadilar.

Ular identifikatsiyaning integrallashgan tuyg'usini egallaydilar va qiyinchiliklarsiz xarakter hislatlarini, qiziqishlari, temperament xususiyatlari, qadriyatlarini va kamchiliklarini aniqlaydilar. O'z navbatida, nevrotiklar boshqa insonlarga ham izoh beradilar.

Nevrotiklar voqelik bilan ishonch bilan aloqaga kirishadilar. Ular gallyusinatiya, maniakallik tajriba talqini yo'q. Ular psixoterapevt bilan bir dunyoda yashaydilar. Ammo mijozning bir qator ego qismlari bezovle'todiradi va ular psixoterapevga murojaat qiladilar. U – ego-diston. Nevrotik darajadagi paranoid shaxs boshqa insonlarga shubha bilan qarashda ichki ziddiyat va agressiv tarzda idrok etishi oqibatida yuz beradi. Paranoidlar cheklangan yoki psixotik mijozlar hisoblanadilar. Ularning qiyinchiliklari tashqi tafakkur bilan bog'liq va uning kasalligi va buzilishlari atrof olam xususiyatlari belgilaydi.

Shaxs tuzilmasining cheklanganlik darajasi

Bu darajadagi shaxslar nevrotik bilan psixotiklar o'rtasidagi holatni egallaydilar. Ular birinchi va ikkinchisi bilan solishtiriganda muvaqqat barqarorlikka ega bo'ladi. J. Berjer bo'yicha cheklanganlik tuzilmasi bolalarning lat eyishlari orqali shakllanadi va cheklanganlik tuzilmasini hosil qiladi.

Cheklangan shaxslar oddiy himoya usullarini qo'llaydilar. Bu bilan ayrim hollarda psixotiklardan farq qilmaydilar. Ularning o'rtasidagi tafovut subhatni to'g'ri tashkil etilishi orqali aniqlanadi.

Cheklangan shaxsda Men ajralib qolgan, ziddiyatlar kuzatiladi. O'zini izohlashga to'g'ri kelganda qiyinchilikni boshdan kechiradi. Cheklangan mijozlar bilan to'g'ri subhat uyushtirish psixotiklardan farq qilish imkonini beradi va o'zining patologiyasini kuzatishga maqbul bo'ladi. Ular atrofdagilar bilan ambivalentlikni boshdan kechiradi.

Bir tomondan yaqinlik xohishi, ishonish munosabati aks etisa, boshqa tomondan esa boshqalar bilan munosabaga kirishishda qo'rquv hosil bo'ladi.

E. Erikson bo'yicha shaxs taraqqiyotining ikkinchi bosqichidagi nizo kuzatiladi: avtonomiya/uyat (separatsiya/individuatsiya). Cheklangan shaxsga xos xususiyat u bir vaqtini o'zida yordamga chaqirishi va uni inkor etishi ham mumkin. Cheklangan bolalarda obyektiv diadik munosabat kuzatiladi¹.

Cheklangan shaxslar bilan terapevtik maqsadda ishlash oqibatida ularda o'ziga va atrofdaqlarga nisbatan muhabbatni shakllantirishdan iborat.

Shaxs tuzilmasining psixotik darajasi

Bu darajadagi shaxslar bo'shab qolgan, buzilgan holatda bo'ladi. Bu xususiyatlar "Men"ning ilk bosqichidagi cheklanishlari oqibatida shakllanadi. "Men"ning psixotik tuzilishi "Men"ning nevrotik tuzilmasi oqibatida kelib chiqishi mumkin. U so'ngira nevrotikka, keyinchalik esa psixotik va psixozga aylanishiga olib keladi.

Psixotiklar verbalgacha, ratsionallikkacha bo'lgan himoya mexanizmlarga intiladilar. Psixotiklar "Men kimman?" savolliga qiyinchilik bilan javob beradilar. O'zini yuzaki izohlaydi va xatolarga yo'l qo'yadilar.

Voqelikni chalkash, noadekvat testlashiradi. Psixotiklarning mulohazalarni talqin qilishi ekzistensial qo'rquvni keltirib chiqarishi hamda mijozda yanada yomonroq holatga o'zini ifodalashiga sabab bo'lishi mumkin.

Ekzistensial nizoning asosiy tabiati hayot va o'lim, xavfsizlik bilan qo'rquv o'rtasida kechadi. Bu muammo ishonch yoki ishonchsizlik, otalarning qat'iy yoki noaniq munosabatlari bilan bog'liq (masalan, mazohist ona va sadist otaning mavjudligi). Psixotiklar uchun monadik obyektiv munosabatlar tipikdir.

O. Kernbergning tuzilmaviy yondashuvi

Otto Kernberg psixanalizning ikki shoxchasini o'zaro birlashtirdi, ya'ni mayllar nazariyasi bilan obyektiv munosabatlar nazariyasini birgalikda rivojlanishini ta'minladi.

U ikkita tayanch g'oyadan kelib chiqdi: birinchisi – insonda ikkita mayl mavjud – libido va agressiya; ikkinchisi – Men-representatsiya obyekt-representatsiya bilan ma'lum munosabatlarda mavjud.

Kernberg psixoterapevtning psixik buzilishlar bilan ishlash yo'nalishini izohlashga xizmat qiladi. Cheklangan shaxslar bilan ishlash

uchun ekspressivpsixoterapiyani va mashhur tuzilma viy intervuni ishlab chiqdi.

O.Kernbergning tuzilma viy yondashuvi quyidagilarni yoritishga xizmat qiladi:

- 1) obyektiv munosabatning sifatini;
- 2) super-ego integrallashganlik darajasini;
- 3) primitiv ko'chish tabiatini.

U uch xil tipdagi shaxs tuzilmasini aniqlash orqali muhim vazifalarni hal qiladi:

- a) identiklikni integratsiya darajasini aniqlash;
- b) himoya mexanizm tiplarini yoritish;
- c) voqelikni testlashirishga qobiliyatini aniqlash.

Bu vazifalarni bajarish uchun maxsus tuzilma viy intervuni ishlab chiqildi. Tuzilma viy intervuni mijoz bilan mijoz o'zaro ta'sirlashuviga asoslangan. Bu usul muammoni shaffof o'rganish imkonini beradi. Uning oqibatida mijozning motivatsiyasi, psixoterapiyaga shayligi, qarshilik ko'rsatish shakli, psixoterapiya tipini baholashga imkon beradi. U yordamida mijozning jiboy sifatleri yoritiladi.

Kernberg tomonidan ishlab chiqilgan yondashuv psixoterapevt bilan muomala vaziyatida namoyon bo'ladigan mijozning qiyinlashuvi, simptomlari va nizolariga alohida e'tibor qaratgan. Tuzilma viy intervuni uchta fazaga ajratiladi: boshlang'ich, o'rta va yakunlovchidir.

1. Boshlang'ich fazada terapevt mijozga asosiy simptomlar, mijozning kutilmalari va qiyinchiliklari haqidagi so'vollaridan iborat. Bu fazada mijoz qanchalik savollarni tushunishi va o'zining xatolarini anglaganligini, uning kutilmalar voqelikka qanchalik mos kelishini yoritishga xizmat qiladi.

Strukturali intervuni birlinchi fazadayoq shaxs tuzilmasi darajasini aniqlash mumkin. Agar mijoz simptomlarni aniq va to'liq tasvirini berishga maqbul bo'lsa, u holda terapevt quyidagi qo'shimcha savollarni berishi mumkin bo'ladi: O'zingizni simptomlaringizni alohida jihatini izohlay olishingiz mumkinmi?, "ular qanday rivojlandi, ular bilan bog'liq qanday hodisalar mavjud?" Aynan ushbu bosqichda voqelikni testlashirish darajasi tekshiriladi.

2. Intervuni o'rta fazasida mijozning identikligini baholash vazifalari shakllantiriladi. Men qirralari yoki mijoz timsoliga ziddiyatli bo'lgan timsol haqidagi ma'lumotlar olish bilan bog'liq diffuz identiklik aniqlanadi. Oqibatda Men-reprezentativlik bilan ziddiyatli bo'lgan diffuz identiklik yoki to'liq Men konsepsiyasi aniqlanadi. Ego-

identiklikni o'rganish bilan bir qatorda mijozning representlashuv qobiliyati tekshiriladi va uning uchun ahamiyatli boshqalar izohlanadi.

Mijozning muammosi o'rganilayotgan vaqtda unda xavotirlanish o'rtishi, bezovtalashning o'sib ketishi, himoya mexanizmlari faollashishi mumkin. Terapevt ularning etukligini baholaydi. "Men"ning ego-o'ziga xoslik jihatlari yoritadi.

"Men"ning nospetsifik jihatlari – bezovtalikni ko'chirish qobiliyati, impulsar ustida nazoratning mavjud/mavjud emasligi va etuk sublimatsiya qiladigan usuli mavjud va mavjud emasligi tekshiriladi

Bezovtalikni ko'chirish qobiliyati mijozning emosional zo'riqlashga bardosh qilishi mumkinligi darajasini tavsiflaydi. Impulsar ustidan nazorat mijozning instikiv xohishlarni kechirishi mumkinlik darajasini va impulsiv harakat qilmasligi darajasini tavsiflaydi. Sublimatsiyaning samaradorligi mijozning qanchalik tartbiya va ta'lim bilan bog'liq bo'lmagan holda ijodiy qobiliyatini rivojlantirishini belgilaydi.

Bu fazada Super-egoni to'liq yoki xususiy integratsiyasining mavjud emasligi testlashiriladi. Buning uchun quyidagi mezonlardan foydalaniladi: 1) mijoz qanday darajada etikaviy qadriyatlar bilan identifikatsiyalashgan bo'lishi mumkinligi va 2) aybdorlikning me'yordagi tuyg'usi uning xulq-atvorini ahamiyatli regulyatori ekanligi.

Haddan tashqari kuchli aybdorlik hissiini kechirish va keskin Super-ego nevroitiklar uchun integratsiyaning buzilishi va Super-ego integrallashmagan o'lmishdoshlarining mavjudligi – cheklangan va psixotik mijozlar uchun xarakterlidir.

Me'yordagi insonda Super-ego integrallashgan, ya'ni 1) individ etikaviy prinsiplar asosida o'zining xatti-harakatlarini tartibga soladi; 2) ekspluatatsiya va manipulatsiyalashdan tiyladi; 3) tashqi majburlash mavjud bo'lmaganda pok va axloqiy qimmatli bo'lib qoladi. Strukturalashgan intervuni o'rta fazasida nevroitik simptomlar va xarakterning patologik qirralari, asosiy himoya mexanizmlari, diffuz identiklik sindromi, voqelikni testlashirish darajalari o'rganiladi.

3. Strukturalashgan intervuni yakuniy fazasida mijozga psixoterapevt bilan ma'lum qilmagan muhim bo'lgan nimanidir taklif qilishi so'raladi. Quyidagi tartibda savol beriladi: "Sizning fikringizcha sizdan so'ramagan yana nimani so'rashim mumkin?"

Bu bosqichda terapevt mijozning svollariga javob beradi, kutilmagan bezovtalik va boshqa qiyinchiliklarga e'tibor qaratadi. Intervuni har bir bosqichda terapevt mijoz bilan o'zaro aloqada

bo'ladi: u bilan holati, terapiya, diagnoz haqidagi yakuniy xulosalarni muhokama qiladi.

Bütün intervyu uchun 1,5 soat (10-15 daqiqali intervalli 2 ta 45 daqiqali seans)ni tashkil etadi. Terapevt uchta muhim vazifani hal etadi:

1) Mijozning subyektiv olamini tadqiq qilish; 2) mijoz bilan o'zaro munosabat vaqtida xulq-atvorini kuzatish; 3) mijozga shaxsiy emosional reaksiyasi orqali e'tibor qaratish.

Terapevt mijozning xulq-atvori va tafakkuri, emotsiyasidagi noadekvat namoyon bo'lishlarni baholash, ubilan o'z kuzatishlarini muhokama qilish, o'zini taktik tutish, mijozning unga qanchalik empatiya bilan munosabatga ega ekanligini kuzatish.

N.Mak-Vilyams modelidagi, xarakter diagnostikasi va uning buzilishiga doir O.Kernbergning strukturali yondashuvi ikki asosga ko'rib chiqiladi: shaxs taraqqiyot darajasi va inson xarakter tipi.

Mijozning birinchi asos bilan muvofiqligida shaxs taraqqiyot darajasi va buzilganlik darajalariga ko'ra tafovutlanadi: psixotiklik, cheklanganlik va nevroitiklik. Bu darajalari o'zida diskret birliklarni emas, balki qandaydir xususiyatlar kontinuumini ifodalaydi.

Ikkinchi asos – xarakter tipi inson uchun ma'lum darajadagi ichki himoya stilini aniqlaydi. Xarakter tiplarini muhokama qilish – psixopatik, narsiss, shizoid, paranooid, depressiv, mazohistik, obsessiv/kompulsiv differensial psixologiyaga aloqadorligi sababli bizning muhokamiz vazifasi hisoblanmaydi.

Ma'lum ma'noda xarakter tipi quyidagi tartibda baholanadi:

1. Etakchi mayllar, affektlar, temperament.
2. Mening adaptiv va himoya funksiyasi.
3. O'zaro ta'sirlashuvning intertallashirilgan patternlari yoki obyekтив munosabatlari.
4. Shaxsiy Menning subyektiv tajribasi: chegara, qadriyatlar, o'zini idrok etishi.

5. Ko'chish va ko'chishga qarshilikda o'zi haqidagi tasavvurni namoyon qilish.

6. Davolanishga tavsiyalar.

7. Differentsial tahlil uchun asos.

Sanab o'tilgan xarakter tiplari sog'lom kishilarda ham uchrashtir mumkin, ammo bemorlardan farqli ravishda sog'lom inson xakteri uning psixik taraqqiyoti va moslashuviga to'sqinlik qilmaydi.

Obsessiv inson tafakkur atrofida o'z hayotini tashkil qiladi: ta'lim olishga, mantiqiy tahlilga, atrofiicha rejalashtirishga va sog'lom qaror

qabul qilishga intiladi¹. Patologik obsessiv inson aqliy saqich bilan mashg'ul bo'ladi, xulq-atvorini tartibga sola olmaydi doira atrofidan cheksiz aylanadi.

"O'ylangan va bajarilgan" joyda harakatlantiruvchi psixologik motivlar sifatida eshitish, o'ynash, orzu qilish, sezish, san'atdan qoniqish olish qobiliyati bilan disproportsiya vujudga keladi. Bu obsessiv-kompulsiv strukturali shaxslar bilan ish olib borishga olib keladi².

Shaxs tiplari va ularning darajalarini qiyoslashni terapiya diagnozi, uning turlari va natijalarining barqarorligi aniqlaydi.

Nazorat savollari

1. Shaxsdagi buzilish.
2. Shaxsdagi norma bilan patologiya.
3. Shaxsdagi buzilishlarga doir izlanishlar tavsifi.
4. Xarakter tipini baholash.
5. Xarakter tuzilmasi va uning diagnostikasi mezonlari.
6. Shaxs tuzilmasining nevroitik darajasi.
7. Shaxs tuzilmasining cheklanganlik darajasi.
8. Shaxs tuzilmasining psixotik darajasi.
9. O.Kernbergning tuzilma viy yondashuvi.
10. N. Mak-Vilyams modeli.

Adabiyotlar:

8. Myers D.G. Psychology. Hore College. Holland, Michigan, 2010. – P. 563-572.
9. Боєее С.С. Personality Theories. Psychology Department Shippensburg University, 1997. – P.3
10. Аверин В.А. Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999.
11. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер, 2003. – 352с.
12. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования. – СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
13. Холл К., Линдсей Г. Теории личности. – М., 1998. – 796 с.
14. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 1997. – 608 с.

¹ Myers D.G. Psychology Hore College Holland, Michigan, 2010. - P. 603.

² Myers D.G. Psychology. Hore College. Holland, Michigan, 2010. - P. 603.

АННОТАЦИЯ

Учебное пособие посвящено науке психологии и адаптирован к требованиям программ психологии высших учебных заведений.

В книге с внедрением национального менталитета широко используются новейшие научно-теоретические материалы, научные исследования, научные мнения и теории зарубежной психологии.

В учебном пособии отражены, введение в психологию, понятие о личности и его структура, теории и основные методы психологии, познавательные процессы, потребности, мотивация, эмоции (чувства), характер, волевые особенности, способности, темперамент личности и вопросы изучения их в мировой психологии.

Учебное пособие обогащен теоретическими и практическими психологическими материалами.

Учебное пособие имеет возможность снабдить психологов теоретическими и практическими знаниями.

Учебное пособие предназначен для студентов по образовательному направлению 5210200-Психология (общая психология), преподавателей Вузов, практикующих психологов, а также кадров системы повышение подготовки.

ANNOTATION

The manual is devoted to the science of psychology and adapted to the requirements of psychology programs of higher educational institutions

In the book with the implementation of the national mentality widely used the latest scientific and theoretical materials, scientific research, scientific opinions and theories of foreign psychology.

The manual reflects the introduction to psychology, the concept of personality and its structure, theories and basic methods of psychology, cognitive processes, needs, motivation, emotions (feelings), character, volition, abilities, temperament of personality and questions studying them in world psychology.

The manual is enriched with theoretical and practical psychological materials.

The manual provides the opportunity to provide psychologists with theoretical and practical knowledge.

The manual is intended for undergraduate students, university teachers, practicing psychologists, as well as cadres of training systems.

Kirish	3
I qism UMUMIY PSIXOLOGIYAGA EVOLUTSION KIRISH	5
1-bob Evolutsion psixologiyaga kirish.....	5
2-bob Psixikaning evolutsiyasi va vujudga kelishi	16
3-bob Tabiiy va jinsiy tanlanish nazariyalari.....	27
4-bob Evolutsiya jarayonida shaxs rivojlanishi.....	38
5-bob Kognitiv jarayonlarni shakllanishi. Insonda aks ettirish darajalari.....	59
6-bob Psixik jarayonlarni shakllanishida tilning ahamiyati.....	69
7-bob Inson psixikasini ontogenezda rivojlanishi.....	79
8-bob Miya va psixika.....	95
9-bob Zoopsixologiya va qiyosiy psixologiyaga kirish. Hayvonlar psixik faoliyatining umumiy tavsifi.....	118
10-bob Hayvonlarning psixik faoliyatini ontogenezda rivojlanishi. SHAXS PSIXOLOGIASI	131
1-bob Shaxs psixologiyasining metodologik prinsiplari.....	161
2-bob Klassik psixozanaliz va uning modifikatsiyalari.....	175
3-bob Psixologiyada shaxsni o'rganishlar nazariyasi.....	185
4-bob Gumanistik psixologiyada shaxs.....	193
5-bob Shaxs ekszistensial psixologiyasi.....	201
6-bob Har xil psixologiya maktablari shaxs nazariyalari.....	207
7-bob Rus psixologiyasida shaxsga yondashuvlar.....	222
8-bob Shaxs taraqqiyotini davtlarga bo'lish.....	226
9-bob Shaxs rivojlanishining individuallik xususiyatlari va ularning roli.....	239
10-bob Shaxsning o'z-o'zini anglashi va Men-konsepsiyasi. Shaxsning sotsial tasavvurlari.....	264
11-bob Shaxs taraqqiyotining psixoiik, chegaralangan va nevrotik darajalari.....	276

Введение	3
I часть.	5
Глава 1. Введение в эволюционную психологию.....	5
Глава 2. Возникновение и эволюция психики.....	16
Глава 3. Теория естественного и полового отбора.....	27
Глава 4. Эволюционное развитие личности.....	38
Глава 5. Формирование когнитивных процессов. Уровни отражения у человека. Происхождение и развитие сознания. Значение языка для формирования психических процессов.....	59
Глава 6. Развитие психики человека в онтогенезе.....	69
Глава 7. Проблема отношения психических процессов и мозга. Действие как единица человеческой деятельности. Уровни построения движений.....	79
Глава 8. Введение в зоопсихологию и сравнительную психологию.....	95
Глава 9. Развитие психической деятельности животных в онтогенезе.....	118
Глава 10. Развитие психической деятельности животных в онтогенезе.....	131
II часть.	161
ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ.	161
Методологические принципы психологии личности	161
Глава 1. Классический психоанализ и его модификации.....	175
Глава 2. Теории научения в психологии личности.....	185
Глава 3. Личность в гуманистической психологии.....	193
Глава 4. Экзистенциальная психология личности.....	201
Глава 5. Теории личности различных психологических школ.....	207
Глава 6. Теории личности в российской психологии.....	222
Глава 7. Периодизация развития личности.....	226
Глава 8. Индивидуально-психологические особенности личности. Самосознание личности. Я-концепция. Социальные представления личности.....	239
Глава 9. Психотический, пограничный и невротический уровни развития личности.....	264
Глава 10. Психотический, пограничный и невротический уровни развития личности.....	276

